

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK ASKERİNİN SİPER
HAYATI**

DİLBER ALKAMA

2501131539

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. HALİL BAL**

İSTANBUL 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : DİLBER ALKAMA Numarası : 2501131539
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TARİH / T.C. TARİHİ Danışmanı : PROF. DR. HALİL BAL
Tez Savunma Tarihi : 25.03.2019 Saati : 15:30
Tez Başlığı : " I. Dünya Savaşı'nda Türk Askerinin Siper Hayatı "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. HALİL BAL		Kabul
2- PROF. DR. CEZMİ ERASLAN		Kabul
3- PROF. DR. RECEP KARACAKAYA		Kabul
4- DOÇ. DR. ABDURRAHMAN BOZKURT		Kabul
5- DR. ÖĞR. ÜYESİ MURAT AYDOĞDU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. BÜLENT BAKAR		
2- DOÇ. DR. RAMAZAN ERHAN GÜLLÜ		

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRK ASKERİNİN SİPER HAYATI

DİLBER ALKAMA

ÖZ

Silahların teknolojilerinin hızla gelişmesine paralel olarak yıkım gücü de daha önce eşi benzeri görülmemiş bir boyuta ulaşmıştı. Yeni teknolojinin ürünü olan; tüfek, makineli tüfek ve topların hem ateş etme hızı hem de menzilleri artmıştı. Ölüm saçan silahların karşısındaki askerlerin muharebe etmeden önce korunaklı bir durumda olması gerekiyordu. Bu bağlamda askerî birlikler zorunlu olarak siperlere çekildiler. İlklerin yaşandığı I. Dünya Savaşı'na siper savaşları damgasını vurmuştur. Daha önce hiçbir savaşta görülmediği kadar her cephede yaygın olarak siper savaşları yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin savaştığı cepheler için de benzer durum söz konusudur. Osmanlı askerî birliklerinin siperlere girmesiyle Türk askerleri için siper savaşları ve siper hayatı başlamış oldu.

Komutanından erine kadar Türk askerleri, her cephede askerî faaliyetleriyle birlikte kişisel günlük yaşamlarını da siperler içerisinde sürdürmek zorunda kalmışlardır. Türk askerlerin yaşamına dair ne varsa; yemek-içmek, giyim-kuşam, sağlık, temizlik, uyku, ibadet, eğlence ve onların ruhsal durumları ile yaşadıkları zorluklar; ağırlıklı olarak günlükler, arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar kullanılarak incelenmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı, siper savaşları, Türk askerleri, yemek-içmek, giyim-kuşam, sağlık, temizlik ve uyku.

THE TRENCH LIFE OF TURKISH SOLDIERS DURING THE FIRST WORLD WAR

DİLBER ALKAMA

ABSTRACT

Destruction force of weapons had also reached an unprecedented size in parallel with the rapid development of their technologies. Both rate of fire and ranges of rifle, machine gun and artillery, products of new technology, had increased. It was necessary for soldiers to be sheltered before combating, soldiers in the face of murderous weapons that before mentioned. In this context, military units necessarily took shelter behind. Trench warfares set their seal on the First World War, the war of many novelties. As never before in no war, trench warfares extensively were done on every front. There was also a similar situation to the fronts, on which Ottoman Empire made war. For Turkish soldiers, trench warfares and trench life began in conjunction with the entry of the Ottoman military units into trenches.

Turkish soldiers, from commanders to privates, were obliged to maintain their daily personal life together with military activities on every front. Everything about the life of Turkish soldiers, things like eating-drinking, clothing, health, cleanliness, sleeping, worship, entertainment and experienced difficulties about their mood were tried to study by using archive documents and other resources.

Keywords: Ottoman Empire, First World War, trench warfares, Turkish soldiers, eating-drinking, clothing, health, cleanliness, sleeping.

ÖNSÖZ

Siper Savaşlarına Türk Tarihi açısından bakıldığında Çanakkale Savaşlarıyla özdeşleştiği görülür. Oysa Osmanlı topraklarında açılan her cephede siper savaşları yapılmıştır. Bu bağlamda hemen hemen her cephede siperler içinde olan Türk askerlerin, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin açmış olduğu cephelerdeki siperlerde yaşamını ortaya koymaya çalışan tezimiz giriş ve onu takip eden üç bölümden oluşmaktadır.

Tezin kapsamı, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin kendisinin açtığı; doğuda Kafkas, güneyde Irak ve Suriye-Filistin batıda ise Çanakkale, cephelerini içermektedir. Konuyu bu sıraya göre incelediğimiz çalışmamızın giriş bölümünde, Siper Savaşının gelişimi ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti tarafından açılan çeşitli cephelerdeki siperler hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Birinci bölümde, siperlerdeki Türk askerlerinin günlük yaşamı ve onları etkileyen faktörler ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde, siperlerdeki Türk askerlerinin, yaşamsal ihtiyaçları ve bunların karşılanmasına yönelik yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, siperlerdeki Türk askerlerinin, sosyal ihtiyaçları ve onların temini için yapılan çalışmalar kısaca incelenmiştir. Sonuç kısmında yapılan genel bir değerlendirme ile çalışmamız tamamlanmıştır.

Osmanlı Ordusunda Birinci Dünya Savaşı boyunca sürekli yeni birlikler kurulması ve terfilerin yaşanmasından dolayı araştırmamızda adı geçen komutanların ve askerlerinin rütbeleri ile bağlı oldukları askeri birliklerin isimleri değişiklikler göstermektedir. Dolayısıyla olayların geçtiği zamanda sahip olunan rütbeler ve bağlı buldukları birliklerin adı dikkate alınmıştır.

Tezin tamamlanması aşamasında yapmış olduğu katkılarından dolayı tez danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Halil Bal'a şükran ve teşekkürlerimi sunarım.

Bu tez için birinci elden kaynaklara ulaşabilmek amacıyla Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı

Arşivi'nde çalışılmıştır. Adı gecen arşivlerden, elde edilen konumuzla doğrudan alakalı belgelerin yanında ağırlıklı olarak dönemin askerlerinin tutmuş oldukları günlük ve hatıratlardan faydalanılmıştır. Başta İstanbul Üniversitesi bünyesindeki kütüphaneler olmak üzere, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve İSAM Kütüphanesi'nde yapılan araştırmalar sonucu elde edilen Nizamnâmeler ve araştırma eserlerden de yararlanılmıştır. Çalışmam boyunca bana gösterdikleri kolaylıklardan ve yardımlarından dolayı adı geçen kurumların yetkili ve çalışanlarına ve ayrıca İsmet Konak'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Dilber ALKAMA

**İstanbul
2019**

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK ASKERLERİNİN GÜNLÜK YAŞAMI VE ONLARI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.1. MUHAREBE HARİCİNDEKİ GÖREVLER.....	9
1.2. COĞRAFİ ŞARTLARIN SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNE ETKİSİ	14
1.3. MEVSİMLERİN SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNE ETKİSİ	
1.3.1. Kış Mevsimi.....	26
1.3.2. İlkbahar Mevsimi.....	40
1.3.3. Yaz Mevsimi.....	43
1.3.4. Sonbahar Mevsimi.....	46
1.4.YENİ TEKNOLOJİK SİLAHLARA KARŞI SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN MÜCADELESİ	
1.4.1. Uçaklara Karşı Verilen Mücadele.....	50

1.4.2. Periskoplu Tüfek (Aynalı Tüfek).....	54
1.4.3. Kara Torpiline Karşı Verilen Mücadele.....	55
1.4.4. Zehirli Gaz Kullanımına Karşı Verilen Mücadele.....	56
1.4.5. El Bombalarına Karşı Verilen Mücadele.....	61
1.4.6. Tanklara Karşı Verilen Mücadele.....	62

İKİNCİ BÖLÜM

SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN İHTİYAÇLARI VE BUNLARIN KARŞILANMASI

2.1. TEMEL GIDA İHTİYAÇLARI VE BUNLARIN KARŞILANMASI	
2.1.1. Su İhtiyacının Karşıllanması.....	63
2.1.2. Ekmek İhtiyacının Karşıllanması	74
2.1.3. Yemek İhtiyacının Karşıllanması	90
2.2. TÜRK ASKERLERİNİN BEDENSEL İHTİYAÇLARI VE BUNLARIN KARŞILANMASI	
2.2.1. Siperdeki Türk Askerinin Sağlık Durumu ve Tedavi Hizmetleri.....	120
2.2.2. Siperdeki Türk Askerinin Uyku İhtiyaçları ve Bunların Karşıllanması İçin Yapılan Çalışmalar.....	143
2.2.3. Siperdeki Türk Askerinin Tuvalet ve Temizlik İhtiyaçlarının Karşıllanması.....	147

2.2.4. Siperdeki Türk Askerinin Kıyafet ve Ayakkabı İhtiyaçlarının Karşılanması.....	162
--	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN SOSYAL İHTİYAÇLARI VE BUNLARIN KARŞILANMASI

3.1. İLETİŞİM VE HABERLEŞME	183
3.2. OKUMA İHTİYACI VE GAZETE İLE KİTAP TEMİNİ..	188
3.3. KÜLTÜREL FAALİYETLER	189
3.4. SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN DİĞER FAALİYETLERİ.....	193
3.5. ASKERLERE İZİN VERİLMESİ VE SİPERLER ARASINDA YAPILAN ZİYARETLER.....	196
3.6. BAYRAM KUTLAMALARI	199
3.7. DİNİ VAZİFELERİN YERİNE GETİRİLMESİ VE DEFİN İŞLERİNİN YAPILMASI.....	201
3.8. SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN AHLAKİ YAPISI VE RUHSAL DURUMU.....	211
3.9. PROPAGANDA FAALİYETLERİ VE GERÇEKLEŞEN FİRARLAR	223
SONUÇ.....	240
BİBLİYOGRAFYA.....	249
EKLER.....	265

KISALTMALAR

AÇASAM	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi
AKDTYK	Atatürk Araştırma Merkezi
a.e.:	Aynı eser/yer
a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.ylt.:	Adı geçen Yüksek Lisans Tezi.
a.g.dt.:	Adı geçen Doktora Tezi.
ATESE:	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BDHK.:	Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu
BDHTH.:	Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi
Bkz /bkz.:	Bakınız
BEO.:	Babıâli Evrak Odası
BOA.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bs.:	Basım/Baskı
C.:	Cilt
Çev.:	Çeviren
DH. EUM. 5. Şb.:	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube
DH. EUM. 6. Şb.:	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube
DH. EUM. 7. Şb.:	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Yedinci Şube
DH. KMS.:	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH. İUM.:	Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye
DH. ŞFR.:	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
Der.:	Derleyen
Dos.:	Dosya
Düz.:	Düzenleyen
Ed.:	Editör
Fih.:	Fihrist
Gnkur.:	Genelkurmay
Göm.:	Gömlek
Haz.:	Hazırlayan
İA.:	İslam Ansiklopedisi
İSAM:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
İ.B.B.:	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İ.Ü.:	İstanbul Üniversitesi
İ. MMS.:	İrâde-i Meclis-i Mahsus
MV.:	Meclis-i Vükelâ
Kls.:	Klasör
nr.:	Numara

OTAM:	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
S.:	Sayı
s.:	Sayfa
TDK:	Türk Dil Kurumu
TDV İ. A.:	Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK.:	Türk Tarih Kurumu
TSKT:	Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi
t.y.:	Yayın tarihi yok
vb.:	ve benzeri
vd.:	ve devamı, ve diğerleri
vs.:	Vesaire
Yay.:	Yayınları/Yayınevi
Yay. Haz:	Yayına Hazırlayan
y.y.:	Yayın yeri/yayımcı yok

GİRİŞ

Siper savaşlarını zorunlu kılan şartları anlamak için silah teknolojisinin, özellikle tüfeğin gelişimine kısaca değinmek gerekir. 1800'lerin başından itibaren *yivli (şeşhaneli)* tüfek icat edilmesiyle birlikte kısa zamanda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandı. Yoğun çalışmaların sonucunda söz konusu tüfekler 1840 yılından itibaren kapsül mekanizmalı ve çakmaklı tüfeklere dönüştürüldü.¹ Önemli başka bir gelişme makineli tüfeğin icadı oldu. Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında 1862'de üretilen ve muharebe alanında kullanılan ilk makineli tüfek *Gatling*² ve yine ilk defa 1895 yılında icat edilen *Maxim (mitralyöz)*³ makineli tüfekleri kısa sürede savaş alanlarında yerini aldı. Mucidi *Maxim*'i geliştirmeye devam ettiği gibi çeşitli ülkelerin ordularına satmıştı. Birinci Dünya savaşı başladığında Osmanlı Devleti hariç, her ülkenin aynı lisanstan geliştirdiği kendi mitralyözleri vardı.⁴ *Maxim* makineli tüfekleri, Birinci Dünya Savaşında kullanılan en etkili ve ölümcül ağır makineli tüfek olarak damgasını vurmuştur.

Benzer gelişme toplarda da görülür. 1800'lerin ortalarında *Gatling* ve *Maxim* makineli tüfeklerinin işleyişi toplara uygulanmaya başlandı ve ilk kamadan dolmalı ve yivli namlulu toplar icat edildi. Ayrıca eskileri gibi gülle değil günümüzde kullanılan uzunlamasına top mermileri atan bu toplara geri tepmeyi önlemek için hidrolik tamponlar ilave edilmişti. Böylece topların menzilleri, isabet ve delme gücü

¹ **Osmanlı Askerî Tarihi (Kara Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918)**, Ed: Gültekin Yıldız, Timaş Yay., İstanbul 2013, s.104-106. "**Osmanlı Askerî Tarihi**" olarak kısaltılacaktır.

² Gatling makineli tüfeği: Richard Gatling tarafından icat edilen ve Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında kullanılan ve o dönemde en düzgün çalışan makineli tüfek olma özelliğine sahipti. Gatling birbirine koştur namluları olan, dirsek destekli bir makineli tüfektir. Bkz. Alfred W. Crosby, **Ateş Etmek**, Çev: Aybek Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s.124.

³ Maxim (mitralyöz): Bu ağır makineli tüfek ilk defa 1895 yılında Hiram Stevens Maxim tarafından icat edilmiştir. Bir şeride dizilen mermiler atan Maxim, genellikle su soğutmalı, oldukça ağır olduğundan kendi sehpaş üzerinde kullanıma zorunluluğu vardı. Ağırlığı ve görece hantallığı nedeniyle sabit bir mevzide en az iki asker tarafından kullanılmaktaydı. Reyhan Körpe, "Türk Ordusunun Çanakkale Kara Savaşlarında Kullandığı Silahlar ve Savaş Malzemeleri Üzerine Bir Değerlendirme" **Salim Cöhce Armağanı**, Ed. Alpaslan Ceylan, Berikan Yay., Ankara, 2017, s. 673.

⁴ Crosby, **a.g.e.**, s.119,124; Körpe, **a.g.m.**, a.y.

artırılmıştı.⁵ Barut hakkındaki gelişmeyi de göz önünde bulundurmak gerekir. Şöyle ki, yapılan çalışmalar sonucu pamuk barutu, dumansız barut üretilmiş ve kara barut kullanımı terk edilmişti. Böylece ateş etme esnasında eskisine nazaran atışlar daha başarılı ortam ise daha güvenli hale getirildi.⁶

Silahların gittikçe artan yıkım gücü beraberinde savaşlarda, artık saldırıyı değil, öncelikle savunmayı zorunlu hale getirdi. Daha Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında 1862’de gerçekleşen Antietam Savaşı’nda makineli tüfek ve kolay dolan silahlar karşısında bir günde 23.000 kayıp verilmesi, yüz yüze savaş taktiklerinin terk edilerek büyük boyutlarda savunma hendekleri kazılmasına neden oldu. Böylece muharebeler yer altında Siper Savaşları şeklinde cereyan etmeye başladı.⁷ İngiltere’nin Güney Afrika’da yaptığı Boer Savaşı’nda ve 1905 Rus-Japon Savaşı’nda Siper Savaşları yapılmıştır. Osmanlı Ordusu’nda ise muharebe taktikleri geçmişinde zaten kale ve surları ele geçirmek için sık sık başvurulan yöntemlerden birisi lağım atmaktı. Lağım atmakla siper savaşı arasında taktiksel farklılıklar olsa da Osmanlı Ordusu, siper kazma yöntemine yabancı değildi. Dolayısıyla ilk defa 1529 yılında Kanûnî Sultan Süleymân’ın daha sonra ise 1683’teki Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın Viyana kuşatmaları⁸, Kırım⁹ ve Balkan Savaşları¹⁰ sırasında Siper Savaşlarına başvurmuştur.

⁵ Crosby, **a.g.e.**, s. 124; **Osmanlı Askerî Tarihi**, s. 111.

⁶ Crosby, **a.g.e.**, s. 125; **Osmanlı Askerî Tarihi**, s. 118.

⁷ Crosby, **a.g.e.**, s.124.

⁸ Ahmet Refik, **Muhteşem Süleyman’ın Viyana Kuşatması (H. 936/M. 1529)**, Yay. Haz: Ömer Kul, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, s.38-40; Kenneth Meyer Setton, **Venice Austria, and the Turks in the Seventeenth Century**, The American Philosophical Society, Independence Square-Philadelphia, Volume: 192,1991, s.265; İsabilla Ackerl, **Avrupalı Gözüyle 1683 Viyana Kuşatması**, Çev: Sezai Yalçınkaya, Alp Yayınevi, Ankara 2007, s. 47,116; Fatih Gürcan, “Avrupa’daki Askeri Gelişmeler ve İkinci Viyana Kuşatması”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2008, s. 60; Kuşatma kalktıktan sonra askeri yetkililer siperlerde inceleme yapmışlar ve siperlerin mükemmelliği karşısında takdirini açık ifade etmişlerdi. Bkz. John Stoye, **Viyana Kuşatması**, Çev: Derin Türkömer, İstanbul, Doğan Kitap Yay., İstanbul 2011, s. 77,80, 173,186, 272.

⁹ Crosby, **a.g.e.**, s.124; Edward J. Erickson, **Büyük Hezimet: Balkan Harpleri’nde Osmanlı Ordusu**, Çev: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s.182, 176-179.

¹⁰ Erickson, **a.g.e.**, **a.y.**, Harita: 4.10.; Von Der Goltz (Golç) Paşa’nın raporları doğrultusunda “Yanya’nın Tahkim Projesi” hazırlanıp uygulamaya konulmuştur. Projenin içeriğinde diğer savunma tertibatları bulunduğu gibi avcı siperleri/çukurları ve irtibat hendeklerinin kazılması da yer

Siper muharebeleri, daha önceleri müdafaada ve hücum harekâtını teşkil etmemek üzere taarruzu güçlendirmek için kullanıldığı halde Birinci Dünya Savaşı'nda, yukarıda bahsedildiği gibi, *Maxim* makineli tüfeğinin hızlı ve istikrarlı bir şekilde geliştirilerek yaygın olarak kullanılmasının da etkisiyle bütün cephe muharebeleri siperler içinde cereyan etmiştir.¹¹ Batı cephesinde Almanların ve Fransızların açtıkları siperler, Kuzey Buz Denizi'nden İsviçre'ye kadar uzanan bir hat oluşturmaktaydı.¹²

Çanakkale Cephesi'nde taraflar arasındaki mesafenin 7-8 hatta 3 metrelere kadar indiği siper savaşları, geçmişte dünyanın başka herhangi bir yerinde görülmediği şekilde saflar iç içe geçmiş bir hal almıştı.¹³ Çanakkale'deki gibi büyük ve sistematik olmasa da Kafkas¹⁴, Irak¹⁵, ve Suriye-Filistin¹⁶ cephelerinde de yoğun şekilde siper savaşları yapıldığı görülmektedir.

almıştı. Bk.Yüksel Nizamoğlu, "Vehip Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s.55-58, 60-61; Fevzi Çakmak, **Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?**, Yay. Haz: Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011., s. 136; Yüzbaşı Naci Efendi, **Balkan Savaşı'nda Edirne Kuşatması'na Ait Harp Ceridesi**, Çev: Hülya Toker, Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2012, s.44-46, 56-57, 72-77.

¹¹ **Harp Mecmuası**, S.18, Nisan 1333, s. 278, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 20. 07. 2016- 09.30.

¹² Alfred W. Crosby, **a.g.e.**, s.128.

¹³ Mehmet Şevki Paşa, **a.g.e.**; C. F. Aspinall Ogländer, **Çanakkale-Gelibolu Askeri Harekatı**, C. 1, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yayınları, Bs. 2, İstanbul, 2005, s. 393, 430.; Ali Fuad Erden, **Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları**, Yay. Haz: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İzmir 2003, s. 24. "**Suriye Hatıraları**" olarak anılacaktır.

¹⁴ Ahmet Refik, **Kafkas Yollarında**, Yay. Haz: Ahmet Tavan, Kocaeli, Volga Yayıncılık, 2014, s. 47; Arif Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1946, s.60. "**Kafkas Cephesi**" olarak kısaltılacaktır.; Vasfi Şensözen, **I.Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi Anıları**, Yay. Haz: Saro Dadyan, Okuyanıs Yay., İstanbul 2013, s.76-77; Tonguç, **a.g.e.**, s.38,40,132; Fevzi Çakmak, **Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı**, Yay. Haz: Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 258,350, 363,368; Köprülü Şerif İlden, **Sarıkaş**, Haz: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs. 2, İstanbul 2014, s.78,127; Mustafa Şefik Efendi, **Çanakkale, Kafkas, Gazze ve Sina Cephelerinde Yaşadıklarım**, Yay. Haz: Cahit Önder, Şehitkale Yayıncılık, İzmir 2013, s. 109, 129-130; Baytın, **Kafkas Cephesi**, s. 52.

¹⁵Faik Tonguç, **Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları**, Ed: Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs. 5, İstanbul 2015, s.27,125-126; Şensözen, **a.g.e.**, s. 74-75 ; Charles V. F. Townshend, **Mezopotamya Seferim**, Çev: Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s.18, 188,190,262, 251, 439, 344; Taşköprülü Mehmet Efendi, **Savaşın ve Esaretin Günlüğü**, Yay. Haz: Mesut Uyar, Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s.13,17.

¹⁶ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s.165, 223-234, 242-246, 273,275, 281, 289, 303; Falih Rıfkı Atay, **Zeytinadağı**, Pozitif Yay., İzmir 2013, s.161-162; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 24.; İbrahim Sorguç,

Kafkas cephesinde 1914 Yılı'nın Eylül ayının ortalarından itibaren sevk edilen birliklerin mevzilerine ulaşmalarıyla birlikte siperler ve zeminlikler¹⁷ kazılmaya başlanmıştı. Bu cephede yoğun bir şekilde siperler kazıldı. Ancak, muharebelerin geniş ve dağlık bir coğrafyada gerçekleşmesi, kazılacak arazinin kayalık yapısı, savaşın ilk senelerinde geri çekilmelerin fazlaca yaşanması ve dağlık araziye dağılmış vaziyette bulunan köylerden faydalanılmış olması bu cephedeki siperlerde uzun süre mukavemet edilmesini ortadan kaldırması siper sisteminin tam olarak uygulanmasını ve gelişimini engellemiştir. Dolayısıyla buradaki siperler Gelibolu Yarımadasındaki siper sistemi gibi bir bütünlük arz etmez. Söz konusu cephede; toprak yapısının müsait olduğu mahallerde toprak kazılarak siperler yapıldığı gibi taşlarla duvar örülerek hatta kar tabakası kürtük gibi sıkıştırılıp yığılarak siper yapıldığı görülmektedir. Duvar örüldüğü zaman mümkünse iki sıra duvar örülür ve mukavemeti artırmak için duvar civardan kazılan çimli toprakla desteklenirdi.¹⁸ Buradaki zeminlikler ise genellikle siperlerden bağımsız olarak ve soğuktan korunmak amacıyla tamamen yerin altına kazılmaktaydı. Zeminliklere giriş çıkış bir kapı ile kapatılan rampalarla ya da zeminliğin tavanı ile arazi seviyesi arasına açılan bir pencere vasıtasıyla yapılmaktaydı.

Trabzon'un savunulması için, Maçka'nın güneyinde bulunan dağların yamaçlarına Rusların saldırılarına karşı Mayıs 1916'dan sonra birçok siper kazılmıştı. Buradaki vadinin ismine binaen siperler "*Hortakop Siperleri*"¹⁹ olarak anılmaktadır. Aynı Cephede Hızır Nebi Tepesi ile Kurutepe'de de Türk siperleri mevcuttu. Temmuz 1916'da bu hattın biraz aşağısında Yamalı Dağdan güneye Kop Dağına kadar yaklaşık 54 kilometrelik bir cephe hattı mevcuttur. Bayburt'un biraz doğusunda kalan bu hatta çok sayıda siper kazılmıştı. Tesbit edebilenlerden bazıları;

Bu Defa Niçin Harp Edeceğimi Biliyorum, Yay. Haz: Figen Taşkın, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 6-7,9; Hüseyin Fehmi Genişol, **Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na**, Yay. Haz: Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s.62.

¹⁷ Zeminlik/Zemlik; toprak kazılarak üzeri çalı çırpı ve yapraklarla örtülerek yapılan kulübe ve sığınaklara denir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, İstanbul, MEB Yay., 1975, s.651.

¹⁸ Şensözen, **a.g.e.**, s.76-77.

¹⁹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 258, 350.

Kân, Çoruh, Kaledere, Ziyaret Tepe, Masat ve Kop Dağındadır.²⁰ Kafkas Cephesinde Suluhan deresi yakınlarında 19'ncu Alay'ın 7. Tümenin yapmış olduğu siper inşasını Mustafa Şefik Efendi şöyle anlatmaktadır:

“Taburdaki duvarcı ve marangoz neferleri bir taraftan hendek kazmakta ve duvar inşa etmekteydi. Askerlerin bir kısmı da ormandan ağaç kesmeye, kömür yakmaya ve yük hayvanlar da bir subay kumandasında civar köylerden zeminlikler için kapı ve pencere getirmeye sevk edildi... On beş-yirmi günlük bir gayret ve faaliyet neticesinde koşullar muntazam bir şekilde tamamlandı. Bulduğumuz muhit su, mutfak, yolları ve zeminlikler kaldırımıyla birbirine bağlanarak adeta yirmi otuz haneli bir köy haline getirilmişti.”²¹

Sınırlara yakın siperler yapıldığı gibi savunma hattı belirlenerek daha iç kesimlerde siperler kazılıyordu. Üçüncü müdafa hattı olarak Irak cephesinde Raco Sıradağlarının sırtlarına müthiş siperler yapılarak korunaklı yerlerle tahkim edilmişti.²² Irak cephesinde muharebeler Dicle Nehrinin etrafında gerçekleştiği sıralarda nehrin her iki tarafında çoğu kuzey güney istikametinde uzanan ikişer üçer hatta beşer hatlı siperler kazılmıştı. Selmanıpâk'tan Bağdata doğru 10 kilometre uzunluğunda tabyaları dahi belli olmayan oldukça mükemmel bir siper hattı yapılmıştı. Bunun 3 kilometre gerisine bir siper hattı daha yapıldı.²³ Dicle Nehrinin kuzeyinde Sevide Bataklığı kesintiye uğratsa da lağımları, kurt kuyuları irtibat siperleri kazılarak 9,5-10 kilometrelik muntazam bir siper hattı yapılmıştı.²⁴ Kût'ül-Amare'nin etrafındaki Türk siperinin uzunluğu çoğu yerde iki üç hattı ve ulaştırma yolları da dikkate alınınca 48 km'yi buluyordu. Muhasara hattının uzunluğu aslında 25 km civarındaydı.²⁵ Birinci Felâhiye/Ümmü'l Hanne" denilen siperler beş hattan oluşmaktaydı.²⁶ Nehrin etrafındaki toprağın kumluk yapısı mukavemet sağlamadığı için derin kazılmaya elverişli değildi. Nehirden uzaklaştıkça siperler mümkün

²⁰ Çakmak, **a.g.e.**, s. 363, 368.

²¹ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s.129-130.

²² **Mustafa Şefik Efendi'nin Anıları**, s.165.

²³ Townshend, **a.g.e.**, s. 188, 190, 262.

²⁴ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s.13,17,; Charles V.F. Townshend, **a.g.e.**, s. 344; Taylan Sorgun, **Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, Kamer Yay., İstanbul 1997, s.166.

²⁵ Townshend, **a.g.e.**, s. 344-435.

²⁶ Charles V.F. Townshend, **a.g.e.**, s. 550-551

olduğunca dar ve derin kazılmıştır.²⁷ Yine nehre yakınlıktan dolayı derin kazıldığında su çıkmaktaydı. Bu nedenlerden dolayı söz konusu cephede zeminlikler siper içine kazılmayıp, nehre uzak ve siperlerden bağımsız olarak kazılmaktaydı. Sıcaktan korunabilmek amacıyla tamamen yer seviyesinin altında kazılan zeminliklere giriş çıkış zeminliğin tavanı ile arazi seviyesi arasına açılan küçük bir pencereden aşağı doğru sarkıtılan merdivenlerle yapılmaktaydı.

Gelibolu Yarımadasının özelliği dolayısıyla muharebeler dar alanda gerçekleşmesi sonucunda siperler çoğu yerde 4-5 hat²⁸ olmakla birlikte kompleks yapıdadır. Siperlerin çoğunda ateş basamakları, mazgallar, muvasalat/intikal/bağlantı yolları, su arkları ve bombardıman esnasında askerlerin sığınması için siperin taban kısmından daha alt seviyede zeminlikler kazılmıştı. Ulaşımı hızlandırmak ve kaybolmayı engellemek amacıyla siperlere numaralar ya da isimler verilerek, tabelalara yazılmak suretiyle uygun yerlere asılmıştı. Çanakkale Muharebeleri ve Kûtü'l-Amâre Kuşatması sırasında, siper sistemi kaidelerine uygun olarak, Avrupa'daki gibi *kremayer*²⁹ biçiminde siperler kazılmıştır. Kremayer şeklinde kazılan siperlerde keskin köşeli girintiler ve çıkıntılar mevcuttur. Böyle kazılmasındaki amaç bir patlama anında meydana çıkacak patlama basıncının siper içinde ilerlerken keskin köşelere çarparak basıncın düşmesi sonucunda hasarın azalmasıdır. Ancak her yerde bu sisteme tamamen uyulduğu söylenemez. Şöyle ki düşman ateşine karşı mevziinin konumu ve arazi yapısı dikkate alınarak, Arıburnu'ndaki gibi oldukça dar, derin ve düşman siperlerine yakın kazılan basit bir hendeğe benzeyen siperler mevcuttur. Türk siperlerinin düşman siperlerine yakın kazılması Müttefik Filosundan yapılacak topçu bombardımanını, dar kazılması topçu bombardımanının etkisini azaltmaya, derin kazılması ise toprağın yumuşak yapısından dolayı siperlerin çabuk tahrip olarak geçmesini engellemeye yöneliktir.

²⁷ Arşiv Belgelerine Göre Kûtü'l-Amâre Zaferi, s. 93

²⁸ C. F. Aspinall Oglander, Çanakkale-Gelibolu Askeri Harekâtı, C. 2, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yayınları, Bs. 2, İstanbul, 2005, s. 98, 216.

²⁹ Kremayer: Bir dışlinin hareket edebileceği gibi şekillendirilmiş yatağın yarısının yan kesitinden görünüş biçimidir. Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, C. XI., s. 377.

Filistin cephesindeki siperlerin diğerk cephelerdeki siperlere oranla, sıcaktan korunabilmek amacıyla daha derin; Müttefik Filosundan yapılacak topçu bombardımanın verebileceğı zararı en aza indirebilmek maksadıyla, dar kazıldığı görülmektedir. Zeminlikler ise zehirli gazlardan askerin korunması için siperin içine, siperin tabanından daha derine doğru azami sekiz metre daha kazılarak yapılmıştır.

Gazze yakınlarındaki Şevket Bey siperleri öyle muazzam yapılmıştı ki Türk birlikleri I. ve II. Gazze muharebelerinde başarılı olmuşlardı. Ancak İngilizler, birliklerini ikmal ederek 24 Ekim 1917 tarihinde yeniden taarruza geçtiklerinde siperleri aşabilmişlerdi.

Diğerk cephelerdeki kadar olamasa da İran Cephesinde de siper kazılmıştı.

Türk askerinin gecesini gündüzüne katarak var gücüyle kazdığı siperlerin günümüzdeki durumuna kısaca değinmek gerekir. Kafkas cephesindeki siperler; geniş, dağlık engebeli araziye uyum sağlaması ve bitki örtüsünün altında kalması gibi nedenlerden dolayı belirsizleşmiştir. Anılarda bahsedilenler dışında döneme ait herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Söz konusu bölgedeki siperlerin yeri ve durumu meydanda değildir. Anılarda anlatılanlar doğrultusunda arazi üzerinde yapılabilecek detaylı bir çalışmada siperleri tespit edebilmek mümkün olabilir.

Gelibolu Yarımadasında İtilaf Devletleri'nin askerlerinin mezarlıklarının mevcut bulunduğu yerler Lozan Konferansı'nda özel bölge olarak kabul edilmişti.³⁰ Bunun, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin henüz bölgeyle gerektiği gibi ilgilenecek durumda olmamasından ya da diğerk başka nedenlerden dolayı 1955 yılına kadar bölge askerî yasak alan statüsünde tutulmuştu. Böylece oradaki siperlerden çoğunun orijinal olarak günümüze ulaştığı görülmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na bağlı bulunan Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı (ÇATAB), Çanakkale Savaşının gerçekleştiğı Gelibolu Yarımadası'nda siperlerin restorasyonundan yeni tespit edilen şüheda kabristanlarının yapımı ve önceki yapılanların bakımına kadar birçok alanda, takdire değer projeler hazırlayarak

³⁰Abdurrahman Bozkurt, "Gelibolu Yarımadası'nda İtilaf Blokuna Ait Harp Mezarlıklarının İnşası ve Statüsü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, AKDITYK, S: 84 (Kasım 2012, Ankara), s. 80.

uygulamaya koymaktadır. Örneğin, 2015 yılında, Orman ve Su İşleri Bakanlığı'nca Cesarettepe Mevkii'nde orijinal haldeki siperler ortaya çıkarılmıştır. Cesarettepe'de dâhil birçok siperin restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Bu konuda yapılan çalışmaların aşamalarını ve ayrıntılarını ÇATAB'ın altışar aylık faaliyet raporlarından takip etmek mümkündür.³¹

Gelibolu Yarımadası'ndaki siperler hakkında bölgenin ileriki zamanlarda savunma tertibatına katkıda bulunmak amacıyla döneminde yapılan çalışmalar da vardır. Müttefik birliklerinin Gelibolu Yarımadasını boşaltmalarının hemen ardından Harbiye Nezareti Harita Şubesi Müdürü Mehmet Şevki Paşa, Seddülbahir, Arıburnu ve Anafartalar cephelerinin geniş kapsamlı olarak 43 adet paftasını çıkarttırmıştır. ATASE Başkanlığı tarafından 2009 yılında yayınlanan paftalarda; mevziler, siperler, toplar, karargâhlar, iaşe merkezleri, su kuyuları ve çeşmeler, mezarlıklar vs. bütün ayrıntılarıyla belirtilmiştir.³²

Irak, Suriye ve Filistin Cephelerini konu alan günlük ya da anılarda siperlerin krokileri mevcuttur. Ancak bütünü hakkında detaylı bilgi elde etmeye yeterli değildir. Bahsi geçen cephelerinin açıldığı bölge Türk sınırları haricinde kaldığından oralardaki siperlerin yerini ve durumunu tespit etmek pek mümkün görülmemektedir.

Siper, askerî terminolojide kısaca; askerin açık bir hedef olmadan korunabileceği aynı zamanda ateş edebileceği ve cephe hattına kolayca gidip gelebileceği şekilde toprağın uzunlamasına kazılarak açılan hendeklerdir. Siper Harbi ise iki düşman tarafın, tuttıkları cepheyi sürekli bir siper hattıyla sınırladığı ve karşı tarafın siper hattının aşılmasına çalışıldığı savaş şeklidir.³³ Birinci Dünya Savaşı boyunca ihtiyaçlar doğrultusunda hendeklere yeni ilaveler yapıldı. Böylece “siper” kelimesi daha geniş bir anlam kazanarak, toprağın içinde kazılmış atış siperlerini ve muvasalat /irtibat hendekleri/yollarını vd. kapsamaya başladı.

³¹ <http://catab.kulturturizm.gov.tr/TR-159996/faaliyet-raporlari.html>, erişim. 01. 12. 2018- 11.30; 24 Ağustos 2013 tarihli **Hürriyet Gazetesi**, hurriyet.com.tr/gundem/canakkaledeki-siperler-98-yil, erişim. 03. 12. 2018-12.50.

³² M. Şevki Paşa, **a.g.e.**

³³ **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 235.

Sipere yatmış askerleri arkadan gelecek mermilere karşı korumak amacıyla hendeğin arka tarafına toprak yığılan kısma *arka siper* denir. *Ön siper* ise siperdeki askerleri cepheden gelecek mermilere karşı koruyan ve silah dayayarak ateş etmek için destek vazifesi gören toprak yığımına denir. Arka siperler uzaktan kolayca tespit edilebileceği ve kamufleyi etkisizleştirdiğinden çoğu zaman yapılmaz. Kazı sırasında çıkarılan topraklar, ön ve arka siperleri meydana getirmek üzere ileriye ve geriye doğru atılır. Hendeğin dip kısmına içeriye dolabilecek suların lağım çukurlarına akabilmesi için ızgaralar yapılır.³⁴ Hendeğin içinde düşmana bakan taraf duvarına, üzerine siperden hızla çıkmayı kolaylaştırmak ve çıkıp ateş edilebilmesi için *atış banketi* (*basamak*) yapılır. Atış banketi, bazen duvara çakılan tahta ile ayaklar için oyuklar ya da topraktan hazırlanan sekmeçlerden ibarettir.³⁵ Kazı sonrası hendeğin iç kısmına doğru toprağın göçmesini engellemek ve yan duvarları güçlendirmek amacıyla imkân varsa çıkarılan toprak kum torbalarına doldurularak siper hattının önüne dizilir. Böylece hendeğe daha fazla derinlik kazandırılmış olunur. Kum torbası bulunmadığı veya yetersiz kaldığı zamanlarda çevrede bulunan çalılar ve çitler aynı amaçla kullanılır. Siper hattı, en iyi kamufle edilecek şekilde, sekizgen veya kremayer biçiminde düzenlenir.³⁶

İlk önce siper hattını belirleyen birliğin komutanı onar metre ara ile bu hatta birer asker görevlendirir. Her bir askerin tek tek kazmaya başladığı birer kişilik dar ve derin çukurlar daha sonra birlik askerlerini içine alabilecek büyüklüğe erişince birleştirilerek bir siper hattı oluşturulurdu. Birbirinden bağımsız yani tek tek kazılanlar ya da düşmana en yakın siper hattı, içinde yürünebilecek kadar genişlik ve uzunlukta kazılır, *Avcı Siperi* diye tabir edilirdi.³⁷ Ardından hendeğin içine sığınaklar, *zeminlikler*, geriye ulaşımı sağlamak için de *muvasalat/irtibat hendekleri/yolları* açılır, zeminden daha alt seviyese su akıntısının sağlanması için

³⁴ **Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C. XI, Meydan Yayınevi, İstanbul 1971, s.377.

³⁵ Peter Bueness, **Cesarettepe**, Çev: Cem Demirkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s.132.

³⁶ **Büyük Lûgat ve Ansiklopedi**, C. XI., s. 377.

³⁷ Murat Çulcu, **İkdâm Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi, 3 Kasım 1914- 3 Şubat 1916**, Denizler Kitapevi, İstanbul, 2004, C. 2, s. 665.; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 203-204.

arklar kazılır ve gözetleme ile kumanda postaları yerleştirilirdi. Böylece, gerçek tahkimli mevziler, hatta daimi tahkimat kurulmuş olurdu. Hücuma başlayan birlikler ilk önce düşmanın avcı siperini ele geçirmeye çalışıldırı.

Düşmanın avcı siperine ulaşabilen askerler, aynı zamanda hem muharebe yapmak hem de yerleşebilmek için düşmanın avcı siperini kazmak zorundaydı. Böylece genişletilmiş ve uzatılmış olan avcı siperi hücuma geçen birlik askerlerini içine alabilecek hale getiriliyordu. Aralıksız kazma çalışmaları devam ediyor ve irtibat hendekleri de kazarak geri saftaki siperlerle bağlantı sağlanıyordu.³⁸ Düşmana en yakın siper hattı için Avcı siperleri/1. Siper hattı/Ön Siperler; daha geridekiler ihtiyat siperleri/2.siper ve varsa 3., 4. vb. siper hattı diye tabir edilmekteydi. Derinliklerine göre siperler “baş, diz ve boy siperleri” olarak adlandırılmaktadır. Baş siperi yüzüstü uzanmış vaziyette bir askerin silahıyla birlikte nişanalmış pozisyonunda iken karşıdan fark edilemeyecek kadar derin kazılmış siper şeklidir. Diz siperi, içindeki askerin diz çökmüş vaziyette iken dışarıdan görülemeyecek kadar derin kazılan siperdir. Boy siperi ise bir askerin ayakta iken ateş edebilmesine imkân sağlayacak kadar derinlikte kazılan siperdir. İlk önce baş siperi kazılır gerekirse derinleştirilerek diz siperi haline getirilir, yine aynı şekilde diz siperide derinleştirilerek boy siperi vücuda getirilirdi. Savunulacak hatt ve o sipere yerleşecek birliğin mevcuduna göre siperlerin uzunluğu belirlenirdi.

Türk askerleri, her cephede askerî faaliyetleriyle birlikte kişisel günlük yaşamlarını da siperler içerisinde sürdürmek zorunda kalmışlardır. Genellikle tarlasında, bağında ve bostanında özgürce hareketli bir yaşam süren Türk askeri bütün bir gününü, haftasını, ayını ve yıllarını daracık kazılan siper hendekleri içinde nasıl geçirdi? Bedensel ve ruhsal ihtiyaçlarını nasıl giderdi? Söz konusu soruların vb. cevapları bu tezin konusunu oluşturmaktadır.

³⁸ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, s. 68-69.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN GÜNLÜK YAŞAMI VE ONLARI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1.1. MUHAREBE HARİCİNDEKİ GÖREVLER

Müttefiklerin Gelibolu’da karaya çıkardıkları piyadelerinin topçu ve makineli tüfek ateşi, aynı zamanda denizden donanmasının topçu ateşi, havadan ise uçak ile makineli tüfek ateşi açmaları sonucunda Türk birlikleri büyük kayıplar vermekteydi. Bu vaziyet karşısında 1. Ordu’nun 1. Kolordusuna bağlı 1. Tümen komutanı Albay Cafer Tayyar Bey, taarruzdan ziyade müdafaaaya geçilmesi gerektiği görüşündeydi. Bu konuda üst komuta kademesiyle aralarında görüş ayrılığı yaşanmasına rağmen kısa sürede Cafer Tayyar Bey’in müdafaa fikri benimsendi. Daha önceden siperler kazılmıştı ancak bundan sonra siper kazılmasına ağırlık verilerek Türk askerleri siperlere çekilerek Siper Muharebelerine geçildi. Böylece Türk askerleri için siper hayatı başladı ve siper kazmak öncelikli görevlerden birisi oldu. Cafer Tayyar Bey’in yaptırdığı Zığındere siperlerini teslim almaya gelen 10. Tümen’e bağlı 30. Alay emir subayı olan Münim Mustafa, askerlerin yaşamakta olduğu siperleri şöyle tasvir etmektedir:

“... cenup grubu mıntıkasında toprağın altında at, araba ve diğer vasıtaların yürümesine mahsus ayrı ayrı yollar, piyadelerin cepheye gidebilmesi için gizli yollar, cepheye yekdiğerine muvazi müdafaa hatları, bunları birbirine bağlayan zikzak bağlantı yolları, zabıt ve askerin harpte muhafazası için, sığınaklar ve zeminlikler, üstü kapalı gizli mitralyöz ve bomba mevzileri, hülasa adeta yerin altında koca bir şehir vücuda getirilmiş; toprak köstebek yuvası gibi delik deşik edilerek binlerce mevcutlu küt’aların toprak üzerinde hiç görülmeden buralarda yaşaması ve [onların hayatlarını] kaybetmemesi temin edilmişti.”³⁹

Askerin korunaklı bir siper arkasında olması oldukça önem taşımaktaydı. Bunu daha muharebelerin ilk günlerinde Vehip Paşa dile getirerek günlük emirlerinin birisinde “*Bir kürek toprak, bir damla kan kazandırır.*” demiştir.⁴⁰ Bu bağlamda

³⁹ Münim Mustafa, **Cepheden Cepheye 1914-1918**, Arma Yay., Bs. 3, İstanbul 2002, s.50-51.

⁴⁰ Sermet Atacanlı, **Atatürk ve Çanakkale’nin Komutanları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 103.

neredeysse her vakit; gece gündüz, muharebeler esnasında hatta birliklerin ihtiyatta bulunduğu zamanlarda bile, topçusundan piyadesine kadar, askerler siper kazıyordu. Gündüz boyunca kazılan siperler hakkında bağlı olunan alaya her gün rapor gönderilmek zorunluluğu vardı.⁴¹ Taarruza geçileceği zamanlarda savunma siperleri kazılması için istihkâm bölükleri de alaylarıyla birlikte ilerlemekteydiler.⁴²

İstanbul Edebi Heyeti 15-22 Temmuz 1915 günleri arasında Çanakkale Cephesi'ni ziyaret etmişti.⁴³ Heyette katılanlardan Hamdullah Suphi (Tanrıöver), bizzat Arıburnu bölgesindeki siperlerde ileri hatlara kadar giderek savaşı ve askerleri yakından tetkik etmişti. Hamdullah Suphi, Türk askerlerinin fevkalade çalışmaları sonucunda ortaya çıkardıkları siperleri “... *Ne tarafa baksanız karşınızda döne dolaşa uzayıp giden siperler var. Toprağın her yanı için için oyulmuş.*” diyerek ifade etmektedir.⁴⁴

Siper kazmanın istisnası yoktu. Her gün her şartta muharebe esnasında bile siper kazılıyordu. Çanakkale’de bulunan bir Alman gazeteci, 1915 yılının Eylül ayında Türk kuvvetlerinin İngilizlerin avcı siperlerine yapmış olduğu hücum sırasında yaşananları şöyle anlatmaktadır:

“Yüzbaşı Hüseyin Ali kendi avcı siperleri içinde dolaşüyor. Etraf, o kadar sâkin, o kadar latif ve rahat ki... Avcı hatları ilerlemeye başladı... Taarruz kızıyor...

İleri, Allah yardım ediyor! Allah verecek. Ali'yi dürt, Mehmet ileri! Haydin hep birlikte!.. İleri!.. Abdullah dermanın kalmadı mı? Yaralandın mı yoksa?.. Düşman siperleri işte şurada!.. Şimdi onu alırsın... Allah!.. İsbet etti! Öbürleri daima ilerlemekte... Yeni kitleler geliyor, öne geçenler daima çoğalıyor. Kurşunlar, yağmur gibi yağıyor, şarapneller öterek patlıyor.

⁴¹ Klaus Wolf, **Gelibolu 1915, Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askeri İttifakı**, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s.358; Tonguç, **a.g.e.**, s.125; **Çanakkale Cephesi'nde Bir Topçu Subayının Günlüğü**, Haz: Lokman Erdemir- İsmail Güneş, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yay., Çanakkale 2014.

⁴² Edward J. Erickson, **Gelibolu: Osmanlı Harekâtı**, Çev: Orhan Düz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs. 2, Çanakkale 2015, s.116. “Gelibolu” olarak kısaltılacaktır.

⁴³ Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekâtı**, C. 5, 3. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1980, s. 599-601.” **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**” olarak kısaltılacaktır.

⁴⁴ **Çanakkale Savaşları Anlatıyor**, Yay. Haz: Nurer Uğurlu Başkanlığında bir kurul, Ed: Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yay. Bs. 2, İstanbul 2006. s. 414.

Asker!.. Çabuk!.. Siper kazan!.. Çabuk cephane getirin!.. Kurşunları buraya dök!.. Sükûnetle nişan al!..

Daha ileriye... Mâni'ayı dolaşır siperlere girmeli. Haydi çocuklar, hücum!.. Hücum!.. Siperler içine girdik. Son düşmanları tard ediniz!.. Dur, Mehmet! Ali bana yardıma gel!.. Benim karşımda da çok var!.. Sabret!.. Geliyorum!.. Göğüs göğse geliniyor. Bir taraftan yeni askerler sel gibi ilerliyor, daima yeniler geliyor...

Şarapneller havada patlıyor...

Düşman burada yılıp kaçıyor. Pekâlâ, bırakma!

Diğer[i] merakta... Onlar o kadar çok ki! Zararı yok!.. Sebat et!.. İşitiyor musun? Sebat!..

Kaçanlara ateş edin!.. Ahmet!.. Siperi bir kişilik daha genişlet!.. Siz de kazanız, siperler derince olsun. Kum torbalarını öbür taraftan koyunuz”⁴⁵

Türk askerleri, ikinci vakti başlayan bu hücum sırasında yukarıda bahsedildiği gibi muharebe ederken siper kazmaya devam etti. Akşam olduğunda ise siperleri zapt ederek muvasalat hendeklerini de kazıp geri hatta kalan siperler ile bağlantıyı sağladı.

Çanakkale Cephesinde, gerçek siperlerdeki Türk askerlerini biraz olsun koruyabilmek ve düşmanın topçu ateşini dağıtmak, yani hedef şaşırtmak, amacıyla yüzlerce boş sahte siperler de kazılmıştı.⁴⁶

Günde üç defa olmak üzere; muharebenin gidişatı, tahkimat, askerlere yedirilen yemek ve hastalık ile zayıat bilgilerini içeren harp raporu yazılırdı.⁴⁷ Bu rutin dışında önemli bir şey olduğunda ayrıca derhal bir üst birliğe bilgi verilmesi şarttı.

Silah gibi kazma ve kürek de askerlerin vaz geçilemez aletleriydi. Mevcudun yettiği kadar dağıtılan kazma ve küreği askerler sürekli olarak yanlarında taşımak zorundaydılar. Kılıfı olmayan kazma ve kürekler askerlerin çantalarında taşınmaktaydı.⁴⁸

Sürekli asker kaybı yaşanması birliklerin mevcudunu azaltmaktaydı. Dolayısıyla taburların mevcutlarına ve henüz askerî eğitim almadan cephelere yeni

⁴⁵ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2., s.38-39.

⁴⁶ Hasan Remzi Fertan, **Harp Hatıraları: Çanakkale, Kafkas, Filistin Cepheleleri ve İstiklal Harbi**, Haz: Bahtiyar İstekli, Bağcılar Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 44.; Wolf, a.g.e., s. 340.

⁴⁷ Münim Mustafa, a.g.e., s. 59; Atacanlı, **Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları**, s. 502, 505; **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, Haz: Bahtiyar İstekli, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009. s.137.

⁴⁸ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s.21.

gelen acemi erlerin siper savunması hakkında eğitilmesi ve bilgilendirilmesi gerekmektedir. Siperler cephelerin en ön safı olduğu halde düşman bombardımanının devam ettiği sıralarda bile acemi erlere nazari dersler veriliyor ve talim yaptırılıyordu. Sabah ve akşam yapılan yaklaşık iki ila üç saat süren talimlerde; dolduruluşlar, süngü ile vuruşma, nişan alma şekilleri, çeviklik vb. eğitimler yaptırıldığı gibi siperler ile muharebeleri hakkında bilgiler verilmekteydi.⁴⁹

Taburlarda takım komutanı olarak görevli olan zabıt namzetlerine (subay adayı), subaylık eğitimleri buldukları siperlerde tabur komutanları tarafından verildiği oluyordu. Örneğin, üç saatlik topografya dersinde, pusula kullanılarak arazinin haritasını çıkarmak için gerekli kurallar gösterilmekteydi.⁵⁰ Savaş başladığında ordunun elindeki haritalar gerçeğe uygun olmamakla birlikte içerik olarak da yetersiz idi. Dolayısıyla birliklerin konuşlandığı bölgenin harita ve krokilerinin çizimine önem verilmiştir. Bu bağlamda siperde muharebe olmadığı zaman veya ihtiyatta iken harita ve kroki çizmek subayların görevleri arasındadır. Aynı zamanda harita çizimi beğenilen subaylar ödüllendirilmekteydi.⁵¹

1.2. COĞRAFI ŞARTLARIN SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNE ETKİSİ

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti kendisinin açtığı; doğuda Kafkas ve İran güneyde Irak ve Suriye-Filistin, batıda ise Çanakkale, cephelerinde mücadele etmiştir. Söz konusu cephelerin açıldığı yerlerdeki coğrafi faktörler bu cephelerde muharebe eden Türk askerlerini farklı şekillerde etkilemiştir. Dört sene devam eden

⁴⁹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 100; Mehmet Fasih Bey, **Kanlısirt Günlüğü**, Haz: Murat Çulcu, Denizler Kitapevi, İstanbul 2006, s. 110; **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 161-170.

⁵⁰ Abidin Ege, **Harp Günlükleri: Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden**, Yay. Haz: Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 366-377; Durukan, **a.g.e.**, s. 161.

⁵¹ Erickson, **Gelibolu**, 118; Serezli Mehmed Ragıb, **a.g.e.**, s.140; Ege, **a.g.e.**, s. 128, 488; Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 65, 82, 125, 139 vd.; M. Fuad Tokad, **Kibrit Kutusundaki Sarıkamış: Sibirya Günlükleri (1915-1918)**, Yay. Haz: Jack Snowden, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 39.; Ali Rıza Eti, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, Haz: Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 88, 140.

savaş boyunca, doğuda Kafkas Cephesinde çoğunlukla sarp yamaçlara sahip dağlık arazide, güneyde Suriye-Filistin ve Irak Cephelerinde kumluk arazide Çanakkale Cephesinde ise, Biga Yarımadası istisna edilirse, Gelibolu Yarımadası'nın pek yüksek olmamakla birlikte sık tepelik ve dağlık bir arazide mücadele etmek zorunda kalınmıştır.

Kafkas Cephesi

Hasan İzzet Paşa tarafından komuta edilmekte olan Osmanlı 3. Ordusunun konuşlandırılmış olduğu Kafkas Cephesinde muharebeler, 29 Ekim 1914 tarihinde yaşanan Karadeniz olayından sonra Rus Kafkas Ordusu'nun, dört kol halinde, 1 Kasım 1914 sabahı 04.00-05.00 arasında Musun, Kötek, Narman ve Kaleboğazı önlerinde Türk sınırını geçmeleriyle başlamış oldu. Önceden yapılan istihbarat çalışmaları sonucunda Rus birliklerinin, ağırlıklı olarak Oltu ve Sarıkamış'ın batısında, ana yollar ve sınırın yakınlarında toplanmakta oldukları anlaşılmıştı.⁵²

Kafkas cephesinde muharebeler, tamamen dağların kapladığı ortalama 2.000 metre irtifaya sahip bir coğrafyada gerçekleşmiştir. Kuzey Anadolu Dağları 4.000 metre Ağrı Dağı ise 5.160 metre yüksekliğe ulaşmaktaydı. Güney Anadolu'da ise rakımları 3.000 ila 3.500 metreyi bulan birçok dağ mevcuttu. Geçitleri sağlayan az sayıda boyun noktaları olmakla birlikte çoğu dağlar geçit vermez sarp yamaçlara sahipti.⁵³

Söz konusu bölgede belli başlı akarsular; Karasu, Fırat ve Aras nehirleri ile Kars Çayı, Arpaçay ve Oltu Çayı vardır. Günün şartlarına göre geçilmesi neredeyse imkânsız bu nehirler; Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezine akar. Bu demek oluyor ki savaşa sahne olan bölge farklı üç deniz eğrisini ayıran doruk çizgilerinin birleştiği orta noktanın çevresidir. Şöyle ki; Fırat Vadisi'nden Oltu'ya, Karadeniz havzasına, ulaşmak için Dumlu Dağları'nı uygun bir noktadan aşmak zorunludur.

⁵² Genelkurmay, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı**, C. 1, Genelkurmay, Ankara 1993, s. 101-102. "BDHTH Kafkas Cephesi-1" olarak kısaltılacaktır.; İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, TTK Yay., Ankara 1993, s. 101, 104.

⁵³ Maurice Larcher, **La Guerre Turque Dans La Guerre Mondiale: Büyük Harb'de Türk Harbi**, C. 2, Osm. Çev: Kaymakam Mehmet Nihat, İstanbul Askerî Matbaası, İstanbul 1928, s. 321.

Benzer şekilde Karadeniz eğrisinde bulunan Oltu ve Bardız (Gaziler) bölgelerinden Hazar Denizi eğrisinin bir başlangıç noktası olan Sarıkamış bölgesine varmak için kesinlikle bir dağ silsilesini geçmek gerekir.⁵⁴

Genel olarak batı-doğu istikametinde ve birbirine paralel olarak uzanan altı farklı sıradağ grubu üzerinde yükselen bu bölgede, vadiler, sarp ve yüksek geçitler, derin, dik ve kayalık dere yamaçları, ulaşımı neredeyse imkânsızlaştırır. Trabzon-Gümüşhane-Erzurum şosesi başlıca ulaştırma yolu olmakla birlikte sadece Hopa-Artvin, Gümüşhane-Erzurum yolları tekerlekli araçların geçişine müsaittir. Bu durum Erzurum'un doğusuna yalnız yaya ulaşımını mümkün kılmaktaydı.⁵⁵

Bölgede nehir ulaşımına müsait olamayan belli başlı Kura, Aras, Çoruh ve Fırat Nehirleri ile Oltu Çayı'nın varlığı askerî harekâta bir zorluk daha çıkartır.⁵⁶ Şöyle ki teçhizatlarıyla nehirleri geçmek mecburiyetindeki askerler arasında boğulma vakalarının sık sık görülmesine ve nehirler geçilirken ıslanan giysilerin zamanında ve layıkıyla kurutulmaması vb. askerlerin soğuk algınlığına bağlı hastalıklara yakalanmalarına sebep oluyordu.

Yükseltinin iklime etki ettiği bölgede yaz ayları az sıcak kış ayları ise oldukça soğuk geçmekle birlikte, bazı bölgelerde ısı çok defa -30 -40⁰ kadar düşer.⁵⁷ Kış aylarında, bir günde yağan karın yüksekliğinin 30 cm'ye ulaşabildiği bölgede daha kış girmeden Eylül ayı başlarında kar kalınlığı bir metreye ulaşır, geceler ise şiddetli soğuk ve rüzgârlı geçerdi. Sık sık görülen kar fırtınası ile bir insan boyuna ulaşan kar kalınlığı altında mücadele etmek bölgede görülen rutinler arasındadır.⁵⁸ Söz konusu durum soğuktan korunamayan askerler arasında sık sık donma vakaları görülmesine neden olur.

⁵⁴ Şerif İlden, **Sarıkamış**, Haz: Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs. 2, İstanbul 2014, s. 4.

⁵⁵ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 15-20.

⁵⁶ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 24-25.

⁵⁷ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 28.

⁵⁸ Hüseyin Avni Gençoğlu, **Çanakkale'den Doğu Cephesine**, Haz: Mehmet Çanlı, Murat Kitapevi Yay., Ankara 2007, s. 79,118.; Larcher, **a.g.e.**, s. 374; Avedis Cebeciyan, **Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918**, Çeviriyazı: Takuhi Tomasyan, Ed: Rober Koptaş, Aras Yayıncılık, İstanbul 2015, s.141.

Irak Cephesi

Irak'ta, İngilizler ilk olarak 1 Kasım 1914'te Fav ve Behimşehir'e asker çıkardılar. Ardından hızla ilerleyen İngiliz birlikleri 23 Kasım 1914'te Basra'yı daha sonra da 38. Tümen'in teslim olmasıyla 9 Aralık 1914'te Kurna'yı ele geçirdiler. Geri kalan Türk birlikleri daha da kuzeye Dicle Nehri havzasına doğru çekilmek zorunda kaldılar.⁵⁹ Bundan sonra Irak Cephesi'ndeki muharebeler, küçük çukurluklar hariç tutulursa neredeyse dümdüz kumluk bir arazi olan Dicle havzasında gerçekleşti.

Irak Coğrafyasında yükseltilere bakıldığında; Doğu Torosların eteklerinin uzandığı Musul'un kuzeyi ile Süleymaniye ve Kerkük küçük tepelikler üzerindedir. Doğu da ise 4.000 metreye kadar yükselen Zağros Dağları'nın batı eteklerindeki tepelikler güneye doğru uzayarak Irak-İran sınırını oluşturur. Musul'un batısındaki Sincaz Dağ grubu Basra Körfezine kadar uzanır.⁶⁰ Coğrafi özellikler açısından değerlendirildiğinde Dicle havzası, bölgedeki siperlerde bulunan Türk askerlerinin üzerinde büyük etki yapmıştır. Havza yumuşak ve kalın bir toprak yapısına sahip olduğundan askerlerin kolayca siper kazmasına kolaylık sağlarken diğer taraftan nehre yakınlık ve arazinin düzlük olması su basmalarının kısa sürede geniş alanlara yayılarak siperlerin sular altında kalmasına neden olmuştur.⁶¹

Dicle Nehri'nin derinliği, beş-altı yüz tonluk nehir gemilerinin seyir ve seferine müsaitti. Genişliği ise farklılıklar göstermekle beraber akıntı genişliğinin 360 metreye, Kûtü'l-Amâre de olduğu gibi, ulaştığı yerler vardı. Aynı zamanda genişlik, mevsime ve arazinin alçaklık ve yüksekliğine göre daima değişkenlik göstermekteydi. Nehrin hiçbir yerinden köprüsüz veya ulaşım aracı olmadan geçilemezdi.⁶²

⁵⁹ Görgülü, a.g.e., s. 156.

⁶⁰ Genelkurmay, **TSKT Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, C:10, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 27. "İdâri Faaliyetler ve Lojistik" olarak kısaltılacaktır.

⁶¹ Mehmet Nuri Efendi, **Harb-i Umumide Irak Harekâtı: "Kûtü'l-Amâre"**, Yay. Haz: İrfan Dağdelen, Transkripsiyon: Abdurrahman Yarar, İ.B.B. Kültür Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, Bs. 2, İstanbul 2016, s. 64.

⁶² Mehmet Emin Bey (Binbaşı), **Kûtulâmâre: Hücum ve Muhasarası**, Yay. Haz: Sezai Dumluşınar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2016, s. 25.

Arazi sahası, nehrin her iki tarafında en alçak yerlerde bile yüksek seviyede olmasına rağmen taşkın zamanlarında su basmalarına maruz kalmaktaydı. Yerli halkın taşkından korunabilmek amacıyla yaptığı nehir kıyısı boyunca yer yer yüksekliği bir iki metreye ulaşan toprak setler mevcuttu. Kışın yağmur sularının da etkisiyle taşkınlar geniş alanlara yayılır, nehrin fazla suyu kanal ve arklardan akarak nehirden uzak kesimlerde bile birçok çukurluklarda küçük gölcükler veya bataklıklar oluştururdu.⁶³ Bataklıklardan en büyükleri kuzeyde Süveyce Havrı⁶⁴, güneyde ise Havr-ı İbrahim'dir.⁶⁵ Daha önce bahsedildiği gibi Irak Cephesi'nde, Dicle Nehri etrafında bulunan ve yazın kademeli olarak kuruyan bataklıklar, adeta sivrisinek ve karasineklerin üreme alanı olurdu. Dolayısıyla Nehir, siperlerde bulunan Türk askerleri için başta hastalık olmak üzere huzur kaçıran büyük bir rahatsızlık kaynağı olmaktaydı.⁶⁶ Öyle ki bahar aylarında bölgede bulunan askerlerin arasında sıtma ve lekeli humma vakalarında üç kat artış olurdu. Örneğin, 6. Ordu'nun⁶⁷ sadece ikmal birliklerindeki askerlerinden, Nisan ortasına kadar, lekeli hummaya yakalanan, 72 subay ve 3236 erden 12 subay, 612 er hastalıktan dolayı vefat etmişti.⁶⁸ Hastalıkların bu denli yayılmasında sinekler kadar, askerlerin su içindeki siperlerde tamamen ıslak vaziyette, gündüz sıcağına gece ise şiddetli ayaza maruz kalması da neden oluyordu.

Su taşkını başka sorunları da beraberinde getirirdi. Yollar kapanır, menzil ile birlikler arasında yapılmakta olan iaşe ve mühimmat vb. gibi nakliyatın kesintiye uğramasına neden olurdu. Örneğin, Horasan ve Divaniye kazalarındaki ziraat merkezlerinde milyonlarca kilogram hububat nakledilemediği için çürümeye terk edilmişti. Diğer tarafta, Dicle havzasındaki siperlerde bulunan 6. Ordu'nun askerleri yiyecek sıkıntısı çekmekteydiler.

Nisan ayında yeni ve şiddetli bir taşma oldu. Doğu rüzgârının da etkisiyle hızla sürüklenen taşkın suları, 14 Nisan 1915 akşamına kadar 45. Tümenin yeni

⁶³ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 25.

⁶⁴ Havr: Dicle Nehrinin taşmasıyla çevresinde oluşan bataklıklara yöre halkının verdiği isimdir.

⁶⁵ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s.174'deki kroki çizimi.

⁶⁶ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁷ Görgülü, **a.g.e.**, s. 165.

⁶⁸ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 391

karargâhına kadar yayılmış ve Medhi-Menzil yolunu da kapatmıştı. Yolun açılması ve suların daha fazla yayılmasını engellemek amacıyla sol sahilde, Dicle'nin kuzeyinde ve Kûtül-Amâre'nin batısında bulunan bölgede, konuşlu 45. Tümen, Dicle kıyısına, askerleri sadece geceleri çalışarak 19 Nisan'a kadar 860 metrelik bir toprak set yaptı.⁶⁹ Dicle, 16 Nisanda yerli halkın "*Hayal*" diye ifade ettikleri en yüksek seviyeye ulaşarak, son iki günde güzergâhındaki Musul'da 1,4 metre Bağdat'ta ise 2 metre artmıştı. Böylece Bağdat'tın etrafı sular altında kaldı.⁷⁰

Tümgeneral Townshend, komutasındaki İngiliz 6. Hint Tümeni, Selmanıpak'ı savunan Irak Umum Komutanlığına bağlı birliklere karşı 21 Kasım'ı 22 Kasım'a bağlayan gecenin ilk saatlerinde taarruza geçti. Günlerce süren muharebeler sonucunda, Nurettin Paşa'nın komuta ettiği Türk kuvvetleri karşısında tutunamayacağını anlayan Townshend, 26 Kasım'da Kûtü'l-Amâre kasabasına doğru geri çekilmeye başladı. Hiç zaman kaybetmeden ve aynı zamanda muharebe ede ede hızla takibe başlayan Türk birlikleri, 13. ve 18. Kolordular ile 52. Tümen, 5 Aralık 1915'den itibaren İngiliz 6. Hint Tümeni'ni Kûtü'l-Amâre kasabasında kuşatma altına aldılar. Bütün çabalarına rağmen aylarca süren kuşatmayı yaramayan İngilizler 29 Nisan 1916'da teslim olmak zorunda kaldılar.⁷¹

Coğrafi özelliklerin muharebeler üzerindeki etkisine söz konusu kuşatma sırasında kuşatmacılara sağladığı katkıyı gerçekleştiren Dicle Nehri'nin taşkını örnek vermek mümkündür. İleride bahsedileceği gibi, 14 Mart 1916'da aniden bir metre kadar yükselen Dicle Nehri ve ona Kûtü'l-Amâre'nin hizasından güneye doğru uzanan Garraf Kanalı'nın su seviyesi taşkına neden oldu ve 12 Nisan 1916'ya kadar Kûtü'l-Amâre ile etrafı su altında kaldı. Dicle taşıdığı, yirmi dokuz gün boyunca Kûtü'l-Amâre kasabası da su altında kaldı. Burada kuşatma altında bulunan İngiliz birliğinin siperleri de su altında kaldı. Mecburen ön hatlarda bulunan İngiliz siperleri boşaltılarak İngiliz askerleri geri siperlere çekildiler.

⁶⁹ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 384-385, 391.

⁷⁰ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 385.

⁷¹ Townshend, s. 260-377; Görgülü, **a.g.e.**, s. 156-167.

15/16 Mart gecesi taşan nehir, İngilizlerin ilk siper hattını suyla doldurdu. Bu vaziyette 23 Mart gecesine gelindiğinde Dicle'nin su seviyesi, sadece on iki saat içinde otuz santim yükseldi ve ikinci hat siperleri de boşaltıldı. Böylece Kûtü'l-Amâre'de kuşatma altındaki İngiliz 6. Hint Tümeni, Mart ayının son yarısı sürekli Dicle taşkınıyla mücadele etmek zorunda kaldı.⁷² Dolayısıyla su taşkını, İngiliz birliğinin kuşatmayı yarmak için yapacağı bir saldırı harekâtı yapma olanağını ortadan kaldırdı.⁷³ Bahsi geçen tümenin komutanı Tümgeneral Townshend, "Mezopotamya Seferim" adlı kitabında, neden kuşatmayı yaracak bir harekâta bulunamadığını şu sözlerle açıklamaktadır:

"...Taşkın suları içinde köstebek yuvasını andıran tümseklerle kaplı siperler bu halleriyle su kanallarına benziyordu. Önümde düşman olmasaydı bile içi su dolu son derece derin siperlerle kaplı, kelimenin tam anlamıyla çamur deryasının içinden askerlerle topları gündüz gözüyle dahi geçiremezdim. ... Düşman siperleri üç metre derinlikte, iki metre genişlikteydi. Ve içleri suyla doluydu. Bu su bizim siperlere kadar geliyordu. Düşmanın diğer bütün cephelerini aşsak bile sonrasında geçit vermez Dicle nehriyle karşı karşıya kalacaktık. ... üç yanım beş yüz metre genişliğinde hızlı akan geçit vermez bir nehirle kaplıyken, kara kısmı içi suyla dolu siperlerden geçilmezken ve ötesinde içi Türk askeri dolu siperler uzanırken kuvvetimin büyük kısmıyla muhasarayı yarmam imkânsız. ...Fırtınalı hava, yağmur, taşkın suları ve çamur, hepsi de Türklerin Kût'u avuçlarının içinde tutmalarına yardım ediyordu..."⁷⁴

Felahiye cephesinde Dicle taşkını suları Süveyce Bataklığıyla birleşerek İngiliz birliğinin önüne bütün saldırı imkânlarını ortadan kaldırarak aşılması imkânsız bir set oluşturmuştu. Felahiye taşkını çoğu boğularak 33 Türk askerinin şehit olmasına neden oldu.⁷⁵ Taşkın suları, Kûtü'l-Amâre'de olduğu gibi, Felahiye cephesinde Türk siperleri önünde doğal bir set oluşturarak savunmaya katkıda bulunurken aynı zamanda Türk askerlerinin mücadele edeceği yeni bir düşman ortaya çıkarıyordu. Yine de taşkın afetinin Türk askerlerinin lehine olduğu söylenebilir. Çünkü bu kayıplar, gerçekleşecek bir muharebe sırasında yaşanacak kayıplarla kıyaslanamayacak kadar cüz'i kalmıştır.

⁷² Townshend, **a.g.e.**, s. 534, 540, 543.

⁷³ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 380.

⁷⁴ Townshend, **a.g.e.**, s. 456, 564, 582, 587.

⁷⁵ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 386.

Irak Cephesi'nde muharebeler 1918 yılında karşılıklı siper savaşları şeklinde devam etmekteydi.⁷⁶ 28 Ekim 1918'de İngiliz uçakları filolar halinde uçarak Şirkat Mevziine (Şirkat Mevzi; Musul'un yaklaşık olarak 100-110 km. güneyinde, Kerkük'ün batısındadır.) çekilen Türk birliklerini ve siperlerini bombardımana tutmuşlardır. Sabahki ilk filoda yedi, öğleden sonra ikincisinde yedi ve üçüncüsünde ise on iki adet uçak her biri altışardan toplam 182 adet bomba atmışlardır. Söz konusu bombardımandan sonra toparlanamayan Felahiye'den itibaren muharebe ederek çekilmekte olan Yarbay İsmail Hakkı Bey'in komutasında bulunan Dicle Grubu'na bağlı Türk birlikleri teslim olmak zorunda kalmışlardır.⁷⁷ Böylece İngilizlerin 1 Kasım 1914 tarihinde Basra'nın kuzeyini oluşturan Fao Yarımadasına çıkarma yapmalarıyla açılmış olan Irak Cephesi dört sene on gün devam ettikten sonra 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesinin imzalanması ile son bulmuştur.

Suriye ve Filistin Cephesi

Suriye ve Filistin Cephesinin açıldığı bölge; kuzeyde Anadolu, doğuda Irak, Batıda Akdeniz ve Mısır güneyde ise Arabistan ile Yemen arasında bulunur ve bir geçit bölgesi özelliği taşır. Volkanik kaya yığınlarından oluşan Tur-i Sina Dağları, Cebel-i Katrin'de birkaç kola ayrılır ve yarımadayı kaplar. Suriye bölgesi; Ensariye Dağları, Lübnan Dağı, Havran Dağı ve Anti Lübnan Dağları bulunur ki bunların yükseltileri 2.600 ila 3.000 m. arasındadır. Başlıca su kaynağı Asi Nehri'dir. Filistin bölgesi; Akdeniz kıyısına paralel uzanan Halil-ü Rahman kasabasında yüksekliği 1.027 m.ye ulaşan volkanik dağlar bulunur.⁷⁸

Mısır'daki Kanala yönelik harekât bu cephede görevli 4. Ordu tarafından icra edilmiştir. Dolayısıyla Mısır'ın konumuzla alakalı bölgenin coğrafi özelliğine bakıldığında, Nil'in doğusunda yer alan ve kuzeyde Port –Said kasabasından güneyde Süveyş'e kadar uzanan 168 kilometrelik Süveyş Kanalı görülmektedir.

⁷⁶ Ceylin Yıldırım-Osman Yalçın, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Hava Gücü", **Unutulan Zafer: Kut'ül-Ammare 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak**, 2016, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (SAREN), İstanbul, 2016, s. 110.

⁷⁷ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 356, 378.

⁷⁸ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 31-32.

Kanalın 15-20 kilometre doğusunda ise Sina ölü'nün batı kısmı 20-40 kilometre arasında değişen kuvvetli bir kum seti oluşturur.⁷⁹ Böylece öl ve kanal geçilmesi oldukça zor iki engeli teşkil eder ki Türk birlikleri, kanal ile çöl arasında kalan bu kurak, taşlık ve ıssız bölgede konuşlanmıştı.

Sina bölgesi; batıda kuzeyden güneye uzunluğu 168 km. genişliği ise 150 m. olan Süveyş Kanalı, doğuda Lut Gölü ve Akabe Körfezi, güneyinde Kızıldeniz kuzeyinde ise Akdeniz vardır. Akabe Süveyş Hattını oluşturan Cebel-i Tih adıyla anılan sıradağlar bölgeyi ikiye ayırır. Kuzey tarafına Sina ölü (Tih Sahrası), güney kısmına Sina Yarımadası (Tur-i Sina) denilir. Sina Yarımadası'nın doğal yapısı Sina ölü'nden farklıdır. Uzunluğu 300 kilometre, genişliği 150 kilometre olan Sina ölü, doğal yapı bakımından kuzeyi kum ölü güneyi ise taş öldür. Ayrıca Mısır – Filistin sınırının doğusundan Gazze – Birüssebi çizgisi arasındaki Necef ölü/ Filistin ölü denilen bölge ise toprak ölü, yani yarım öldür.⁸⁰

Kum ölü, hâkim rüzgârın etkisiyle kuzeybatıdan güneydoğuya doğru akarak devamlı yer değiştiren kum tepeleri ve kum dalgalarıyla kaplıdır. Kum tepeleri ve dalgaları ortalama 50-60 metre yüksekliğinde yumuşak, gevşek ve kayıcı kumlardan müteşekkildir. *“Kum ölünde harekât çok ağır gerçekleşir. Taneli ve derinliğine devam eden kum, toprağın üst yüzeyini kaplar ve yürürken insan ve hayvanlar topuk kemiklerine kadar kuma gömülür. Yürüyüş son derece zor yorucu ve vakit kaybettiricidir. Bu ölde sahra ve ağır topçu gibi tekerlekli silahlarla diğer araçlar, ancak çok kuvvetli hayvanlar koşulduğu halde bile yine pek yavaş ilerleyebilirler.”* Taş ölü, alçak kum tepelerinden oluşmakla birlikte savrulan küçük yumuşak kum tepelerine de rastlanır. Taş ölünün zemini sert olmakla birlikte yüzeyi çakmak ve çakıl taşlarıyla kaplıdır. Bu nedenle insan, hayvan ve araç ulaşımına kum çölüne nispeten daha elverişlidir. Toprak ölü (Necef ölü), ancak ilk mevsim yağmurlarından sonra ilkel sapan ve tarım aletleriyle tarım yapılabilen kıraç toprakla kaplıdır.⁸¹

⁷⁹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina - Filistin Cephesi**, C. 4, 1.Kısım, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara 1979, s. 16-17. ” **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**” olarak kısaltılacaktır.

⁸⁰ Lut Gölü, Bahri Lut ve Ölü Deniz olarak da anılır. **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 20-21, 34

⁸¹ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 22-23

Süveyş Kanalına ulaşabilmek için askerî birliklerin, kuzeyden güneye doğru Sina Çölü'nü boydan boya yürüyerek geçmeleri gerekti.⁸² Çölde yürüyüş diğer bütün meşakkatlerden önce amansız sıcağa karşı dayanmayı gerektiriyordu. Bir az olsun serinlemek umuduyla rüzgârın esmesi için dualar ediliyordu. Ancak çare olarak bin bir umutla beklenen rüzgâr başka sorunlar getiriyordu. Rüzgâr bir kum fırtınasına dönüşerek çölden kaldırarak savurduğu yapış yapış kumları ağızlara ve burunlara doldurarak nefesleri tıkkardı.⁸³ Çölde her mevsimde görülmekle birlikte ilkbahar aylarında daha sık ve şiddetli görülen kum fırtınası çıktığında ise önce ortalığı sarı bir sis kaplar, savrulan kumlar askerin terli vücuduna yapışır, adeta uyuz olmuş gibi kaşınmalarına sebep olurdu. Saatlerce süren fırtına sırasında 10 metre ilerisini görmek bile imkânsızlaşırdı.⁸⁴

Çölde insan veya hayvan hareketlerinin çoğunlukla görüldüğü yerlerde kumlar söz konusu hareketlenmeden dolayı sertleşir ve daha fazla ufalanır. Rüzgâr; yollar, kuyular, ordugâhlar ve ambarlar civarlarında, rüzgâr hortumlarına dönüşür. Saatlerce süren ve 10 metre ilerisinin görülmesini engelleyen rüzgâr hortumları, kumu bir dağ yüksekliğinde sütunlar halinde havaya kaldırır ve sürükler. Rüzgâr hortumları, hareketlenmenin yoğun olduğu yerlerde sık sık görülür ve oralarda daha fazla etkilidir. Örneğin, sımsıkı kapatılmış bir çadırın içindeki her şeyi birkaç dakika da kalın bir kum tabakasıyla kaplar, hiçbir örtü veya kılıf korunmada yetersiz kalır, silahların namluları bile kum ve toz ile dolardı.⁸⁵

Sina Çölünde sıcaklık, 1915 Mayıs başlarında gölgede +50⁰, Temmuz ayında ise gölgede +55⁰'ye ulaşırdı.⁸⁶ Öyle zamanlar olurdu ki portatif çadırların bezleri güneş altında kızgın birer tuğlaya döner içinde durulamazdı.⁸⁷ Dolayısıyla böylesine

⁸² **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 15.

⁸³ **Harp Mecmuası**, S.18, Nisan 1333, s. 282, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 20. 07. 2016- 11.30.

⁸⁴ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s.224, 226; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 26; F. F. Kress Kressenstein, **Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk**, Çev: Tahir Balaban, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 60.

⁸⁵ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 26.

⁸⁶ Erden, **Suriye Hatıraları**, s.101,103.

⁸⁷ Erden, **Suriye Hatıraları**, s.103.

sıcak iklimin hâkim olduğu coğrafyada gölgeden mahrum, açıkta bulunan askerler arasında güneş çarpması sık sık görülmekteydi.

Sina Çölünde yaşayan hayvanlar arasında; her cins hatta kediden daha büyük kertenkeleler, fare, zehirli küçük yılanlar, sinek ve kelebek büyüklüğünde sivrisinekler sayılabilir. Ayrıca Sina Çölü ile Taş çölünde büyük cins korkunç yılanlar, çok iri kertenkeleler, akrep ve çıyanlar sık sık rastlanılan hayvanlardır. Haşerattan 20 santim boyunda kırkayaklar ve siyah iri akrepler de çok görülmektedir.⁸⁸ Bunlardan korunmak için cibinlik şarttır. Ancak çölde haşerat olmadığı düşüncesiyle askerlere cibinlik verme gereği duyulmamıştı.⁸⁹ Böylece askerler söz konusu hayvanlara karşı tamamen savunmasız bir durumdaydılar. Çölün Türk askerlerine sağladığı tek avantaj; kumun toprağa ve taşa nispeten daha gevşek yapıda olmasından dolayı İngiliz uçakları tarafından atılan bombaların kum tarafından kolayca yutulup, çoğunun da patlamamasıdır.⁹⁰

Çanakkale Cephesi

Çanakkale Kara Muharebeleri 25 Nisan 1915 sabahının ilk saatlerinde Müttefik Filosunun, Gelibolu Yarımadası'nda Arıburnu kumsalına ve Seddülbahir kesiminde Pınariçi Koyu, İkiz Koyu, Tekke Koyu, Ertuğrul Koyu ve Morto Koyu; Anadolu yakasında ise Kumkale'de karaya asker çıkartmasıyla başladı.⁹¹

Söz konusu cephenin bölgesine savunma açısından bakıldığında Istranca Dağları kuzeyden, güneydeki Kuru Dağları'nda Balkanlardan gelebilecek saldırılara karşı doğal bir engel oluşturarak savunmaya katkıda bulunurlar. Gelibolu ve Biga yarımadalari denizle çevrili olmaları bakımından bir kara çıkartmasını zorunlu kılar. Buna ilaveten dik kayalık bölgelerin varlığı da çıkartma yapılabilecek kıyı mesafesini daha da kısaltır. Trakya Yarımadası, toprak özelliği bakımından fazla yağış aldığı zamanlarda sadece yollardan ulaşım imkânı verdiği için harekâtı güçleştirdiğinden bölgede bulunan Türk birliklerine zorluk çıkartır. Trakya

⁸⁸ BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1, s. 29-30.

⁸⁹ Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 3.

⁹⁰ Atay, *a.g.e.*, s. 163, 165-168; Kressenstein, *a.g.e.*, s. 102; Erden, *Suriye Hatıraları*, s. 7.

⁹¹ Oglander, *a.g.e.*, C. 1, s. 264-265, 455,461; *İdâri Faaliyetler ve Lojistik*, s. 201.

Yarımadası'nın doğuya doğru darlaşması ise savunmaya katkıda bulunur.⁹² Çanakkale Cephesindeki muharebeler, Biga Yarımadasındaki kısa süren muharebeler haricinde, genellikle tepelik ve dağlık bir coğrafi yapıya sahip olan Gelibolu Yarımadası'nda gerçekleşmiştir.

Şiddetli çarpışmaların yaşandığı 236 gün süren muharebelerden sonra Müttefik birliklerinin Kuzey Grubu'nun 19-20 Aralık 1915'te, Güneyde ise 256 gün sonra Güney Grubu'nun 8-9 Ocak 1916'da çekilmesi ile Çanakkale Kara Muharebeleri sona ermiştir.

Rusların Kirmanşah'tan ilerleyerek Bağdad'ı tehdit etmeleri üzerine 6. Ordu Komutanlığı tarafından verilen 7 Mayıs 1916'da emir gereğince 13. Kolordu 9 Mayıs'ta İran'a doğru yürüyüşe geçmesiyle⁹³ İran Seferi başlamış oldu.

İran Cephesi

İran Cephesi'nin açıldığı bölgenin coğrafi yapısı dağlık özelliği ile Kafkas, yer yer kumluk ve taşlık yapısı ile de Irak cephesine benzer. Birbirini takip eden tepelik; dik, engebeli, yalçın ve sarp dağlar mevcuttur. En önemlileri Elvan dağı ve Mika madeninden oluştuğu için oldukça keskin ve dik yamaçlara sahip Sünbülâ Kuh Dağıdır.⁹⁴ Böylesine dağlık arazide eğimli ve son derece tehlikeli uçurumların bulunduğu boğazların varlığı doğaldır. Bunlar, Paytak Boğazı, Gürbüz Boğazı, Kengaver Boğazı, Esedâbâd Boğazı'dır. Askerler sırtlarında 30 kg'lık sırt çantalarıyla durmaksızın boğazlarda 6-7 saatlik tırmanışlar yapmış bir taraftan da taarruza devam etmişlerdi. Hatta toplar bile askerler tarafından çekilmek suretiyle dağlar ve boğazlar aşırılmıştı.⁹⁵ Bu cephede görevlendirilen 13. Kolordu askerleri bahsedilen özelliklerin getirdiği bütün zorluklara maruz kalmışlardı.

Rusların Hanikin'e 3 Haziran 1916'daki taarruzu durdurulduktan sonra 9 Haziran'da Kirmanşah kasabası ele geçirildi. Ardından 4 Ağustos 1916'da

⁹² **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 18-19.

⁹³ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi**, C. 3, Nehir Yay., İstanbul 1991, s. 182; Ege, **a.g.e.**, s. 310.

⁹⁴ Ege, **a.g.e.**, s. 326, 334, 337, 339-340, 343; Taşer, **a.g.e.**, s. 23.

⁹⁵ Ege, **a.g.e.**, s. 340-359, 361.

Kirmanşah'tan hareket eden 13. Kolordu birlikleri Ruslarla muharebe ede ede Hemedan ovasına geldi, ovada ve Hemedan'da yapılan kanlı muharebeler sonucunda şehir 11 Ağustos sabahından itibaren tamamen kontrol altına alındı.⁹⁶

6. Ordu Komutanı Halil Paşa'nın Irak Cephesi'nde Dicle cenahlarındaki birliklerin İngilizler karşısında Aziziye'ye doğru geri çekilmek zorunda kalması üzerine 13. Kolordu komutanı Albay Ali İhsan (Sabis) Bey'e hemen Bağdat'a doğru geri dönmesi hakkında 25 Şubat 1917'de çektiği telgraf gereğince aynı gün bahsi geçen kolordu harekete geçti. İran'da en ileri hatta Hemedan'ın zapt edilmesiyle sonuçlanan ve birer ay süren gidiş dönüş yolculuğu hariç dokuz ay devam eden İran Seferi böylece bitmiş oldu.⁹⁷

1.3. MEVSİMLERİN SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNE ETKİSİ

1.3.1. Kış Mevsimi

Kafkas Cephesi

Mevsimler, insanların yaşamı ile doyurulması ve muharebelerin gidişatı ile sonucu üzerinde önemli rol oynar. Şöyle ki, Muharebeye katılacak askerlerin ulaşımı, mevsime göre uygun giydirilmesi ve barındırılabilmesi gerekir. Aynı zamanda askerî mühimmatın, iaşenin ve giysi gibi donanım malzemelerinin zamanında nakliyatı yapılmalıdır. Ancak başta sağlık olmak üzere bütün bunlar mevsimlerin olumsuz şartlarından etkilenir. Kış mevsiminin zorlukları en fazla Kafkas Cephesinin açıldığı doğu bölgelerinde yaşanmıştır. Söz konusu mevsimde Türk askerlerini etkileyen başlıca doğa olayları; soğuk, kar, tipi, yağmur ve sistir. Dört sene devam eden savaşlar boyunca her mevsimin zorluklarına göğüs geren askerler ziyadesiyle Doğuda soğuk ve kar, Güneyde ise sıcak ve susuzluk ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

⁹⁶ Sabis, **a.g.e.**, s. 227, 290.

⁹⁷ Sabis, **a.g.e.**, s.344-347.

1914-1915 kışı, kışların sert geçtiği söz konusu coğrafyada 20. Yüzyılın standartların dahi üstünde soğuk geçmiştir. Sıcaklıklar rekor derecede düşmüş ve beklenmedik ölçüde kar yağmıştır.⁹⁸ Böylesine şiddetli soğukta gerektiği gibi giyinilmemiş ise donma kaçınılmazdır.

Donmak üzere olan insanın üzerini uyku sıcacık bir yorgan gibi örter.⁹⁹ Kişi donduğunun farkına varamaz, ancak grup içerisindeyse diğerleri tarafından fark edilebilir. Merkezi vücut sıcaklığının 35°C'nin altına düşmesiyle Konveksiyon Hipotermi¹⁰⁰ başlar ki ilk emareleri vücudun en uç noktalarından ve aynı zamanda dolaşım bakımından kalbe en uzak uzuv olan ayak parmaklarında görülmeye başlar. Ayak parmakları, önce hissizleşir, daha sonra kızarılar su toplar ardından morararak ya da karararak donar.¹⁰¹ Süvari ve piyade askerlerinde görülen donma olayı siperlerde bulunan askerlerde de görülür ve “*Siper Ayağı*” olarak tabir edilir. Deri tabakası incecik bir zar gibi soyulunca bir alt tabakadaki dokular kızarmış ve ödem toplamış vaziyette korunmasız kalır.¹⁰²

⁹⁸ Mesut Uyar-Edvvard J. Erickson, **Osmanlı Askeri Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 491-492.

⁹⁹ M. Rıza Serhadoğlu, **Savaşçı Doktorun İzinde: Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı**, Remzi Kitapevi Yay., Bs. 2, İstanbul 2005, s. 112.

¹⁰⁰ Konveksiyon Hipotermi: Vücut yüzeyindeki hava hareketinin hızına bağlı olarak artmasının etkisiyle, vücut ısısının normal değerlerin altına düşmesidir. Sıcaklığa göre değerlendirildiğinde Hafif Hipotermi vücut ısısının 32°C-35°C arası, Orta Hipotermi 28°C-32°C arası Şiddetli Hipotermi 28°C'nin altına düştüğünde görülmektedir.

Hafif Hipotermi aşamasında bütün vücutta soğuk dolayısıyla titreme olur, eller ve ayaklar acıyacak derecede üşür, kas koordinasyonu vücut sıcaklığının düşüşüne paralel olarak azalır ve yürüme hızı düşer bir müddet sonra eller ve ayaklar kullanılamaz hale gelir. Bilinç bulanıklığı ve duyarsızlığının devamında hafıza kaybı gerçekleşir. Orta Derecede Hipotermi aşamasında, titreme durur, koordinasyon tamamen kaybolur, kaslar sertleşir ve ayakta durulamaz hale gelinir, bilinç bulanıklığı olur ve mantıksız davranışlar gelişir. Donmanın bu aşamasındaki kişi yarı baygındır ve yüzeysel solunum yapabilmektedir. Şiddetli Hipotermi aşamasında ise baygınlık devam eder, vücut ısısının 20°C civarına düşmesiyle kalp durur ve ölüm olur. 19-20°C'de ise beyin ölümü gerçekleşir. A. Sadık Girişgin, Sedat Koçak, Mehmet Gül, Başar Cander, “Hipotermi ve Lokal Donmalar”, **Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi (sted)**, C. XVI., S. 3, 2006, s. 45-46.

¹⁰¹ Mehmet Ali Kuntman, **Tabur Tabibi Derviş Bey: Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları**, Paraf Yay., İstanbul, 2011, s. 147.

¹⁰² Girişgin vd., **a.g.m.**, s. 47.

3. Ordu'nun (9, 10 ve 11. Kolordular) harekete geçtiği Erzurum ile Sarıkamış arasındaki bölgede, 21/22 Aralık 1914 gecesi aniden fırtına ve kar tipişi başladı.¹⁰³ Ertesi gün boyunca da kar lapa lapa yağmaya devam etti.¹⁰⁴ Kar tipişi öyle şiddetliydi ki, birliklerin mevzilerine yürüyüşleri esnasında bütün bir kolun tipiden boğulduğu oluyordu.¹⁰⁵ Kar tipisine karşı korunmanın tek çaresi kar çukurları açmaktı. Bir kişi, ancak kendisinin sığabileceği bir kar çukurunu 7-8 dakikalık bir zaman zarfında vücuda getirebilirdi ki maalesef taarruza yürüyen askerler için bu söz konusu olamazdı.

Böyle zamanlarda askerler ancak burunlarının üzerine bez parçaları kapatarak nefes alabilmekteydiler.¹⁰⁶ Tipi yüzünden komuta kademesinin emirlerini ve bilgilerini iletmekle görevli muharebe erleri veya emir subayları yollarını kaybetmekteydiler. Emirler ya hiç ulaşmıyor ya da geç ulaşıyordu ki bu durum birliklerin mevcut plana göre hareket etmesini engellemekteydi.¹⁰⁷

25 Aralık 1914'te Sarıkamış'a taarruz yapılacaktı ancak, günün gecesinde yorgun oldukları için askerlere dinlenme verilerek taarruza devam edilmedi. Hali hazırda siperleri bulunmayan askerler düşman ateşinden ve soğuktan ateş yakarak korunabilmek amacıyla ormanlık alana çekildi. Daha Sarıkamış'a doğru yürüyüşe geçerken 9. Kolordu'nun askerleri, kolordu komutanı İhsan Paşa (Sökmen)'nin¹⁰⁸ yürüyüşün hızla gerçekleştirilebilmesi amacıyla verdiği emir doğrultusunda, çantalarını ve kaputlarını karargâhta bırakmışlardı.¹⁰⁹ Böylece kalın giysiden mahrum vaziyette ormana çekilen 17. ve 29. Tümenler mevcut askerlerinin yarısından fazlasını olağan dışı soğuk ve şiddetli tipi yüzünden kaybettiler. Çünkü

¹⁰³ Arif Baytın, **Sessiz Ölüm: Sarıkamış Günlüğü**, Yay. Haz: İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yay., Bs. 2, İstanbul 2007, s. 95. ” **Sessiz Ölüm**” olarak anılacaktır.

¹⁰⁴ Kuntman, **a.g.e.**, s. 135. Cavit Marancı, **Sarıkamış Harekâtı ve 91. Alay**, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 2009, s. 117.

¹⁰⁵ Fertan, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁰⁶ Şensözen, **a.g.e.**, s.100.

¹⁰⁷ Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 95.

¹⁰⁸ Görgülü, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁰⁹ Selçuk Ural, “Serferberlikten Sarıkamış Harekâtı'na Kafkas Cephesi'nin Durumu”, **Zamansız Mahşer: “Sarıkamış”**, Kars Valiliği Kültür Yay., Yay. No: 1, Kars 2010, s. 84.

her yer kar altındaydı ormana sığınmak çözüm olmadı. Ağaç dalı çalı ve çırpı bulunamıyor, bulunanlarda da ıslak olduğundan yanmıyordu, çok az bir sayıda asker ateş yakarak bir nebze olsun ısınabilmişti. Ancak ateş yakamayanların çoğu donarak şehit oldu.¹¹⁰

Aynı tedbire başvuran 10. Kolordu komutanı Albay Hafız Hakkı Bey, Sarıkamış önlerine bir an evvel ulaşabilmek amacıyla, askerlerin yürüyüşünü ve çevikliğini artırır düşüncesiyle 30. Tümen, Fethi Bey Müfrezesi ve diğer bazı birliklerin çanta ve kaputlarını çıkarttırarak Kaleboğazı'nda bıraktırmıştı. Kaputu olmayan askerler soğuktan çok etkilenmesi üzerine hastalık ve ölüm vakaları çoğaldı. 30. Tümen Komutanı Yarbay Ali Osman, 23 Aralık 1914'te kolorduya yazdığı bir yazıyla Kaleboğazı'nda bırakılan çanta ve kaputların acil olarak ulaştırılmasını istedi.¹¹¹ 10. Kolordu askerleri kuzeyden, çoğu kesimlerinde kar kalınlığının iki metre olduğu, Allahuekber dağlarını aşarak Sarıkamış önlerine ulaşarak taarruza katılacaktı. Genelde eksi 20-25 derece¹¹² kimi yerde eksi 40 derece soğuk altında 50-60 santimetreye ulaşan¹¹³ kar ve tipiyle mücadele edilerek geçen 19 saatlik yürüyüşün ardından yaklaşık 20 bin kişilik mevcutlu 10. Kolordu, 17 bin askerini dehşetengiz bir biçimde kaybetmiş oldu. Dağın güney yamaçlarına sadece 3.200 kişi ulaşabilmişti. Bunların da % 20'sinin elleri ve ayakları donmuştu.¹¹⁴ 11. Kolordu askerleri de kar ve tipi karşısında, 9. ve 10. Kolordu askerleriyle aynı kaderi paylaşmaktaydı.¹¹⁵

Karlı havada rüzgâr estiğinde vücut ısısı daha hızlı düşer. Bu durum ortalama 6 saat civarında gerçekleşen donma olayının daha kısa bir sürede gerçekleşmesine

¹¹⁰ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 174,195; Tuncay Ögün, "Sarıkamış'ta Şerefimiz Dışında Her Şeyimizi Kaybettik", **Zamansız Mahşer: "Sarıkamış"**, Kars Valiliği Kültür Yay., Kars 2010, s. 155-156.

¹¹¹ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 402.

¹¹² Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 140.; **Kaybolan Yıllar: Mülazım Ahmet Hilmi, Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı**, Yay. Haz: Merih Baran Erbuğ, Vadi Yay., Ankara 2007, s. 28. Eser adı "**Kaybolan Yıllar**" olarak anılacaktır.

¹¹³ Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum!**, Çev: M. Tanju Akad, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs. 3, İstanbul 2011. "**Size Ölmeyi Emrediyorum!**," olarak anılacaktır.

¹¹⁴ Larcher, **a.g.e.**, s.352; Ögün, **a.g.m.**, s. 157.

¹¹⁵ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 442-443.

neden olur.¹¹⁶ Böyle bir olaya, sihiyeciler arkada olmak üzere 10. Kolordu bünyesindeki 32. Tümen'in 91. Alayı, Bardız üzerinden, Allahuekber Dağlarına doğru yürüyüşe geçtiği sırada maruz kalmıştı. Söz konusu alayda tabur tabibi olan Binbaşı Derviş Bey gördüklerini günlüğünde şöyle ifade etmektedir:

"... rüzgâr nispeten duruldu, havadaki sis kayboldu. Önümüzde şimdi yer yer ayak izleri... Artık alayın geçtiği yol üzerindeyiz. Fakat manzara korkunç!.. Fırlatılıp etrafa rast gele atılmış portatif kürekler, mataralar, palaskalar, kırılmış cephane sandıkları... Hepsi karla örtülmüş. Bunlar iyiye alamet değil!.

*İzleri takip ederek yürümeye devam ediyoruz. Ama bu defa, yol üzerinde saman kırıntıları, yem torbaları, kâğıtları etrafa saçılmış evrak sandıkları, hayvan ölüleri... Ve biraz ileride, kucaklarında silahlarıyla kaskatı donmuş askerler!.. Kar zavallıların üzerini bir kefen gibi örtmüş; yalnız ayakkabı, kaput ve kabalakları kısmen açıkta kalmış..."*¹¹⁷

Bardız Yaylasında düşmanla muharebe etmekte olan 32. Tümen'den sadece bir günde, 27 Aralık 1914'te, 400'den fazla er donmuştu. Söz konusu tümende 250 mevcutlu bölükler 30'ar kişiye düşmüştü. Kayıp % 88'e ulaşmıştı. 91. Alay Sarıkamış Taarruzundan sonra Bardız'a çekilirken toplam mevcudu olan 3.500'den sadece subay ve er olmak üzere 120 kişi kalmıştı.¹¹⁸

Birlikler Bardız'dan batıya doğru çekilmeye devam ediyorlardı. 8/9 Ocak 1915 gecesi Çatak köyünde ahırlarda geçirilecekti çünkü hava sıcaklığı -30 derece civarlarındaydı. Ancak baskına uğrama ihtimaline karşı köyün girişinde nöbetçi bırakmak gerekliydi ve. 91. Alay'dan subay Ali Rıza Bey ile 6-7 askerinin dışarıda nöbet tutması kararlaştırıldı. Ahırlarda kalanlar arasında söz konusu alayda tabur tabibi olan Binbaşı Derviş Bey, O gecenin sabahında şahit oldukları acıklı durumu günlüğünde şöyle anlatmaktadır:

*"Sabahleyin kalktığımızda karşılaştığımız manzara feci Nöbetçilerimizin hepsi donmuş!.. Yüzbaşı sabaha kadar çadırda ateş yakıp oturmuş. Ama zavallı neferler! Açıkta durmanın imkansız olduğunu anlamışlar, terbiye gereği çadıra girmeye cesaret edememişler, hiç değilse başlarını çadırın eteklerine sokup gözleriyle olsun ısınmak istemişler ve maalesef uzandıkları yerde kaskatı kalmışlar!.."*¹¹⁹

¹¹⁶ Girişgin vd., **a.g.m.**, s. 45.

¹¹⁷ Kuntman, **a.g.e.**, s. 141-142.

¹¹⁸ Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 130; Kuntman, **a.g.e.**, s. 145, 149.

¹¹⁹ Kuntman, **a.g.e.**, s. 151.

9. Kolordu, 29. Tümeni kolbaşı vaziyetinde, Kuşa ve Pertanos'tan Bardız'a kadar 55-60 kilometrelik mesafeyi her gün ortalama 20 kilometre yürüyerek kat ederken onlardan önce hareket eden birliğin askerlerinin yolun sağında ve solunda sıralar halinde donarak kalmış olanlarına tesadüf etti. Karları çiğneyerek yol açmak için birliklerin askerleri dörderli bir sıra halinde yürütülmekteydi. Bardız'dan Sarıkamış'a ulaşmak için 24/25 Aralık gecesi Soğanlı dağına aşmak gerekiyordu. Söz konusu dağın batı yamaçları kıraç, doğu yamaçları ise ormanlıktı. Gün boyu yağın kar ormanının içinde diz boyuna ulaşmıştı. Gecenin karanlığında kar örtüsü altındaki çukurlar ve yamaçlar fark edilemediğinden askerler oralara yuvarlanıyor veya yıkılıp kalıyorlardı.¹²⁰ Sırtlardaki *yamçılar*¹²¹ ne de ayaktaki *kalçınlar*¹²² soğuğu engelleyemiyor, öyle ki at sırtında veya yaya yürüyenlerin ağızlarından, burunlarından ve bıyıklarından buz parçaları sarkıyordu. Nefes ağızlardan ve burunlardan ince buz zerrecikleri halinde çıkmaktaydı.¹²³ Kolay değildi sırtlarında 30-35 kilogramlık çantalarıyla bu şartlara karşı mücadele etmek. Öyle ki askerlerin arasında delirenler oluyordu. 9. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Şerif İlden yaşananları şöyle anlatmaktadır:

*“Tam yayla üstünde keskin bir rüzgâr ve şiddetli bir tipi başladı. O andan itibaren göz gözü görmez oldu. Kimsenin kimseye yardım etmesi ve söz söylemesi, sesini işittirmesi imkânı kalmadı. Uzun, sonsuz denecek kadar uzamış olan yol kolu dağıldı. Herkes kendi canının derdine düştü. Asker enginlerde, dere içlerinde, orman bucaklarında, nerede bir kara nokta, dumanı çıkan bir ocak gördüyse oraya saldırdı ve kolordu dağılıp eridi. Hâlâ gözümün önündedir: Yol kıyısında karların içine çömelmiş bir er, bir yığın karı kollarıyla kucaklamış, titreyerek feryat ederek dişleriyle kemiriyor, tırnaklarıyla kazıyordu. Kaldırıp yola götürmek istedim, er önceki hareketlerini hiç bozmadı ve beni hiç görmedi. Zavallı cinnet geçiriyordu. Böylece şu uğursuz buzullar içinde biz belki on bin kişiden çok insanı bir günde karların altında bıraktık ve geçtik.”*¹²⁴

¹²⁰ Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 101, 109, 112.

¹²¹ Yamçı: Bir yüzü tüylü olan kalın keçi kılından dokunarak yapılan kolsuz yağmurluk. Eti, **a.g.e.**, s. 94; İlden, **a.g.e.**, s.176.

¹²² Kalçın: ayağı sıcak tutması için çorap üzerine giyilen abadan veya meşinden yapılan çizme biçiminde uzun ayak giysisidir. Günümüzdeki mes ile kullanımı benzer olan kalçının üzerine de ayakkabı ya da çizme giyilir. Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Kapı Yay., İstanbul 2004, s.1034.

¹²³ Kuntman, **a.g.e.**, s. 141, 178.

¹²⁴ İlden, **a.g.e.**, s. 100-101.

9. ve 10. Kolordular Sarıkamış önüne geldikleri zaman yaklaşık 50.000 mevcuttan ancak 10.000 asker kalmıştı. Yani 40.000 asker kar ve tipinin etkisiyle yok olmuştu.¹²⁵

Kara kış etkisini bahar aylarında da sürdürmeye devam etmiş, 7 ve 9 Mayıs 1915 günleri Erzurum'un doğusuna kar yağmıştı.¹²⁶ Hatta kar kalınlığının iki metreyi aştığı Kotmar Köyü civarı gibi yerler de vardı.¹²⁷ Aynı yılın Haziran ayının 12'sinde ise Erzurum'un kuzeydoğusundaki dağlarda diz boyu yüksekliğinde kar vardı.¹²⁸

1915 yılının Aralık ayında hava iyice soğumuş -20⁰'ye kadar inmiş ve günlerce devam eden yoğun kar yağışı sonrasında söz konusu ayın 28'inde kar kalınlığı 1,5 metreye ulaşmıştı.¹²⁹ Örneğin, Erzurum civarındaki dağlarda kazılan siperlerdeki Türk askerleri donmamak için sürekli hareket etmek zorunda kaldı. Aynı zamanda ateş yakarak ısınabilmek için çevredeki evlerin, değirmenlerin kapıları ve tavanlarındaki *hezenler*¹³⁰, tahta namına ne bulunursa, hatta telgraf direkleri bile sökülerek yakacak olarak kullanılmıştı.¹³¹

1916-1917 Kışı öncekileri aratır olmuş birkaç seneden beri görülmedik derecede şiddetli geçmişti. Örneğin, Bitlis civarına, 19 Mayıs 1916'ya kadar neredeyse her gün kar yağmış, hatta bir gecede yağın kalınlığı bir metreye ulaşmıştı.¹³² Bu sene, söz konusu cephede bulunan askerlerin öncekilere oranla daha şanslı oldukları söylenebilir. Çünkü daha yaz aylarından itibaren askerlerin korunabilmesi amacıyla yer altına erler için her takımın sığılabileceği büyüklükte

¹²⁵ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 528.

¹²⁶ Tokad, **a.g.e.**, s. 39-40.

¹²⁷ Halil Ataman, **Harp ve Esaret: Doğu Cephesi'nden Sibirya'ya**, Haz: Ferhat Ecer, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 58, 65.

¹²⁸ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s.12, 23.

¹²⁹ Larcher, **a.g.e.**, s. 363.

¹³⁰ Hezen: Anadolu'da yaygın olarak görülen kerpiç evlerin yapımında kiriş olarak ve tavan kapamasında kullanılan ağaç direklerdir. Hezen için çoğunlukla kavak ağacı kullanılır. Ağaca fazla bir işlem yapılmaz, uygun ölçüde kesildikten sonra kabuğu soyularak tıraşlanır, ardından suya ve neme karşı korumak için bezir (Hint) yağı ile cilalanır.

¹³¹ Tonguç, **a.g.e.**, s.112; Tokad, **a.g.e.**, s.58.

¹³² **Kıyamet Koptuğunda: Hasan Cevdet Bey'in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, Haz: Mutlu Karakaya, Yeditepe Yay., İstanbul, 2015, s. 88, 91, 93, 95, 97. Eser adı "**Kıyamet Koptuğunda**" olarak anılacaktır.

birer koğuş subaylara ise zeminlikler kazılmıştı. Nöbetler dışında askerler bu zeminliklerde yatıp kalkar ve yemeklerini de yerlerdi. Ne var ki yakacak olmadığı için erler birbirlerinin nefes sıcaklıklarıyla yetinmek zorundaydılar.¹³³

1916 yılının Aralık ayında kar tepelerle dereleri bir hizaya getirmişti. Karadağ'ı savunmakla görevli 9. Tümen, 28. Alay, 83. Tabur, 1917 Şubat ayına kadar dokuz ay boyunca karlar altında yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmıştı.¹³⁴ Kış olanca şiddetiyle hüküm sürmeye devam ediyordu. 1917 yılının Ocak ayında tek katlı evler tamamen kar altında kalmış, dereler ise 5-10 metre yüksekliğinde bir kar tabakasıyla dolmuştu.¹³⁵ Kısa bir süre maruz kalınsa bile kar gözleri kamaştırıyor, on dakika gibi kısa bir süre zarfında gözler görmez oluyordu.¹³⁶

Kafkas Cephesinde 1918 yılında kış çok şiddetli başlamış. Günlerce yağın karın kalınlığı kısa sürede bir metreye ulaşmıştı. Yaşanan başka bir güçlük fırtınalı gecelerde zeminliklerin tamamen kar ile kapanması sonucunda sabah olduğunda zeminliklerin girişlerinin veya kapılarının bulunamamasıydı. Söz konusu soruna çözüm olarak girişlerin veya kapıların önlerine uzun sııklar dikilmekteydi. Sııkların bulunduğu yerlerde kar dışarıdan kazılarak zeminliklerde bulunan askerler dışarı çıkartılabiliyordu.¹³⁷ Ancak askerlerin soğuktan ve bombardımandan korunmaları için kazılan bu zeminliklerde bütün bir alay hatta bir tümen askerin donarak kaldığı zamanlar da olmuştur.¹³⁸ Olağan üstü hava koşullarının hüküm sürdüğü kış aylarında Kafkas Cephesinin açılmış olduğu bölgedeki askerleri etkileyen diğer bir doğa olayı da sistir. Söz konusu bölgede sis sonbaharda görülmeye başlar en çok da kış aylarında daha sıklıkta ve yoğunlukta gerçekleşirdi.¹³⁹ Sabahın erken saatlerinde

¹³³ İhtiyat Zabiti Mehmet, **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı: Kafkas, Hicaz Cepheleeri ve Esaret Anıları**, Yay. Haz: Salih Özkan, Kömen Yay., Konya 2012, s. 101.

¹³⁴ Fertan, **a.g.e.**, s. 72.

¹³⁵ İ. Hakkı Sunata, **Gelibolu'dan Kafkaslara**, Yay. Haz: Mürşit Balabanlılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003, s. 312-313, 315.

¹³⁶ Sunata, **a.g.e.**, s. 317.

¹³⁷ **Cephe ve Esaret Hatıraları**, Derleyen: Yusuf Gedikli, Paraf Yay., İstanbul 2012, s. 39.

¹³⁸ Fertan, **a.g.e.**, s. 75.

¹³⁹ Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 118.

kalın bir sis tabakası etrafı kaplar, ancak öğleye kadar açılır, hatta çoğu zaman yirmi dört saat devam ettiği de olurdu.¹⁴⁰

Irak Cephesi

Irak iklimi, genellikle çok sıcak ve kuraktır. Çöl iklimi hüküm sürer. İlkbahar 1-1,5, yaz 6-6,5, ay sürer. En şiddetli sıcaklar nisan ortalarında başlar. Haziran, Temmuz ve ağustos aylarında 50⁰-60⁰'ye ulaşabilir. Kasım ayında havanın serinlemesiyle birlikte yağmurlar başlar. Kış aylarında pek kar yağmaz fakat kuru soğuk -5⁰ ila -7⁰'lere kadar düşer.¹⁴¹ Irak'ta, kış diğer mevsimlere oranla biraz serin geçmekle birlikte yeterli olmasa da ara sıra yağmur yağar.¹⁴² Ancak, Fırat ve Dicle Nehrinin etrafı bölgenin geneline kıyasla daha fazla yağış alır. Nisan ayında su miktarı artmaya başlar ve kuzeydeki dağlarda karların erimesiyle Haziran sonuna kadar en yüksek seviyelere ulaşır. Üç yüz metreden 2000 metreye kadar daralıp genişleyen Dicle Nehri'nin derinliği 3 metreden 10 metreye kadar değişmektedir. 22 Şubat 1916'da ise genişliği 500 metreden 2000 metreye kadar ulaşır.¹⁴³ Saatte beş mil¹⁴⁴ hızla akan Dicle, Nisan ayının 10'u ila 15'i arasında taşar. Dicle Nehrinin civarları yumuşak ve kalın bir yapıya sahip olduğundan Türk askerlerinin kolayca siper kazmasına oldukça elverişli bir zemine sahipti. Ancak nehre yakınlık kış aylarında fazla yağış alan bu bölgedeki siperlerde bulunan Türk askerlerine bu kolaylığın yanında zorlukta getirmekteydi.

26 Aralık 1915 gecesi Irak'ta Kütü'l-Amâre civarına kış mevsiminin ilk yağmurları yağmaya başladı ve ertesi gün öğleye kadar devam etti.¹⁴⁵ İkinci yağmur daha sonra 1916 yılının 2 Ocak gecesi başlayan yağmur pazartesi günü bütün gün

¹⁴⁰ Gençoglu, a.g.e., s. 112; Kuntman, a.g.e., s. 141.

¹⁴¹ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 27.

¹⁴² Ali Vehbi Aykota, **Tarihçe-i Harp-Üçüncü Alay**, Yay. Haz: Hasan Babacan, Servet Avşar, TTK Yay., Ankara 2011, s. 4.

¹⁴³ Ege, a.g.e., s. 259-260.

¹⁴⁴ Mil: Fransızca matematik terimi olarak kullanılan "mille" kelimesi Türkçede kısaca "mil" şeklinde kullanılmakla birlikte karada 1609, denizde ise 1852 metre kabul edilen bir uzunluk ölçüsü birimidir www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&aram... 23.01.2019, 14.50.

¹⁴⁵ Mehmet Reşid Bey (Yarbay), **Kütulamâre: Savaş Günlükleri**, Haz: Bahtiyar İstekli, Sultanbeyli Belediye Başkanlığı, İstanbul 2016, s. 71.

yağmaya devam etti.¹⁴⁶ 20 Ocak 1916'da yağın yağmurlar daha öncekileri unutturacak kadar şiddetli yağdı. Dicle Nehrinin taşkını öyle boyuta geldi ki, iki İngiliz gemisini sürükleyerek 44. Alay'ın mevzilerinin önüne, Hıdeyri Kalesi'nin doğusuna kadar, getirdi. Erzak ve askerî malzemeler yüklü gemilere söz konusu alay tarafından el konuldu.¹⁴⁷ Şiddetli rüzgâr ve soğğun eşlik ettiği yağmur ardı arkası kesilmeden 1916 Ocak ayının sonuna kadar yağmaya devam etti. Gece ayazında dahi çoğunun üzerinde ince yazlık ve yırtık elbiseler bulunan askerler, her tarafı göl, bataklık ve bataklık olan avcı siperleri, istinat ve ihtiyat hendeklerinden günlerce su tahliye etmek için uğraştılar. Zemini gevşek ve killi topraktan dolayı kalın bir çamur tabakası içinde bir taraftan da elde tüfek muharebeye devam ediyorlardı. Gündüz yağmurdan sırlıklam olan askerleri gece ayazı adeta çarptı, hastalananlar ve ölenler oldu. Giyim kuşamı 13. Kolordu'ya göre daha iyi olan 18. Kolordu birliklerinden sadece 21-22 Ocak'ta soğğa dört kurban verilmişti. 4 Şubat'ta gelindiğinde sadece suyu boşaltmak yetmiyordu. Kullanılmaz hale gelen siperlerin yerine yenisi kazılmalıydı. Kazma ve kürek yetersiz kalınca askerler kasaturalar ile kazı yapıp, çıkan toprağı da ekmek saclarıyla tahliye etmekteydiler. Böylesine soğuk ve ıslak siperlerde kalmak, bedeninin diz kapakları ile kasıklar arasında şişkinliğe ve ağrıya sebep olduğu gibi yürümeyi de engellemekteydi.¹⁴⁸

14 Mart 1916'da aniden bir metre kadar yükselen Dicle Nehri'nin su seviyesi, taşkına neden oldu ve Kûtü'l-Amâre'nin kuzeyinde bulunan Türk siperlerini ve ön mevzilerini kapladı. Sonraki iki gün içerisinde istinat hattına kadar yayıldı. Nehir artık etrafa yayılmıştı. Kuzey cephesinin sol kanadındaki ikinci hattın solunda 900 ve üçüncü hattın da 600 metrelik kısmı su dolduktan sonra güç bele durdurulabildi. 3. Alay askerleri 400 metre geriye çekildi. Elhan cephesindeki 141. Alay'ın 2. Tabur'unun bir bölük siperlerini de aynı gece su bastı.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 300; Mehmet Reşid Bey, **a.g.e.**, s. 79.

¹⁴⁷ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 300-301.

¹⁴⁸ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 305-315, 356.

¹⁴⁹ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 363-364.

22 Mart 1916'da yine bir metre kadar yükselen Dicle Nehri'nin suları, su basmasını engellemek amacıyla siperlere ve zikzaklara yapılan kapakları yıktı. Ertesi gün suyun baskın güzergâhında yeni engeller oluşturmaya çalışırken aynı zamanda düşman ateşine maruz kalan 141. Alay biri asteğmen olmak üzere 2 yaralı ve 1 şehit verdi. Ertesi gün tekrar su hücumu olunca bahsi geçen 141. Alay, çare olarak 2. Taburunu ikinci siper hattına, 3. Taburunu 'da ihtiyata çekti. Aynı gün obüs takımı *implansmanlarına*¹⁵⁰ da su girdi. Böylece Kûtü'l-Amâre'nin kuzeyinde bulunan Türk siperlerini kaplayan su kuşatma altındaki İngiliz birlikleri arasında geniş bir göl oluşturdu. 24-25 Mart'ta 15 cm. daha yükselen Dicle'nin su seviyesi, eğer bir arşın daha yükselse tarafların bütün siperleri su altında kalacaktı. 141 Alay'ın iki taburu arasındaki çukurluğa hücum eden su onların birbirleri ve Garraf civarındaki 3. Alay'ın 3. Tabur'u ile olan bağlantıyı kesti. Elhan Köyü'ndeki Türk siperlerindeki askerler geri çekilerek harap binalara sığındılar. 26 Mart'ta su taşkınında biraz durma, ardından da su seviyesinde düşme başladı.¹⁵¹ Ancak durmadı.

7 Nisan 1916'da sağ sahilde bulunan 103. Alay'ın siperlerine su girmesini engellemek için yapılan kapak ve eşiklerden aniden su bastırarak *Maksis*¹⁵² gerilerine kadar yayıldı. Söz konusu Alay'ın askerleri tamirat ve su tahliyesi için çalışmaktayken İngiliz birliğinin ateşine maruz kalınca 2 asker şehit oldu ve 5 asker yaralandı. Bütün çalışmalara rağmen su taşkını yayılmaya devam etti ve 8 Nisan'da

¹⁵⁰ İmplantman / Emplacement: Makneli tüfek, mortar (2-inch, 3-inch, 4-inch ve 9.45-inch gibi saplı el bombası ya da roket atan dörtgen bir kaide üzerine tahta ya da metal üçayak üzerine oturtulan, piyadelerin kullanması amacıyla geliştirilmiş olan makine. 2-inch'lik mortar genellikle siper savaşlarında kullanılmıştır. Günümüzdeki roket atarların ilk versiyonlarından.) vb.nin konuşlandırılması için siperlerin ön kısımlarından düşman tarafına doru çıkıntı yapacak şekilde kazılan dörtgen yuvalardır. İmplantman, gerekirse siper tabanından daha alt seviyede kazılarak öne bakan üç tarafı kum torbaları yığılarak desteklenir. Anthony James Saunders, **A Muse Of Fire: British Trench Warfare Munitions, their Invention, Manufacture and Tactical Employment on the Western Front, 1914–1918**, University of Exeter thesis for the of Doctor of Philosophy in History, September 2008, s. 162, 164, 230-232, <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/69476/SaundersA.pdf?sequence=2>, 16.09.2017, 14.14.; Genişol, a.gh.e., s. 76.

¹⁵¹ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 365.

¹⁵² Dicle Nehri'nin kuzeyinde Kût'ül-Amâre kasabası ile Beyt-i İsa arasında kalesi de bulunan küçük bir yerleşim yeridir. Sabis, **a.g.e.**, s. 168-176.

3. Alay'ın cephedeki siperlerde kalan tek taburunun sağ tarafına ve ihtiyat hendeklerine kadar su doldu. Diğer taraftan Elhan cephesindeki istinat noktalarının önü de tamamen su ile kaplanmıştı. 45 Tümen, su basma ihtimaline karşı istinat siperlerinin önüne set yapıyor bir taraftan da daha ileride kazılmış olan, birbirinden bağımsız avcı çukurlarını birleştirerek hiç olmazsa suyun bir kısmının böylece oluşturulan bu hendeklere dolması sağlanacaktı. Söz konusu çalışmalar sırasında bahsi geçen Alay'dan 2 asker şehit oldu ve 6 asker yaralandı. Dümdüz arazide rüzgâr estiğinde suyu hızla ilerletiyordu. 10 Nisan akşamına gelindiğinde su baskını 45 Tümen'in eski karargâhına kadar hücum etti. Eğer beş-on cm. daha yükselseydi yeni karargâhı da basacaktı. Böylece su baskını ilerlemesi 12 Nisan'dan itibaren Dicle Nehri'nin kuzeyine doğru yönelmeye başladı.¹⁵³

Irak Cephesi'ndeki Sabis siperlerinde 31 Mart 1916 'da henüz akşam olmadan hava aniden karardı ardından korkunç şimşekler çakmaya başladı. Yağmaya başlayan yağmur ise sabaha kadar devam etti. Aynı zamanda geceye doğru dolu sağanağı başlamış, hatta dolu taneleri ceviz büyüklüğü kadar olmuştu. Sel etrafı basmış, dolunun şiddetinden çadırlar parçalanıp askerlerin üzerlerine yıkılmıştı. Açıkta kaldıklarından dolayı dolu isabet eden askerlerin birçoğunun başı şişmişti. Bütün siperler su ile dolmuş ve bir kısmı suyun şiddetinden yıkılmış her taraf su içinde kalmıştı. Askerler 1 Nisan akşamına kadar suları temizlemekle uğraşmışlardı.¹⁵⁴

17 Aralık 1916'da yağmaya başlayan yağmur, ertesi günden itibaren gece gündüz aralıksız üç gün boyunca yağmaya devam etti ve Nehir civarında bulunan bütün siperler yağmur sularıyla doldu. Baştan aşağıya sıvılaşmış olan askerler siperlere dolan yağmur sularını karavanalar ile boşaltmaya çalıştılar. 7. Alay'ın siperleri de yağmur sularıyla dolduğu için; yağmurun başladığı gün siperlerde ikişer bölük nöbetçiler bırakılarak diğer askerler Felahiye'ye birinci siper hattına çekilmişti. Nöbetçi kalan bölüklerde 21 Aralık 1916'da aynı hatta çekildi.¹⁵⁵

¹⁵³ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 366- 368.

¹⁵⁴ Ege, **a.g.e.**, s. 287, 289.

¹⁵⁵ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. s. 64.

Felahiye Mevziisinin kuzeyinde Süveyde Horu (Bataklığı) güneyinde ise Dicle Nehri vardı. 24/25 Mart 1916 gecesı Dicle Nehri yine taşmış, söz konusu mevzide bulunan Türk siperlerinin birinci hattını ve bağlantı yollarını su basmıştı. Sularının siperlere girmesini engellemek amacıyla yapılan setlerin yıkılmasıyla savunulamaz hale gelmesi ve siperlerin suyla dolması üzerine Felahiye birinci hat siperleri tamamen boşaltılarak 51. Tümen birlikleri, 5 km geride bulunan Felahiye ikinci hat siperlerine çekilmiştir.¹⁵⁶

Suriye- Filistin Cephesi

Sina Çölü'nde kışın ısı +30° ila +40° arasında değişmekle birlikte gece 0° ye kadar düşer ve çığ de yağar. Isı farkının fazla olması sağlığı olumsuz etkiler. Gündüz aşırı sıcakta ısınan vücut gece soğuşunda açıkta yatıldığı ve çığe maruz kalarak ıslandığı için karın bölgesinde bulunan bağırsak ve basur hastalıkları çok görülür. Korunabilmek için geceleri su geçirmez bezlerle örtünmeleri ve sıcak tutabilmek için karınlarına kuşak sarmaları gerekmektedir.¹⁵⁷ Filistin Cephesi'nde görevli Türk askerleri, yukarıda bahsedilen benzer hava koşullarına maruz kalmışlardı.¹⁵⁸

Mısır'ın iklimi kuzeydoğuda, Akdeniz kıyılarında, kışın hava sıcaklığı ortalama +10⁰-12⁰ olduğu gibi +2-3 dereceye düştüğü de olur. Yazın ise +45⁰ kadar çıkar. Havası Nil'in taşma zamanı, Haziran Ağustos ayları arası dışında kurudur. Akdeniz kıyı bölgeleri diğer yerlere oranla daha fazla yağış alır. Mart başından haziran ayına kadar *Hamsin* rüzgârı eser. Güneydoğudan, çölden esen bu sıcak rüzgâr kumları kırmızı bir bulut gibi, sürükleyerek savurur, dayanılmaz sıkıntılara sebep olur.¹⁵⁹ Çöl ikliminin en belirgin özelliği sonbahar ve kış aylarında gece ile gündüz arasındaki ısı farkının fazla olmasıdır. Hava sıcaklığı kışın gölgede +30° ila +40° arasında değişmekle birlikte gece 0° ye kadar düşer. Güneşin batmasıyla beraber serinlik başlar. Bu serinlik genellikle, şiddetli rüzgâr ve sisle birlikte geldiğinden etkisi çok daha fazla hissedilir. Aslında Sina Çölünün iklimi havasının kuru ve saf

¹⁵⁶ Mehmet Reşid Bey, a.g.e., s. 121, 127.

¹⁵⁷ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 26, 28.

¹⁵⁸ Kressenstein, a.g.e., s. 59.

¹⁵⁹ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 14.

olmasından dolayı sağlığa zararlı değildir. Ancak kış aylarında ısı farkına bir de geceleri yağın çığ de eşlik edince bağırsak ve basur hastalıklarına sebep olur.¹⁶⁰

Suriye- Filistin Cephesi'nde kış ayları; şiddetli rüzgârların eşlik ettiği yağmurlu ve pek soğuk geçmekteydi. Türk birlikleri Kudüs'ü boşaltarak muharebe ede ede daha kuzeye Yafa ile Lut Gölü arasındaki hatta çekilmişlerdi. Söz konusu hatta 26. Tümen¹⁶¹, 76. Alayın 1. Taburu da konuşluydu. 3-4-5-6 Ocak 1918 günleri sürekli yağmur yağmıştı üzerlerinde sadece birer kaputları olan askerler yağmur altında çadırsız ve hiçbir koruma olmadan, yağmur dininceye kadar açıkta beklemekteydi. Bunun sonucudur ki günlerce yağmur altında ıslak kalan askerlerin dizlerinde romatizma hastalığı başlamaktaydı. Hatta vücut otokontrolünü kaybettiği için geceleri uykuda iken tuvaletini yapanlar oluyordu. Bu taburda önlem alma gereği duyuldu. İleri hat siperlerindeki bölüklerden nöbetleşe seçilen birer er, tabur habercisi olarak görevlendirildi ve diğerleri geriye çekilerek ateş hattından uzak derelere çukurluklarına gönderildi. Buralarda erlere ateş yakıtılarak biraz olsun ısınmaları sağlandı. Nöbetleşe ısınmalar gün ağarıncaya kadar devam etmekteydi.¹⁶²

Çanakkale Cephesi

Gelibolu ve Biga yarımadalarıyla Çanakkale Boğaz kesimleri Akdeniz iklimi etkisi altındadır. Ancak sonbahar ve kış aylarında Kuzeyden ve Balkanlardan esen rüzgârlar havayı soğuttuğu için kar yağışı görülür. Diğer zamanlarda hava daha ılımandır. Bölge, yaz mevsiminde meltem diğer zamanlarda ise poyraz rüzgârları etkisindedir. Denizle çevrili olduğundan havası oldukça rutubetlidir.¹⁶³ Gelibolu Yarımadası'nda Kasım ayının başından itibaren ara ara şiddetli sağanaklar yağmaya başlamıştı. Dondurucu soğuklar iyice artmış, söz konusu ayın 15 ile 17'si arasında şiddetli bir fırtınanın eşlik ettiği yağmur sürekli yağmıştı. Tepelerden sel gibi akan yağmur suları bütün siperleri doldurarak, siperlerdeki her şeyi, malzemeleri, tüfekleri

¹⁶⁰ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 26.

¹⁶¹ Görgülü, **a.g.e.**, s. 136, 146, 150.

¹⁶² Sami Yengin, **Drama'dan Filistin'e Savaş Günlüğü (1917-1918)**, Yay. Haz: Ahmet Tetik-Sema Demirtaş-Ayşe Seven, Genelkurmay Yay., Ankara 2007, s. 27, 30, 44, 50-52, 55-56.

¹⁶³ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 18.

ve giysileri sular altında bırakmıştı.¹⁶⁴ Söz konusu ayın 25-27 arasında yağmur sürekli yağmaya devam etmiş, 27/28 gecesinde ise hava sıcaklığı -10° düşmüş ve soğuktan donanlar olmuştu. Felaketler 6., 9., 11. ve 12. Tümenlerden; 53'ü boğulmak, 248'i donmak ve 255'i kaybolmak suretiyle toplam 556 asker kaybedilmesine neden olmuştu.¹⁶⁵ Soğuklar iyice artmış sıcaklık sıfırın altına düşmüş, 2 Aralık'ta kar 1 m yüksekliğe ulaşmış her taraf bembeyaz bir örtü altında kalmıştı. Hatta bazı yerlerde kar bir insan boyunu aşmış, askerler soğuktan ve kar tipilerinden korunmak amacıyla yer altına kazılan sığınaklara çekilmişti. Ancak üzerinde kışlık giysisi olmayan askerlerden donanlar olmuştu.¹⁶⁶ 1 Ocak 916'da Kereviz Deredeki siperler kar ve yağmur sularıyla dolmuştu. Müttefiklerin topçu bombardımanı devam ettiği için su sadece geceleri karavanalar¹⁶⁷ ile boşaltılıyor¹⁶⁸ askerler ise gündüzlerini su ve çamur altındaki siperlerde geçirmekteydiler.

1.3.2. İlkbahar Mevsimi

Kafkas Cephesi

İlkbaharın gelmesiyle havalar yavaş yavaş ısınmaya başlar. Ancak şiddetli geçen 1914-1915 kışının etkisi devam etmekteydi, Öyle ki Kafkas Cephesi'nde 29 Haziran 1915 gecesinde siperde nöbet tutarken bir asker donarak ölmüştü.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Stephen Chambers, **Çanakkale Zığındere**, Çev: İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s.176. “Zığındere” olarak kısaltılacaktır.

¹⁶⁵ **Çanakkale Şehitlikleri**, AÇASAM, Muhammet Erat, Mithat Atabey, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 251; Necati İnceoğlu, **Siper Mektupları**, Remzi Kitapevi Yay., İstanbul 2001, s. 159.

¹⁶⁶ Carl Mühlman, **Çanakkale Savaşı: Bir Alman Subayının Notları**, Yay. Haz: Emine Eroğlu, Çev: Sedat Umran, Timaş Yay., Bs. 8, İstanbul 2006; Ege, **a.g.e.**, s. 195-198.

¹⁶⁷ Karavana: Genellikle orduda yemek dağıtımında kullanılan gerektiğinde de yemek pişirmek için kullanılan büyükçe derin bir tepsi benzeri metal kaptır. Osmanlı Ordusu'nda her mangaya (10-12 er) bir karavana verilmekteydi. Bu gruptaki erlerden birisi sırt çantasının üstüne bir kayışla bağlamak suretiyle karavanayı taşımaktaydı. Genelkurmay Başkanlığı, **Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, C:III, 6 ncı Kısım (1908-1920)**, 1. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1971, s. 448. “TSKT 1908-1920” olarak kısaltılacaktır.; **TDK Sözlük**, <http://www.tdk.gov.tr>, erişim. 30. 04. 2017- 12.30.

¹⁶⁸ İbrahim Arıkan, **Harp Hatıralarım: Bir Mehmetçiğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları**, Yay. Haz: Selman Soydemir, Abdullah Satun, Timaş Yay., Bs. 2, İstanbul 2007, s. 55.

¹⁶⁹ Ataman, **a.g.e.**, s. 72.

Irak Cephesi

İngiliz birliklerinin topçu bombardımanı sonucunda Felahiye'deki birinci/ileri siper hattının etrafındaki toprak adeta atılmış hallaç pamuğu gibi kabarmış durumdaydı. 4 Nisan 1916'da bahar yağmurlarıyla kabaran Dicle Nehri'nin suları süratle bu siperlere doldu. Bu siperlerde mevzilenmiş olan 44. Alay'a bağlı 10. Bölük ve 11. Bölük askerleri, bir taraftan muharebe yaparken diğer taraftan da suları boşaltarak siperlerin önüne kum torbalarıyla set yapmaya çalışmışlardı. Yapılan setler suyu tutmaya mani olmuş ancak İngiliz topçularının, yeni yapılan setleri bombardımana tutması üzerine bahsi geçen Türk birlikleri 4/5 Nisan gecesi bu Birinci Felahiye hattının 7-8 km kuzeybatısında bulunan Sanâiyât siperlerine geri çekilmek zorunda kalmışlardır.¹⁷⁰ Şiddetli yağın yağmur sularıyla dolan Irak'taki nehirler daha önce görülmedik bir şekilde taşmış, aralıksız taşmaya devam eden Dicle ve Fırat nehirleri, 4-5 km. civarlarını hatta Bağdat'a kadar her tarafı su altında bırakmıştı.¹⁷¹ 27 Mart 1332 (9 Nisan 1916) tarihli İkdâm Gazetesi'nde yer alan Karargâh-ı Umumi'nin resmi tebliğatında yukarıda bahsedilen taşkın kısaca şöyle anlatılmaktadır:

*"... Son günlerde Dicle Nehri'nin tuğyânı tesîriyle mevzi' âsliyenin 4 kilo metre şarkında bulunan ileri hattın nehre mücâvir siperleri su altında kalıb tahrîb edilmesinden buradaki müfrezelerimizin kısm-ı küllisi aldığı emirle iki bölük kadar bir kuvvet bırakıp 22 Mart akşamı bu hattı tahliye etmişti."*¹⁷²

Taşkın çilesi Türk askeri için henüz bir son bulmuş değildi. Yağmur suyuyla taşan Dicle Nehri'nin suları nehrin etrafında oluşan çukurlarda (havrlarda) birikmekteydi. 10 Nisan 1916'da akşam üzeri şiddetli esen rüzgâr havrlardaki suyu kolaylıkla siperlere veya zikzaklara doldurmaktaydı. Yine karavanalar ile su boşaltılmaya çalışıldı ancak zikzakların 50-60 metrelik kısmına suların dolması engellenemedi ve ana zikzakta bulunan 4-5 set kapatıldı. Artık 7. Alay'ın 1. Tabur, 3. Bölük askerleri düşmanla savaşmayı bırakmış siperlerine dolan suyla mücadele

¹⁷⁰ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 90.

¹⁷¹ Sabis, **a.g.e.**, s. 86; **Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yay. No:143, İstanbul 2016, s. 89.

¹⁷² **İkdâm**, nr.6681, 27 Mart 1332 (9 Nisan1916), s. 1.

etmekteydiler. Suyun yığıldığı toprağın ana zikzağı tamamen kapatması ve 7. Alay'ın karargâhına da su basması üzerine bahsi geçen alayın 6. Bölüğünden Üsteğmen Ömer Faruk Efendi'nin önerisi üzerine portatif çadırlar su önüne çekilerek arkası toprak doldurularak set yapıldı. Muhariplerin siperlerinin arasındaki zeminde su seviyesi yaklaşık 30 ila 50 santimetre ulaşmıştı. Öyle ki askerler mataralarını uzatarak kolayca bu su ile doldurmaktaydılar. Siper önüne biriken su aynı zamanda İngiliz ateşine karşı da doğal bir korunma sağlamaktaydı. Söz konusu bu mevzi konumu itibarıyla çok önem taşımakta olduğu için 7. Alay komutanı İsmail Hakkı Bey, bütün subay ve erler geri çekilmeye gerek görmeyerek su içerisinde olsa da kararlılıkla siperlerini savunmaya devam ettiler.¹⁷³ 1916'nın 21 ve 22 Nisan günlerine gelindiğinde ise Sanaiyat'taki Türk siperleri sel suları ile dolmuş vaziyetteydi. Su seviyesi askerlerin koltuk altlarına gelecek kadar yükselmişti.¹⁷⁴

Söz konusu cephede bahar aylarında yaşanan başka bir zorlukta, rüzgârın eserek havalandırdığı bütün tozu ve kumu askerlerin terli vücuduna yapıştırmasıydı. Terle yapışan toz derinin üzerinde neredeyse birer parmak kalınlığında bir kabuk oluşturmaktaydı.¹⁷⁵

Irak Cephesi'nde bahar aylarının gelmesiyle havalar iyice ısınmaya başlar ve tahammül sınırlarını zorlar. Askerler ancak sabah ve akşamları çalışarak zeminlikler yapmaktadırlar. Öğle vakitlerinde 44 dereceye kadar ulaşan kavurucu sıcaklarından korunmak için zeminliklere çekilmekteydi. Zeminlikler, güneş ışığından koruyordu ancak bir mezarı andıran buralarda öyle zamanlar oluyordu ki, aşırı rutubetten nefes almak bile güçleşiyordu.¹⁷⁶

Irak Cephesi'nin açıldığı coğrafyanın bahar aylarında fazla yağış alması yukarıda bahsedilenler dışında ulaşımı da büyük ölçüde etkiler. Yolların sular altında kalarak balçık haline gelmesi ve nakliyyede yaygın olarak kullanılan develerin yağışlı havaya alışık olmaması cephelerdeki siperlere erzak ulaştırılmasını güçleştirirdi. Söz

¹⁷³ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 106-107.

¹⁷⁴ Gerdner, **a.g.e.**, s. 226.

¹⁷⁵ Ege, **a.g.e.**, s. 308.

¹⁷⁶ Ege, **a.g.e.**, s. 490, 492-493.

konusu erzak ikmalinde yaşanan soruna çözüm olarak hayvanlara yedirilen günlük yem miktarı yarıya düşürülerek çözüm bulunmaya çalışılmıştır.¹⁷⁷

Çanakkale Cephesi

Çanakkale Cephesindeki muharebeler daha önce bahsedildiği gibi dağlık ve tepelik yani oldukça engebeli, bir coğrafi yapıda gerçekleşmişti. Siperlerde subayların yatması ve idari işlerini yürütebilmeleri için zeminlik kazılmaktaydı. Zeminlik kazmanın mümkün olmadığı yerlerde ise çadır kurulmaktaydı. İlbaharda aniden yağmaya başlayan yağmur çadırları tepelerden aşağılara doğru akan su ile dolduruyor ve çadır içinde bulunan giysiden yatağa yorgana kadar her şey ıslanıyordu. Sudan çadırı ve içindekileri korumak amacıyla, çadır mümkün olduğunca yükseltilen zemin üzerine kurularak etrafına da suyun çadıra dolmadan akabilmesi için su arkları açılırdı.¹⁷⁸

1.3.3. Yaz Mevsimi

Irak Cephesi

Irak Cephesi'nde Salahiye civarlarında 10 Temmuz 1917'de sıcaklık 70 dereceyi geçmiş, gölgede ise 49'a ulaşmıştı. Etrafı yakıp yıkarak esen müthiş bir sam rüzgârı insanın yüzüne vursa yakar, vücuduna değse öldürürdü. Bir ölüm meleği gibi etrafta hüküm süren sam rüzgârından korunmak için askerler siperlere veya zeminliklere sığınmaktaydılar. Çektiklerini cehennem azabına benzeten üstegmen Abidin Ege Bey, uyuyabilmek için yaptıklarını “*Harp Günlükleri*” adlı eserinde şöyle anlatmaktadır:

“Ne dışarda ne içeride yatmak mümkün. Zeminliğin rutubetli yerine yalnız bir seccade yayarak üzerine bolca su serpererek tavladım. Beyaz ince bir örtüyü ıslatarak bu rutubetli örtüye sarılıp su içinde ancak yatabildim. Fakat uyumak mümkün mü? Bu ölüm rüzgârı en

¹⁷⁷ Tülay Alim Baran, “Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ed: F. Rezzan Ünalp-Fatma İlhan, ATESE Yay., Genelkurmay Basımevi, S. 25, Mayıs-2015, s. 69.

¹⁷⁸ Mehmet Halit Bayrı, *Cephe Arkadaşı: Çanakkale Cephesinde Bir İstanbullu*, Yay. Haz: Lokman Erdemir, Timaş Yay., İstanbul 2015, s. 73-74.

küçük deliklerden nüfuz ederek yine vücudu yakıyor, zehirliyor, nefesine keserek insanı boğuyor. Sabaha kadar göğsümüze su dökmekle vakit geçirdik.”¹⁷⁹

Daha önce bahsedildiği gibi Irak Cephesi’nde, Dicle Nehri etrafında bulunan ve yazın kademeli olarak kuruyan bataklıklar, adeta sivri ve karasineklerin üreme alanı olur. Dolayısıyla siperlerde bulunan Türk askerleri için başta hastalık olmak üzere huzur kaçıran büyük bir rahatsızlık kaynağı olurlar.¹⁸⁰

Irak Cephesi’nde yazın sık sık yaşanan büyük sorunlardan biriside günün en sıcak ve nemli saatlerinde serap¹⁸¹ görülmesidir.¹⁸² Güneş ışığının yarattığı titrek bir hava dalgası bir koyun sürüsünün bir piyade alayına benzetilmesine neden olabiliyordu. Goltz Paşa dahi üç beş karış yüksekliğindeki, bölge halkının “şevk” diye tabir ettiği dikenleri orman zannetmişti.¹⁸³

Çanakkale Cephesi

Yaz mevsiminde havaların ısınmasıyla renk renk çiçekler açarak etrafı cennet bahçesine çevirirken sinekler, sivrisinekler ve karasinekler de doğada yerini almaya başlar. Böylece siperlerdeki askerler için mücadele etmek zorunda kalacağı yeni bir sorun ortaya çıkar. İngiliz Reuters Haber Ajansı tarafından Çanakkale’ye özel bir muhabir gönderilmişti. Muhabir 29 Temmuz 1915 tarihli The Egyptian Gazette’sinin dördüncü sayfasında yer alan yazısında Gelibolu Yarımadası’nın genelinde büyük bir sorun teşkil eden sinekler hakkında şöyle yazmıştı:

“Gelibolu’daki yaşamın en büyük belası sinekler. Bu memleketin tanrısı ne Allah ne Muhammed ne de Şeyhülislam. Asıl Tanrı, baş şeytan; yani sineklerin tanrısı! Yemekler masaya konur konmaz sinekler tarafından simsiyah kaplanıyor. Çadırlara ve siperlere doluşan bu yaratıklar, aptal vızıltılarıyla, öğle sıcağında yarım saat olsun kestirmeye çalışanları deli ediyorlar.”¹⁸⁴

¹⁷⁹ Ege, **a.g.e.**, s. 498-499.

¹⁸⁰ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁸¹ Serap: Irak ve Arabistan gibi sıcak çöl iklimlerin hüküm sürdüğü bölgelerde görülen bir tabiat olayıdır. Serapın şiddet ve devamlılık derecesi yağmur ve taşkın sularının ortaya çıkardığı buhar ve bataklıkların uzantısıyla orantılıdır. Nem ve sıcaklık azaldıkça serap hafifler ve hatta ortadan kalkar. Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 28.

¹⁸² **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 28.

¹⁸³ Sabis, **a.g.e.**, s. 86; **Arşiv Belgelerine Göre Kütü’l-Amâre Zaferi**, s. 100.

¹⁸⁴ A. Mete Tuncoku, **Anzakların Kaleminden Mehmetçik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs. 2, İstanbul 2012, s. 90.

Gelibolu Yarımadası'nda Ağustos 1915'te sıcaklık gölgede 33 derecenin üzerindeydi.¹⁸⁵ Zığındere siperlerini savunmakla görevli 10. Tümen'e bağlı 30. Alay'ın Emir Subayı olan Münim Mustafa ise sineklerin yarattığı zorlukları şöyle ifade etmektedir:

*“Bizi en çok sıkan şeylerden biride sineklerdi! Aman yarabbi! Bunlar ne yılışık mahlûklardı! Yemek yerken çatalımızın ucundaki lokmaya binlerce sinek hücum ediyor ve ellerimizle bile bu haşeratı defetmeye muvaffak olamıyorduk. Bu milyonlarca sinek bizi uyurken de rahat bırakmıyordu. İngiliz taburlarının hücumu kadar mühlik olan bunlardan kurtulmak için birçoklarımız İstanbul'dan getirttikleri cibinlik altına girerek yemeğin bulunduğu sefertasını da almak suretiyle biraz rahat yemek yiyebilirdi.”*¹⁸⁶

Gelibolu Yarımadası'nda güneşten esen kaba yel ve lodos, havanın daha da ısınmasına sebep olduğu gibi sinir sistemini etkiliyor ve baş ağrısına neden oluyordu. Bu kadarla kalsa iyi ama rüzgârlar ara sıra kum fırtınası da getiriyor ve her tarafı bir toz bulutu kaplıyordu. Savrulan ince kum taneleri ağızlara dolarak dişleri çıtırdatıyor ve gözleri ağrıyordu.¹⁸⁷

Suriye-Filistin

Suriye-Filistin Cephesinin açılmış olduğu bölgedeki çöllerde, yazın gölgede ısı 40 ila 60 derece arasında değişmekteydi. İç kesimlerde 10.00 ile 16.00 arası pek rüzgâr esmediği için sıcaklığın şiddeti daha fazla hissedilmekteydi.¹⁸⁸

Sina Çölü'nde hava sıcaklığı yazın gölgede +50° ila +60° arasında değişmekle birlikte gece +10° ye kadar düşer. Öğleden önce rüzgâr esmediği için sıcaklık ortalığı yakıp kavurur. Tam öğle vakti denizden esmeye başlayan meltem rüzgârı çıkar ve ortalığı biraz serinletir.¹⁸⁹ Çöl ikliminin etkili olduğu coğrafyalarda açılmış olan Suriye-Filistin ve Irak cepheslerinde görevli askerler Sam Rüzgârlarıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sirokko da denen Sam rüzgârı bir ateş kuru gibi estiğinde, geceleri dahi, her şeyi yakar, insan ve hayvanları pek çok susatır ve onlarda bıkkınlık

¹⁸⁵ Robert Rhodes James, **Gelibolu Harekâtı**, Çev: Halûk V. Saltıkgil, Belge Yay., İstanbul Matbaası, İstanbul 1965, s. 396.

¹⁸⁶ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁸⁷ Hans Kannengiesser, **Çanakkale'de Türklerle Beraber**, Timaş Yay., 2009, s. 180-181.

¹⁸⁸ Şerif Güralp, **Çanakkale Cephesi'nden Filistin'e**, İstanbul, Güncel Yayıncılık Ltd. Şti. Yay., Bs. 2, İstanbul 2003, s. 99; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 68-69.

¹⁸⁹ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 26.

yaratır, nefes almayı güçleştirir, sınırları bozar. Üç gün ila dokuz gün arasında kesintisiz esmesi olağan olan bu rüzgâr estiğinde etrafı yanık kokusu sarar, insan sağlığı üzerinde olumsuz tesir yapardı. Böyle günlerde insanlarda gevşeklik ve bıkkınlık yaratıp onları neşesiz, kötümser, hırslı, sinirli kavgacı yapardı. Adeta bir intihar havası yaratırdı.¹⁹⁰ Sıcak esen rüzgârlar, şiddetli baş ağrısına ve burun kanamasına neden olurdu.¹⁹¹

1.3.4. Sonbahar Mevsimi

Kafkas Cephesi

Kafkas Cephesi'nde ise Erzurum ve civarında üç gün devam eden fırtınanın ardından 30 Eylül 1914'te önce yağmur ardından da şiddetli bir soğukla beraber kar yağmaya başladı.¹⁹²

Irak Cephesi

Irak Cephesi'nde daha 14 Eylül 1916'da havalar soğumaya başlamış, kaputsuz gezilemez olmuştu. Geceleri daha da soğuk oluyordu.¹⁹³

Suriye ve Filistin

Suriye ve Filistin bölgesinin iklimi, deniz kıyısından iç kesimlere doğru değişik karakter taşımakla birlikte kuzey ile güney arasında en az 15 derecelik bir fark görülebilir. Yıllık ısı ortalaması yirmi dereceye kadar çıkar. Havalar yazın sıcak ve kurak, kışları ise yağmurlu ve soğuk geçer.¹⁹⁴ 1917 yılının Ekim ayında 24. Piyade tümeni, Yıldırım Ordular Grubu bünyesinde cephedeki yerini almıştı.¹⁹⁵ Haydarpaşa'dan 10.057 sağlıklı erle yola çıkan 24. Piyade tümeni erlerinin sadece % 33'üne beylik, üç ere ise çadır bezi verilmişti. Gece ve gündüz ısı farkı çok yüksekti bununla birlikte uygun şekilde giydirilememiş olan söz konusu tümenin askerleri,

¹⁹⁰ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 27; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 60, 141.

¹⁹¹ Mehmet Sinan Özgen, **Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları**, Yay. Haz: Servet Avşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011., s. 62.

¹⁹² Eti, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁹³ Ege, **a.g.e.**, s. 380.

¹⁹⁴ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 32.

¹⁹⁵ Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum!**, s. 237.

soğuk ve rutubetli siperlerde geceleri geçirmek zorunda kalıyorlardı. Bu durum soğuk algınlığından hasta olanların sayısını dikkat çekici bir hal almıştı. Örneğin, söz konusu ayın altısında 84, yedisinde ise 115 asker soğuk algınlığından hastalanmıştı. Benzer şikâyetlerle bahsi geçen tümenden 5 subay ile 516 er hastahane tedavisi görmekteydi.¹⁹⁶

Çanakkale Cephesi

Gelibolu Yarımadasında Akdeniz iklim özellikleri görülmekle birlikte dört mevsim yaşanır. İlkbahar mevsimi kısa sürer ve yağışlar azdır. Sonbahar mevsimi ise uzun sürer, bol sağanak yağış görülür ve rüzgâr fırtınaya dönüşür. Gelibolu'nun tepelerinde soğuk soğuk esip gürleyen rüzgâr, zeminde bulunan çadırları yerle bir ederken subaylar için yapılan prefabrik kulübeleri tir tir titretirdi.¹⁹⁷

Dağ ve tepe yükseltileriyle kaplı olan Gelibolu Yarımadası'nda yağmur suları dağ ve tepelerin yumuşak ve killi yamaçlarından aşağılara doğru akarken alçak kesimleri bir çamur deryasına döndürürdü. Aynı durum dere yataklarının etrafları ve siperler içinde geçerliydi. Killi yağmur suyu siperlerin içerisine dolarak buradaki killi toprakla karışınca siperlerin zemini adeta balçıkla kaplanmış gibi olurdu. Bayırda bulunan siperler çoğunlukla yıkılır, aşağılardaki siperler ise küçük birer gölete dönüşürdü.¹⁹⁸ Gelibolu Yarımadasına ilk yağmur 13 Eylül 1915'te yağmaya başladı.¹⁹⁹ 11 Ekim 1915'te ise bardaktan boşanırmışçasına yağmaya başlayan yağmur iki gün aralıksız devam etti. Zığındere mıntikasındaki bütün siperler ve bağlantı hendekleri birer dere haline, geniş açılmış olanlar ise adeta bir göle dönüşmüştü. 10. Tümen'e bağlı 30. Alay'ın Emir Subayı olan Münim Mustafa Türk askerinin o günkü durumunu şöyle tasvir etmektedir:

“Etrafımız dere haline dönmüştü. Artık şarıl şarıl sağa sola her çukura, zeminliklere seller hücum ediyordu. Cephane sandıklarımız ıslanıyor, telaş ve endişe içinde idik. Oturduğumuz, gezdiğimiz yerler balçık halinde bir çamur deryası idi. Yatacak, oturacak yer,

¹⁹⁶ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 318.

¹⁹⁷ Mühlman, **a.g.e.**, s. 147.

¹⁹⁸ Mühlman, **a.g.e.**, s. 147; Ahmet Tetik - Serdar Demirtaş - Sema Demirtaş, **Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri: İfadeler ve Mektuplar**, C. 2, Genelkurmay, Ankara 2009, s. 1134.

¹⁹⁹ **Kıyamet Koptuğunda**, s. 66.

üst baş kalmadı, hepsi çamurdu, kimsenin kılığına kıyafetine bakacak hali yok, zeminliklere hücum eden sulardan ıslanmış sırlıklam olmuştuk. Selameti ayakta durmakta buluyorduk.”²⁰⁰

Siperleri ve zeminlikleri yağmur sularından korumak amacıyla; siperlerin önüne zeminliklerin ise etrafına arklar açılmaktaydı. Arkların olmadığı veya yetersiz kaldığı zamanlarda söz konusu yerleri su basmaktaydı. Örneğin, Gelibolu Yarımadasında 15 Kasım 1915 pazartesi günü sabahı uğuldayarak esmeye başlayan rüzgâr ilerleyen saatlerde fırtınaya dönüştü ve gök gürültülerinin ardından şiddetli bir yağmur yağmaya başladı.²⁰¹ Anafartalar’da ise 26 Kasım 1915 Cuma günü akşam saat dokuz civarında yeri göğü inleyen şimşegin ardından şiddetli bir yağmur yağmaya başlamış, cephede bulunan siperler ve zeminlikler kısa sürede yağmur sularıyla dolmuştu. Böyle zamanlarda etrafı gürültü, feryat ve velvele sarar, her şey sular altında kalırdı. Yağmurun altında ateş yakmak pek mümkün olmadığı için gecenin zifiri karanlığında el yordamıyla mümkün olduğunca ilk önce silahlar, cephane ve kasaturalar kurtarılmaya çalışılırdı. Yağmur dininceye kadar askerler ıslanarak beklemek zorunda kalırlardı.²⁰²

Arazinin yumuşak toprak yapısı yani killi ve kireçli olduğundan çabucak çözülerek siperlerin içini sarı bir balçık deryasına döndürmüştü. Kasıklara kadar yükselmiş olan bu balçık deryasında yürümek bile mümkün değildi. Birçok asker su ve balçığın altında kalarak boğulmuştu. Kendisini kurtaran askerler hemen diğerlerine yardım ederek onları çamur ve toprak enkazının altından kurtarmaya çalışırlardı. Öyle ki “*imdat*” seslerini duyup da yardıma gidenlerde batağa gömülmeye başlayınca çaresiz geri dönmek zorunda kalırlardı. Bataktakilerin “*Din kardeşler, acıyın, merhamet*” diyerek yaptıkları yardım feryatları son nefeslerine kadar ortalığı çınlatmasına rağmen hiç bir şey yapılamıyordu. Küçük Anafartalar Ovası’nda sel felaketinin bu boyutlara ulaşmasında, düşmanın sızmasını önlemek amacıyla civardaki dere yataklarının engeller yapılarak kapatılması sonucunda su

²⁰⁰ Münim Mustafa, a.g.e., s. 118.

²⁰¹ William Ewing, **Gelibolu’dan Bağdat’a: Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı**, Çev. H. Büşra Yavuz, İstanbul, İz Yay., 2012, s. 147.

²⁰² Sunata, a.g.e., s. 182.

akacak bir mecra bulamayınca birikmiş olmasıdır. Suyun birikme süresince Türk askerleri aynı zamanda düşman topçu ateşine maruz kalmıştı ta ki sular onların siperlerine doluncaya kadar. 28 Kasım sabahı yağmur artık dinmişti.²⁰³ Bu süre zarfında subaylar mevcut sağlam kalan hatta içinde ateş yakılabilen zeminlik ve binalara doluşarak korurken, erler açıkta geceleme zorunda kalmışlardı. Bölgeye Anafartalar Grubu'nun 12. Tümen'in 34., 35. ve 36. Alayları konuşlandırılmıştı.²⁰⁴ Söz konusu sel felaketinden en çok etkilenen 36. Alay büyük zayiata uğramıştı.²⁰⁵

12. Tümen, ovada konuşlanmıştı. Tepelerden aşağıya doğru inen dik yollar, şelâle gibi akan su kütleleriyle yıkılıyor, aşağılardan halatlarla çekilmekte olan askerler bile bu sırada boğulmaktan kurtulamıyorlardı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, selin ardından şiddetli bir don olmuştu. Zaten elbiseleri ıslak halde olan askerler, don karşısında korunmasız kaldı ve çoğu hayatını kaybetti. Bahsi geçen kötü hava koşulları sonucunda, 12. Tümen 90 askerini kaybetti. 11. Tümen ise daha ağır kayıplar verdi. Sel felaketine bizzat şahit olan Güney Grubu 14. Kolordu komutanı Albay Hans Kannengiesser, askerlerini mağduriyetini gidermek amacıyla yapılan çalışmaları şöyle ifade etmektedir:

*“Daha iyisi olmadığından, kürk ceketler, kürk mantolar (nöbetçiler için), bel kuşakları, odundan yapılmış ayakkabılar, takunyalar, lâstik mantolar ve sivil pantolonlar gibi her türlü elbiseler de birliklere taksim edilerek dağıtıldı.”*²⁰⁶

26 Kasım 1915 Cuma günü başlayan fırtınanın ardından Pazar günü kar yağışı başladı. Pazartesi akşama doğru rüzgârın şiddeti azaldı. Yağan kar, üç gün boyunca İlyas Baba Burnu, Anzak Koyu ve Suvla yani Anafartalar'dan Seddülbahir'e kadar her yerin beyaz bir örtüyle kaplanmasına neden oldu.²⁰⁷

1.4.YENİ TEKNOLOJİK SİLAHLARA KARŞI SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN MÜCADELESİ

²⁰³ Sunata, **a.g.e.**, s. 173, 183-186, 188.

²⁰⁴ Görgülü, **a.g.e.**, s. 93-94.

²⁰⁵ Sunata, **a.g.e.**, s. 184.

²⁰⁶ Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 243.

²⁰⁷ Ewing, **a.g.e.**, s. 150-151.

Teknolojik gelişmeler kısa sürede askerî teknoloji üzerinde etkili olmaya başladı. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı sırasında eski ve yeni birçok savaş teknikleri uygulanırken, pek çok modern araç, silah ve taktik bir arada kullanıldı. Bunlar; balonlar, uçaklar, denizaltılar, seri ateş edebilen toplar, tanklar, zehirli gaz vb.dir. Balonlar genellikle gemilere bağlı olarak uçurularak keşif ve gözetleme amacıyla kullanılmıştır. Fazla bir hareket serbestisi bulunmayan balonlar uçaklar kadar rağbet görmemiştir. Uçaklar, savaşın ilk yıllarında keşif ve gözetleme amacıyla kullanılırken ilerleyen zaman içerisinde tüfek veya makineli tüfeklerle ateş etmek, propaganda amacıyla hazırlanmış kâğıtlar, bomba, çivi ve flaşet/okçuk²⁰⁸ atmak için kullanılmıştır.²⁰⁹ Bir defada üç yüz dört yüz adet atılan flaşetler kolay fark edilemediği gibi isabet ettiği canlıyı delip geçmekteydi. Öyle ki yük hayvanlarına isabet ettiğinde eyeri ve hayvanları delerek zemine saplanmaktaydı.²¹⁰

1.4.1. Uçaklara Karşı Verilen Mücadele

Uçakların keşif faaliyetleri savaşın her iki taraf içinde önemliydi. Bir taraf uçakların güvenle keşfini yapmasını sağlamaya çalışırken savunmacılar ise mümkün mertebe engel olmaya çalışırlardı. Bu nedenle daha sonraları önde uçağı kullanan bir pilot bulunurken arka koltukta istihbarat çalışması yapacak gözlemci silahlandırıldı. Gerektiği zamanlarda gözlemci piyade veya hafif makineli tüfekte ateş ederek diğer uçağı vurmaya çalışıyordu. Uçak pervanesinin pilotun önünde olması, gözlemcinin silahı monte edip tam karşıya hedef almasını engelliyordu. Soruna kısa sürede çözüm, Almanya'da çalışan Fokker/Folker adlı bir Hollandalı mühendisin 1915 yılında pervanesinin dönüşüyle tüfek atışlarını senkronize etmesiyle ilk gerçek avcı uçağı semalarda yerini almış oldu.²¹¹

²⁰⁸ Flaşet/okçuk: Uçları gayet sivri, kurşun kalem boyutlarında çelik çubuklar.

²⁰⁹ Atay, **a.g.e.**, s. 158,166; Özgen, **a.g.e.**, s. 18; Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 52.

²¹⁰ **Kıyamet Koptuğunda**, s. 43; Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 168.

²¹¹ Basil Liddel Hart, **Birinci Dünya Savaşı Tarihi**, Çev: Kerem Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 455.; M.Tanju Akad, **Modern Savaş'ın Temel Kavramları**, Kitap Yay., Ankara 2011, s. 99-100; Wolf, **a.g.e.**, s. 385.

Müttefik kuvvetlere ait uçaklar gözetleme ve keşif amacıyla uçuşlar yapmaktaydılar. Aynı zamanda bu uçaklar; Türk siperlerinin yerlerini belirlemek, gemilerden açılacak top atışlarına ve kara topçularına hedeflerin yerlerinin tespit edilebilmesi için kılavuzluk yapmaktaydılar. Uçaklar, savaşın ilk yıllarında tek tek daha sonraları filolar halinde Türk mevzileri üzerinde görev yapmışlardır. Müttefik kuvvetler yukarıda belirtilen amaçlar doğrultusunda Çanakkale’de olduğu gibi Suriye-Filistin Cephesi’nde de uçaklardan faydalanmışlardır.

Örneğin, 9 Mayıs 1917’de Müttefik uçaklarından oluşan bir filo Gazze yakınlarındaki *Şevket Bey Siperleri* üzerinde uçmaya başlamışlardı. Uçakların birkaçı gözetleme ve koruma görevi yaparken bir uçakta kuyruk kısmından ince bir duman salarak Türk siperleri boyunca dolaşarak, duman ile adeta gökyüzüne Türk siperlerinin krokisini çıkartmıştır. Duman ile çizilen krokiyle yeri belirlenmiş olan Türk siperleri Müttefik topçuları tarafından bombardımana tutulmuştur.²¹²

Müttefik uçakları propaganda amacıyla savaşın ilk yıllarında bildiriler yazılı küçük kâğıt parçaları atıyorlardı. Daha sonraları bu işi ilerletmişler küçük kitapçıklar atmışlardır. Kırmızı kaplı, yirmi santim boyunda on beş santim eninde ve seksen sayfalık bu kitapçıklara sülüs kırmısı matbaa harfleriyle savaşın gidişatı özet olarak yazılmıştı. Özet şöyle başlamaktaydı:

“Ey Türk milleti!

Sizler Enver, Cemal Paşaların esareti altındasınız? Ve Alman hükümetine de kölesiniz? Üç seneyi aşkın devam eden şu muharebelerde ne kazandınız? Ancak kaybetmektesiniz. İşte harp neticesinde de şimdiki gibi daha büyük büyük şeyler kaybedeceksiniz. Hatta Irak tarafından da ordularınız kovularak Rusya ile irtibat çoktan tesis edildi. Artık bundan vaz geçin. Zararın neresinden döner iseniz kârınız oradadır. Bu da silah bırakmakla olur. Açlıkla ölmeye lüzum yoktur.”

Bu kitapçıklar Gazze yakınlarındaki *Şevket Bey Siperleri*’nde bulunan 54. Tümenin komutanlığınca hemen toplattırılmıştır.²¹³

Müttefik uçakları, el bombasından başka Türk askerlerinin *Mühlik Bomba* diye tabir ettiği zehirli gaz içeren altmış kiloluk bombalar da atmışlardır.²¹⁴

²¹² Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 233-238.

²¹³ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 291-292.

Uçaklarla mücadelede; hava muharebeleri²¹⁵, topçu²¹⁶, piyade²¹⁷ ve makineli tüfekler²¹⁸ ile yapıldı. Düşman uçaklarının gelmesiyle atılan bir tayyare işaret topu²¹⁹ ile birlikler teyakkuza geçirildikten hemen sonra “*Tayyare Topu*” diye tabir edilen toplarla ateş açılmaya başlanmaktaydı.²²⁰ Uçaksavar Topları olarak da tabir edilen bu Alman menşeli toplar yine Almanlar tarafından kullanılmaktaydı. Toplar, Suriye-Filistin Cephesi’nde Telli Şeria İstasyonu, Ebuhuf Sırtları ve Ebuhureyle Tepesini koruyacak şekilde orta bir mevkie konuşlandırılmıştı.²²¹

Çanakkale Kara Muharebeleri 8-9 Ocak 1916’da sona ermişti. Ancak Gelibolu Yarımadası’nda stratejik öneme sahip yerleşim yerlerine ve bataryalara hava saldırıları devam etmekteydi. Müttefik uçakları, geceleri tahmini yüz metre kadar oldukça alçak irtifada uçmaktaydı, Türk topçusunun top mermileri ise uçakların 2000 m kadar üzerinde patlamaktaydı. Çanakkale’de 8/9 Temmuz 1917 gecesini gerçekleştiren bir bombardıman sırasında söz konusu durumu tespit eden 3. Topçu Alayı Kumandanı Vekili Binbaşı Eyüp (Durukan) Efendi, uçakların hedef alabilecekleri mahallere asker yerleştirilerek tüfeklerle ateş açılmasının daha münasip olacağı

²¹⁴ Murat Çulcu, **İkdâm Gazetesi’nde Çanakkale Cephesi, 3 Kasım 1914- 3 Şubat 1916**, Denizler Kitapevi, C. 1, İstanbul 2004, s. 476.

²¹⁵ **Harp Mecmuası**, S. 20, Temmuz 1333, s. 315, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 20. 07. 2016- 11.40.; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 225; Çakmak, **a.g.e.**, s. 577, 578-580; Eyüp Durukan, **Çanakkale’den Mondros’a (1915-1918)**, Haz: Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2015, s. 132, 288, 344; Ege, **a.g.e.**, s. 191, 304, 540; **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 135.; Wolf, **a.g.e.**, s. 386-393.

²¹⁶ Çakmak, **a.g.e.**, s. 584; Burhan Sayılır, **Çanakkale Muharebeleri’nde 57. Piyade Alayı**, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, 2015, s. 349; Durukan, **a.g.e.**, s. 318; Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 85; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 291; Mehmet Şevki Paşa, **a.g.e.**, Pafta 2, 5.

²¹⁷ Sayılır, **a.g.e.**, a.yr.; Yengin, **a.g.e.**, s. 73; Durukan, **a.g.e.**, s. 268.

²¹⁸ Yengin, **a.g.e.**, s. 45, 86.

²¹⁹ Durukan, **a.g.e.**, s. 267.

²²⁰ **Harp Mecmuası**, S.5, Şubat 1331, Kapak Resmi, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, çevrimiçi, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, 07.12.2016, 14.40; Durukan, **a.g.e.**, s. 265; Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 85.

²²¹ Emin Çöl, **Çanakkale-Sina Savaşları: Bir Erin Anıları**, Haz: Celal Kazdağlı, Nöbetçi Yay., Bs. 2, İstanbul 2009, s. 92; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 291.

görüştüğüdür.²²² Şöyle ki, piyadeler önce sırt üstü zemine uzanır, dizlerini hafifçe yerden kaldırarak kuvvet aldıktan sonra uçaklara nişan alırlardı.²²³

Makineli tüfek için 1918 yılının Nisan ayı ortalarında Almanya'dan yeni getirilen kılavuzlu mermiler kullanılmaktaydı. İlk mermi kılavuz mermisi olmakla birlikte atıldığında hedefe ulaşınca kadar hafif bir duman çıkarmaktaydı. Duman ile uçağın konumunu belirlendikten sonra makineli tüfeğin nişanı yeniden tespit edilerek hakiki mermiler atılırdı.²²⁴ Yirmişer metre aralıklarla konuşlandırılan dört tüfekten oluşan makineli tüfek bölüğünde bütün tüfekler aynı anda ve sürekli ateş açarlardı.²²⁵ Böyle yapılan atışlarda çoğunlukla isabet sağlanmaktaydı.

Hava muharebesinin nasıl gerçekleştiği şöyle örneklenebilir: 13. Kolordu birlikleri, Erbil ile Kerkük arasındaki Altın Köprü civarına çekilmek zorunda kalmışlar beş İngiliz uçağı Bahsi geçen Kolordu birliklerinin üzerine ateşe başlamışlardı. Yüzbaşı Şunis, tek satırlı Alman uçağı ile havalanarak İngiliz uçaklarının üzerine saldırıya geçmiş, hızlı manevraları ve üstün yeteneğiyle tek başına hem uçağını hem de makineli tüfeği kullanmaktaydı. Uçaklardan birisini düşüren Şunis, durumu karargâha bildirmek için iniş yaptığında, karargâhtan uçakların halen faaliyette olduklarını öğrenmesi üzerine ikinci defa havalandı. Şunis, havalandıktan sonra uçağının süratli olması sayesinde hızla küçük bir çember çizerek ok gibi yukarı fırlayarak aniden hasımlarına yetişmekteydi. Yine böyle havalandıktan sonra hedefine aldığı bir İngiliz uçağının kanatlarının altına sokularak makineliyle ateşe başladı. Mermilerin benzin deposuna isabet etmesi üzerine müthiş bir alev topuna dönüşen uçak düştü. Böylece Şunis tek başına, ikişer kişinin kullanmış olduğu beş İngiliz uçağından ikisini düşürmüş oldu.²²⁶

Uçakların en etkin ve yoğun olarak kullanıldığı cephe Irak Cephesidir. Örneğin; 28 Ekim 1918'de İngiliz uçakları filolar halinde uçarak Şirket Mevziine

²²² Durukan, a.g.e., s. 262, 268-269.

²²³ **Harp Mecmuası**, S.19, Mayıs 1333, s. 298, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, çevrimiçi, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>.

²²⁴ Arıkan, a.g.e., s. 217-218.

²²⁵ Mehmet Reşid Bey, a.g.e., s. 109.

²²⁶ Özgen, a.g.e., s. 107-108.

çekilen Türk birliklerini bombardımana tutmuşlardır. Sabahki ilk filoda yedi, öğleden sonra ikincisinde yedi ve üçüncüsünde ise on iki adet uçak her biri altışardan toplam 182 adet bomba atmışlardır. Söz konusu bombardımandan sonra toparlanamayan Felahiye'den itibaren muharebe ederek çekilmekte olan Yarbay İsmail Hakkı Bey (Valideçeşmeli)²²⁷,in komutasında bulunan Dicle Grubu'na bağlı 14. Tümen birlikleri teslim olmak zorunda kalmışlardır.²²⁸

Filistin Cephesinde de benzer durum söz konusudur. İngiliz General Allenby²²⁹, Mısır'daki El-Mukattam Gazetesinde yayımlanan Filistin muharebesine dair raporunda diğer birliklerinin yanında 120 adet uçakla Nablus'a doğru taarruza geçtiğini belirtmektedir.²³⁰ Böylece uçaklar muharebelerin gidişatında belirleyici rol oynadılar, Filistin ve Irak Cephesi'nde muharebeler son bulmuş oldu.

1.4.2. Periskoplu Tüfek (Aynalı Tüfek)

Anzak birliklerinden 2. Tabur'dan çavuş William Beech'in Mayıs 1915'te icat etmiş olduğu, siperden çıkmadan ateş etme imkânı sağlayan, *periskoplu tüfekler*²³¹ ilk defa 22 Mayıs'ta Arıburnu'nda Bombasırtı'ndaki Türk siperlerine karşı kullanıldı.²³² Bundan sonra siper savaşlarının vazgeçilmezlerinden oldu.

Arıburnu Cephesinde bulunan Ali Demirel marangozdu, düşman siperlerine attıkları bir tünel sonrasında ele geçirdikleri bir aynalı tüfeği model alarak kısa sürede benzerini yapmıştı. İşe yaradığı tespit edilince Ali Demirel'e daha fazla aynalı

²²⁷ Görgülü, **a.g.e.**, s. 174

²²⁸ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 356, 378.

²²⁹ Edmund Henry Hyman Allenby, Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin ve Suriye'deki İngiliz harekâtını önlenememiş başarılı ilerlemesi sonucunda 9 Aralık 1917'de Kudüs'ü zapt etmiştir. 19-21 Eylül 1918 taarruzu ile Yıldırım Ordular Grubu'nu mağlup etmiştir. Allenby, Şubat 1919'da işgal orduları komutanı olarak İstanbul'a girmiştir.

²³⁰ Fertan, **a.g.e.**, s. 87.

²³¹ William Beech, sivil hayatta inşaat ustasıydı. Aslında ilk amacı merakını gidermek için çevreyi gözetlemektir. Beech, beklentisinin ötesinde sonuç almıştı. Olay komutanlar tarafından öğrenilince Anzak Koyu'nda küçük bir atölye oluşturularak periskoplu tüfek üretimine başlandı. Bkz. www.awm.gov.au/encyclopedia/gallipoli/periscope_rifle, 15.02.2017, 12.30.

²³² Jonathan King, **Gelibolu Günlükleri: Kendi Anlatımlarıyla Anzakların Gün Gün Hikâyesi**, Çev: Ali Önsan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 134-135; **Quinn's Post (Bomba Sırtı)** <http://www.gallipoli.gov.au/turkish>, 15.02.2017, 12.40.

tüfek yaptırılarak her mangaya birer tane dağıtılmıştı. 60-70 cm. uzunluğunda iki tahtadan oluşan bir iskelet üzerine belirli açılarla tüfek ve önlü arkalı olmak üzere iki ayna monte edilen aynalı tüfekler ile gündüz vakti bir asker kafasını siperden yukarı uzatmadan gayet korunaklı bir şekilde karşı tarafa kolaylıkla ateş edebilmekteydi.²³³ Tahta iskelet kaba ve ağır olduğu için uzun süre kullanmak mümkün değildi. Bu sorunu gidermek amacıyla iskeletler ince çelik çubuklardan yapılmaya başlandı.²³⁴

1.4.3. Kara Torpiline Karşı Verilen Mücadele

İlk defa Anzak gözcüleri 23 Haziran 1915'te yüksek patlayıcılı 30 lb.lik bomba fırlatan “havanlar/Kara torpili”²³⁵ da kullandılar.²³⁶ Fransızların “La Damosielle” diye tabir ettikleri havanlara Türk askerleri “Kara Kedi” diyorlardı.²³⁷

Kara torpili, hava basınçlı bir mancınıkla ile fırlatıldığı için fırlatılma anında ses çıkarmaz bu nedenle fırlatılma anında tespiti imkânsızdır. Kara torpilinin pervanesi dönerken ısığa benzer bir ses çıkarmaktadır. Ancak havadayken bu ses sayesinde tespit edilebilirdi. Oldukça güçlü bir etkiye sahip olan kara torpili, denizdeki bir direnotu hedef aldığı anda batırabildiği gibi karaya hedef alındığında ise on, on beş tonluk bir toprağı havaya savurabilir adeta bir tepeyi yerle bir edebilirdi.²³⁸ Münim Mustafa, kara torpillerinin atıldığı zamanki gözlemlerini şöyle ifade etmektedir:

“Civara düşüp patladı mı, tesiri pek kati oluyor, hatta insandan bir eser, bir parça bırakmıyordu... Fakat bir kere de ilk sefer patlayışından kurtuldunuz mu? Atıldığı vakit havada bombanın mahreki siyah bir karga büyüklüğünde görüldüğünden, ikincisinden kaçınmak çok defa kabil olurdu. Bunun için kara torpili bombardımanı başladı mı herkesin

²³³ Ali Demirel o zaman 27. Alay, 2. Tabur, 1. Bölük'te piyade eri olarak görevlidir. <http://www.canakkale.gen.tr/gaziler/gaziler.html>, 18.07.2017, 22.20; Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 51.

²³⁴ Selahattin Âdil Paşa, ‘**Çanakkale Hatıraları**’ Yay. Haz: Enver Koray, **Çanakkale Hatıraları**, C. 1, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., İstanbul 2001, s. 284.

²³⁵ Kara torpili: Müttefik kuvvetlerin kullandığı pervanesi ve üç kuyruğu olan, bir metre boyundaki bir boruya içi dinamit doldurularak yapılan, hava basıncıyla fırlatılan ve dik menzilli bir bombadır. Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 61; Çulcu, **a.g.e.**, C. 1, s.476.

²³⁶ King, **a.g.e.**, s. 134-135.

²³⁷ Ahmet Uslu, **Çanakkale 1915**, Seddülbahir 1915 Özel Müzesi Yay., Bs. 4, Ankara 2010, s. 161.

²³⁸ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 61; Çulcu, **a.g.e.**, C. 1, s. 476.

gözü havaya döner, kontrol ederdi. Orada bulunanlardan biri bombayı gördü mü (geliyor!) diye avazı çıktığı kadar bağırır, herkes kendini oraya, buraya atar, bombadan kaçınırdı. Askerler buna Karakedi ismini vermişlerdi.”²³⁹

Bu uzun mesafeli havanlardan bir tanesi Türkler tarafından ele geçirilince Mülâzımevvel Rıza Bey benzeri bir makine icat etmişti.²⁴⁰ Küçük Anafarta Ovası'nın ortalarında bulunan siperlerde 5. Bölükte görevli olan Zabit Vekili İ. Hakkı (Sunata) bu konuyu anısında şöyle anlatmaktadır:

“Şimdi siperden siper bombaya atma modası başlamış. Düşman bir aletle iki yüz metre kadar mesafeden bir bomba atıyor. Bombanın beyaz bezden bir de kuyruğu var. Gelirken görünüyor. Bir defa yanımızdaki bölüğün siperine düşerek bir neferin ölümüne sebep olmuş... Ekim sonuna kadar, ara sıra atılan bombaların bazıları siperlerimize kadar geliyor. Bize de alaydan bir nevi tüfek verdiler. Bunların ucuna bomba takıp düşman siperlerine atacaktık. Denedik. Ya biz kullanmasını bilmiyoruz, ya tüfekler bir işe yaramıyor.”²⁴¹ Havan denendi. Ya kullanmayı bilmediklerinden, ya da tüfekler bir işe yaramadığından bir fayda sağlanamamıştı. Eskisi gibi düşmanın kuyruklu bombalarının gelişi gözetlenmeye devam edilerek korunmaya çalışıldı.

1.4.4. Zehirli Gaz Kullanımına Karşı Verilen Mücadele

Tarihin ilk çağlarından itibaren galibiyet ihtimalini artırmak amacıyla savaşlarda zehirli maddeler kullanılmaya gelmiştir. Sanayi Devrimiyle birlikte biyoloji ve kimya üzerinde artarak yoğunlaşan çalışmalar, Birinci Dünya Savaşından önce de olduğu gibi savaş boyunca öncelikle İngiltere, Almanya ve Fransa devletleri tarafından devam ettirilmiştir.

Çalışmalarını sistematik bir şekilde sürdüren İngilizler, 1840'lerden itibaren topların mermi kovanlarında patlayıcılığı artırmak üzere *Lyddite (lidayt/pikrik asit)*²⁴² kullanmaya başladılar.²⁴³ Fransızlarda benzer metotla melinit diye tabir ettikleri lyddite siper havanlarında kullanılmaktaydılar. 15 Haziran 1907 yılında

²³⁹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 61-62.

²⁴⁰ Çulcu, **a.g.e.**, C. 2, s. 547.

²⁴¹ Sunata, **a.g.e.**, s. 173, 179.

²⁴² Lyddite: Trinitrofenol, Asid- pikrik (pikrik asid); Nitrik asidin anilin, ipek, yün vb., maddelerle etkilenmesiyle elde edilen zehirli bir asittir. Pikrik asid genellikle boyacılıkta, patlayıcı maddeler yapımında ve hekimlikte kullanılır. Patlayıcı, çok zehirli, sarı kristalimsi ve şiddetli acı bir asittir. <http://www.fresnostate.edu/folklore/ballads/LG28.html>, 16.09.2017, 18.35.

²⁴³ <http://www.fresnostate.edu/folklore/ballads/LG28.html>, 16.09.2017, 18.30.

toplanan II. Lahey Barış Konferansı Sözleşmesi'nin 23'ncü maddesinin a bendinde “zehir ve zehirli silahların” ve başka bir bildiri ise “savaşta boğucu ve toksik madde yayan mermilerin kullanılması yasaklanmıştır”. Bu sözleşme sadece imza koyan devletleri bu konuda bağlamakla kalmıyor imzası bulunmayan devletleri de kapsıyordu.²⁴⁴ Bahsi geçen bu devletler savaş sırasında zehirli kimyasal gazlar kullandılar.²⁴⁵ İngiltere'ye karşı Osmanlı Devleti idarecilerinin uluslararası düzeyde sık sık protestolarına mazhar olan zehirli gaz kullanımına²⁴⁶ yönelik birkaç örneğe aşağıda yer verilmiştir. 7 ve 8 Mayıs 1915 günleri Alçıtepe ve Kirte civarları lyddite barutuyla dolu 10 pusluk top mermileriyle dövülmekteydi. Bombardımandan sonra muharebe alanını gezen İngiliz gazeteci ve savaş Muhabiri Ellis Ashmead Bartlett, “Çanakkale Gerçeği” adlı hatıratında durumu şöyle anlatmaktadır:

“Fransız savaş hattının sağ kanadının ucuna kadar arazi baştanbaşa tutuşmuş ve sarı, yeşil, beyaz dumanla her taraf kaplanmıştı, yüksek yamaçlarda patlayan top mermileri ise adeta bir volkan hâlini andırıyordu... Zığındere'nin başı ile Kirte'ye çıkan yokuşları yalıyordu. Mermiler her bir karış toprağı boğuyor ve bu mıntıka içinde bulunanların hayatta kalmasını imkânsız kılıyordu. Çünkü çalılıklar ile dereler ve bayırlar patlamakta olan lidayt barutuyla dolu mermilerden sarı bir renk almıştı... Topcu ateşinin bütün teorilerine vâkıf olanlar ümit ediyorlardı ki düşman bu ateşten sonra ya tamamen ortadan kalkmıştı veyahut lidayt barutuyla dolu mermilerin patlamasından dolayı piyade askerlerimizin ilerlemesine engel olamayacak derecede sersemlemişti. Görünürde tek bir Türk yoktu, topları da bir tek mermi bile atmamıştı veyahut attı ise bile ağır topların çıkardığı dehşetli tarraka arasında kaybolup gitmişti.”²⁴⁷

Müttefikler 19-20 Mayıs 1915 gecesi Arıburnu mıntıkasındaki Türk siperlerine kötü kokular yayan pamuk vb. parçalar, parçalandıktan sonra yeşil gaz yayan bir çeşit şarapneller ve içleri gaz dolu şişeler de atmışlardı. 6 Eylül 1331(19 Eylül 1915)

²⁴⁴ Salih Karataş, Uluslararası Hukukta Silahsızlanma ve Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü (OPCW), **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2014. S 18-19, 27.; [http://askerihukuk.net/FileUpload/ds158941/File/karaharbinin.kanunlari ve adetleri hakkında sozlesme..](http://askerihukuk.net/FileUpload/ds158941/File/karaharbinin.kanunlari%20ve%20adetleri%20hakkında%20sozlesme..), 12. 02. 2019, 12.50.

²⁴⁵ Şaduman Halıcı, Tanin Gazetesine Göre “Çanakkale Geçilmez”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXI, S. 61, Mart 2005, s.147, 151.; **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 1**, s. 148, 170-171,

²⁴⁶ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 1**, s. 194.; **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2.**, s. 61, 218, 251.

²⁴⁷ Ellis Ashmead Bartlett, **Çanakkale Gerçeği**, Çev. Yüzbaşı Rahmi, Yeditepe Yay., Bs. 6, İstanbul 2007, s. 159, 165-167, 182.

tarifli İkdâm Gazetesinin birinci sayfasında yer alan Osmanlı Harp Karargâhının özet olarak hazırlattığı savaş raporunda da bu konuya değinilmiştir.²⁴⁸

4 Haziran 1915'te Müttefiklerin Alçı Tepe'ye yapacakları piyade saldırısından önce zehirli gaz kullandıklarını iddia eden, 5. Ordu komutanı L. Sanders'in emir subayı Erich R. Prigge, o gün şahit olduklarını günlüğüne şöyle kaydetmişti:

“Düşman topcusu, saflarımızı şimdiye kadar görülmemiş yoğunlukta atış altına almıştı. 35 cm'lik Lyditt mermileri korkunç patlayışlarla, tüm bölgeyi büyük, sarı duman bulutlarıyla dolduruyordu...

Bulunduğumuz yeri bunaltıcı siyah bir duman kaplamış göz gözü görmüyor! Boğucu bir hava yaratan dinamit kokusu, bize nefes aldürmüyordu. Çukurda, dere içlerinde tahammül edilemeyecek derecede yakıcı bir gaz kokusu vardı. Herkesin boğazı yanıyor, bazıları baygın bir halde yatıyordu.”²⁴⁹

Çanakkale Cephesi'nde 28 Haziran 1915'te İngilizlerin Yeni Zelendalılardan oluşan 29. Tümen'i General Birdwood komutasında, Zığınderesi önlerinden taarruza geçmeden hemen önce Türk siperleri, İngiliz donanmasının zehirli gaz içeren toplarıyla bombardımana tutulmuştu.²⁵⁰ E. A. Barlett, o günkü saldırıyı hatıratında şöyle anlatmaktadır:

“Fransızlar, piyademize yardım etmek üzere bazı siper havanlarını kullanmamız için verdiler. Bu havanlar, kısa menzilden düşman siperlerine dik olmak üzere 30 veyahut 70 litrelik melinitli bombalarını düşüren ölümcül silahlardır.”

“ Bir köşede tüfeklerini dizleri üzerine aykırı koymuş ve birlikte oturmuş yedi Türk vardı. Bunlardan biri, arkadaşının boynuna kolunu dolamış ve yüzüne mütebessimane bakıyordu. İşte bu anda ölüm bu yedi arkadaşı avlamıştı. Bunların tamamı sanki uyuyor gibi görünüyorlardı. Çünkü bu yedi Türk askerinden ancak birisinde yara izi gördüm.”²⁵¹

Bahsi geçen 28 Haziranda gerçekteşen Muharebeyi izlemek üzere HMS Colne ile İmroz'dan gelen Hamilton ise gördüklerini şöyle anlatmaktaydı:

“Uçurum hattı ile yarım mil içerisi, hortum gibi dönüp kıvrılarak Alçıtepe'yi kapatan sarı bir bulut örtüsüyle kaplanmıştı. Bu perdenin içinden aynı anda parıldayan düzinelerce küçük beyaz top görünmekte, şarapneller irtibat hendeklerine düşüp dikenli tel engelleri

²⁴⁸ Çulcu, a.g.e., C. 2, s. 668, 694.

²⁴⁹ Eric R. Prigge, **Çanakkale Savaşı Günlüğü**, Çev. ve Yay. Haz: Bülent Erdemoğlu, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 106.

²⁵⁰ Bartlett, a.g.e., s. 232.

²⁵⁰ Chambers, **Zığındere**, s. 96, 99-100.

²⁵¹ Bartlett, a.g.e., s.182,193.

*koparmaktaydı. Zaman zaman havaya yeşil veya siyah buhar püskürmekte ve sarı bulutla karışıp gözden kaybolmaktaydı...*²⁵²

Karargaâh-ı Umumî istihbârât Şubesi Müdürü Erkân-ı Harb Binbaşısı Seyfi Bey'in 26 Temmuz 1915 tarihinde Matbûât Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderdiği raporda 24 Temmuz'da İngiliz ve Fransızların bulunduğu "Seddülbahir mıntıkasında piyade ve bazen aralıklarla topçu ateşleri devam etmiş. Bu sırada düşman zehirli gaz yayan mermilerini atmaktaydılar."²⁵³

Gelibolu'da savaş muhabirliği yapmakta olan bir Alman gazeteci ise Fransız kuvvetlerinin hücum etmeden önce Seddülbahir'de yaptıkları bombardıman sırasında gördüklerini şöyle tasvir etmektedir:

*"... Evvelâ koyu siyah ve sonra tekrar beyazlanan ziyâdâr bir buhar çıkıyor. Gelibolu üzerinden, evet bu mazlum ve mağdur Gelibolu üzerinden demet demet uçmaya başlıyor. Yine dâne... lâ-yenkati' dâne... bir ev irtifâ'ında yükselen yeşil duman sütunları, tâ orada yek diğerine karışıyor. Pikrit... ve zehir... vızıltular, tarakkalar devam ediyor. Fâsıla yok."*²⁵⁴

14 Ağustos 1915'de İngilizler yapmış olduğu bombardıman sırasında top mermileri patladığında sarı bir duman çıkartıyor bombalanan siperlerdeki Türk askerleri tepeden tırnağa hatta kirpiklerine kadar sapsarı oluyordu.²⁵⁵

Çanakkale Cephesi'nde zehirli gaz kullanımını "Birinci Cihan Harbi'nde en korkunç maneviyat bozucu" bir durum olarak gören Anafartalar Grubu Komutanı Albay Mustafa Kemal, bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

*"Düşmanlar zehirli gaz kullanacakmış... ben düşündüm, buna karşı koyacak herhangi bir tedbire ve vasıtaya o zaman Türk ordusu malik değildi. Derhâl şu fikri ileri sürdüm: Düşman zehirli gaz kullansa da bize tesir etmez çünkü onlar deniz kenarındaki düzlük ovada, biz ise daha yükseklerdeyiz. Bu haber ordu birlikleri arasında yayıldı. Hakikaten düşman ufak bir deneme yaptı ise de o sırada rüzgâr istikametinin değişmesi de bize yardım ederek bu gaz belasından kurtulmuş olduk, böylece de erlerimizin maneviyatı, bize inançları kuvvetlendi."*²⁵⁶

²⁵² Chambers, **Ziğindere**, s. 99-100.

²⁵³ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 1.**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. No:71, Ankara, 2005. s. 209.

²⁵⁴ **İkdâm**, nr. 6664, 23 Ağustos 1331 (5 Eylül1915), s.1; **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2.**, s. 33.

²⁵⁵ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 97.

²⁵⁶ Mehmet Yetişgin, 'Birinci Dünya Savaşı'nda Kimyasal Silah Kullanımı ve Çanakkale Cephesi' **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, F. Rezzan Ünalp, Fatma İlhan, ATESE Yay., Genelkurmay Basımevi, S. 25, Mayıs-2015, s. 107-108.

Müttefik uçakları tarafından Çanakkale Cephesi'ne zehirli gaz içeren zarflar da atılmıştır. 5. Tümen 14. Alay 1. Tabur 4. Bölük komutanı olan Hasan Cevdet Bey, söz konusu zarfları şu sözlerle tarif etmektedir:

“... gayet güzel, yaldızlı zarflar atıyor. Asker beyanname veya başka bir kâğıt zannıyla alıyor. Zarf yırtılınca alev alıyor ve çıkardığı gaz yanında bulunanı zehirliyor.”²⁵⁷

Müttefikler, kimyasal gazlar üzerinde çalışmalarını yoğun bir şekilde sürdürmekteydi. İngiliz bilim adamları ilerleyen zaman içerisinde gaz kullanımını daha sistemleştirdiler ve savaşın son yıllarında uzun menzilli top mermileri içine duman karıştırarak, kullandıkları klor gazının etkisini daha da artırdılar.²⁵⁸ Müttefik kruvazörleri, Suriye-Filistin Cephesinde yanaştıkları kıyıyı bu tip mermilerle bombardımanına tutmaktaydılar. İngiliz Mısır Seferi Kuvvetleri'nin komutanı General A. Murray, 14 Nisan 1917'de başlayan İkinci Gazze Muharebeleri sırasında kimyasal gazlar kullanılması çaresine başvurdu. Osmanlı birliklerine karşı klor gazı taşıyan yaklaşık 2.500 adet topçu mermisi atıldı. Gazlara karşı hiçbir korunma tertibatı olmamasına rağmen Türk askerlerinin üzerinde ciddi bir etki yaratmadı.²⁵⁹

Daha sonra, 25 Nisan 1917'de Akabe önlerine konuşlanan bir İngiliz kruvazörü Türk siperlerini şiddetli bir topçu bombardımanına tutarak zehirli gaz yayan top mermileri atmıştı.²⁶⁰ Direkt hedef alınmamakla birlikte beşer adım sağından, solundan, önünden ve arkasından siperler bombardımana tutulmuştu. Kısa bir sürede siperlerin içi zehirli duman ile dolduğundan nefes alınamaz hale gelmişti. Böyle bir saldırı 1917'nin Mayıs ayının 27'sinde Gazze yakınlarındaki Şevket Bey Siperleri'ne de yapılmıştır.²⁶¹ Bu gaz saldırısının başarısız olmasında, sıcaklığın etkisiyle genişleyen havanın yukarıya doğru hareketiyle gaz moleküllerini de yükseltmesi²⁶² ve rüzgârın ters yönden eserek gazı dağıtmış olma ihtimalleri yüksektir.²⁶³

²⁵⁷ Kıyamet Koptuğunda, s. 43.

²⁵⁸ Crosby, a.g.e., s.128; M. Tanju Akad, Çağdaş Toplumda Savaş, Kastaş Yay, İstanbul 2009, s. 31.

²⁵⁹ Erickson, Size Ölmeyi Emrediyorum!, s. 225; Mesut Uyar vd., a.g.e., s. 524.

²⁶⁰ Tasvîr-i Efkâr, nr. 2082, 25 Nisan 1333(25 Nisan 1917), s. 1.

²⁶¹ Mustafa Şefik Efendi, a.g.e., s. 249.

²⁶² Kressenstein, a.g.e., s. 287.

²⁶³ Erickson, Size Ölmeyi Emrediyorum!, s. 332.

Çanakkale Cephesinde Müttefik Filosunun yaptığı topçu bombardımanı sırasında askerler mümkünse bir gerideki siperlere veya zeminliklere çekilmekteydi.²⁶⁴ Aynı zamanda, Müttefik Filosunun ve karadaki topçularının dikkatlerini farklı noktaya çekmek ve biraz olsun rahat bir nefes alabilmek amacıyla Türk tarafı Çanakkale Cephesinde çok sayıda sahte siperler, bataryalar ve ordugâhlar yapmışlardı.²⁶⁵ Böylece dolaylı yoldan zehirli gazlara karşı korunma sağlanmış oldu.

Suriye-Filistin cephesindeki Türk siperlerindeki zeminlikler, askerlerin zehirli gazlardan korunması için siperin içine, siperin tabanından daha derine doğru azami sekiz metre daha derin kazılarak yapılmıştır. Müttefik Filosunun yaptığı topçu bombardımanı sırasında askerler bu zeminliklere çekilmekteydi.²⁶⁶ Çanakkale ve Suriye-Filistin cephelerinde askerlere gaz maskesi dağıtılmıştı.²⁶⁷ Bunlardan başka Türk askerini zehirli gaz saldırısına karşı korumaya yönelik direkt bir önlem alınmadığı anlaşılmaktadır.

1.4.5. El Bombalarına Karşı Verilen Mücadele

Müttefik kuvvetleri, Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yaptıkları ilk günden itibaren keskin infilaklı, saplı, sapsız türlü türlü el bombaları kullanmışlardır.²⁶⁸ Bunların arasında; “*Box Pattern*”, “*Kriket Topu*” ve “*Malta el bombası*” kullanıldığı görülmektedir. El bombalarının bu denli yoğun kullanılmasında, hasım siperlerinin birbirine çok yakın, yani el bombalarının atılabileceği menzil mesafesinde olmasıdır.

Siperlerdeki Türk askeri için en tehlikeli durumlardan birisi de el bombalarıydı. Çünkü el bombaları siperlerin içine düştüğü zaman büyük tahribata neden oluyordu. Kirte siperlerindeki pratik zekâlı Türk askerleri bu soruna basit ama etkili bir çözüm bulmuştu. Dört asker ellerinde bir battaniye ile nöbet tutarlar, elleriyle havada

²⁶⁴ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.54, 57.

²⁶⁵ Fertan, **a.g.e.**, s. 44, 336; Ahmet Tetik, vd., **a.g.e.**, C. I, s. 327.

²⁶⁶ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.** s. 246, 249, 281.

²⁶⁷ Sorguç, **a.g.e.**, s. 6, 9.

²⁶⁸ Selahattin Âdil Paşa, **a.g.e.**, s. 284; Ogländer, **a.g.e.**, s.133.

gerdikleri battaniyenin üzerine el bombası düşer düşmez yukarı doğru silkeleyerek bombaları dışarı fırlatırlar ve dışarıda patlayan bomba siperdekileri etkilemezdi.²⁶⁹

1.4.6. Tanklara Karşı Verilen Mücadele

“*Tank*”²⁷⁰, İngilizler tarafından ilk defa olarak Sina-Filistin Cephesi’nde İkinci Gazze Muharebeleri sırasında kullanılmaya başlandı. Muharebe sahasına sürülen sekiz tanktan yedisi 53. Tümen cephesi önünde keşif hareketleri yapmaktayken onlardan birisi 17 Nisan 1917’de, Türk topçu ateşiyle çalışamaz duruma getirildi. Bu hantal tanklardan ikisi daha bahsi geçen tümenin topçuları tarafından tahrip edildi. Diğer tanklar, topçu atışları karşısında oldukları yerlerde kalarak ileri hatlara girememişler ve geri dönmek zorunda kalmışlardı. Neticede Türk topçusunun isabetli atışları sayesinde tanklar, pek etkili olamamıştır. Ele geçirilen tanklar, Türk birlikleri tarafından gözetleme mevki olarak kullanılmıştır.²⁷¹

²⁶⁹ Mustafa Fevzi Taşer, **Cepheden Cepheye Esarettten Esarete: Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer’in Hatıraları**, Yay. Haz: Eftal Şükrü Batmaz, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s.11.

²⁷⁰ Tank: Batı Cephesinde, siper savaşları kilitlenme noktasına gelmiş, hasım birlikleri ilerleme kaydedemiyorlardı. Düşman siper hatlarını makineli tüfek ateşinden etkilenmeden dikenli tel ve siper engelini güvenli bir şekilde aşmak ihtiyacına çözüm olarak tank üretilmeye başlandı. Tank ilk kez 15 Eylül 1916’da Somme taarruzunda Almanlara karşı kullanıldı. İngiliz hücumunun dönüm noktasını oluşturarak sonucun belirlenmesinde önemli rol oynadığı söylenebilir. Amerikalı Benjamin Holt veya İngiliz Hornsby traktörlerinden esinlendiği iddia edilmekle birlikte L.E. de Mole, Nottinghamlı bir tesisatçının hatta Leonardo da Vinci’nin de tasarımları vardır. İngiliz askeri hekimi Albay Ernest Swinton ile İmparatorluk Savunma Komitesi Sekreteri Albay Maurice Hankey’in “*paletli zırhlı traktörler*” üzerinde yürüttükleri çalışmalar, 1914’ün Ekim ayından itibaren hız kazandı. Tritton ve Teğmen Wilson’un paletli, bir buçuk metrelik engeli tırmanabilen ve iki buçuk metre genişliğindeki bir hendeği geçebilme özelliğine sahip olan model İngiliz Landship Committee (Karagemisi Komitesi) tarafından beğenildi ve üretimin hemen ardından cephelere sevk edildi. İlk başlarda “*Ana*” ya da “*Büyük Willie*” ismi verilen paletli zırhlı traktörler sonra “*Tank, sarnıç, depo*” isimlerinden “*Tank*” ismi tercih edildi. Hart, **a.g.e.**, s. 328-335.

²⁷¹ Atay, **a.g.e.**, s. 170; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 284-285, 305; Cemal Paşa, **Hatırât** (1913-1922), Haz: Ahmet Zeki İzgöer, Nehir Yay., İstanbul 2006, s. 204.

İKİNCİ BÖLÜM

SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN İHTİYAÇLARI VE BUNLARIN KARŞILANMASI

2.1. TEMEL GIDA İHTİYAÇLARI VE BUNLARIN KARŞILANMASI

2.1.1. Su İhtiyacının Karşılanması

İçme suyu genellikle nehirler ve dereler¹ kuyular² ve çeşmelerden³ temin edilerek cephelere kadar çeşitli kaplarla, cephane sandıkları⁴, fiçı-tulum⁵ ve küplerle⁶, belirlenen yerlere kadar taşınır ve yine belirlenen yerlerde bulunan küplere boşaltılırdı. Bu küplerden de mataralar doldurulurdu.

Osmanlı ordusunda, dönemin geleneksel kaplarından testi de kullanılmıştır.⁷ Testiler ve mataralardan başka askerî amaçla üretilmiş özel her hangi bir su aşımaya ve depolama kapları olmadığı anlaşılmaktadır.

Türk askerleri genellikle bakır, çinko ve alüminyum⁸, mataralar kullanmaktaydı.⁹ Yaralılara su içirebilmesi için sıhhiyecilere genellikle bardaklı

¹ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 124,126.; Esenkaya, “**Temizlik**”, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 13.30.

² Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Yay. Haz: Uluğ İğdemir, Ankara, TTK Yay., TTK Basımevi, Bs. 3, Ankara 1990, s.134. “**Arıburnu Muharebeleri Raporu**” olarak anılacaktır.; Sabis, **a.g.e.**, s. 87; Aykota, **a.g.e.**, s. 4-5; Ege, **a.g.e.**, s. 284; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 253-255; **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 530; Ege, **a.g.e.**, s. 284.; Arıkan, **a.g.e.**, s. 215; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 93-94, 101, 103; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 117-118, 167; Esenkaya, “**Temizlik**”, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 13.30; Çanakkale Cephesinde ki kuyuların ve çeşmelerin yerlerini Mehmet Şevki Paşa, **Çanakkale Tahkimat Haritası**, Yay. Haz. Ahmet Tetik-Ayşe Seven, Genelkurmay. Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s. Pafta: 2, 11, 16, 19, 21, 23, 20, 25, 27 ve 29’lardan tespit etmek mümkündür.

³ Esenkaya, “**Temizlik**”, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 13.30.

⁴ Cemil Conk, “**Çanakkale Hatıraları ve Conkbayırı Savaşları**”, **Çanakkale Hatıraları**, C. 2, Arma Yay., İstanbul 2002, s. 132.

⁵ Yengin, **a.g.e.**, s. 81.

⁶ Körpe, **a.g.m.**, s. 681.

⁷ Körpe, **a.g.m.**, s. 681.

matara verilmekteydi.¹⁰ Bu tür metal mataralar oldukça kullanılışıydı. Yokluk karşısında Siperlerdeki Türk askerinin pratik zekâsı devreye girer ve sahip olduğu her türlü imkân son haddine kadar kullanılırdı. Türk askerinin matarası metaldir ve onunla su ısıtarak çay ve kahve pişirebilirdi.¹¹ Yokluktan şikâyet etmektense gururlu Türk askerlerinden 11. Bölük Başçavuş Muavini Mustafa Şefik Efendi, matarada kaydattığı su ile kahve pişirip bayram kutlaması için gelen 54.Tümenin Alman komutanına ikram etmiş, Komutanın Türk yaveri “*çok teşekkür ederim, Türklük şerefini muhafaza ettik*” diyerek takdirini ve memnuniyetini dile getirmişti.¹²

Komuta kademelerinde bulunanlar arasında cam mataralar da kullandığı görülmektedir.¹³ Piyade sınıfına mensup teğmenler mataralarını manevra kemerinin sağ yan tarafına küçük bir halka ile tutturarak¹⁴, erler ise mataralarını küçük bir kanca ile ekmek torbasına tutturarak¹⁵, taşımaktaydılar.

Askerî her malzemede olduğu gibi mataraya da şiddetle gereksinim duyulmaktaydı. Daha 1914 yılının Ağustos ayında Levazım Dairesi Başkanlığı, Ateşemiliterlik vasıtasıyla Almanya’ya vermiş olduğu malzeme siparişinde 150.000 adet alüminyum matara sipariş etmişti.¹⁶

Kafkas Cephesi

Kafkas Cephesi’nin açıldığı bölgenin dağlık olması akla hemen nehirleri dereleri getirir. Derelerin varlığı da su bolluğunu. Ancak yaşananlar düşünüldüğü gibi her yerde aynı değildir. Sarıkamış Kuşatması için yürüyüşe geçen askerler, buzlu

⁸ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 264; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 183-184.

⁹ Yengin, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁰ **Vakt-ı Seferde Hidemat-ı Sıhhiye Hakkında Talimât**, (Proje Halinde), Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1327, s. 4. Sonraki dipnotlarda “**Vakt-ı Seferde**” olarak kısaltılacaktır.

¹¹ Kuntman, **a.g.e.**, s. 148,179,180,189; İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 111.

¹² Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 310-311.

¹³ 1915 Çanakkale Gezici Savaş Müzesi Koleksiyonu, Binbaşı Enver(Erel) Efendi’nin matarası.

¹⁴ **BOA, İ. MMS**. Dos.198, Göm.26-6-2. 1909 tarihli “**Elbise-i Askeriye Nizâm-nâmesi**”ne ek olarak hazırlanan 21 Temmuz 1331(3 Ağustos 1915) tarihli **Elbise-i Askeriye Nizâm-nâmesi**.

¹⁵ **TSKT 1908-1920**, s. 448.

¹⁶ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 264.

kar yiyerek¹⁷ hatta nalların açtığı çukurlarda biriken suları içerek su ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardı.¹⁸

Van'ın kuzeybatısındaki 3050 rakımlı Karadağ'ın üst kesimleri ve dağın etrafındaki dereler dahi yılın her mevsimi karlı ve buzludur. Söz konusu dağın iki noktasında, sadece Ağustos ayının başından, Eylül ayının on beşine kadar, ikinci vakti güneş ışığının vurduğu küçük bir kesimde on beş dakika kadar su akıyor, güneş o noktadan çekilir çekilmez tekrar buz tutuyordu. Karadağ'ın hiçbir yerinde su olmadığından en aşağılara Karasu Nehri'nin kaynağına inmek gerekiyordu. Böylece Ruslara karşı söz konusu dağı savunmakta olan 10. Kolordu'nun 32. Tümenine bağlı 94. Alay'ın askerleri, 1915 yılında, dağda konuştukları 168 gün boyunca su sıkıntısı çekmişlerdi.¹⁹

Irak Cephesi

Düz ve kumsal bir arazi yapısına sahip olan Irak coğrafyası genel olarak kış mevsimi ara sıra yağan yağmur dışında kurak bir iklime sahipti. Fırat, Dicle nehirleriyle Garraf Kanalı dışında her hangi başka bir su kaynağı mevcut değildi. Nehirler ve kanala açılan küçük sulama kanalları istisna edilirse nehirlerden uzaklaştıkça su temini neredeyse imkânsız idi. Çünkü kuyu suyu ve birikinti suları tamamen tuzlu olduğu için içilebilecek durumda değildi. Bu nedenden dolayı Irak Cephesi'nde muharebeler genel olarak bahsi geçen su kaynakları yakınlarında cereyan etmiştir. Yaz mevsimi yağış olmadığından kurumaya başlayan kaynakların suyu azaldığı gibi suyun kirlenip, kalitesinin de bozulmasına rağmen cephedeki Türk askerlerinin içme suyu bu kaynaklardan sağlanmaktaydı. Su bir kapta biraz bekletilerek tortuların çökmesi sağlandıktan sonra ya da imkânlar nispetinde kaynatıldıktan sonra soğutularak içilmekteydi.²⁰

Nehir suyunun siperlere yakınlaştırılması amacıyla; nehirden daha düşük bir seviyede kazılan kuyular genişletilerek küçük bir havuz haline getirildikten sonra

¹⁷ Serhadoğlu, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁸ Eti, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁹ Ataman, **a.g.e.**, s. 70-72.

²⁰ Sabis, **a.g.e.**, s. 87; Aykota, **a.g.e.**, s. 4-5.

nehirle bağlantısı zikzak şeklinde kazılan kanallarla sağlanmaktaydı. Birlikler, hazırlanan listeye göre kendilerine belirlenen zamanlarda havuzda biriken sudan almaktaydılar. Felahiye Siperlerinin yakınlarına da Dicle Nehri'nin seviyesinden yaklaşık bir buçuk metre daha derin böyle bir havuz yapılmıştır. Su akışına sağlayacak zikzak kanalların sürekli İngiliz topçu ateşine maruz kalarak göçmesi sonucunda Bağdat'tan Icon marka bir su tulumbası getirtilerek faaliyete geçirilmiştir. Su tulumbasının da düşman ateşiyle tahrip edilmesi üzerine Irak Cephesi'nde görevli 6. Ordu emrindeki askerler yazın sıcaklığın 70-75 derecelere kadar ulaştığı yaz aylarını susuz geçirmek zorunda kalmışlardır.²¹ Bu cephe bölgesinde açılan kuyuların çoğundan tuzlu su çıkmaktaydı.²²

1917 yılının Aralık ayı sonlarında Irak Cephesindeki 8. Ordunun 61. Alayı'nın ileri hattaki siperlerinde bulunan tabur ve bölüklerin su ihtiyacı sadece bir kuyudan karşılanmaktaydı. Mülebbes köyündeki kuyu sürekli bir İngiliz sabit balonu tarafından gözetlenirken aynı zamanda topçu bombardımanına tutulurdu. Su çekmek için kuyu başında bekleyen askerlerin çoğu ya şehit oluyor ya da yaralanıyordu. Otuz metre derinliğinde olan kuyu başında bir asker nöbet tutarken diğeri iple su çekerdi. Bundan anlaşılacağı üzere suyun temini vahim bir hal aldığı gibi miktarı ve temin şekli de ihtiyacı karşılamaktan uzaktır. Ayrıca 61. Alayı'nın karargâhının yakınlarındaki Miske köyü civarına Almanlar tarafından bir artezyen kuyusu açılarak bir çeşme yapılmıştı. Çeşmeden sadece karargâh yakınlarında bulunan birlikler ve topçular faydalanmaktaydı.²³ Ayrıca askerler susuzluklarını, civarlar ahalisinden satın alarak ya da terk edilmiş portakal bahçeleri ile karpuz ve kavun bostanlarından topladıkları meyveler ile gidermeye çalışmışlardır. Toplanan meyveler çadır bezleriyle siperlere kadar taşınır ve hangi birlik için taşınmışsa o birlik askerleri tarafından tüketilirdi.²⁴

²¹ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 124, 126.

²² Ege, **a.g.e.**, s. 284.

²³ Arıkan, **a.g.e.**, s. 215.

²⁴ Aykota, **a.g.e.**, s. 6; Arıkan, **a.g.e.**, s. 224.

Suriye-Filistin

Savaşın başlarında Sina, Yemen, Irak cephelerinin savunulmasında ve gerektiğinde İngilizlerin hareketlerine karşı taarruzda bulunmak üzere Adana ili dâhil Suriye, Şam, Halep bölgelerinde 2. Ordu toplanmaktaydı. Su tedariki ve dağıtımı söz konusu ordu için en büyük sorunu teşkil etmekteydi.²⁵

Daha sonra hem Suriye'yi savunmak hem de Kanal Harekâtı gerçekleştirmekle görevlendirilen ve Suriye'de bulunan 4. Ordu'nun da en büyük sorunlarından birisi su tedariki olmuştur. 8. ve 12. Kolordulardan oluşan 4. Ordu'nun komutanı A. Cemal Paşa, Birinci Kanal Seferi hazırlıkları kapsamında ilk iş olarak merkezi Birüssebi'de olan "Çöl Menzil Müfettişliği" kurdurttu. Bu Müfettişlik, çöl içinde Birüssebi'den İsmailiye'ye doğru her biri yaklaşık 25–30 km. uzaklıkta bulunacak menzil noktaları seçmek, her menzil noktasında su sağlamak ve bu noktalara gönderilecek erzakı hazırlayarak, emir verilince bunları menzil noktalarına göndermek, her birinde birer hastahane kurmak hazırlıkları ile meşgul olacaktı. Kalatünnahl ve el-Ariş noktaları ise, birer menzil noktası kabul edilerek Kanala yürüyecek kolların her çeşit erzakının buralardan gönderilmesine karar verilmişti. İngilizlerin donanma ateşinden etkilenmemesi için Menzil noktaları, mümkün olabildiğince kıyıdan uzak kesimlerde teşekkül edilmişti.²⁶

Kanala yürüyüşün ilk gününde, 15 Ocak 1915, Türk birliklerinin su ihtiyacı Vadi-i Ariş'teki çukurluklarda birikmiş yağmur sularından temin edildi.²⁷ Belirlenen güzergâhta her konak noktasında açılan kuyulardan 1,5–3 metrede su çıkarıldı. Bazı yerlerde bol bazı yerlerde de saatlerce bekleyerek doluyordu. Bu kuyuların suları bazı yerlerde acı veya tuzlu bazı yerlerde ise içilebilecek durumdaydı. 8. Kolordu'nun su ihtiyacını karşılamak için her biri 25 kollu (her kolda 92 deve bulunmakta) iki su taburu oluşturulmuştu. 8. Kolordu ile Ordu Kurmay Başkanı arasında yapılan görüşmeler sonucunda su kolları için hareket cetvelleri

²⁵ İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 174.

²⁶ Cemal Paşa, a.g.e., s. 171-172, 177.

²⁷ Kressenstein, a.g.e., s. 100.

düzenlenerek, kolların su almak için gidiş dönüş günleri, su boşaltılacak günler, yeniden su almak için nerelere gidecekleri, ne vakit geri gelecekleri detaylı bir şekilde tespit edilmişti.²⁸

Kuyu kazmak ve kuyulara tulumbalar koymakla görevlendirilen 137 kişiden oluşan bir kuyucu bölüğü ve 20 kişiden oluşan bir tulumbacı müfrezesi tarafından çalışmalar yürütülmekteydi.²⁹ Birihamme ile İkinci Habra'da birkaç istihkâm bölüğü ile birlikte buraya gönderilen Alman Adolf Fischer su çıkarmayı başarmış, birkaç m. derinlikte uzun hendekler açtırmış ve yeterince su birikmesini sağlamış, su tevzini kolaylaştırmak amacıyla çeşitli su dağıtım yerlerinde köprücük takımının demir tombazlarını koydurarak kıt'alar gelmeden önce su doldurtmuştu.³⁰ Böylece ikinci günün su ihtiyacı da kısmen karşılanmış oldu. Bütün bunlara ilaveten deve kolları da su taşımaya devam etmekteydiler. Su, develerin her iki yanına dörder adet teneke alabilecek büyüklükte birer ağaç kasalarla yapılmaktaydı. Her devenin 128 litre su taşınması ön görülmüştü. Ancak tenekelerin bir kısmının delinmesi; bir kısmının kapakları iyi kapatılmaması veya yürüyüş esnasında sarsıntıdan gevşemiş olmasından dolayı sular sızmıştı. Bu nedenlerden dolayı su kollarının getirdikleri su miktarı az olmuştur. Yeni tulumlardaki sular kokmuş ve içilmez bir hale gelmişti. Tenekelerin birçoğu sıkı emirlere rağmen iyi temizlenmediği için sular gaz kokmaktaydı. Yine de yeterli su kabı sayesinde ciddi bir su sıkıntısı çekilmedi.³¹

Hazırlık aşamasında komutanlar dâhil bütün askerlerin günlük su tahsisatı 4 kilogram olarak belirlenmiş idi.³² Ancak su kollarındaki deve sayısının yaklaşık olarak 5.000 adet artırılması, insan ve develerin günlük su istihkakının azaltmasını gerektirdiğinden bir askere günlük sadece bir matara su verilebildi. İçmek için verilen su ile yıkanmak, çamaşır yıkamak veya başka bir nedenle kullanmak ve israf

²⁸ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 54, 169, 186.

²⁹ Cemil Çelik, "Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 1999, s. 80.

³⁰ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 100.

³¹ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 68.

³² **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 170.

etmek kesinlikle yasaktı.³³ Birinci Kanal Seferini komuta eden Kressenstein'na göre sefer sırasında şehit ya da esir düşenlerden başka susuzluktan dolayı hiçbir asker zarar görmemişti.³⁴ Oysa alt kademedeki askerlerin çoğu susuzluktan şikâyetçidirler.³⁵

Güneydeki Irak ve Suriye- Filistin cephelerinde çekilen su sıkıntısı, diğer cephelerle mukayese edilemeyecek seviyelere ulaşmıştı, asker artık cebindeki altını su kadar değerli görmemektedir. Filistin Cephesinde 3. Tümen, 32. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük komutanı olan Muallim Şükrü Fuad Gücüyener temiz suya duyduğu özlemi “*Dün ve Bugün Bir Kahramanın Hayatı*” adlı eserinde şöyle ifade etmektedir:

“... cebimde on altın duruyor. Neye yarar ki, harcanacak yer değil, içinde bulunduğumuz çöl!.. Her şey, her nimet bir tarafa dursun... Sadece temiz, saf bir bardak suya bir altın verebilirim. Heyhat, nerede o su!... Kokmuş kurtlu suyu bile hesapla içiyoruz.”³⁶

Suriye-Filistin Cephesinde, su kaynağından veya çeşmeden siperlere kadar fıçı ve tulumlarla sakalar, sakalar yeterli olmadığında ise sıhhiye erleri tarafından taşınmaktaydı. Güvenlik açısından su taşıma işi genellikle geceleri yapılmaktaydı.³⁷

İkinci Kanal Harekâtını gerçekleştirmek ve gerekli hazırlıkları yapacak olan Çöl Menzil Müfettişliği'nin çalışmalarını ve çalışanlarını güven altına alabilmek amacıyla 4. Ordu komutanı ve Bahriye Nazırı A. Cemal Paşa, 5 Şubat 1915'te “*Kuvvei Seferiye Komutanlığı/Çöl Kumandanlığı*” kurarak komutasına da Albay Von Kress Kressenstein'i görevlendirmişti.³⁸ Çöl Kumandanlığı ilk iş olarak merkezinin bulunduğu İbin'de³⁹ ve Sina Çölü'nde askerî güzergâh üzerinde ve yakınında su bulabilmek için ilk aşamada su kaynaklarını keşfetmek, ardından da su tesisatı yapmak üzere çalışmalar yaptırmıştır. Ancak, bu amaç doğrultusunda Avusturya'dan getirilen uzman von Grive ve yerli kuyucuların arazide haftalarca yaptıkları

³³ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 31, 71; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 170, 190.

³⁴ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 187.

³⁵ Atay, **a.g.e.**, s. 139.

³⁶ Şükrü Fuad Gücüyener, **Dün ve Bugün Bir Kahramanın Hayatı**, Muallim Şükrü Fuad Gücüyener Yay., İstanbul 1950, s. 22, 34.

³⁷ Yengin, **a.g.e.**, s. 81.

³⁸ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 186.; Görgülü, **a.g.e.**, s. 133, 141-142.

³⁹ İbin: Hafirülavce-İsmailiye ile El Ariş-Nahl hattının kesiştiği noktada fazla yüksek olmayan hafif kubbeli bir sırtın ismidir. (Kressenstein, **a.g.e.**, s. 117).

araştırmalara rağmen su bulunamadı. Bunun üzerine askerlerin içme suyu İbin'e 25 kilometre uzaklıktaki, Mağara Dağı'nda bulunan Bır-i Lecme denilen tatlı su kuyusundan temin edilmeye başlandı. Her gün bir deve kolu su almaya gönderilirdi. Su almaya giden deve kolu ancak ertesini gün dönebilirdi. Taşınan sular İbin'de yapılmış olan üstü açık beton bir havuzda biriktirilirdi. st açık olduğu için havuzun içindeki su güneşin altında adeta kaynar bir vaziyete gelmekteydi.⁴⁰

Yerli kuyucu bölükleri, von Grive nazaran daha fazla başarılı olmuştu. Bunlar birçok yeni kuyu açmış, mevcut olanları temizlemiş, gerekenleri genişletmiş ve derinleştirmişti. Artezyen takımları da iyi çalışmasına rağmen Cefcafe'de su bulmayı başaramamıştı. Suyun bulunduğu yerlerde suyun temiz tutulmasını, çabuk ve rahat alınmasını sağlayacak çalışmalar yapılmıştı. Bunlar, kuyuların iinin taş veya tuğla ile örülmesi, motorlu veya elle tulumba konması, suları biriktirmek için havuz ve depo yapılması idi. Havuzlar hem hayvanlar için imento veya tahtadan yapılan yalaklara akıtacak hem de musluklarla birçok su kabını aynı anda dolduracak şekilde düzenlenmişti. Havuz etrafının amurlanmasını engellemek maksatıyla zemin çimentoyla kaplanmaktaydı. Çimento ya da tahtadan yapılan yalaklar aynı anda 100 devenin su içeceği şekilde yapılmıştı. Ayrıca su depolamak için büyük madeni tanklar da getirtilerek büyük çinko depolar yapıldı. Suyun sistemli bir şekilde kontrol altına alınması ile içme suyu daha sağlıklı bir hale getirildi. Dağ ve vadi eteklerinde yağmur sularının biriktirilmesi için bentler yapıldı. Menzil noktalarındaki bazı havuzlar İngiliz uçaklarının hedefi haline gelip zarar görse de tekrar inşa ediliyordu. Sina lnde güzergâh üzerinde sadece Kuseyme'de tatlı kaynak suyu vardı.⁴¹ Buradan çölün batısına doğru yaklaşık olarak 38 km. uzunluğunda elik su boruları döşendi. Her 500 m.de bir eşme yapıldı. Çölde su borusu döşemek için Yafa portakal bahçelerindeki su boruları alındı. Akka, Halep ve şam kalelerindeki eski top glleri şam'daki atölyelerde eritilerek su borusu yapıldı. Demiryoluna ait ham demirler aynı amaç için eritildi. Yine demiryolu şirketinin elindeki ihtiyaç

⁴⁰ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 93-94, 101, 103; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 117-118, 167.

⁴¹ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 25.,190; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 71-72, 115-117.

fazlası su boruları ile şehir ve kasabalardaki 5 cm. çapındaki demir borular satın alınarak çöle gönderildi. Su borularının döşenmesinden başka Almanya'dan küçük madeni variller getirildi. Şam'da bir fiçı imalathanesi açıldı. Böylece inşaat mühendisi Schumacher ve emrindeki 2 artezyen takımı ve iki kuyucu bölüğü çalışmaları sonucunda 1916 yılının ortalarında Kuseyme'den Bîr-i Hasânâ'ya (çölün tam ortası) kadar su şebekesi tamamlanarak su sorunu çözüldü.⁴² Olası karışıklıkları önlemek amacıyla her birliğe ayrı ayrı su bölgesi tahsis edildi.⁴³ Ancak en iyi şartlarda dahi bir ere birkaç bardak su düşerdi. Bu cephe kapanıncaya kadar su sıkıntısı devam etmiştir.⁴⁴

Çanakkale Cephesi

Çanakkale Cephesi'ndeki Türk askerlerinin su ihtiyacını dört farklı kaynaktan temin edilmeye çalışılmıştır.

“Birincisi, Boğaz'a paralel Havuzlarderesi girişinde mevcut, Anadolu yakasından getirilen ve sakalar aracılığıyla cepheye sevk edilen tatlı su. İkincisi, uygun yerlerde açılan tatlı su kuyuları Üçüncüsü cephe arkasındaki dere yatağından akan temiz su. Sonuncusu da çok az olmakla beraber bölgede bulunan birkaç tatlı su çeşmesi. Anadolu yakasından taşınan tatlı su dışındaki diğer suların kireç, dışkı, kan gibi savaş koşullarından etkilenmemesi mümkün değildir.”⁴⁵

5. Ordu Komutanlığı tarafından, görevlendirilen Teğmen Şerif Bey ve emrindeki birlikler, mevcut kuyuları temizlediler, gerek görülenleri kuruttular ve yeni kuyular açtılar.⁴⁶ Ancak suyun özelliği doğal olarak kuyunun açıldığı yerlerdeki toprağın özelliğini taşıdığından kuyuların suyu genellikle kireçli, kötü kokulu ve acıydı. Su kısa bir süre bekletildiğinde bile kabın dibinde gözle görülür derecede tebeşire benzer kireç tortuları birikmekteydi. Örneğin, Zığındere ve Alçı tepe

⁴² Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 115, 118-119; Kressenstein, **a.g.e.**, s., 168-169.

⁴³ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-2**, s. 372.

⁴⁴ Güralp, **a.g.e.**, s. 102; Yengin, **a.g.e.**, s. 8-9, 91.

⁴⁵ Ahmet Esenkaya, Serkan Marrtin, “Çanakkale Savaşlarında Temizlik”, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 13.30. Makale ilerki dipnotlarda “Temizlik” olarak anılacaktır.; Kuyuların ve çeşmelerin yerlerini Mehmet Şevki Paşa, **Çanakkale Tahkimat Haritası**, Yay. Haz. Ahmet Tetik-Ayşe Seven, Genelkurmay. Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s. Pafta: 2, 11, 16, 19, 21, 23, 20, 25, 27 ve 29'lardan tespit etmek mümkündür.

⁴⁶ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 530.

civarında açılan kuyuların suyu da böyle idi.⁴⁷ Seddülbahir bölgesinde durum farklıydı. Türk siperleri yüksek tepelik yerlerde olmasına rağmen yaz aylarında bile yeteri kadar temiz ve taze kaynak suları vardı.⁴⁸ Arıburnu bölgesinde ise yeterli miktarda su olmasına rağmen çekilen su sıkıntısını gidermek için birçok yerde kuyular açılarak tulumbalar ile su çekilerek siperlerde bulunan askerlerin su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır.⁴⁹

İçme suyu temin edilmesinin ardından başka bir sorun ortaya çıkıyordu. Su ileri siper hatlarına nasıl ulaştırılacak ve askerlere nasıl dağıtılacak? Su dağıtılacak kabın, bardak ve maşrapa, tedarik edilmesinin bile imkânsızlaştığı muharebe ortamında yaşadıklarını 1915 yılının yaz aylarında Anafartalar Cephesi'nde 4. Tümeni komuta etmekte olan C. Conk Paşa, hatıratında böyle anlatmaktadır:

“Taarruza başladıktan sonra, bir aralık, benden cephane ve takviye kıt'aları isteneceğini umarken, hiç beklemediğim bir istekle karşılaştım: su, su. İleri hatlarda bulunan askerlerimin yürekleri o kadar yanmış olacak ki su hasretinin ardı arkası kesilmiyordu. Hâlbuki ben, bunu hiç düşünmemiştim. Ne yapacağımı bir anda tasarladım. Civarımızda bir çeşme vardı. Amele erlere, hemen cephaneleri boşaltmalarını, sandıklara çeşmeden su doldurmalarını emrettim. Bir yandan da cephane sandıklarının içlerinde bulunan çinkodan şeker külâhı şeklinde maşrapalar yaptırıtım. Su doldurulan her cephane sandığının içine, bu şeker külâhı şeklindeki maşrapalardan bir kaç tane attırdım ve hepsini dakika geçirtmeden ileri hatlara yollattım. Çinkolardan kestirip yaptırdığım şeker külâhı şeklindeki maşrapalar o kadar makbule geçmiş ki, muharebeden sonra silah arkadaşlarım, bana bu maşrapalardan gerçekte sıradan nitelikte olmalarına rağmen şaşılacak kadar övgü ile bahsettiler.”⁵⁰

Maşrapa ya da mataraya su doldurması ve içilmesi de kolay değildi. Kovanına hücum eden arıları andıran sineklere rağmen nasıl bir yöntem izlenildiğini Cemil Conk Paşa, bizzat kendi tecrübelerine dayanarak şöyle tarif etmektedir:

“... Sinekler yemyeşil bir küf rengi bağlayan hareketsiz yüzlerin çürümüş dudaklarına adeta yapışıyorlar. Manzara iğrenç; fakat bu kadarla da kalmıyor... Bir yudum su içecek olsanız, bardağa sudan evvel sinekler doluyor. Bardağın ağzına bir mendil, bir tülbent koymak suretiyle; yani ilkel bir filtre yaparak; suyu boşaltmak ancak mümkün oluyor. Lakin tülbentin yardımı ile su doldurulan bardağı; ağzı açık olarak dudaklarınıza götürmek de

⁴⁷ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 58, 68.

⁴⁸ Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 169; Bartlett, **a.g.e.**, s. 190.

⁴⁹ Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, s.134.

⁵⁰ Cemil Conk, **“Çanakkale Hatıraları ve Conkbayırı Savaşları”**, **Çanakkale Hatıraları**, C. 2, Arma Yay., İstanbul 2002, s. 132.

mümkün değil. Karasinekler bu kısacık an ve mesafe içinde, bardağa öyle bir saldırıyorlar ki... Suyu, bardağın ağzındaki tülbenti kaldırmadan içmeye çalışmaktan başka çare yok."⁵¹

Suriye-Filistin Cephesi

Siperlerdeki askerlerin içecek su ihtiyacının karşılanması hemen her cephede sorun olmuştu. Su temininde en büyük sıkıntı ülke topraklarının güney doğusunda açılan Suriye-Filistin ve Irak cephelerinde yaşanmıştır. Bunda en büyük etken söz konusu bölgelerde doğal su kaynaklarının kıt olması ve az yağış almasıdır. Başka bir etkende savaş boyunca Osmanlı Genel Kurmayı yeni ordular oluşturarak cephelere göndermesidir. Cepheye yeni gelen birlikler siperleri teslim alıyorlar ancak bölge tanınmadığı ve su kaynaklarının yeri bilinmediği için askerler susuz kalabiliyorlardı.

Benzer bir durum 54'ncü Tümen'in Gazze yakınlarındaki Şevket Bey Siperleri'ne intikal ettiğinde yaşanmıştı. Takım çavuşları bir araya gelerek keşif koluna giden kuvvetle birlikte askerlerden oluşan iki mangalık bir gurubun su araması için gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Tabur komutanından onay alındıktan sonra grup geceleri su aramaya çıkmıştır. Aramalar sonucunda bir yağmur suyu birikintisi bulunmuş askerlerden toplanan mataralarla siperlere su taşınmıştır. Mataralardan büyük kaplara boşaltılan su sabaha kadar çökmesi için bekletildikten sonra askerlere dağıtılmıştır. Askerler üç hafta boyunca içilir bir niteliği olmayan bu su ile idare etmek zorunda kalmışlardı. Bu olay 54'ncü Tümen komutanına intikal edince Gazze'de bulunan su kuyuları tespit ettirilerek onartılmış su çekme dolaplarının tamiri yaptırılarak her alaya birer kuyu tahsis edilmiştir. Böylece üç gün süren bir çalışma sonucunda askerlere temiz içme suyu temin edilmişti.⁵²

Suriye-Filistin Cephesinde, su kaynağından veya çeşmeden siperlere kadar fiçi ve tulumlarla sakalar, sakalar yeterli olmadığına ise sıhhiye erleri tarafından taşınmaktaydı. Güvenlik açısından su taşıma işi genellikle geceleri yapılmaktaydı.⁵³

İran Cephesi'nde coğrafyanın genellikle dağlık ve tepelik olması dolayısıyla, Diyala ve Elvan nehirleri gibi büyüklü küçüklü birçok nehir mevcuttu.⁵⁴ Yolculuk

⁵¹ Conk, **a.g.e.**, s. 145.

⁵² Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 253-255.

⁵³ Yengin, **a.g.e.**, s. 81.

esnasında bu nehirlerin ve köylerin yakınlarına karargâh kurulması⁵⁵ pek fazla su sıkıntısı yaşanmasına meydan vermemiştir. Söz konusu cepheyi konu alan anılarda da bu yönde şikâyete pek rastlanmamaktadır.

2.1.2. Ekmek İhtiyacının Karşlanması

Savaşların yapılabilmesi hiç kuşkusuz iyi ve zamanında planlanan ve uygulanan üretim ile lojistik hizmetlerini en iyi organize edebilen taraf doğal olarak üstünlük sağlar. Bunların farkında olan Harbiye Nazırı Enver Paşa, tarımda üretimin artırılması ve devamlılığının sağlanabilmesi için çeşitli önlemler aldı. Şöyle ki; 17 Ekim 1914 tarihinde hazırlanan Amele-i Müştereke Talimâtnamesi'ne göre ziraat komisyonları kurularak askerlik mükellefiyeti olmayan erkeklere tarım alanında çalışma zorunluluğu, askerlerin ve diğer toprak sahiplerinin boş bıraktıkları arazilerin askerî birlik mensupları tarafından ekilip dikilmesi ve çiftçiye tohum dağıtılması vb. çalışmalar uygulamaya konuldu. Ziraat komisyonlarının kararlarına uymayanlar Divan-ı Harbe sevk edileceklerdi. Daha sonra iş gücünün yetersiz kaldığı anlaşılınca amele taburları ve esirler de tarım alanlarında çalıştırıldı. Devlete ait boş topraklar 30 Kasım 1915 tarihli bir nizamname ile değerleri kırk yılda geri ödenmek üzere emeklilere satılacak ve Ziraat Bankası da talepte bulunanlara kredi verecekti.⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde 2 Ağustos 1914'de seferberliğin ilan edilmesiyle birlikte devletin bütün askerî, ekonomik, iâşe, lojistik, idari vd. yani devletin her alanında faaliyetler Harbiye Nezareti tarafından bir bütün olarak yürütülmekteydi. Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa; bahsi geçen alanlarla ilgili çalışmaları yürütecek, “*Havayic-i Zaruriye (Zorunlu ihtiyaçlar) Komisyonu*”, “*Osmanlı Anonim Şirketi*”, “*Heyet-i Mahsusa-i Ticariye*”, “*Harbiye İâşe Umum Müdürlüğü*”, “*İâşe Nezareti*” vd. kurumları teşkil ettiriyor ve faaliyete geçiriyordu. Alınan önlemlere

⁵⁴ Ege, **a.g.e.**, s. 315, 332.

⁵⁵ Sabis, **a.g.e.**, s. 230.

⁵⁶ Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 442, 445, 447, 456, 465; Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, AKDITYK, Ankara 1999. s. 87-94.

gelince; iaşe bölgelerinden dışarı mal çıkartılması yasaklandı, Kapütülyasyonlar kaldırıldı, moratoryum ilan edildi ve Düyun-ı Umumiye başta olmak üzere borç ödemeleri ertelendi, tekâlif-i harbiye uygulandı, altın ihracı yasaklandı, Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan borç alındı ve dahili istikraz/iç borçlanma yapılarak savaşın finansmanı sağlanmaya çalışıldı.⁵⁷

Osmanlı Ordusunun “*1. Sınıf ikmal maddeleri*” olarak tanımlanan, iaşe (ekmek dâhil bütün yiyecek maddeleri) temini ve dağıtımını Harbiye Nezareti'ne bağlı Levazımat'ı Umumiye Riyaseti'ne bağlı Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından yapılmaktaydı. Levazım Dairesi Başkanlığının kalemindeki ikmal maddelerinin cephelere ulaştırması yani lojistik⁵⁸ Osmanlı Genelkurmayı tarafından 5 Ağustos 1914'te merkezi İstanbul'da olmak üzere kurulan Başkomutanlık Genel Menzil Müfettişliği ve onun bünyesindeki Ordu Menzil Müfettişlikleri tarafından bütün ülke genelinde stratejik düzeyde yürütülmekteydi. Nakliyat işleri de Başkomutanlık Genel Menzil Müfettişliğinin ulaştırma kolları tarafından gerçekleştirilmekteydi.⁵⁹ Yani her ordunun kendi numarasıyla tanımlanan bir Ordu Menzil Müfettişliği kurulmuştu.

⁵⁷ Toprak, **a.g.e.**, s. 62-63, 411-412, 420, 433-434, 441, 488, 504. 555-556.; Ögün, **a.g.e.**, s. 56-85.

⁵⁸ Lojistik: Cephede muharebe edebilmesi için gerekli olan asker, mühimmat ve teçhizatla dâhil olmak üzere bütün unsurlarıyla birlikte bir ordunun hareket edebilmesi, bakım ile idamesi ve eylemlerini etkili bir şekilde sürdürebilmesi için gerekli destek faaliyetlerin tümünü içeren bir terimdir. Daha geniş bilgi için bakınız: M. Tanju Akad **Modern Savaş'ın Temel Kavramları**, s. 140.

⁵⁹ Başkomutanlık Genel Menzil Müfettişliği, Menzil Müfettişi ve Müfettişlik Kurmay Başkanlığı idaresinde farklı alanlarla ilgilenen on iki şubeden oluşur. Şubeler ve sorumluluk alanları şöyledir:

1. Şube; harekât, sevkiyat, nakliyat, istihbarat, teşkilât, konuş, kuruluş, emir ve komuta, inzibat ve sair kurmay hizmetleri.
2. Şube; genel kuvvetler, personel ve cephe.
3. Şube; Mahkeme ve Harp Divanı.
4. Şube; Levazım.
5. Şube; Baş Tabiplik (Sağlık İşleri).
6. Şube; Baş Baytarlık (Veterinerlik Hizmeti).
7. Şube; Cephe ve Park Komutanlığı.
8. Şube; Nakliyat (Ulaştırma) Kolları Komutanlığı.
9. Şube; İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü.
10. Şube; Posta – Telgraf Müdürlüğü.
11. Şube; Evrak Müdürlüğü.
12. Şube; Karargâh Muhafız Birlik Komutanlığı. **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 102, 115, 166; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 656. Kafkas Cephesindeki Menzil Teşkilatı ve çalışmaları hakkında bilgi için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, C. 2/2, 2. Kitap, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 643-778. Eser adı “**BDHTH Kafkas Cephesi 2/2**” olarak kısaltılacaktır.

Örneğin, 2. Ordu'nun iâşe vb. bütün ihtiyaçları ve nakliyat işleri 2. Ordu Menzil Müfettişliği tarafından gerçekleştirilmekteydi.

İstanbul'dan veya bölgeden temin edilen yiyecek maddeleri kolorduların ve tümenlerin kendi mıntıklarında kurdukları sahra ambarlarında muhafaza edilmekteydi. Ayrıca ordularla birlikte hareket eden ağır ve hafif erzak kolları da bir iâşe ambarı görevi görürdü. Böylece birliklere yiyecek maddelerinin hızla ulaştırılması sağlanırdı ki, bu özellik orduların hızla hareket etmesine katkıda bulunurdu. Bunlardan başka cephenin daha gerilerinde de menzil ambarları kurulmaktaydı.⁶⁰ İstanbul'a uzak olan cephelerdeki ordulara, ekmeklik ve yemeklik ihtiyaçları harekât bölgesinden ve iâşe bölgesinden öşür, tekâlif-i harbiye, mubayaa (satın alma) ve iane⁶¹ yöntemleri uygulanarak karşılanmaktaydı. Her ordu için birer iâşe mıntıkası tahsis edilmişti. Gerektiğinde yeni düzenlemeler yapılmakla birlikte 1916 yılında belirlenen tahsisat bölgeleri şöyleydi; 2. ve 3. Ordular için; Erzurum, Trabzon, Sivas, Samsun, Bitlis, Diyarbakır, Urfa ve Harput illeri; 4. Ordu için; Halep, Suriye, Beyrut, Adana ve Maraş illeri ile Kudüs; 6. Ordu için; Bağdat, Musul ve Zer yöreleri; 1. ve 5. Orduların yiyeceği ise Levazım Dairesi Genel Başkanlığı tarafından karşılanmaktaydı. Böylece bölge halkından temin edilen buğday, her ordunun kendi bölgesinde kurduğu fabrikalarda, ya da civar köylerde bulunan değirmenlerin, tümenlerin ekmekçi kollarına mensup askerler tarafından işletilmesiyle öğütülmekte idi.⁶² Bu değirmenlerde öğütülen buğday ekmek yapılarak birliklere dağıtılmaktaydı.⁶³ Örneğin, 3. Ordu'nun Erzincan'da bir un fabrikası vardı

⁶⁰ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 173.

⁶¹ Toprak, **a.g.e.**, s. 420, 549, 555-556.; Öğün, **a.g.e.**, s. 29, 32, 36, 38, 41.; **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 699; **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 355. Daha detaylı bilgi için bkz. a.g. eserler.

⁶² **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 228; Baytın, **Kafkas Cephesi**, s. 126; Aysel Fedai, "Irak Cephesi'nde Türk Ordusu'nun İâşe Ve İkmal Faaliyetleri", **Kûtü'l-Amâre Zaferi: I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi, Kûtü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, 28-29 Nisan 2016 Mardin**, Yay. Haz: Orhan Neçare, AKDITYK, Ankara, 2016, s. 65.

⁶³ Arıkan, **a.g.e.**, s. 72; Ege, **a.g.e.**, s. 179.

ve üretim yetersiz kalınca 24 Kasım-1 Aralık 1915 arası Badicivan⁶⁴ ve Serbuğan çevresindeki değirmenler de askerler tarafından çalıştırılmıştı.⁶⁵

İngilizler, ele geçirdikleri Osmanlı belgelerine dayanarak Osmanlı askerinin Mart 1914 tarihindeki günlük tayın miktarını içeren bir İngiliz askerî istihbarat raporu hazırlamışlardı. Rapora göre Osmanlı askerinin günlük tayınlarında yemeklik hariç olmak üzere, 900 g ekmeğ veya 600 g peksimet verilmesi ön görülmüştü.⁶⁶

Erlerden ordu komutanlarına kadar, kurmay başkanları dâhil, yani harekâta katılan her askerinin bir ekmeğ/peksimet torbası vardı. Gerektiğinde omuzlara çapraz asılarak sırtta taşınan bu beyaz bezden yapılmış ağzı büzgülü torbalarda her asker istihkakı olarak dağıtılan ekmeğlerini veya peksimetlerini⁶⁷ hatta dağıtıldığı zamanlarda buğdaylarını muhafaza etmekteydiler.⁶⁸ Hücuma kalkılacağı zamanlarda komutanların emirleri doğrultusunda askerler ekmeğ torbalarını yanlarında götürmekteydiler.⁶⁹

Seferberlik faaliyetleri planlandığı gibi gerçekleşmemiş, ihtiyaçtan fazla asker mevcudu olduğu halde gerekli olan her şey eksikti veya yoktu. Seferberliğin 28. gününe gelindiğinde muharip ordular için gerekli olan ihtiyaç malzemelerinin ancak yarısı tamamlanabilmişti.⁷⁰ Bu bağlamda ekmeğ torbası, temininde de sıkıntı yaşanmaktaydı, daha 1914 yılının Ağustos ayında Levazım Dairesi Başkanlığı, Ateşemiliterlik vasıtasıyla Almanya'ya vermiş olduğu malzeme siparişinde 100.000

⁶⁴ Badicivan: Erzurum-Pasinlere bağlı köy. Bu günkü adı Esendere'dir. Ümit Kılıç, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Pasinler ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)** S.42, Erzurum 2009, s. 255, http://www.turkiyatjournal.com/Makaleler/2020223990_%C3%9Cmit%20KILI%C3%87.pdf, Erişim, 17. 4. 2016, 19.31.

⁶⁵ Baytın, **Kafkas Cephesi**, s. 59.

⁶⁶ Mehmet Beşikçi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 282; **TSKT 1908-1920**, s. 358.

⁶⁷ Peksimet: Pişmiş ekmeğın dilimlenerek tekrar fırınlanmasıyla elde edilir. Nemini kaybettiği için çabuk bozulmayan peksimet çoğunlukla askerler veya uzun yolculuğa çıkanlar tarafından tercih edilir. (Metin Demirtaş, **Osmanlıda Fırıncılık: 17. Yüzyıl**, Kitap Yay, İstanbul, 2008, s. 73).

⁶⁸ **TSKT 1908-1920**, s.448; Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 161; Yengin, **a.g.e.**, s. 25; Sunata, **a.g.e.**, s. 134; **Cephede Bir Muallim: Şehit Ethem**, Haz: Mustafa Canbey, İstanbul, Yarımada Yay., 2008, s. 94, 97; İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 63, 67.

⁶⁹ Abdullah Fevzi Efendi, **Çanakkale Cephesinde Bir Müderris**, Yay. Haz. Ali Osman Koçkuzu, İz yay., İstanbul, 2011, s. 198.

⁷⁰ Larcher, **a.g.e.**, s. 344.

adet peksimet torbası istenmekteydi. Berlin Hassa Ordusu Levazım Dairesi Başkanlığı, 4 Eylül 1915 tarihli bildirisinde, sipariş edilen ekme torbalarından 11.580 adedine 19 Şubat 1915 tarihinde gönderme belgesinin verildiği, 88.420 adedin ise gönderilmeye hazır olduğu belirtilmiştir.⁷¹ Ayrıca gerektiğinde bağlı bulunulan tümenlerin diğer alayların ihtiyaç fazlalarından, da karşılanmaktaydı.⁷²

Osmanlı Devleti'nde savaştan önce ordunun ekmeği Ordu Fırınlarda pişirilmekteydi.⁷³ Savaş boyunca bu fırınlardan faydalandığı gibi ekme, cephede karargâhlarda kurulan sahra fırınları ya da seyyar fırınlarda istisnalar dışında düzenli olarak pişirilmekteydi.⁷⁴ Her kolordunun ve her tümenin bünyesinde 4 Ekmekçi Müfrezesi oluşturularak, ekme söz konusu müfrezelerdeki ekmeği kolları tarafından hazırlanmakta ve pişirilmekteydi.⁷⁵ Kolordu bünyesindeki Ekmekçi Müfrezesinde ekmeği olarak yetiştirilen askerlerden seçilerek Taburlar için Ekmekçi Takımları oluşturuldu.⁷⁶ Yine bunlar arasında gruplar oluşturularak ekme pişirmeleri için bölüklere dağıtılırdı.⁷⁷ Örneğin, İran Seferinde görevlendirilen 13. Kolordu'ya bağlı Ekmekçi Takımı, bir subay idaresinde 90 erden oluşmaktaydı. 20 Haziran 1916'daki söz konusu kolordunun mevcut listesine göre; 2. Tümen'in ekmeği takımı bir subay idaresinde 69 erden, 6. Tümen'in ekmeği takımı ise bir subay idaresinde 102 erden oluşmaktaydı.⁷⁸ Tek bir ekmeği takımı ise aşağıda verilen listede yer alan 13 asker ve malzemedan oluşturulmaktaydı.⁷⁹

⁷¹ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 264-265.

⁷² Yengin, **a.g.e.**, s. 92.

⁷³ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 251; Demirtaş, **a.g.e.**, s. 157.

⁷⁴ **Harp Mecmuası**, S.21, Ağustos 1333, s. 278, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, çevrimiçi, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, 30.11.2016, 11.30; Çöl, **a.g.e.**, s.98; Sabis, **a.g.e.**, s. 90.

⁷⁵ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 645; Sabis, **a.g.e.**, s. 90; Baytın, **Kafkas Cephesi**, s. 21.; **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 645; Ege, **a.g.e.**, s. 161; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 134; Sabis, **a.g.e.**, s. 90,196-197; **TSKT 1908-1920**, s. 464.

⁷⁶ Halis Ataksor, **Çanakkale Raporu: Binbaşı Halis Beyin Savaş Notları**, Haz: S. Serdar Halis Ataksor, Timaş Yay., Bs. 3, İstanbul, 2008, s.72; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 283-284

⁷⁷ Ege, **a.g.e.**, s. 288-289.

⁷⁸ Sabis, **a.g.e.**, s. 118, 234-235.

⁷⁹ **Genelkurmay ATASE, BDHK** (Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu), Kls. 1125, Dos. 9, Fih. 2-1.

Askerler

1 Baş mayacı

1 Mayacı

1 Pişirici

2 Yardımcı

1 Hamurker

2 Kesici

1 Tahtacı ve bezci

1 Kapakçı

1 Çırac

2 Hamal

Bir takım için 2 Adet Hamur teknesi

İki takım için 4 Adet Hamur teknesi

Dört takım için 6 Adet Hamur teknesi

On takım için 10 Adet Hamur teknesi

On takım için, ayrıca; 4 Adet Kapak tahtası,

16 Adet Kebir-i maya masdalı⁸⁷

6 Adet Yaracak masdaliyesi⁸⁸

Malzeme

200 Adet Tayakkun tahtası⁸⁰

200 Adet Tayakkun bezi⁸¹

1 Adet Boy salacağı⁸²

1 Adet Koltuk salacağı⁸³

1 Adet Yaracak⁸⁴

1 Adet Boy çıkaracağı⁸⁵

1 Adet Koltuk çıkaracağı⁸⁶

⁸⁰ Tayakkun Tahtası: üçüncü fermantasyon/dinlendirme aşamasında, şekillendirilmiş küçük parçalar halindeki hamurun dinlendirildiği büyük tepsi benzeri uzun dikdörtgen tahta. Bu tahtaların etrafı bazen hamurun düşmemesi için ince çıtalar ile yükseltilidir.

⁸¹ Tayakkun Bezi: Tayakkun tahtasının üzerine serilen ve tahta ile aynı ebatlarda olan ve üzerine şekillendirilmiş küçük hamur parçaları dizilen bez.

⁸² Boy Salacağı: Fırının derinliği kadar uzun olup tayakkun tahtasından daha dar tahta kürektir. Tayakkun tahtasından alınan dinlenmiş hamurlar salacağın üzerine dizilerek fırının içine hafif bir silkme ile dizilir. Boy salacağı, fırının derinliğine göre uzunluğu değişmekle beraber günümüzde 9 adet ekmeklik hamuru alabilecek uzunluktadır. Fırına atılacak ikinci ve daha sonraki ekmek hamurları postaları için kullanılır.

⁸³ Koltuk Salacağı: Boy salacağı ile aynı genişlikte fakat daha kısa tahta kürektir. Koltuk salacağı, sadece fırına atılacak ilk ekmek hamurları için kullanılır. Yani fırının ortasına nispeten daha dar olan uç kısımlar için kullanılır. Günümüzde koltuk salacağı 3 adet ekmeklik hamuru alabilecek uzunluktadır.

⁸⁴ Yaracak/Bıçak: Salacağın üzerine alınan hamurların daha iyi pişmesi ve şekilli olması için üzerinin hafifçe çizilmesi için kullanılan, genellikle kalem benzeri bir tahta çubuktur. Çubuğun bir ucu yanılarak buraya kesici bıçak ya da jilet sabitlenir.

⁸⁵ Adet Boy çıkaracağı; boy salacağı ile fırına verilen hamurların yani pişmiş ekmeklerin çıkartılması için kullanılan ve boy salacağından daha dar olan tahta kürektir.

⁸⁶ Koltuk Çıkaracağı: Koltuk salacağı ile fırına verilen hamurların yani pişmiş ekmeklerin çıkartılması için kullanılan ve koltuk salacağından daha dar olan tahta kürektir. Koltuk çıkaracağı boy çıkaracağı ile aynı genişliktedir.

⁸⁷ Masdal/Mesdaliye: Üstü ve tabanı aynı genişlikte olan, leğen benzeri büyük tahta kap ya da set. **Kâmûs-ı Türkî**, s.1107,1306. Kebir-i Maya Masdalı; Yaracak masdaliyesinden alınan hamur parçalarına yuvarlanarak son şeklin verildiği ve ikinci fermantasyon/mayalanma aşamasının gerçekleştiği büyük ve düz tahta kap ya da set.

⁸⁸ Yaracak masdaliyesi: Üzerinde hamurun porsiyonluk parçalara bölüdüğü tahta kap ya da set.

Her bir fırın için bir adet ekmek çekeceği ve bir adet kapak gereklidir. 1917 ortalarına gelindiğinde muharebeler vs. dolayısıyla kaybedilen Ekmekçi Takımı askerlerinin yerine yenileri yetiştirilemediği ya da görevlendirilemediği için mevcutları iyice azalmıştı.⁸⁹

Tümenler veya Alaylar yeni bir mevkie geldiklerinde karargâh asıl cepheden iki üç kilometre gerilerde kurulur ve gerekli hazırlıklar yapılırdı. Bu hazırlıklardan birisi de ekmek pişirmek için fırınların yapılmasıdır. Söz konusu birliklerin Ekmekçi Müfrezesi tarafından kırk sekiz saat içinde sahra fırınları inşa edilir ve ekmekler de pişirilmeye başlanırdı.⁹⁰ Karargâhlardaki sahra fırınlarında pişirilen ekmekler ileri mevzilerde bulunan siperlere nakliye hayvanları vasıtasıyla ulaştırılırdı.

Ekmek dağıtımı için önce bir “*ekmek tevzi merkezi*” belirlenirdi. Taburlarda ekmek dağıtımı bir subayın, bölüklerde ise bölük emininin nezareti altında yapılırdı. Her takımdan üçer er ve bir onbaşı, takımlarının istihkakı olan ekmeği teslim alarak siperlerine taşırlardı. Ekmekler genellikle çadır bezleriyle taşınmaktaydı.⁹¹

Her ne kadar fırıncı müfrezeleri ve ekmekçi kolları kurulmuş olsa da öyle zamanlar oluyordu ki ekmek ihtiyacını karşılayabilmek için geleneksel basit yöntemlere de başvurulmaktaydı. Ordu tarafından her mangaya bir adet “*sac*” verilmekteydi. Manga sacları erlerden birinin sırt çantasına bağlanır ve nereye gidilirse birlikte götürülürdü.⁹² Muharebelerin devam ettiği ve ani bir şekilde geri çekilmenin icap ettiği durumlarda yiyeceklerin gerilere taşınmasında zorluklar yaşanıyordu ve bu süre zarfında askerlere ekmek ve yemek verilemiyor, asker altmış dört saat boyunca aç kalabiliyordu. Böyle durumlarda yiyecek olarak elde ne malzeme varsa askere dağıtılmaktaydı. Sadece un verildiği zamanlarda yoğrulan hamur, mümkün olduğunca elde inceltilir ardından çevreden toplanan çalı çırpı

⁸⁹ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 314.

⁹⁰ **Harp Mecmuası**, S.21, Ağustos 1333, s. 278, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, çevrimiçi, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, 30.11.2016, 11.30; Çöl, **a.g.e.**, s.98; Sabis, **a.g.e.**, s. 90; **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2.**, s.107; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s.109; Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 148.

⁹¹ Ali Çetinkaya, **Askerlik Hayatım:1914-1918**, Yay. Haz: Oktay Şimşek, Zeki Dilek, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2012, s.115; Arıkan, **a.g.e.**, s. 49.

⁹² Sunata, **a.g.e.**, s. 250.

parçaları hatta kuru ot ile yakılan ateşin üzerinde kızdırılan saclarda veya başka yollardan temin edilen tenekelerde pişirilerek askerlere ekmek olarak dağıtılmaktaydı.⁹³ Uygulama gereği, bezdirme/bazlama diye tabir edilen bu tarz ekmeklerin hazırlanması için bölük eminleri, sacların ya da tenekelerin sayısına göre guruplar oluşturlardı. Bölük emininin dahli şart değildi. Böyle zamanlarda, hemen hemen her cephede sık rastlanıldığı gibi askerler kendiliğinden bir araya gelerek ekmeğini çabucak pişirmekteydiler.

Sac ya da teneke bulunamadığı zamanlarda Türk askerinin yaratıcı zekâsı devreye girer. Ateş yakılabilecek mevkilerde, yakılan ateşin üzerinde yassı taşları kızdırılır, diğer taraftan başka bir grup asker ise istihkaklarından kendilerine verilen unla biraz suyu karıştırarak bulamaç haline getirirlerdi. Bulamaç azar azar kızgın taşların üzerine dökülerek pişirildikten sonra yemeye hazır peksimet haline getirilirdi.⁹⁴

Kafkas Cephesi

Sarıkamış Harekâtı'nda yürüyüşe geçen askerlere beş günlük ekmek ya da sadece peksimet verilmişti.⁹⁵ 3. Ordu'nun iaşe vb. bütün ihtiyaçları ve nakliyat işleri 3. Ordu Menzil Müfettişliği tarafından gerçekleştirilmekteydi. Menzil Müfettişliklerindeki idari sistemin işleyişi, ihtiyacı olan birliklere iaşenin zamanında temin edilebilmesini ve ulaştırılmasını zorlaştırmaktaydı. Buna bir de Kafkas Cephesi'ndeki muharebelerin gerçekleştiği bölgede, kış mevsiminin en şiddetli ve uzun sürdüğü bir zamanda açılmış olması ile yeryüzü şekilleri açısından dağlık alanda birliklerin hareketliliği de eklenince iaşe işleri iyice çıkmaza girmektedir. Örneğin, Hafız Hakkı Paşa, 10. Kolordu için ekmek, arpa, un ve şeker talebi Menzil Müfettişliği tarafından "10. Kolordu'ya erzak vermek emri yoktur." Cevabı verilerek 12 Aralık 1914'da isteği geri çevrilmiştir. Bunun üzerine Hafız Hakkı Paşa, Erzurum

⁹³ Ege, **a.g.e.**, s. 283; İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 49; Yengin, **a.g.e.**, s. 23; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 125.

⁹⁴ **Harp Mecmuası**, S.18, Nisan 1333, s. 282, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 20. 07. 2016- 10.00.

⁹⁵ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 436; Öğün, **a.g.m.**, s. 148; Kuntman, **a.g.e.**, s. 139-140; Eti, **a.g.e.**, s. 45, 59; **Kaybolan Yıllar**, s. 21.

valisinin aracılığıyla kentin tüccarlarından olan Malyemez Tevfik Bey'in ambarından 25 bin kilo arpa, 10 bin kilo kavurma ve bulguru aynı günün gece yarısı aldırarak birliklere dağıtımını başlatmıştır.⁹⁶ Bahsedilen erzak Paşa'nın emriyle piyade cephane kolları da dâhil olmak üzere depo taburları ve Erzurum kadınları ile çocukları tarafından taşındı. Kızılkilise'deki cami, kilise ve okul ordu ambarı olarak kullanılmış, erzak buradan cephe hattında bulunan birliklere sevk edilmiştir.⁹⁷

3. Ordu'nun ekmek sıkıntısı çekmesi üzerine Erzurum halkı iki yüz bin okka ekmek yaparak sırtlarında Menzil noktasına kadar taşımışlardı.⁹⁸ Ekmek yapımı ve ulaştırılması daha fazla gecikmeye sebep olduğu için bahsi geçen Ordu Komutanlığı 24 Aralık 1914'ten itibaren ekmek yerine peksimet ve un gönderilmesini Menzil Teşkilatı'na bildirmişti.⁹⁹

2. Ordu'nun iâşe vb. bütün ihtiyaçları ve nakliyat işleri 2. Ordu Menzil Müfettişliği tarafından gerçekleştirilmekteydi. Ancak Kafkas Cephesinde 1916 yılının Aralık ayında öyle günler oluyordu ki 2. Ordu askerlerine iki günde bir sadece 200 gram ekmek, ekmeğin olmadığı zamanlarda 120'şer gram un verilmekteydi. Un her gün verilemez, haftada iki üç kez ancak verilebilirdi. O günlerde yaşananları 1. Tümen, 70. Alay, 2. Tabur. 16. Bölüğünün komutanı olan üsteğmen Hasan Remzi Fertan, "*Hayatımdan Parçalar*" adlı hatıratında şöyle anlatmaktadır:

*"Geride depolar dolu her şey vardı. Yalnız vesait, yol yok, gidip gelmeye de imkân yoktu. Kar tepelerle dereleri bir hizaya getirmişti. Soğuk fazla oluyor, donma başlamış, açlıktan, sefaletten erlerde safalet-i fizyonomi denen ishaller görülmüştü. Kunduradan, pöstekiden, tüfek kayışına, kütüklere kadar kayış namına ne varsa yenmiş..."*¹⁰⁰

Söz konusu cephede, o zamanlar 2. Ordu askerlerine verilen un yarı yarıya pelit tozu içerdiği için, zehir gibi, öyle acıydı ki katıksız yutmak mümkün değildi.¹⁰¹

⁹⁶ Hafız Hakkı Paşa, **Sarıkamış Günlüğü**, Yay. Haz: Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 84.

⁹⁷ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 140; Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 86.

⁹⁸ Çakmak, **a.g.e.**, s. 112; **Sarıkamış Günlüğü**, s. 82.

⁹⁹ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 669.

¹⁰⁰ Fertan, **a.g.e.**, s. 72,75.

¹⁰¹ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 108.

Geri çekilmenin zorunlu olduğu durumlarda halktan ekmek temin edilemediği gibi erzakın çekilme yerlerinde kaldığı da oluyordu. Böyle zor zamanlarda buğday kavurğa yapılarak askerlere dağıtılmaktaydı.

*“1915’te 1’nci Seferi Kuvvetin Van Gölünün güneyindeki ıssız dağlardan Bitlis’e geri çekilmesi sırasında bütün birlikler günlerce kavurğa yiyerek yaşamışlardı. 1916’da Bayburt’tan çekilme sırasında, özellikle dağlık bölgelerden çekilen Hart cephesindeki birlikler de kavurğa yemeye mecbur olmuşlardı.”*¹⁰²

Daha savaş başlamadan önce kolordu komutanlarının ziyaretleri sırasında 3. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa, kendisine askerlere buğdayın nasıl verileceği sorulması üzerine haşlama olarak verilmesinin daha uygun olacağını söylemişti.¹⁰³ Buğdayı topluca pişirme imkânı olmadığı zamanlarda her asker kendi istihkakını bulabildikleri konserve kutularında kaynatmaktaydı.¹⁰⁴

Irak Cephesi

Irak Cephesi’nde konuşlu 6. Ordu’nun iâşe vb. bütün ihtiyaçları ve nakliyat işleri 6. Ordu Menzil Müfettişliği tarafından gerçekleştirilmekteydi. Tümgeneral Townshend, komutasındaki İngiliz 6. Hint Tümeni 3 Aralık 1915’den itibaren Kût’ül-Amâre kasabasında Türk birlikleri tarafından kuşatma altına alınmıştı. Kasabadaki erzak sıkıntısı çeken birlikler için İngiliz uçakları 16 Nisan 1916’da sabahtan akşama kadar un çuvalları attılar. Un çuvallarından ikisi 103. Alayın 3. Taburunun siperlerine düştü. Bu halis beyaz undan ekmek yaptırılarak Taburun askerlerine dağıtıldı.¹⁰⁵

İngilizler, Kût’ül-Amâre kasabasında muhasara altındaki birlikleri için Julnar/Culnar¹⁰⁶ isimli vapuruyla Dicle Nehri üzerinden erzak göndermişlerdi. 23/24 Nisan 1916 gecesi vapur Beyt-i İsa’da tespit edilmesi üzerine 13. Kolordu komutanı Albay Ali İhsan (Sabis) Bey tarafından derhal top ateşine tutturulmaya başlandı.

¹⁰² Çakmak, **a.g.e.**, s. 611.

¹⁰³ Baytın, **Kafkas Cephesi**, s. 126.

¹⁰⁴ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁰⁵ Sabis, **a.g.e.**, s. 166.

¹⁰⁶ Julnar Vapuru: Üç katlı olup, birinci katta bulunan güvertesi ve makine dairesinin bulunduğu ikinci katı tamamen çelik levhalarla kaplıdır. Üçüncü katı ise ambar olarak teşkil edilmiştir. (Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s.112).

Batıda bulunan Maksis Kalesi önlerine gelinceye kadar on beş dakika boyunca ateş edilmeye devam edilerek vapur ele geçirildi. Böylece geminin yükü olan 5000 kişiyi iki ay besleyebilecek 270 tonluk erzak ganimet olarak alınarak Kolorduya bağlı birliklere dağıtıldı. Söz konusu erzak; 14 çuval sarımsak, 331 sandık peksimet, 14 çuval biber, 157 sandık süt hülasesi, 508 sandık et konservesi, 171 zembil hurma, 10 sandık çikolata, 47 sandık reçel, 66 sandık balıketi konservesi, 41 sandık kakao, 54 sandık tereyağı, 45 sandık peynir ve çuval dolusu un ve pirinçten oluşmaktaydı. Erzaktan 18. Kolordu'ya verildiği gibi bir kısmı da 13. Kolordu ambarına ihtiyata konulmuştur.¹⁰⁷

6. Ordu bölgesinde iâşe bunalımı daha 1917'nin Kasım ayından itibaren önemli bir sorun olmaya başlayarak Başkumandanlık Vekâletince çeşitli idari önlemler alınmasına rağmen 1918'in Eylül ayı sonlarına kadar devam etti. Komutanların idari yetersizlikleri ve suiistimalleri de zaten var olan iâşe sorununu iyice çıkmaza sokmaktaydı. Örneğin; 13. Kolordu'nun cephedeki askerlerine, 1917'nin Aralık ayı içinde günlük en fazla 500 gram ekmeklik ve yemeklik buğday ya da 300 gram pirinç verilebilirken miktar iyice azalmış sadece 110 gram ekmeklik ve yemeklik buğday verildiği günler olmuştu. Cephe gerisindeki birliklerin askerlerine ise ancak günlük 150 gram buğday verilmişti. Orduların iâşe kaleminde/listesinde odun mevcut değildi yani ekmek ve yemeği pişirebilmek için gerekli odun, askerin çevreye dağılarak toplamasıyla temin edilmekteydi.¹⁰⁸

18. Kolordu birlikleri Cebel-i Hamrin ve Mekhûl mevzilerine çekilirken Kolorduyu birkaç ay daha iâşe edebilecek kadar erzak nakledilemediği için 51. Tümen tarafından İmam-ı Dûr'da ve Tikrit'teki depolarda bırakılmıştı. Söz konusu iâşe kayıplarını telafi etmek için Musul'daki Şirkat ambarlarında bulunan ihtiyat erzakı getirtilirerek askerlerin iâşesi sağlanmaya başlandı. Ancak bahsi geçen kolordunun komutanı Cafer Tayyar Bey ektirmek üzere buğdayın bir kısmını ayırttı aynı zamanda hücum müfrezesi ile kolordu karargâhına, birliklere verilen erzakın 5-6

¹⁰⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Sabis, **a.g.e.**, s. 168-176; Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 399-405.

¹⁰⁸ Baykoç, **a.g.e.**, s. 133; Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 306.

kat daha fazlasını verdirtti. Diğer taraftan askerlere yiyecek olarak günlük 400-500 gram verilmekte olan dakik buğday 300 grama kadar indirildi. Ardından buğday miktarı iyice azaltılarak 150-200 grama kadar düşürüldü. Yiyeceğin miktarı azaltıldığı gibi cinsi değiştirilerek önceden buğday ve arpa verilmekte iken sonraları kumdarı verildi. 1917 yılının Kasım ve Aralık aylarında iki üç gün boyunca askerler ve subaylara yiyecek namına hiç bir şey verilmediği zamanlar da oldu.¹⁰⁹ 6. Ordu bölgesinde iâşe bunalımı sonucunda 1917'nin Kasım–Eylül 1918 arasında hat safhaya ulaşan açlığın etkisiyle halsiz düşen sayısız subay ve erler hastahaneye yatırılmak mecburiyetinde kalınmıştı.¹¹⁰

Yukarıda bahsedildiği gibi askere, günlük 500 gram buğday verilmekteydi. Ancak buğdayın öğütülme ve diğer etkenlerle verebileceği fire dikkate alınmayarak bu miktar aynı zamanda ekmeğin gramajı olarak kabul edilmekteydi. “*Anbarda verilirken kantarda hülle yaparak veren bir iki kilo çalıyor. Alan iâşe neferimiz bir ikisini çalıyor, yerine taş kum dolduruyor. Değirmende taş çıktı denilerek yine bir iki kilosu aşırılıyor. Fırında, kepekti fazla var diyerek yine çalıyorlar.*” Günlük istihkakının tamamlanması maksadıyla unun içine arpa, pirinç ve çeltik (kabuklu pirinç) katılmaktaydı. Ekmeğin gramını tamamlamak amacıyla, hamurunun içine susam ve ebegümece ekleniyordu. Yumuşak hamur haline getirilen un ilk önce kızgın sacın üzerine ince bir tabaka yayılır, biraz renk değiştirdikten sonra çevrilirdi. Ancak hamura ebegümece konduğu zaman pişerken fazla sulandığı için ekmeğin dış kısmı yanar, içi ise hamur kalırdı.¹¹¹ Bahsi geçen durumların sebebi askerî yetkililerce malum olan yokluğun getirdiği mecburiyet mi, ya da bireysel suiistimal miydi? Bunların boyutu tam bilinmemekle birlikte göz önünde bulundurmak gerekir.

İngiliz kuvvetleriyle birleşmek için Rus birlikleri, muharebe ede ede güneye doğru ilerlemekteydiler. Bu birleşmeye engel olabilmek amacıyla İran-Osmanlı sınırlarına Türk birlikleri gönderilmişti. Söz konusu sınırdaki Süleymaniye

¹⁰⁹ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 306, 308,

¹¹⁰ Baykoç, **a.g.e.**, s. 133.

¹¹¹ Serezli Mehmed Ragıb, **Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti:1917-1918**, Yay. Haz:Raif İvecen-Ahmet Efiloğlu, Timaş Yay., İstanbul, 2011, s. 190, 199.

civarlarında 32. Alay, 1917'nin Temmuz ayında Ruslar ile muharebe etmekteydi. Bu yıl Osmanlı ordusunda iae sorununu iyice artmış buna bir de karargâhtan uzak olunması eklenince bahsi geçen mevkideki siperlerde bulunan askerlere günlerce ekme ve yemek verilemediği oluyordu. Bahsi 32. Alayın 4. Bölüğü'nde görevli Üsteğmen Serezli Mehmed Ragıp günlüğünde, yedikleri ekmeği şöyle tarif etmekte:

“Beyaz ekme ne vakitten beri görmüyorum unuttum desem yalan olmaz... Kemal-i iştahla yediğimiz ekme kler çamur gibi siyahîdir ve bazen neden bilmem zehir gibi de acı oluyor. Bunlar bir yumruktan az büyük (...) şekilde somunlardır. Her gün dörder beşer tane alıyoruz. Mübarekler ne çabuk da kuruyor. Bir rüzgâra maruz kalsa hemen mermer kesiliyor. Dün keşifte yediklerimi hep taş arasında kırdıktan sonra peksimet gibi yedim. Ağzım parça parça oldu.”¹¹²

Aslında ekme yapımında una öğütülmemiş çeşitli tam tahıl eklenmesi beriberi, yani B1 vitamini eksikliğini sebep olduğu sinir sistemi hastalığını önler. Hastalığın belirtileri arasında; bacakların şişmesi, bacak ve kaslarda güç kaybı, kalp kaslarının ve sindirimin zayıflaması görülür.¹¹³ Ancak ekme klerin tam olarak içeriği bilinemediğinden bir değerlendirme yapabilmek pek mümkün gözükmemektedir.

Suriye-Filistin Cephesi

Birinci Kanal Seferi sırasında askerlere ekme yerine sadece 600 gram peksimet verildi.¹¹⁴ Sefer kuvvetinin erzakı hakkında öncelikle halledilmesi gereken mesele peksimet sorunu idi. 4. Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı A. Cemal Paşa, Şam'a geldiği zaman günlük peksimet yapımı 20.000 kilogram idi. Suriye'nin şehir ve kasabalarındaki, Kalainahal, Kasayına, Anin, Halâ, Alhuce, Kalaiyunus, Hanıyunus, Gazze, Birüssebi, Bibsan ve Şam'da¹¹⁵, 4. ve 6. Orduların fırınları çalıştırılarak üretim miktarı her gün arttırılmış ve bir ay sonra günde 40–60.000 kiloya ulaştırılmıştı. Hurma için bir üs kurulan Medine'nin kaynaklarından hurma, tulum, ip tedariki hususunda çok faydalanıldı. Peksimetin ilk başta en iyi nasıl yenileceğini bilmeyen er ve subayların dişi kırılmıştır. Kress peksimetin tadını

¹¹² Serezli Mehmed Ragıp, **a.g.e.**, s. 47.

¹¹³ Nikolas Gerdner, **Kut'ül Amâre**, Çev: Mehtap Gün, Etkileşim Yay., İstanbul, 2016, s. 172

¹¹⁴ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 98.

¹¹⁵ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 227.

tutkala benzettiği gibi hatırladıkça dehşet duyduğunu söyler.¹¹⁶ Kress'in aksine Cemal Paşanın daveti üzerine Filistin'e giden Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'nin askere verilen peksimet hakkında söyledikleri oldukça olumludur:

*“Yiyecek oldukça yeterlidir: Kocaman bir peksimet, avuç dolusu hurma, biraz şeker, birkaç gram çay. Peksimet son derece gelişip olgunlaşmıştı: Önce hafif ıslatılmış, sonra küldü ısıtılmış, yumuşatılmış, kabartılmış, şahrem şahrem çatlamış, nefis ve iştaha getirici bir kimlik ve nitelik kazanmıştı. Böylece azami bir tabağı azamet ve ihtişamla dolduruyordu. Ve ayrı bir kap yemek sanılırdı.”*¹¹⁷

İkinci Kanal Harekâtına lojistik destek bir hayli geriden yapılacağından Cemal Paşa, Sina Çölü'nde demiryolu, şose ve özel yollar yaptırarak belirlenen güzergâh üzerinde İbin, Hanyunus, Nahl ve Birüssebi'de iaşe merkezleri ve menzil ambarları kurdurarak ekmeklik ve yemeklik erzak stoku yaptırılmaya başladı. Nisan 1916'dan itibaren Sina çölüne daha 1915'te söz verilmiş olan Alman uçak, ağır topçu ve makineli tüfekleri gelmeye başladı. Ancak bunların tamamının çöle ulaşması Irak ve Kafkas cephesinin yoğun takviyesi nedeniyle gecikti ve ancak Temmuz 1916'da tamamlanabildi. Gecikme süresince askerlerin iaşesinin devamı yeterince stok yapılmasını engelledi. Buna nakliyat sıkıntısı yaşanması da eklenince sefere katılan birliklerin ambarları daha ileri harekâta geçilmeden önce bomboş bir durumdaydı. Dolayısıyla 29 Temmuz'da askerlere verilmesi planlanan günlük ekmek ya da 800 gram peksimet istihkakı yarıya indirildi.¹¹⁸

Çöl Kumandanlığı, bünyesindeki 8. Kolordunun 10. Tümeninde fırıncı müfrezeleri oluşturulmuş ve ekmek pişirmek için, çölde, Telli Şeria'nın biraz yukarısında derenin içindeki yarlara oyulmuş birçok seyyar fırın yapılmıştı. Bu fırınlar her gün bir deve kolunun çevreden topladığı çalı çırpı ile yakılmaktaydı.¹¹⁹

¹¹⁶ **BDHTH Sina-Filistin Cephesi-1**, s. 175; Ali Fuad Erden, **Paris'ten Tih Sahrasına**, Ulus Basımevi, Bs. 2, Ankara 1949, s. 55-56, 90. “**Paris'ten**” olarak kısaltılacaktır. ;Kressenstein, **a.g.e.**, s. 54.

¹¹⁷ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 33-34.

¹¹⁸ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 210, 216; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 126.

¹¹⁹ **Harp Mecmuası**, S.21, Ağustos 1333, s. 278, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, çevrimiçi, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, 30.11.2016, 11.30; Çöl, **a.g.e.**, s. 98; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 19, 94; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 118.

Suriye-Filistin Cephesi'nde iaşe sıkıntısı çekilmesine ve en çok şikâyete 1913'ten beri görülmekte olan çekirge istilası damgasını vurmuştur. 1915 yılında toplam hasadın ¼'ü aşar vergisi olarak orduya tahsis edilmişti.¹²⁰ Bu bağlamda 4. Ordu iaşe mıntıkası olan bölgeden ihtiyaçlarını karşılayacaktı. Ancak çekirge istilası dolayısıyla hasatın düşük düzeylerde gerçekleşmesine bağlı olarak toplanan aşar miktarının da azalması siperlerde ve cephelerde bulunan askerlerin yiyecek sıkıntısının daha da artmasına neden oldu.

Söz konusu cephenin açılmış olduğu bölgede 1915 yılının Nisan ayı ortalarında ise aniden eşi benzeri görülmemiş bir çekirge istilası başlamış, 1 Haziran'da Harem-i Şerif'e kadar ulaşmıştı. Çekirge sürüleri güzergâhları üzerindeki tarlada, bağda bahçede yeşil namına hiçbir şey bırakmamıştı. Hatta çekirgeler, ağaç dallarından bitki saplarına kadar soyarak yemekteydiler. Filistin'de 1915 hububat mahsulünün tamamını imha etmişler, Suriye'de ise hububat mahsulünün ancak yarısı hasat edilebilmişti.¹²¹ Daha önce 1850 ve 1880 yıllarında görülen çekirge istilası 1915'te Anadolu'nun büyük bir kısmını kaplayarak, Aydın, Urfa, Karesi, Kütahya, Afyonkarahisar, Antalya ve Konya civarlarına büyük zarar vermişti. Sonraki yıllarda tarım alanlarındaki zarar ve ziyanı biraz olsun engelleyebilmek maksadıyla çekirge ile mücadeleye başlandı.¹²² Bu bağlamda Ziraat Nezareti ve Harbiye Nezareti'nin ortak çalışmaları sonucunda bir komisyon kurularak Çekirge Kanunu çıkarıldı. Başkumandanlık Vekâleti ise bu çalışmalara çekirge tohumlarının toplanması ve imha edilmesi için 13 amele taburu kurarak iştirak etti.¹²³ Durumun vahameti

¹²⁰ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 300.

¹²¹ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 138; Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 300; İhsan et-Tercüman, **Çekirge Yılı: Kudüs 1915-1916**, Çev: Ali Benli, Klasik Yay., İstanbul, 2012, s. 200, 211, 214.

¹²² **BOA, DH. İUM**. Dos. 56, Göm. 23-3. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 83639 No.'lu ve 29 Kanun-ı evvel [1]331(11 Ocak 1916) tarihli tezkire.; Ögün, **a.g.e.**, s. 105-108.

¹²³ **Çekirgelerin Yumurta Bıraktıkları Mahallerin Tayin ve İraesine Dair Nizâmname**, 30 Haziran 1332, (Suret); **BOA, DH. İUM**. Dos. 56, Göm. 39-5-1; **BOA, DH. İUM**. Dos. 56, Göm. 23-2. Osmanlı Ordu-yı Hümayunu Başkumandanlık Vekâleti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9464 No.'lu ve 29 Kanun-ı evvel [1]331(11 Ocak 1916) tarihli tezkire.

oldukça önem arz etmesi sıkı tedbirler alınmasını da beraberinde getirdi. Öyle ki çekirgeyle mücadelede ihmali görülenler en kısa sürede cezalandırılacaktı.¹²⁴

Başkumandanlık Vekâleti, 4. Ordu'nun desteklenmesi için Adana ili gelirlerinden 5.000 ton kadar ekmeçlik hububat gönderilmek üzere hazırlandığı bahsi geçen orduya 25 Temmuz 1915 tarihinde bildirmişti.¹²⁵ Aynı zamanda 4. Ordu, mıntıkasında sahipsizlikten dolayı ekilemeyen yerlerde üretimi artırmak amacıyla bünyesinde 21 adet çiftçi bölüğü oluşturarak faaliyete geçirdi.¹²⁶

1915-1916 mahsulünün yine çekirge afetinden etkilenmesinin yanında, bölge halkının zaten az miktardaki malını yüksek fiyatlara satmak istemesi ve ödemede Osmanlı kâğıt parasını kabul etmek istememesi 4. Ordu'nun, 1916 yılında da iaşe temininde daha büyük sıkıntı yaşamasına neden oldu. Bu konuda şikâyetlerin artması üzerine Genel Kurmay Mayıs 1916'dan sonra 4. ve 6. Ordulara tahsisat bedellerini altın olarak göndermeye başladı.¹²⁷

Çanakkale Cephesi

Çanakkale ve Gelibolu bölgesinde konuşlu Müstahkem Mevki Komutanlığı ile 2. Ordunun, İstanbul civarlarında bulunan 1. Ordu'nun ve yeni tertip edilmekte veya cephelere sevk edilecek İstanbul'da bulunan bütün birliklerin yedirilme ve içirilme işleri direkt Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından yapılmaktaydı.¹²⁸

5. Ordu'nun ekmeççi takımları Gelibolu ve Burgaz'da konuşlandırılmıştı.¹²⁹ Ayrıca tümenlerin de fırınları vardı. Örneğin, 19. Tümen'in fırınları Bigalı Köyünde kurulmuştu.

Çanakkale Cephesinde görevli birliklerin erlerine günlük 900 gram ekmeç verilmekteydi.¹³⁰ Ancak ilerleyen zaman içinde ekmeçin kalitesi bozulmaya

¹²⁴ BOA, DH. İUM. Dos. 56, Göm. 23-1. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Dairesi'nden ilgili nezaretlere gönderilen 272/268 No.'lu ve 31 Kanun-ı evvel [1]331 (13 Ocak 1916) tarihli tezkire.

¹²⁵ İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 256.

¹²⁶ İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 256; Toprak, a.g.e., s. 445, 456, 645.

¹²⁷ BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1, s. 410; İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 122; Kressenstein, a.g.e., s. 138; Cemal Paşa, a.g.e., s. 304.

¹²⁸ İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 168.

¹²⁹ BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı, s. 525.

¹³⁰ Conk, a.g.e., s. 149.

başlamıştı. Güney Grup Komutanı Mirliya Mehmet Vehip Paşa, 3 Ağustos 1915'te İstanbul'daki Genel Levazım Dairesi Başkanlığına bir kuru ekmek ile birlikte gönderdiği yazısında, “Ekmek, yarısı un ve diğer yarısı toz haline dönüşmüş peksimet kırıntılılarından olmak üzere verilebiliyor.”¹³¹ Diyerek şikâyetinde bulunmuştu.

2.1.3. Yemek İhtiyacının Karşılanması

Osmanlı Ordusu askerlerine yemeklik olarak günde; 250 g et, 150 g bulgur, 20 g zeytinyağ/tereyağ ve 20 g tuz ya da bunlara denk gelecek şekilde 3.149 kalorilik gıda maddesi verilirdi. Ayrıca bunlara ilaveten listede ekstra tayın; pekmez, kahve, çay, ekmek ve kaymak ya da bunlar verilemediğinde tahin helvası verilmesi ön görülmüştü.¹³² İaşe bölgesinden temin edilemeyecek; süt hülâsası, sabun, gaz, şeker, çay, kahve, fındık, üzüm, hurma, zeytinyağı ve konserve vb. maddeler ise Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından 2., 3., 4.. Ordular ve Irak Havalisi Komutanlığı'na gönderilmekteydi.¹³³

Siperlerde veya cephelerdeki erlere, “karavana” olarak tabir edilen ve bölük mutfaklarında büyük bakır karavanalar/yemek kazanlarda pişirilen yemekler verilmekteydi. Yemeğin hazırlanması için her tabur bünyesinde seyyar mutfaklar kurulmaktaydı.¹³⁴ Seyyar mutfaklar, teçhizatlı sahra mutfaklarından ziyade cephenin çok gerilerinde kurulan ve her bölük için bir kazan kaynatılan açık mutfaklardır. Buralarda en az araç gereçlerle yapımı kolay, pirinç çorbası, etli fasulye, etli nohut, bulgur pilavı, kuru bakla ve hoşaf gibi yemekler pişirilmekteydi.¹³⁵ Alaylar bünyesinde kurulduğu anlaşılan sahra mutfaklarında yemek pişirmek için kullanılan karavanalar bir taburun, seyyar mutfaklarda ise bir bölüğün askerlerine yetecek kadar

¹³¹ BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı, s. 280-281.

¹³² TSKT 1908-1920, s. 358; Beşikçi, a.g.e., s. 282.

¹³³ İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 168.

¹³⁴ Mehmet Fasih Bey, a.g.e., s. 60; Conk, a.g.e., s. 149; Çöl, a.g.e., s. 98; Arıkan, a.g.e., s. 226.

¹³⁵ İnceoğlu, a.g.e., s. 163; Mühlman, a.g.e., s. 118; Conk, a.g.e., s. 149.

yemek pişirilebilecek büyüklükte idi.¹³⁶ Alaylar her nereye giderlerse gitsinler büyük karavanelarını yanlarında götürürlerdi.¹³⁷

Bölüğün erzak ve kazanlarını taşımak, yemek ve ekmeği askerlere dağıtmak bölük eminlerinin göreviydi. Bölük eminleri, taburda pişen yemekleri alarak takımlara, ya siperlerine kadar götürerek ya da takımlardan bir erin, mutfak ile cephe hattı arasında bulunan genellikle topçu mevzilerinin yanında hazırlanan yemek tevzi yerine gelip alması suretiyle dağıtmaktaydı. Yemeğin nakliyesi ve dağıtımını bir iâşe subayının kontrolü altında akşam üzeri yapılmaktaydı.¹³⁸ Her takımdan/mangasından nöbetleşe seçilen birer er, bölük kazanı önünde sıraya girer ve derince bir siniye yemeği aldıktan sonra takım (sekiz on kişi) sini etrafında toplanır ve yemeği yerlerdi. Bulunulan yere göre siperlerde eğer durumları müsaitse yemek kazanın yakınlarında toplanılırdı.¹³⁹ Yemek haricinde dağıtılan ihtiyat tayını komutanlarının izni olmaksızın yenilemezdi.¹⁴⁰ Her asker kaşığına da beraberinde getirmekteydi. Erler, saplarını kırarak dolaklarına sıkıştırarak taşıdıkları tahta kaşıkları kullanmaktaydılar.¹⁴¹ Diğer rütbeli askerler arasında ise metal kaşık kullanımının daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Bölük aşçısı tarafından pişirilen ve genellikle geceleri dağıtımını yapılan yemekler, ileri hatlara ya da siperlere nakliye hayvanları (eşek, katır vb.) ile ulaştırılmaktaydı. Yemekler bakraçlar ya da temiz gaz tenekelerine, mutfak araç gereçleri vb. olmadığından dolayı, doldurulduktan sonra hayvanların iki yanına sabitlenen cephanesinin içine yerleştirilmek suretiyle taşınmaktaydı.

¹³⁶ Çöl, a.g.e., s.98; Yengin, a.g.e., s. 23; Özgen, a.g.e., s. 32.

¹³⁷ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 117.

¹³⁸ Mustafa Şefik Efendi, a.g.e., s. 134; Mehmet Nuri Efendi, a.g.e., s. 86.

¹³⁹ **Harp Mecmuası**, S.1, Teşrinisani 1331, s. 16, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 20. 07. 2016- 11.50.; Yengin, a.g.e., s. 51; Kannengiesser, a.g.e., s. 12, 147; İnceoğlu, a.g.e., s. 163.

¹⁴⁰ **Piyadeye Mahsus Hıdemât-ı Dâhiliye Nizâmnâmesi**, İkinci Kısım, İstanbul, Matba-ı Askeriye, 1332, s. 5. “Piyade Nizâmnâmesi” olarak kısaltılacaktır.

¹⁴¹ **Çanakkale Zafer Müzesi**, Bağcılar Belediyesi, Teknik Basım, İstanbul 2014, s. 76.

Böylece engebeli arazide yol boyunca çalkalanan yemeklerin suyu dökülür, malzemesi iyice yumuşar veya kabuk tutup kururdu.¹⁴²

Piştirilen yemek ve ekmeğin, Kafkas ve Çanakkale Cephelerinin açıldığı dağlık ve tepelik arazideki siperlere veya cephelere ulaştırılması sırasında büyük güçlükler yaşanmaktaydı. Kafkas Cephesinde savaşmakta olan askeri birliklerin sürekli hareket halinde olması durumu daha da zorlaştırırdı. İleri hatlarda yemek ve ekmek beklenirken karavanayı taşımakta olanlar, gecenin zifiri karanlığında dağlar ve tepeler üzerinde tabur ve bölüklerine giden doğru yolu bulmaya çalışırlardı. Böyle bir durumu Kafkas Cephesinde görevli 19'ncu Alay'ın başçavuş muavinlerinden Mustafa Şefik Efendi şöyle anlatmaktadır:

“Bölüklerin hareketini müteakip aldığım emir üzerine dokuzuncu bölükten almış olduğum bir onbaşı kumandasındaki on neferle hazırlanan yemeği boş cephane sandıklarına doldurtup bölüğümüz askerlerine yetiştirilmek üzere tam akşam ezanı zamanında bölüğümüzün gittiği istikamete doğru ilerlemeye başladık.

Araziyi bilmediğim gibi, mehtap da yoktu. Allah'a sığınarak yürüyüşe devam ediyor isek de bir saatlik bir mesafeden sonra takip ettiğimiz patika yol ikiye ayrıldı. Tarif olunan istikamete gider ümidiyle sağa ayrılan yolu takibe karar verip hareket ettik. Bir kilometre kadar ilerlediğimizde bir telefon kablosu ayağıma takıldı. Tamam ayrılmış olduğum alay karargâhından ikinci tabura giden telefon kablosu olduğunu zannederek sevindim ve yürüyüşe devam ile iki saat kadar gittikten sonra evvelce düşmanın olup bilahare geri çekildiği karargâha geldim ve kablodaki burada nihayet buldu. Şu hale nazaran düşmanın daha önce geri çekilirken toplamaya fırsat bulamadığı telefon kablosu olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine büsbütün şaşırđım. İstişare edecek yanımda neferlerden başka kimse olmadığı gibi, yalnız benden başkasında da silah yok. Neferler de daima yorulduklarından bahsetmekte. Saate baktım, hareket edeli dört saat olmuş hala dağ başında dolaşıyoruz...”

Bundan sonra bir Türk dağ bataryası keşif kolundan doğru istikamet öğrenilerek yola devam edilmiş yemek ancak gün ağarırken askerlerin bulunduğu mevziye ulaştırılabildi.¹⁴³

Yemek saatine gelince, siperlerde yemek saati hiç belli değildir.¹⁴⁴ Bunda öncelikle muharebenin gidişatı ve yemeğin ulaştırılması büyük rol oynar. Genellikle

¹⁴² Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 146; **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 280-281, 530.; Conk, **a.g.e.**, s. 149; Arıkan, **a.g.e.**, s. 226; İnceoğlu, **a.g.e.**, s. 163.

¹⁴³ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 117-119.

¹⁴⁴ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s.108-109.

iki¹⁴⁵ ya da üç öğün yemek vermeye gayret gösterildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Çanakkale Cephesinde siperlerdeki erler ve daha üst kademedeki askerlere günde üç öğün yemek verildiği anlaşılmaktadır. İstisnalar hariç genellikle sabah kahvaltısı 07.00-08.00, öğle yemeği 11.00-12.00 ve akşam yemeği 16.00-17.00 saatleri arasında verilmesi usuldendi.¹⁴⁶ Ayrıca bir taarruza veya hücumla kalkılacağı zamanlarda bir gün önceden askerlerin karınlarının güzelce doyurulmasına¹⁴⁷ hiç olmazsa onlara sıcak bir çorba içirilmesine özen gösterilmekteydi.¹⁴⁸

Kanal ve Sarıkamış Harekâtları istisna olmak üzere diğer cephelerde siperlerdeki erlere sabahları kahvaltıda genellikle etli ya da etsiz çorba ve mevcutsa çay da verilmekteydi. Çay genellikle karavanada hazırlanırdı, karavanalar yıkanmadığı için çayın üzerinde ince bir yağ tabakası oluşurdu. Her askere sadece birer bardak çay düşerdi.¹⁴⁹

Subaylara aylık seksen üç buçuk kuruşluk erzak parası verilmekteydi. Subaylar isterlerse “*subay lokantası*” tabldotlarından az bir ücret karşılığında üye olarak yemek yemekte ya da bireysel yemek ihtiyaçlarını kendileri karşılamaktaydılar. Erzakı senet mukabilinde ordu tarafından verilen subay lokantalarını, tabur komutanları idare etmekteydi. Subay lokantalarındaki menünün çeşitliliği ve kalitesinin cephelere ve savaşın ilerleyen zamanına göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Suriye-Filistin Cephesi’nde, subay lokantalarının yemekleri genelde kuru sebze ile hazırlandığından yeterince doyurucu ve besleyici

¹⁴⁵ Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 4268, Dos. 22, Fih.6-6. 22. 11. 01.1332(24 Mart 1916) Tarihli ve 26 No.lu rapor.; Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 4268, Dos. 22, Fih.10-6. 12. 01.1332 (25 Mart 1916) Tarihli ve 28 No.lu rapor.; Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 4268, Dos. 22, Fih.21-14. 14. 01.1332 (27 Mart 1916) Tarihli ve 28 No.lu rapor. ; Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 50, 325.

¹⁴⁶ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s.64-65, 122, 143, 147 vd.

¹⁴⁷ Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, s. 138; Ataksor, **a.g.e.**, s. 163.

¹⁴⁸ Mustafa Kemal Atatürk, **Anafartalar Hatıraları**, Yay. Haz: Uluğ İğdemir, (İstanbul), Cumhuriyet Gazetesi- Yenigün Haber Ajansı Yay., 1998, s. 79. “**Anafartalar Hatıraları**” olarak anılacaktır.

¹⁴⁹ Yengin, **a.g.e.**, s. 27; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s.234,251; Muharrem Uçar, “Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi” **Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, Ankara 2010, s. 144.

olmadığı gibi miktarı da azdı. Kantin de yoktu.¹⁵⁰ Söz konusu sorunu bazı subaylar kendi aralarında toplanarak kendi tabldotlarını oluşturarak çözmeye çalıştılar. Bu tabldotlara üyelik ücreti ortak olarak belirlendiği gibi subay lokantalarına oranla daha zengin, çeşitli ve bol yemek mümkündü.¹⁵¹

Oysa Çanakkale Cephesi'nde, subay lokantalarının durumunun daha iyi olduğu görülmektedir. Mehmet Fasih Bey 5. Ordu Kuzey Grubu, 16'ncı Fırka, 47'nci Alay, 7. Bölük kumandan vekili olarak ikinci savunma hattında "79 siperlerinde" Kanlı Sırt'ı savunmakla görevlendirilmişti. Fasih Bey, tuttuğu günlükte olayları, saati saatine detaylıca, kaydetmiştir. Kayıtlara göre; Kanlı Sırt'taki 7. Bölük siperindeki subaylara 26 Ekim 1915'te öğle yemeğinde imambayıldı 19 Kasım 1915 öğle yemeğinde pekmez ile tatlandırılmış un helvası verildiği gibi 25 Kasım 1915 Perşembe günü öğle yemeğinde ise tam beş türlü yemek çıkarılmıştır.¹⁵² 26 Kasım 1915 Cuma günü akşam yemeğinde sucuk ve bulgur pilavı, 27 Kasım 1915 Cumartesi günü öğle yemeğinde pırasa ve pilav, 3 Aralık 1915 Cuma günü akşam yemeğinde mantı ile lapa çıkarıldığı gibi 16 Aralık 1915 Perşembe günü ise askere akşam yemeğinde ızgara köftesi ve çorba verilmişti.¹⁵³ Subaylara ilaveten üzüm, kahve, sigara, nargile-pipo, hurma-kuru üzüm, sucuk, peynir-ekmek, tahin helvası, incir-fındık, ceviz- kestane¹⁵⁴ verilmişti. Subaylara erlerden farklı uygulama yapılmasını eleştirdiği anlaşılan Arıburnu'ndaki cephede tabur imamı olarak görevli Abdullah Fevzi Efendi, subaylara verilen yemek hakkındaki düşüncelerini günlüğünde şöyle kaydetmiştir:

"Bu tarihte zâbitlerin durumu nasıldı, dersen, onlar çok iyi durumda idiler. Yemek, içmek ve hayat onlar için gayet hoştu. Bir kere erzak ve gıda yönünden üzerlerine toz konmazdı. Sabah ve akşam onlara aş kaynar, en lezzetli yemekler pişer, en iyi ekmekler gelir, beyaz has yufkalar bol bol bulunurdu. Erzak ilgili birimlerde depolanır, mevsime göre

¹⁵⁰ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 48; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 688; Tokad, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁵¹ Yengin, **a.g.e.**, s. 9; Abdullah Fevzi Efendi, **a.g.e.**, s. 305.

¹⁵² Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s.63, 122,143.

¹⁵³ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s.147, 150, 171, 201.

¹⁵⁴ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 118, 55, 59, 83, 93, 102, 147, 171.

en güzel meyveler, çeşitli yiyecekler onlar için küt'aya gelirdi. Elma, armut, erik, salatalık, üzüm, karpuz, kavun, her şey sofralarında bulunurdu."¹⁵⁵

Tabur ve daha üst seviyedeki piyade birliklerinin komutanlarının yemekleri, onların at sırtındaki emir erleri tarafından bulunduğu mıntıkaya veya siperlere kadar sefer tasları ile taşınmaktaydı.¹⁵⁶

Başta tabyalardakiler¹⁵⁷ olmak üzere topçu subayları ve erleri, piyadelere göre daha şanslıydılar. Çünkü konuşlandıkları mevkide daha uzun süreler kaldıkları için gıda malzemelerini ve pişirme araç gereçlerinin yanlarında taşırlar kolayca siper kazarak, hatta Kafkas Cephesinde bile, yerleşirlerdi.¹⁵⁸ Bu durum onların yemek temini ve yeme düzeninde kolaylık sağlamaktaydı.

Kafkas Cephesi

Siperlerdeki askerlere iâşe konusuna girmeden önce, iâşenin cephelere ulaştırılma işlerine kısaca değinmek gerekir. Savaşın başlarında 3. Ordunun lojistik desteği deniz yoluyla Trabzon üzerinden yapılması planlanmıştı. Ancak *Yavuz* gemisinin hizmet dışı kalması üzerine 1915 baharından itibaren yeni bir güzergâh belirlendi. Bundan sonra Kafkas, Irak ve Suriye-Filistin cephelerine ulaşım için İstanbul'dan Pozantı'ya kadar olan tek hatlı demiryolu; bu cephelere sevk edilen askerî birlikler ve askerî nakliyat için ortak kullanılan tek yol oldu. Kafkas Cephesindeki 3. Ordu'ya ulaşım, İstanbul'dan Ulukışla'ya (Pozantı'dan önceki durak) kadar demiryolu ile Ulukışla'dan sonra ise Niğde-Kayseri-Şarkışla-Zara-

¹⁵⁵ Abdullah Fevzi Efendi, **a.g.e.**, s. 306.

¹⁵⁶ Esat Paşa, **Çanakkale Savaşı Hatıraları**, Haz: İhsan Ilgar, Nurer Uğurlu, İstanbul, Örgün Yay., Bs. 2, 2004, s. 66. Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 202.

¹⁵⁷Tabya: Askerî savunma amaçlı stratejik ya da taktiksel bakımdan önemli bir yerin savunulması için meydana getirilen binalar ve top mevzi yerleridir. Tabyalar tahkimat ve istihkâm olarak da anılmaktadır. Tabyalara siperlerde yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması**, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2014; Yusuf Acioğlu, "Çanakkale Tabyaları", **Sanat Tarihi Dergisi**, Ege Üniversitesi, C. XXV, S.1, 2016, s. 1-57; Osman Geçten, "Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi", **Türk Bilim Araştırma Vakfı**, C. X, S. 1, s. 1-11; Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Cephesinde Anadolu Yakası Topları (Anadolu Boğaz Giriş Tabya ve Bataryaları)", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, S. 12, 2012, s. 1-34.

¹⁵⁸ Taşköprülü Mehmet Efendi, s. 42; Bayrı, **a.g.e.**, s. 73; Ataman, **a.g.e.**, s. 58; Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 101.

Refahiye-Erzincan-Erzurum arası (859 kilometrelik mesafe) karayolu üzerinden kat edilmekteydi. İhtiyacı karşılamaktan uzak olan eskimiş demiryoluyla İstanbul'dan Ulukışla'ya trenle ulaşım dört gün sürmekteydi. Ulukışla'dan Suşehri'ne kadar da bir aylık karayolunda yürüyüş yapılır, sonra birliklerin mıntıklarına yürüyüşü devam ederdi.¹⁵⁹ Yolculuk esnasında takımların iaşesi nokta kumandanlıkları tarafından karşılanmaktaydı. Nokta kumandanlıklarından takım komutanı, takım çavuşları ve bölük emininin mühürlerinin basılı olduğu bir mazbata karşılığında iaşe alınır.¹⁶⁰

3. Ordunun lojistik destek bölgesi; Trabzon, Elazığ, Diyarbakır, Musul, Bitlis, illeriyle, Erzurum, Bayburt, Tercan, Kiğı ve Erzincan kazalarını kapsamakla birlikte Lojistik destek karargâhı Erzincan'da¹⁶¹ iaşe mıntıkası ise; Trabzon, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum, Van, Musul, illeriyle, Samsun Mutasarrıflığı idi.¹⁶²

3. Ordunun nakliyesi, araçlarının büyük bir kısmını kağnıların oluşturduğu nakliye kolları vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bölge halkından temin edilen diğer yük hayvanlarıyla Sivas ile Bayburt arasında taşıma yapılıyordu. Taşıma vasıtalarından da anlaşılacağı üzere 3. Ordunun lojistik destek kolları çok yavaş ve verimi oldukça düşük bir teşkilattı. İstanbul'dan sevk edilen cephane Erzurum veya Köprüköy'e ancak 2-3 ay sonra ulaştırılabiliyordu. Ulaşımın bu kadar güç olduğu bir yerde yiyeceğin ancak dörtte biri dışarıdan getirilebiliyordu. Dolayısıyla dörtte üçünü bölgeden karşılamak zorunluluğu vardı. Para karşılığında halktan yiyecek de satın alınmaktaydı. Kağnı arabalarını çeken öküzler yazın otlatılırdı, ancak kışın fazla ot tükettikleri için geri gönderilmez etlik olarak kesilirdi.¹⁶³

Lojistik destek merkezlerinden cephe hattına kadar olan nakliyatı ise her kolordu bünyesinde oluşturulan kol ve katarlar yapacaktı. Her kolorduda; 16 erzak kolu, 20 cephane kolu, 4 ekmeççi müfrezesi, 6 seyyar hastahane ve 4 at deposundan oluşan toplam 50 kol veya katar mevcuttu. Bütün bu hazırlıklara rağmen daha 30

¹⁵⁹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 589-597.

¹⁶⁰ Levent Alpat, **Bir Osmanlı Askerinin Anıları-Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş'a**, Yay. Haz: Ahmet Mehmetefendioğlu-Ozan Arslan, Şenocak Yay., İzmir 2010, s. 81.

¹⁶¹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 489.

¹⁶² **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 652.

¹⁶³ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 730; Çakmak, **a.g.e.**, s. 605.

Kasım 1914'te 3. Ordu Komutanı, nakliye araçlarının yetersizliğinden dolayı ordunun kısa bir süre sonra aç kalma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirmişti. Bu tespitin doğruluğu kısa sürede ortaya çıktı. Aslında Ordu mıntikasındaki ambarlarda toplam 70 günlük iâşe maddesi olmasına rağmen ileri hatlara ve siperlere ulaştırılamıyordu.¹⁶⁴ Örneğin, Sarıkamış muharebesi devam ederken 11. Kolordunun kol ve katarları, nakliyat yapmakta yetersiz kalınca Erzurum halkından kadın ve çocuklar sırtlarında Hasankale ambarına erzak taşımışlardır. Kara kışın soğuğu ve yoğun kar yağışı altında yapılan uzun yürüyüşler sonucunda 11. Kolordunun iâşesi zar zor sağlanabilmişti.¹⁶⁵

Cephedeki askerlerin hızlı ve dirayetli bir şekilde muharebe edebilmesi için sağlıklı ve güçlü olması gerektiğinden askerlere besin değeri yüksek, mümkün olduğunca çeşitli ve sıcak yemek verilmesi önem taşır. Çeşitlerine ve miktarlarına daha önce değinildiği gibi Osmanlı askerlerine Ağustos 1914 itibarıyla yemeklik olarak günde 3.149 kalorilik gıda maddesi ve ayrıca bunlara ilaveten ekstra tavin verilmesi ön görülmüştü.¹⁶⁶ Ancak Sarıkamış Harekâtı'na katılan birliklerin askerlerine dört gün boyunca yemeleri için, yanlarında taşıyabilecekleri, sadece kuru ekmek, zeytin, peksimet ve kavurma verilmişti.¹⁶⁷

Muharebe sonucu ele geçirilen yerlerdeki düşman depolarında bulunan yiyecek ve giyecek gibi ihtiyaç maddeleri de askerlerin istifadesine sunuluyordu. Sarıkamış Muharebesi esnasında 29. Tümen 24 Aralık 1914 tarihinde Bardız'a girdiğinde burada bulunan Ruslara ait depolardaki malzemelerden de faydalanılmıştır. Söz konusu Tümenin komutanı Albay Arif (Baytın) ele geçirilen depoları şöyle anlatıyor:

“... Bardız anbarlarında tümenimizi değil, belki de kolordumuzu günlerce idare edecek kadar yiyecek giyecek bulunduğu daha ilk araştırmalarımızda meydana çıktı. Günlerden beri yarı aç bir halde bulunan birlikleri ele geçen ganimetten istifade ettirmek ve aynı zamanda mevcut erzak ve eşyayı israf ve heba etmeyerek tümenlerimizle beraber

¹⁶⁴ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 645; 665.

¹⁶⁵ Çakmak, **a.g.e.**, s. 596.

¹⁶⁶ **TSKT 1908-1920**, s. 358; Beşikçi, **a.g.e.**, s. 282.

¹⁶⁷ Ögün, **a.g.m.**, s. 148; Kuntman, **a.g.e.**, s. 139-140; Eti, **a.g.e.**, s. 45, 59.

*geriden gelecek olanlar için de saklamak lâzım geliyordu. Bunun için derhal görünürde olan debboyları ve mağazaları muhafaza altına aldık.”*¹⁶⁸

Tipi ve kar, erzak ve cephane ambarlarının Yeniköy’den daha ileriye taşınmasına imkân vermediğinden birliklerin buldukları bölgelerden yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaları 9. Kolordu tarafından emredilmişti.¹⁶⁹ Sarıkamış Taarruzu sırasında 9. Kolordu’ya bağlı birlikler, 21 Aralık 1914’te karargâhlarından ayrılmışlardı. 25 Aralık akşamına kadar geçen süre zarfında askerlerin yanında yiyecek namına birer parça ekmekten başka bir şey yoktu.¹⁷⁰

Kafkas Cephesindeki 10. Kolordu, Rus birlikleri karşısında başarılı olamayınca karargâhı Narman’da olmak üzere Kornes – Kaleboğazı hattına çekilmek zorunda kaldı. Söz konusu Kolordu’nun komutanı Hafız Hakkı Paşa, 5. Kolordu Komutanı Albay Fevzi Çakmak’a gönderdiği yazısında başarısızlığın nedenini “... *fenalığın çoğu sıcak yemek yedirilememesindedir.*” şeklinde ifade etmişti.¹⁷¹ Söz konusu 10. Kolordunun depo taburları çok gerilerde kaldığından cephe hatlarındaki birliklere yemek ulaştırılamamıştı. Hafız Hakkı Paşa, 25/26 Aralık 1914 tarihli kolordu emrinde, o gece ne olursa olsun birliklerin buldukları mıntikalardan koyun ve sığır toplattırılarak askerlere ivedilikle bolca sıcak yemek yedirilerek karınlarının iyice doyurulmasını emretmişti.¹⁷² Paşa, askerlere sıcak yemek verilmesiyle ilgili 18. Fırka komutanı Mustafa Nimet’i de 19 Ocak 1915’te şöyle sorgulamıştı:

*“Azap’ta 18. Fırka Mustafa Nimet askerini getirmiş. Mevzide asker yemek yedi mi? dedim. Bir haftadır kuru ekmek ve biraz kavurma yiyormuş. Mustafa Nimet diyor ki “Şaşıyorum, bizim topçular gece yarısı gelseler yine sıcak yemek yiyorlar”. Canım sıkıldı. Peki sen neden yedirmiyorsun? dedim. “Ağırlıklar geriye diye emir verildi, ondan” dedi. Kolordu erkân-ı Harbiye’sine sordum. Askerin sıcak yemek yemediğinden bihaber idi.”*¹⁷³

¹⁶⁸ Baytın, **Kafkas Cephesi**, s. 73.

¹⁶⁹ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 397-398.

¹⁷⁰ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 436.

¹⁷¹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁷² Bölge halkından veya köylüsünden alınan her türlü yiyecek ve etlik hayvanlar muhtarlar vasıtasıyla para ya da senet karşılığı alınmaktaydı. Aksi bir davranışta bulunanlar idamla cezalandırılmaktaydı. **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, s. 438.

¹⁷³ Hafız Hakkı Paşa **a.g.e.**, s.101.

Hafız Hakkı Paşa, hemen kolordulara emir verir, kazanlar getirilir yemek, pişirilir ve askerlere sıcak yemek yedirilir. Paşa, hastalanıncaya kadar kolorduların askerlerine sıcak yemek verip vermediğini sıkı sıkıya takip etmişti.¹⁷⁴

Lojistik destek birlikleri Ordu mevcudununun 1/3'ünü oluşturmalarına rağmen 1915 Şubatının başında 3. Ordu halen iâşe temininde sıkıntı çekmekteydi. Oysa çevre illerdeki depolarda orduyu bir seneden fazla idare edebilecek kadar erzak mevcuttu.¹⁷⁵ Şöyle ki; “22 Şubat 1915'te, 60.000 insan ve 30.000 hayvan için 1'nci İâşe Mıntıkası'nda (Erzurum ve batısında) 3852 ton (64 günlük) erzak ve 1423 ton (12 günlük) arpa; 2 nci İâşe Mıntıkası'nda (Malazgirt – Varto – Tercan - Bayburt batısında) 8799 ton (145 günlük) erzak, 4725 ton (34 günlük) arpa ve yem vardı.”¹⁷⁶ Ancak bunlar cephedeki siperlere kadar ulaştırılamıyor, askerler de ne bulurlarsa hatta ölmüş hayvanların etlerini dahi yemektedirler. 4. Kolordu'nun Baytarlık Şubesi, dili kararınca artık ölü hayvan eti yemenin zehirleyeceğine dair söz konusu Kolordu'ya bağlı birliklere bir genelge göndererek uyarıda bulunmuştu.¹⁷⁷ 10. Kolordu'ya bağlı 32. Tümen Kumandanı Yarbay Vehbi (Kıpçak)¹⁷⁸ Bey ise, 26 Mayıs 1915 tarihli Fırka emrinin altıncı maddesinde askerlerin hayvan leşlerini yemeyi yasaklayarak, önlem amacıyla da leşlerin derhal toplatılmasını emretmekteydi. Hatta leş tesadüf edilen mıntıkadaki komutanları cezalandırmakla tehdit etmekteydi.¹⁷⁹

Osmanlı Devlet yöneticileri, savaşın başlarında yurt dışından ithalat yapma girişimlerinde bulunmuşlar, 1915 yılının başlarından itibaren Almanya, Bulgaristan ve Romanya'ya siparişlerle ilgili görüşmelere başlanmıştı. Çeşitli zorluklara rağmen 30 Aralık 1915 ile 23 Ocak 1916 tarihleri arasında Bulgaristan'dan 2.110.751 kilogram mısır, 85.075 kilogram un, 174.710 kilogram buğday ve 12.155 kilogram arpa; 26 Haziran-12 Temmuz 1916 tarihleri arasında Almanya'dan da 533 vagonluk

¹⁷⁴ Hafız Hakkı Paşa **a.g.e.**, s.103, 106.

¹⁷⁵ Çakmak, **a.g.e.**, s. 596.

¹⁷⁶ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 679.

¹⁷⁷ Alpat, **a.g.e.**, s.78, 92.

¹⁷⁸ Görgülü, **a.g.e.**, s. 112.

¹⁷⁹ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 139.

1.425.761 kilogram un, 3.303.176 kilogram mısır, 1.304.151 kilogram fasulye, 750.568 kilogram arpa getirtilmişti.¹⁸⁰

1916 yılının Ağustos ayında nokta kumandanlıklarının olmadığı yerlerde Menzil Kumandanlıkları tarafından görevlendirilen köy muhtarları iaşe temin etmeye başladılar.¹⁸¹ Erzak kolu bulunmayan Fırkalara bağlı taburlar kendi yiyecek malzemelerini buldukları yerlerdeki civar köylerinden karşılamaya çalışmaktaydı. Her taburun hesap ve iaşe memuru, köy muhtarları vasıtasıyla temin edilen, malın bedelini nakit olarak köylüye ödüyorlardı. Satın alınan mallara dair tutanak düzenlenerek fırka kasalarında muhafaza edilmek üzere karargâhlarına gönderilmekteydi.¹⁸²

1916 yılının Aralık ayında 144.000 mevcutlu 3. Ordu'nun depolarında; bir sene boyunca ihtiyacını karşılayacak kadar, 72.000 ton buğday, 1.500 ton sebze, 1.000 ton sadeyağ ve 12.000 ton kuru sebze vardı.¹⁸³ Ancak iaşe nakliyatı kış dolayısıyla iyice zorlaştığından ve kişi başına verilen istihkak yarıya indirilmiş olduğundan siperlerde açlık hat safhaya ulaşmıştı. Kafkas Cephesi'ndeki 48. Tümen'in Telgraf Takımı komutanı Kadıköylü Hamit (Ercan), 151. Alay'ın 1. Tabur komutanı ile 48. Tümen komutanı Süleyman Fethi Bey¹⁸⁴ arasında geçen telefon konuşmasına şahit olmuştu. Hamit Bey hatıratında duyduklarını şöyle ifade etmektedir:

“Fırka kumandanının telefonunu açtırdım. Tabur kumandanının konuşmak istediğini söyledim. Tabur kumandanı, fırka kumandanından biraz yiyecek yardımı istedikten sonra dedi ki:

-Efendim, o kadar açız ki emir erim, manevra sandığımdan, her ihtimale karşı sakladığım çarıkları çaldı. Pişirmiş, yemiş.”¹⁸⁵

3. Ordu bölgesinde ekim yapıyor olmasına rağmen, ilkbahar ve sonbaharda yeteri kadar ekim yapılamadı. Buna bir de kışın şiddetli geçmesi sonucu nakliyatın durması eklenince 1917 Ocak ayı sonlarına doğru iaşe işi öylesine ciddiye kazandı

¹⁸⁰ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 249, 356. Detaylı bilgi için bkz. Genelkurmay, **TSKT Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, C:10, Genelkurmay, Ankara 1985.

¹⁸¹ Alpat, **a.g.e.**, s.84.

¹⁸² **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 62.

¹⁸³ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 362.

¹⁸⁴ Görgülü, **a.g.e.**, s. 119.

¹⁸⁵ Alpat, **a.g.e.**, s. 92.

ki Ordu Komutanı, Ordunun iaşe işlerinin aksamasına sebep olanları idam edeceğini duyurdu. 25 Şubat 1917’de iaşe stoku olarak 143.316 insan için 11.111 ton ekmeklik ve yemeklik vardı. Ordunun altı aylık (180 günlük) iaşesi planlandı. Plana göre her ere günlük 625 gram ekmek, 150 gram bulgur verildiği takdirde ancak 97 gün yeterli olabilecekti. Mart ayında bir ere günlük 1667 kalorilik yiyecek verilebildi.¹⁸⁶ Ayrıca aynı yılın Mart ayı içerisinde yurt dışından, başta 1.684.366 kilo buğday olmak üzere, çeşitli yiyecek maddesi getirilmesine rağmen¹⁸⁷ Eylül ayında sıkıntı daha da arttı. Her ere günlük 500 gram un, 620 gram peksimet ve 150 gram yemeklik verilmesi durumunda sadece altı günlük ekmekliği, 7 günlük yemekliği vardı.¹⁸⁸

İthalat yapılmaya 1917 yılında da devam edilmiş, Bulgaristan Zıştovi’den Ocak ayında 3.919.548 kilogram Şubat ayında ise 975.570 kilogram buğday, Romanya Köstence’den ise trenle 179.745 kilogram buğday ve 16.080 kilogram fasulye ayrıca 6 Şubat 1917’den itibaren 5., 6. ve 8. Trenlerle toplam 1.503.611 kilogram buğday Mart ayında ise 1.684.366 kilogram buğday İstanbul’a getirtmişti.¹⁸⁹

2. ve 3. Ordular ihtiyaçları olan erzak ve et Tekâlifi Harbiye usulüne göre buldukları lojistik destek bölgelerinden temin etmekteydiler. Ancak şeker, kahve ve çay gibi nadir bulunan şeyler az miktarlarda da olsa İstanbul’dan gönderilmekteydi. Söz konusu Orduların lojistik destek bölgelerinde iç kesimlerde sadece et, buğday ve bulgur bulunabilirken sahil kesimlerinde bolca yetişen fındık, fasulye, mısır ve balık temin edilerek askerin iaşesinde çeşitlilik sağlanıyordu. Fındığın ilk sıkımından çıkarılan yağ zeytinyağı yerine yemeklerde kullanılırken ikinci kez sıkımında çıkan yağ ise sabun yapımında kullanılmaktaydı. Yine ilk zeytin küspesi biraz yağlı kaldığı için buna mısır ve fasulye unu karıştırılarak çorba yapılarak askerlere dağıtılmaktaydı.¹⁹⁰

¹⁸⁶ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 739.

¹⁸⁷ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 358.

¹⁸⁸ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 739.

¹⁸⁹ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 358, 442.

¹⁹⁰ Çakmak, **a.g.e.**, s. 611.

Elindeki imkânları kullanmaya çalışan 3. Ordu komutanı Tümgeneral Vehip Paşa (Kaçı)¹⁹¹, 14 Şubat 1917 günkü ordu emrinde, yeni sevkiyat ellerine ulaştıkça, öncelikli olarak ileri hat cephe ve siperlerde bulunan subay ve erlere şeker, kahve, tütün ve gaz dağıtılacağını bildirmişti.¹⁹² Vehip Paşa, 22 Şubat 1917’de bünyesindeki askerî birliklere et türü yiyecek verilemediği zaman, pastırma verilmesini tebliğ etmişti. Tebliğe göre, ileri hat cephe ve siperlerde bulunan 1. ve 2. Kafkas Kolorduları ve onların emri altındaki birlik askerlerine günlük 50’şer gram, diğer kıt’ata ise günlük 25’er gram pastırma¹⁹³ ve günlük 250 gram fındık konservesi verilmesini tebliğ etmişti.¹⁹⁴ Maddi olarak askerlere dağıtılan pastırmanın besin değeri bir tarafa, üç gün suda bekletilse dahi ne yumuşuyor ne de yenebiliyordu.¹⁹⁵

2. Ordu’nun konuşlu bulunduğu Harput ve Diyarbakır mevkilerine ulaşmak için iki farklı yol kullanılmaktaydı. Birisi “*Pozantı-Bahçe-Maraş-Malatya-Harput yoludur ki; 500 km’lik bu yolu askerler yürüyerek geçiyorlardı. İkmal ve savaş malzemeleri ise Mamure-İntelli tünelineki dekovil ile İntelli istasyonuna getirilir, oradan yine Maraş üzerinden aynı karayoluyla Harput’a gönderilirdi.*” Diğeri “*Pozantı-İslahiye’ye kara yürüyüşü ile gelen askerler, Keller veya İslahiye istasyonlarından tekrar trene binerek Akçakale veya Ceylanpınar istasyonuna kadar, -burası 23 Temmuz 1915’te açılmıştı-demiryoluyla naklediliyorlardı. Re’sü’l-ayn’dan Mardin-Diyarbakır’a kadar da yine karadan gidiliyordu.*” Cephelerde bir taraftan muharebeler devam ederken devlet bir taraftan da demiryolu yapımını devam ettirmişti. Demiryolunun Re’sü’l-ayn-Derbesiye bölümü 1916’da, Derbesiye-Mardin kısmı 1917’de açılmıştı. Amanos tünelinin Mamure-Keller (Fevzipaşa) arasındaki bölüm 1917’de, Karapınar-Kelebek tüneli ise ancak 7 Ekim 1918 tarihinde tamamlanarak ulaşımına açıldı.¹⁹⁶ Yukarıda değindiğimiz nedenlerden dolayı geri çekilmeler sırasında erzak imkânlar doğrultusunda imha ediliyor ya da öylece bırakılıyordu. Kafkas Cephesinde 3 Şubat 1916’da böyle bir olay sırasında yaşananları Faik Tonguç, günlüğünde aşağıdaki gibi anlatmaktadır:

¹⁹¹ Görgülü, **a.g.e.**, s. 122.

¹⁹² Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 2782, Dos. 57, Fih.66. 22. 14. 12. 1333(14 Şubat 1917) Tarihli ve 16690 No.lu 3. Ordu Emri.

¹⁹³ Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 2782, Dos. 57, Fih.71. 22. 12. 1333(22 Şubat 1917) Tarihli ve 14946 No.lu 3. Ordu Emri.

¹⁹⁴ Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 2782, Dos. 57, Fih.74. 24. 12. 1333(24 Şubat 1917) Tarihli ve 15393 No.lu 3. Ordu Emri.

¹⁹⁵ Alpat, **a.g.e.**, s. 94.

¹⁹⁶ Şensözen, **a.g.e.**, s.102; Çakmak, **a.g.e.**, s.600-601.

“Soğukçermik köyünde askerler geriye taşınmamış, büyük bir ambarı yağma ettiler. Vaktiyle kıt'alara dağıtılmamış, çuvallar dolusu fındık, sandıklarla çorbalık, konserveler, denklele pastırma, elbise, çamaşır, sekban çadırları her tarafa atılmış, saçılmış bir tümen askere yetecek yiyecek giyecek köy sokaklarına kadar taşmıştı.”¹⁹⁷

Kafkas Cephesinde 1916-1917 kışı şiddetli soğuklar görüldü ve kar çok yağdı. Öyle ki bir günde yağın yüksekliği 30 cm'ye ulaşabiliyordu.¹⁹⁸ Daha önce bahsedildiği gibi söz konusu cephe ortalama yüksekliği 2.000 metre irtifaya sahip bir coğrafyada 2. Ordu konuşluydu. Yükseltiye bir de kış aylarında kar eklenince cephelere ve siperlere ulaşım tamamen kesilmekteydi. Bundan sonra askerler, düşmandan önce kara, soğuğa ve açlığa karşı mücadele etmek uğruna her türlü yola başvurmak zorunda kalmaktaydılar. Hamit Bey, mensup olduğu 48. Tümenine ait telefon merkezlerinin yerini harita üzerinde tespit etmek amacıyla 4. Kolordu¹⁹⁹ karargâhına giderken yaşadığı bir olayı şöyle anlatmaktadır:

“Yolda iki neferin bir mandayı götürdüklerini gördüm. Sordum. Fırkamızın topçu alayına aitmiş. (O zamanlar topları, manda ile çekiyorduk)... Etrafıma bakındım. Bir takım efradın, çalıların arkasına saklandıklarını gördüm. Arkamda süvari seyis neferi vardı. Ben bu askerlerin mandayı keseceklerini anlamıştım. Üzerlerine hayvanımı sürdüm. 10-12 kişi kadar asker karşımda durdular. Burada ne aradıklarını sordum. Barınakları için çalı kestiklerini ve kıt'alarına gitmek üzere olduklarını söylediler. Kendilerine, mandaya bir şey yapmamalarını, onun topçu mandası olduğunu, sonra topları çekemeyeceğimizi söyledim. Bana, yok efendim, neden keselim, topçu mandası falan diye bir şeyler dediler; ama ben, mandanın kesileceğini anlamıştım. Fakat yapacak bir şey yoktu. Benim işim vardı ve kıt'a karargâhları uzaktaydı. Yoluma devam ettim.

En çok bir saat sonra dönüyordum. Aynı yerlerde ilk defa gözümün bir kan, sonra işkembe birikintisi ilişti. Daha ilerde, bir hayvanın göğüs kısmının, yalnız kemikleri vardı. Kol ve bacak kısımları yoktu. Biraz daha ilerleyince, topçu neferlerinin, birisinin omzunda bir boynuz olduğu halde, gittiklerini gördüm. Kendilerine yetiştim ve sordum:

-Ne oldu evlatlar, ne bu hal?

-Efendim, siz gittikten sonra, manda yürürken tökezledi. Yere düştü. Biz kaldıralım diye uğraşırken, birçok asker başına üşüştü. Biz aman yapmayın, bu topçu mandasıdır falan dedikse de dinleyen olmadı. Hayvanı hemen kestiler. Birkaç dakika içinde parçalayıp ortadan kayboldular. Yalvardık yakardık, ancak hayvanın boynuzunu alabildik. Batarya kumandanına mandanın öldüğünü söyleyeceğiz.”²⁰⁰

Aynı dönemde yaşananları 2. Ordunun 11. Tümeni'nde görevli Halil Koç ise şöyle anlatmaktadır:

¹⁹⁷ Tonguç, a.g.e., s. 105.

¹⁹⁸ Cebeciyan, a.g.e., s. 141.

¹⁹⁹ Görgülü, a.g.e., s. 119.

²⁰⁰ Alpat, a.g.e., s. 93.

“(…) Muş’a kadar Rusların ardından gittik. Muş’ta durduk. Orada bir kış geçirdik... Geçirdik ama nasıl? Bir açlık... Bir açlık... O kadar işte. Ayaklarımızdaki çarıkların derilerini yiyoruz. At mat eti de çok yedik... Ölü mü, canlı mı sorma gari... Ben makineliye geçtim demiştim ya... Hayvanların yeminden alıp kavurup yiyoruz. Yok ki başka bir şey... Ne yiyeceksin?”²⁰¹

Bu cephede de yolsuzluk yapıldığı iddiaları rastlanmakta. Alman Generali Von Seeck Mondoros Mütarekesi’nden sonra Kafkas Cephesindeki 3. Ordu komutanı Vehip Paşa (Kaçi), Levazım-ı Umumiye Reisi İsmail Hakkı Paşa ve İaşe Nezareti Nazırı Kara Kemal Bey hakkında iaşe temini ve nakliyatına dair suiistimalleri olduğu iddiasında bulunmuştur.²⁰² Konunun gelişim sürecine kısaca bakmak gerekirse Kemal Bey daha 1916’da toplanan İttihat ve Terakki Kongresi’nde kendisine karşı yöneltilen bu iddialara yaptıkları çalışmaları ve sonuçlarını anlatmış ayrıca Kemal Bey’i aklamak için oluşturulan bir komisyon Heyet-i Mahsusa-i Ticariyye ile ilgili hesapları incelemiş raporunu kongreye sunmuştu. Sonuçta her türlü yolsuzluk iddiaları reddedilmiş ve Kemal Bey başarılı çalışmalarından dolayı kutlanmıştı.²⁰³ Vehip Paşa ileri harekâta geçmiş 14 Nisan 1918’de Batum’u almış, Kafkas halkları Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler, üzerinde etkili olmaya çalışması, Sohumkale’ye asker çıkartması, Kafkas petrolerine yönelik çalışmaları aynı amacı güden Almanların çıkarlarıyla çatışmıştı. Vehip Paşa, 10 Haziran 1918’de Tiflis yolunda Alman birlikleriyle çatışma emri vermesi Almanların onu “İstenmeyen adam” olarak ilan etmelerine sebep oldu. Ardından 4 Temmuz 1918’de yapılmaya başlanan Batum Görüşmeleri sırasında Vehip Paşa ile araları iyice açılan Almanlar onun görevden alınmasını istemeleri üzerine ve Vehip Paşa 6 Temmuz 1918’de İstanbul’da Karargah-ı Umumi emrine alındı. Vehip Paşa 9 Temmuz 1918’de “*Murassa Kılıncılı Osmanlı Nişanı*” ile mükâfatlandırıldı.²⁰⁴

Irak Cephesi

Irak Cephesine ulaşım, yukarıda bahsedildiği gibi sevk edilen askerî birlikler ve askerî nakliyat için, İstanbul’dan Pozantı’ya kadar olan tek hatlı demiryolu kullanılmaktaydı. Pozantı’dan sonra ise Kelebek istasyonuna kadar 57 kilometrelik

²⁰¹ İnceoğlu, **a.g.e.**, s. 184.

²⁰² Nizamoğlu, **a.g.d.t.**, s. 351 v.d. Detaylı bilgi için bkz. Nizamoğlu **a.g.d.t.**; Ekonomiye ve iaşe teminine dair çalışmalar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

²⁰³ Toprak, **a.g.e.**, s. 475-477.

²⁰⁴ Nizamoğlu, **a.g.d.t.**, s. 341-358. Vehip Paşa ve yolsuzluk iddiaları hakkında detaylı bilgi için bkz. **a.g.d.t.**

Toros tüneli dekovil hattı, Adana ovasında ise Kelebek'den Mamure istasyonuna kadar normal bir hat mevcuttu. Bu hattın idaresi Toros Lojistik Destek Müfettişliği tarafından yapılmaktaydı. Mamure'den Fevzipaşa arasındaki mesafe kara yolundan yapılmaktaydı ve idaresi Amanos Lojistik Destek Müfettişliği tarafından taşıma araçlarıyla yapılmaktaydı.²⁰⁵

6. Ordunun lojistik destek hattı ise İstanbul'dan Cerablus'a kadar olan mesafe yukarıda bahsedildiği gibi takip ediliyordu. Cerablus istasyonundan itibaren Fırat nehri, Cizre ile Diyarbakır'dan da Dicle nehri üzerinden devam ediyordu. Cerablus-Felluce-Rıdvaniye (1916 yılından itibaren) Fırat nehri üzerinde *şahıurlarla* nakliyat yapılıyordu. Rıdvaniye'den Bağdat'a kadar 39 kilometrelik bir dekovil hattı mevcuttu ve bu hatta sadece cephaneye ve ikmal malzemesi taşınıyordu. Bu hat ordunun esas lojistik hattı olmakla birlikte askerler Felluce'den Bağdat'a kadar yürümek zorundaydı. Alternatif diğer bir yol ise, Diyarbakır ve Cizre'den Dicle nehri üzerinden *keleklerle*²⁰⁶ Musul-Samarra-Bağdat'a kadar askerî sevkiyat yapılıyordu. Askerler, Re'sü'l-ayn veya Derbesiye istasyonundan Musul-Kerkük-Bağdat'a kadar yürümek mecburiyetinde idiler. Bu yürüyüş yaklaşık bir ay sürerdi.²⁰⁷ Re'sü'l-ayn-Musul yolu yağmurlu havalarda adeta bataklığa dönüşür yürünemez bir hal alır, ayrıca nakliyatta kullanılan develer yağmura alışık olmadığı için; yaz aylarında ise suların azalması nedeniyle nehirlerden ulaşım iyice zorlaşmaktaydı. 6. Ordu'ya lojistik hizmet 19 Kasım 1915 tarihinde teşkil edilen 6. Ordu Menzil Müfettişliği tarafından verilmekteydi.²⁰⁸

²⁰⁵ Çakmak, **a.g.e.**, s. 600.

²⁰⁶ Kelek: Nefes ile şişirilen iki yüz adet tulum (Tulum: kesilen koyun ve keçi derileri bütün olarak yüzülerek nar kabuğu ile terbiye edilerek elde edilen deridir.) yan yana dizilerek üzerine uzatılan ağaçların elyafı otlarla birbirine bağlanarak elde edilen dört köşe bir saldır. Büyük kelekler en fazla 250-300 tulumdan, en küçükleri ise 70-80 tulumdan yapılır. Keleklerin kapasitesi tulumların çokluğuna ve sağlamlığına bağlı olmakla birlikte saatte ortalama 4 km. mesafe kat edebilirler. Büyük kelekler, dört ton yük taşıyabilirler. (Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 198).

²⁰⁷ Çakmak, **a.g.e.**, s. 601.

²⁰⁸ Karargâhı Musul'da bulunan 6. Ordu'nun Menzil Müfettişliği, üç ayrı bölge müfettişliğinden teşkil edilmişti. Bölge müfettişlikleri; 1. Fırat Bölge Müfettişliği, Birecik-Nalluca (hariç), 2. Resülayn-Musul Bölge Müfettişliği, Resülayn-Musul (hariç), 3. Dicle Bölge Müfettişliği, Cizre-Samra (hariç) olacak şekilde düzenlenmişti. Söz konusu menzilin lojistik yapısı kapsamında Dicle nehri üzerinde,

Irak Cephesi'nde bulunan birlikler için birçok sahra mutfağı ve seyyar mutfaklar kurulmuştur. Örneğin, Felahiye'deki askerlerin iaşesi, Medhi civarında bulunan büyük ağırlıkların da mevcut olduğu mutfaklarda hazırlanmaktaydı.²⁰⁹

5 Aralık 1915 gecesi başlatılan Kût'ül-Amare kuşatması sırasında Mart 1916 başına kadar kuşatmada görevli Irak Grubu birliklerinin askerlerine, muharebe vaziyeti müsait olduğu sürece günde iki defa sıcak yemek ve tam istihkak verilmişti.²¹⁰ Şöyle ki; askerî birliklerde bölük komutanları ve alay doktorları bir üst makama verdikleri günlük raporlarında erlere verilen yemeklere dair “*beslenme raporu*” vermek zorundaydılar.²¹¹ Örneğin, 103. Alay Kût'ül-Amâre kuşatması sırasında Dicle Nehri'nin güneyinde konuşludur. Daha önce bahsedildiği gibi 22 Mart 1916'da nehir aniden yükselerek taşmış ve civarında bulunan Türk siperleri beş gün boyunca su altında kalmıştı. Söz konusu taşkın sırasında 103. Alay siperleri de su altında kalmıştı. Aynı zamanda taşkından yollar kapanmış ve iaşe nakliyatı yapılamamaktaydı. Böylesine zor şartlar altında askerlere verilen yemek, bahsi geçen Alay'ın 13. Kolordu'ya göndermiş olduğu raporlara göre 24 Mart'ta sabah sorbe ve hurma, akşam börülceli ebegümece ve etli ebegümece yemeği; 25 Mart'ta sabah çorba akşam yağlı papara ve etli ebegümece yemeği, 27 Mart'ta ise sabah çay ve etli çorba akşama etli papara yemeği yedirilmişti.²¹²

1916 yılının bahar ve yaz aylarının gelmesiyle Dicle boyunda yetişmeye başlayan karpuz ve kavunlar, Hay, Bakıla, Bedre ve Bağdat'tan her çeşit meyve ve sebze getirtilmekteydi. Yine çevre ahalisinden süt, tere yağ, yoğurt ve peynir satın

Musul, Samara, Hindiye, Bağdat, Selman-ı Pak; Fırat Nehri üzerinde de, Felluce, Rızvaniye, Müsib, Hindiye, Sedesi, Hulle, Kefil, Salahiye, Şenafiye, Samara, Şehriban mevkiilerinde on altı menzil nokta kumandanlıklarıyla, her noktada birer ambar bulunmakta idi. (Fedai, **a.g.m.**, s. 65).

²⁰⁹ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 86.

²¹⁰ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 50, 325.

²¹¹ **Piyade Nizâmnamesi**, s. 42; **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 128.

²¹² Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 4268, Dos. 22, Fih.6-6. 22. 11. 01.1332(24 Mart 1916) Tarihli ve 26 No.lu rapor.; Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 4268, Dos. 22, Fih.10-6. 12. 01.1332 (25 Mart 1916) Tarihli ve 28 No.lu rapor.; Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 4268, Dos. 22, Fih.21-14. 14. 01. 1332 (27 Mart 1916) Tarihli ve 28 No.lu rapor.

alınmaktaydı. Öyle zamanlar oluyordu ki en iyi hurmayı yemeye alışan 3. Alay askerleri Basravî, Hastavî, Bedrevî hurmalarını bile beğenmiyorlardı.²¹³

4. ve 6. Ordular aynı iaşe bölgesinden ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Ancak, mıntıka dışından getirilemediği gibi iaşe mıntıkası bölgesindeki yerli esnaf ve müteahhitler Osmanlı kâğıt parasını almak istemiyor, altın veya gümüş para talep ediyorlardı.²¹⁴ Böylece parasıyla yiyecek satın almak isteyen askerler için yeni bir zorluk ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla 1916'nın Mart ayından itibaren iaşe durumu bozuldu ve giderek vahim bir hal almaya başladı. 6. Ordu Harekât Şube Müdürü olarak görevli Kurmay Binbaşı M. Emin Bey, "*Kûtulamâre Hücum ve Muhasarası*" adlı günlüğünde iaşe sorununun nedenlerini şöyle açıklamaktadır:

"Bu krizin kaynak ve mahiyeti, şüphesiz ki Irak'ın fakirlik ve çaresizliğinde değildi. Çünkü aynı tarihe denk gelen vilayet resmi kayıtları karıştırılırsa milyonlarca kilo erzak ve hububatın Horasan kazasında ve Divaniye ile Kerbela sancaklarında yerinde kalıp çürümeye mahkûm olduğu tam bir hayretle görülür.

*Krizin gerçek sebepleri; Kâğıt paranın doğurduğu güçlükler, tahsisatın düzenli olarak alınamaması ve mesaisinin çoğu İran Grubu'nun ihtiyaçlarını karşılamaya harcanan ve Almanların elinde bulunan menzilin ilkelik ve çürüklüğü idi. Bununla birlikte harcanan mesaiye rağmen İran Grubu da canlandırılmıyor ve beslenemiyordu. O da bazen yarı istihkakla geçinmek mecburiyetinde kalıyordu. Bundan dolayı 6. Ordu, varlık içinde acı veren bir yokluk çekiyordu."*²¹⁵

Daha önce bahsedildiği gibi Dicle Nehri'nin Mart ve Nisan aylarında şiddetli bir şekilde cereyan eden taşkınlığı nakliyatı engellediği için siperlerde bulunan askerler yiyecek sıkıntısı çekmekteydiler. Sorunun farkına varan 6. Ordu'nun Kurmay Başkanı Albay Kazım (Karabekir) Bey,²¹⁶ 1916'nın Mart ayından itibaren Bağdat'ta söz konusu orduya bağlı, Felluce-Samarra-Salahiye hattı ile harekât mıntıkası arasındaki menzil işlerinin yürütülmesi amacıyla bir mıntıka müfettişliği kurarak, idaresine Kurmay Yarbey Refik Bey'i tayin etti. Yarbey Refik Bey'in sıkı çalışmaları sonucunda nakliyat işleri biraz düzeldi ve eskisine oranla siperlerdeki

²¹³ Aykota, **a.g.e.**, s. 6.

²¹⁴ Atay, **a.g.e.**, s. 87; **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s 360; Arıkan, **a.g.e.**, s. 217.

²¹⁵ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 10, 359-360.

²¹⁶ Görgülü, **a.g.e.**, s. 165.

askerlere daha fazla yiyecek maddesi ulaştırılabildi.²¹⁷ Nisan 1915 itibarıyla 6. Ordu'nun sağ cenah kolunda 433.859 kilo buğday, un ve peksimet, 75.517 kilo çeşitli erzak; ihtiyat olarak da 194.055 kilo buğday, un ve peksimet ve 36.36.334 kilo çeşitli erzakı yani 31 günlük yiyeceği mevcuttu. Sol cenah kolunda ise 38.847 kilo buğday, un ve peksimet ve 16.997 kilo çeşitli erzak; ihtiyat olarak da 112.112 kilo buğday, un ve peksimet ve 799 kilo çeşitli erzak yani asker mevcuduna göre 36 günlük yiyeceği vardı. Dicle Mürettep Tümeni'nde ise, 17 günlük yiyecek ihtiyacını karşılayacak kadar, 56.687 kilo buğday, un ve peksimet ve 23.513 kilo çeşitli erzak vardı. İran Cephesi'nde de, 280 gün yetecek kadar, 39.500 kilo buğday, un ve peksimet ve 22.000 kilo çeşitli erzak vardı.²¹⁸

6. Ordu'nun iâşe sıkıntısı yaşamasına neden olan başka bir etken bölgede faaliyet gösteren Mösyö Brawn'a ait Alman şirketinin çalışmalarıdır. Söz konusu şirket Irak ve İran'dan temin edeceği hammaddeleri Almanya'ya gönderecekti, oysa kurutulmuş yumurta sarısına varıncaya dek ihtiyaç duydukları her çeşit gıda maddesini Almanya'ya sevk etmekteydi. İsteddiği fiyata, kolayca istediği ürünü alması zaten para sıkıntısı çeken Osmanlı askeri birliklerinin bölgeden iâşe temin etmelerini engellemiştir. Ayrıca 6. Ordu'nun iâşe nakliyatını yapmayı taahhüt ettiği halde, çeşitli bahanelerle nakliyatı geciktirmiş, çoğu zaman da yapmamıştı.²¹⁹

1917 yılı Kasım ayından 1918 yılı Eylül ayı sonlarına kadarki süre zarfında iâşe sıkıntısı artık tam bir iâşe bunalımı haline gelmişti. 13. Kolordu Aralık ayı içerisinde erlere günde 110 gram ekmeklik ve yemeklik buğday, bu ayın önceki ve sonraki günlerinde ise erlere en çok 500 gram ekmeklik ve yemeklik verilebilmişti. 18. Kolordu için de aynı durum söz konusu idi.²²⁰ Görüldüğü gibi en az miktarda belirlenen buğdayın ancak üçte hatta dörtte biri verilebilmişti. Bu dönemde subay ve erlerin başlıca gıda maddesini bahar aylarında, unla karıştırılarak lapa yapılan ve

²¹⁷ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 392.

²¹⁸ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 261-262.

²¹⁹ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 392-393.

²²⁰ Hulusi Baykoç, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5 nci Seferî Kuvvetler (52 nci Tümen)**, Yay. Haz: Zekeriya Türkmen-Özlem Demireğen, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2006, s. 134.

çevrede bolca yetişen ebegümece, diğer aylarda ise devedikeni, çayır ve taşların altından toplanan kuru otlar oluşturmaktaydı.²²¹ Bu zaman zarfı içerisinde doymayan erler karınca yuvalarını kazarak taneleri ve buldukları kemikleri ezerek yemeye çalışıyorlardı. Hatta açlıktan ölen hayvan leşlerini dahi aralarında paylaşarak, kolan ve bel kemerlerinden eski çarıklara varıncaya kadar, yenebilecek ne buldularsa yediler.²²²

1917 baharından sonra Kafkas ve Irak cephelerinde iâşe yokluğu ve ikmalinden kaynaklanan sıkıntılar tahammülleri zorlamaktaydı. Cephelere ve siperlere çok az şey ulaştırılabiliyordu. Öyle ki, binlerce asker açlıktan veya zayıf düşmekten dolayı ölüyorlardı.²²³ Açlıktan ölenler, “*Umumi zafiyet neticesi tevakkufu kalpten vefat*”²²⁴ ya da “*meşâkk-ı seferiye neticesi fevt*”²²⁵ diye rapor edilmekteydi.

Suriye-Filistin Cephesi

Savaşın başlarında Suriye-Filistin Cephelerine ulaşım, daha öncede bahsedildiği gibi İstanbul’dan Pozantı’ya kadar demiryoluyla, Pozantı-Çamalan-Yenice arası kara yoluyla, Yenice-Mamure arası demiryoluyla, Mamure-İslahiye arası dekovil hattı, İslahiye-Rayak arası ise dar hatlı teren yoluyla yapılmaktaydı.²²⁶ Söz konusu bu hat sadece ikmal nakliyatında kullanılırken askerler yürümek mecburiyetinde idi. Böylece askerî yükler, İstanbul’dan varış noktasına kadar yedi kez yüklenip boşaltılıyor, tren yolunun kesintiye uğradığı yerlerde ise nakliye hayvanları ve askerlerin sırtlarında taşınmaktaydı.²²⁷ Ulaşım sorununa çözüm getirmek üzere hem kara yolu hem de demir yolu yapım ve onarım çalışmaları yapılmasının yanında Toros ve Amanos dağlarına tüneller de kazılması²²⁸ dâhil

²²¹ Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 4268, Dos. 22, Fih.6-6. 22. 11. 01.1332(24 Mart 1916) Tarihli ve 26 No.lu rapor.; Fertan, **a.g.e.**, s.75.

²²² Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 310; Özgen, **a.g.e.**, s. 105-106, 128.

²²³ Sanders, **a.g.e.**, s. 210-211.

²²⁴ Sunata, **a.g.e.**, s. 299.

²²⁵ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 310.

²²⁶ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 676.

²²⁷ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 249.

²²⁸ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 312-313.

olmak üzere ihtiyaç duyulan zamanda ihtiyaca cevap verebilecek düzeye getirilememiştir.

Birinci Kanal Seferi hazırlıkları için toplanma bölgesi olarak belirlenen Birüssebi ve çevresinde 14 Kasım 1914'ten itibaren yiyecek stoklanmasına başlanmıştır. Buna göre, Hafır'de, birinci kademenin 14 günlük çöl yiyeceği, bütün Kolordu için 2 günlük yiyecek, kolların 14 günlük arpa ve samanı; Birüssebi'de, bütün Kolordu için 10 günlük çöl ve 7 günlük hazar yiyeceği ve kolların 14 günlük arpa ve samanı; stoklanacak şekilde hazırlıklar yapılmıştır. Hanyunus, Maan ve ed-Delega'da da kanat kolları için yiyecek stoklanmıştır. Böylece Hafır ve Birüssebi'de yalnız birinci kademenin 2 aylık insan yiyeceği, Merkez Kolu ile Sağ ve Sol kolların da 28 günlük yemi toplanmış olacaktır.²²⁹ Kolordu bu hazırlıklarda –saman ve kısmen arpa hariç olmak üzere- düşündüğü ve istediği şekilde yiyecek stoklamıştır. Ancak, Birüssebi'den Kanala kadar en az 10 günlük mesafe vardı, 10 günlük erzak taşıyabilecek olan mevcut erzak kollarıyla, hatta yalnız birinci kademenin Kanal önüne varışından itibaren birkaç gün sonra artık iaşenin sağlanamayacağı açıktı. Hâlbuki aksaksız bir iaşe sağlayabilmek için menzil noktalarının en az iki kat erzak koluna, yani yalnız birinci kademe için mevcut yiyecek kollarının da iki katına ihtiyaç vardı.²³⁰

Sina Çölü'nde yürüyüş sırasında zabıtlar ve neferler kendi yiyecekleri olan üç günlük demirbaş erzakını kendisi taşıyacaktı. Bununla birlikte Piyade bölüklerinden oluşturulacak guruplar çay pişirilebilmesi için yürüyüş sırasında çalı çırpı toplayacaktı. Ateş yakılmadığı zaman çay soğuk su ile hazırlanacak ve şeker yok ise çay şekerlessiz içilecekti.²³¹

Birinci Kanal Seferi için görevlendirilen 8. Kolordu'nun lojistik destek unsurları, ana grubun iki gün önünde ilerleyerek birliklere yeteri kadar su, yiyecek ve

²²⁹ Erden, **Paris'ten**, s. 44.

²³⁰ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 171; Erden, **Paris'ten**, s. 44-45.

²³¹ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 31.

yem temin ettiler.²³² Ancak söz konusu kolordunun kadrosunda yemek pişirmek için aşçılar dahi yoktu.²³³ Sefer sırasında sadece mola verilen iki gün askerlere sıcak çorba verilmiş bunun dışında Türk subay ve erlerinin iâşesi; kişi başına bir günde 600 g peksimet, 150 g hurma veya 160 g zeytin, 9 g çay ve 23 g şekerden ibaretti.²³⁴ Yemek pişirme sorununun yaşanmaması ve taşınmasının kolay olacağı düşüncesiyle böyle bir tercih yapılmıştı.

Daha öncede bahsedildiği gibi çekirge afetinden etkilenen 4. Ordu'nun desteklenmesi için Adana ili gelirlerinden; 5.000 ton kadar ekmeçlik, 912 ton et, 547 ton pirinç ve bulgur, 246 ton yağ, 876 ton kuru sebze, 233 ton tuz, 146 ton soğan, 65 ton sabun, 64 ton zeytin ve 246 ton şeker gönderilmek üzere hazırlandığı bahsi geçen orduya 25 Temmuz 1915 tarihinde bildirilmişti.²³⁵

Birinci Kanal Seferini komuta eden 4. Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı Ahmed Cemal Paşa bu taarruz sonrası yazmış olduğu raporunda yukarıda bahsedilen tayınatın askerin beslenmesi, sağlığını ve kuvvetini koruyabilmesi için yeterli olmadığını belirtmişti. Çöl erzakının ıslah edilmesi ve yemek pişirmeyi kolaylaştırmak amacıyla bölüklere gaz veya ispirto ocakları bulundurulmasını gerekli görmüşü.²³⁶ Dolayısıyla İkinci Kanal Seferi için yeni bir erzak listesi yapıldı.

“Bir erin haftalık iâşesi; 560 gram peksimet (yani günde 800 gram), 40 gram çay, 110 gram şeker, 500 gram kavurma, 140 gram bulgur, 135 gram soğan, 41 gram tuz, 280 gram zeytin, 40 gram sirke, 245 gram kuru sebze (bilhassa kuru bamya), 920 gram kuruyemiş (bilhassa kayısı pestili, 2800 gram odun olarak tespit edildi.”²³⁷

İkinci Kanal Seferi için görevlendirilen; 3. Piyade Tümeni, Alman Paşa Kolu ve bağlı birliklerden oluşan seferi kuvvetin mevcudu 10.000'i muharip olmak üzere 20.000 kişi kadardı. Öncelikle mümkün olduğu kadar Kanal'ın yakınına kadar iâşe malzemelerinin nakledilmesi ve depolanması gerekmekteydi. Lojistik destek bir

²³² Uyar vd., **a.g.e.**, s. 496.

²³³ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 18.

²³⁴ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 98; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 170; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 18, 126.

²³⁵ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 256.

²³⁶ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 71.

²³⁷ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 126.

hayli geriden yapılacağı için Cemal Paşa çölde, başta demiryolu, şose ve özel yollar yaptırdı. Menzil yolları boyunca İbin, Hanyunus, Nahl ve Birüssebi olmak üzere birçok iâşe merkezleri, su kuyuları ve depoları ve erzak ambarları yaptırdı. Nisan 1916'dan itibaren Sina çölüne daha 1915'te söz verilmiş olan Alman uçak, ağır topçu ve makineli tüfekleri gelmeye başladı. Ancak bunların tamamının çöle ulaşması Irak ve Kafkas cephesinin yoğun takviyesi nedeniyle gecikti ve ancak 16 Temmuz 1916'da İkinci Kanal Seferinin yazın en sıcak ayında başlatılmasına neden oldu.²³⁸ 4 Ağustos 1916 sabahı saat 06.00'ya doğru tüm Sefer Kuvvet birlikleri Katya hattına varmış ileri harekât sırasında hazırlanan mevzileri tekrar işgal etmişlerdi. 39. Alay Komutanı Binbaşı Kamil Bey ve 500 er o gün öğleden önce ciddi bir direnme göstermeden İngiliz süvarilerine teslim olmak zorunda kalmışlardı. Ertesi gün Kress Karargâhı ile Hamisa vahasına gitmiş burada komutansız kalan 39 Alayın kalıntıları ile 2. Gruba gerekli talimatı vererek bunların bir birlik halinde düzenlenmesini sağlamıştı. Bu sırada 3. Grubun 36 saatten beri yiyecek namına hiçbir şey yemedikleri su konusunda da büyük çapta sıkıntı çektiklerini öğrenmiş ve böylece açlıktan takatsiz kalan 39. Alay askerlerinin bu acı sona uğradığı ortaya çıkmıştı. Diğer Alay komutanları demirbaş erzakını develerle yanlarında taşıdıkları ve gerektiğinde onları erlere dağıttıkları halde 39. Alay Komutanı Binbaşı Kamil Bey talimat gereğince birlik harekete geçmeden evvel yedek tayınları erlere dağıttırması ve sonuçta savaş günü alayın erzakı kalmamıştı.²³⁹

Sina Cephesi'nde görevli erler aylarca sadece bulgur ve un çorbası ile günlük istihkakın altında verilen miktarda ekmekle beslenmek zorunda kalmışlardı. Askerler arasında çok fazla bağırsak hastalıkları görülmeye başlanmıştı. Ağır seyreden bağırsak hastalıklarına yakalanan erlerin çoğu ölmekte idi. Doktorlar hastalığın sebebini soğuklar olduğunu ileri sürmüşler. Ancak Sina Cephesi Komutanı Von Kress hastalığın sebebini yetersiz beslenmeye bağlamış ve 4. Ordu Komutanlığına 21 Eylül 1917 tarihinde bir rapor yazarak askerlerin beslenmedeki yetersizliğini

²³⁸Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 185-188, 191-196, 318-321; Görgülü, **a.g.e.**, s. 132-133.

²³⁹ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 220-221.

giderebilmek amacıyla mümkün olduğu kadar fazla miktarda mercimek, fasulye ve bezelye gönderilmesini talep etmişti.²⁴⁰

Savaşın ilk yıllarında daha çok ulaşım sorunundan kaynaklanan yiyecek sıkıntısı yaşanırken 1918'e gelindiğinde ise tarımda yeterince üretim sağlanamadığından dolayı ülkenin genelinde olduğu gibi Ordu da gıda maddesi sıkıntı çekilmeye başlanmıştır. Kanal Seferlerinde olduğu gibi coğrafyanın kurak olması ve cephelerin birbirine çok yakın konumda bulunmasından dolayı Filistin Cephesinde siperlerde bulunan askerlere sıcak yemek verilememiştir. Yemek için yakılacak ateş Müttefik kuvvetleri tarafından kısa sürede tespit edilerek derhal top ateşine tutulduğundan askerlere kuru gıda verilmekteydi. Filistin Cephesinde 8. Ordu 16. Tümen 48. Alay 2. Tabur 6. Bölükte takım kumandanı olan İhtiyat Zabiti İbrahim Sorguç o günlerde çekilen sıkıntıları anısında şöyle ifade etmektedir:

“Cepheye ilk geldiğimiz zaman piyade bölüklerinin mevcudu 120 ila 150 kişi kadardı. Gıda veriliyordu, ancak kısa bir zamanda öyle bozuldu ki; tarifi imkânsızdır. Ekmek gayet az, yemek yok, çamaşır yok. ... Subaylarla erler aç ve perişan idi. Silah cephane çok, fakat gıda ve yiyecek yoktu.”²⁴¹

Mart 1918'den sonra Filistin Cephesi'nde Türk askerine çoğu zaman verilen tayın sadece 500-600 g ekmek, bir miktar tahıl lapası ve kimi zaman da biraz sebzedden ibaretti. Et ise pek ender verilebilmekteydi ve miktarı da çok azdı.²⁴² Böylesine sıkıntı yaşanmasında hiç kuşkusuz orduda üst kademededen alt kademedeki birliklere doğru iaşe dağıtım aşamasında yolsuzluklar yaşanmasının etkisi de vardı. Çanakkale, Galiçya ve Filistin cephelerinde çavuş olarak görev yapan İbrahim Arıkan, 1918 yılının Haziran ayı için yaptığı değerlendirmede şöyle anlatmaktadır:

“...Bu durum taburların iaşe raporlarına yansıtılmıyordu. Günlük asker başına 50'şer gram et verildiği beyan ediliyordu. Gerçekte ise hiç et verilmemekteydi. Canlı alınan hayvanlar depo memurları ve.... Tarafından satılarak para arasında bölüşülmekteydi.”²⁴³

²⁴⁰ Mehmet Fatih Tarım, “Birinci Dünya Savaşı'nda Yıldırım Ordular Grubu”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, Hatay, 2004, s. 113.

²⁴¹ Sorguç, **a.g.e.**, s. 12-13.

²⁴² Beşikçi, **a.g.e.**, s. 282.

²⁴³ Arıkan, **a.g.e.**, s. 222.

Yemeklerde kullanılacak et ihtiyacını karşılamak için koyunlar canlı olarak alay ve müfrezelere dağıtılmaktaydı.²⁴⁴ Ayrıca nakliye kollarında kullanılan Orduya ait deve, öküz gibi hayvanlar öldüğünde etleri yemek yapılmak üzere, istihkaklarına mahsuben, birliklere verilmekteydi.²⁴⁵ Askerin iâşesini temin edebilmek maksadıyla gayri resmi yollara da başvuruluyordu. Örneğin Gazze'nin çevre köylerden temin edilen koyun, keçi, öküz ve inek gibi hayvan sürüleri bölüklerden seçilen çobanlar tarafından gündüzleri otlatılır, geceleri de diken ve çalılardan yaptırılan ağlarda muhafaza edilir, gerektiğinde kesilerek yemek hazırlatılarak karavana da askerlere dağıtılırdı.²⁴⁶

Her fırsatta askerlerin bireysel olarak balık²⁴⁷ ve kuş avlamaları²⁴⁸ olağandı. Ta ki Yıldırım Ordular Grubu'nun iâşe temini ve dağıtımını yapmak üzere, 1, 2, 4 ve 5 numaralara haiz dört şubeli Yıldırım Ordular Grubu Baş Menzil Müfettişliği 1 Ağustos 1918'de kurulmasına kadar. 1 Nolu şube Filistin Menzil Müfettişliğinin bünyesinde nehirlere balık avlamak üzere Hayfa ve Taberiye'de konuşlu, bir Balıkçı Müfrezesi oluşturuldu.²⁴⁹ Böylece balıkçılığa resmen umut bağlanmıştı.

Çanakkale Cephesi

Bahar ve yaz aylarının gelmesiyle birlikte doğada kendini göstermeye başlayan, kuzukulağı²⁵⁰ pancar, yemlik²⁵¹, ebegümeci²⁵² vb. endemik bitkiler Türk askerlerinin imdadına yetişir. Bazen sebze takviyesi bazen de ana yemek olarak hemen hemen her cephede sofrada yer aldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Askerlere endemik bitkilerin yedirilmesi daha muharebeler başlamadan önce askeri komuta kademesi tarafından ön görülmüştü. Örneğin, Çanakkale Cephesinde Anafartalar Bölgesinde Kabatepe'yi savunmakla görevli 9. Tümenin 27. Alayının 2.

²⁴⁴ Çetinkaya, **a.g.e.**, s. 117.

²⁴⁵ Arıkan, **a.g.e.**, s. 212.

²⁴⁶ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 291.

²⁴⁷ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 60, 63; Alpat, **a.g.e.**, s. 86; Ege, **a.g.e.**, s. 335, 338.

²⁴⁸ Alpat, **a.g.e.**, s. 98.

²⁴⁹ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 532-534.

²⁵⁰ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 23.

²⁵¹ Tonguç, **a.g.e.**, s. 39.

²⁵² Ege, **a.g.e.**, s. 288; Özgen, **a.g.e.**, s. 105.

Tabur komutanı olan Binbaşı İsmet Bey, 22 Nisan 1915 tarihli bir Tabur emrinde eratın beslenmesinin eksiksiz karşılanması, sabah ve akşam civardan toplanan yeşilliklerin yemeklerle birlikte verilmesini emretmişti.²⁵³

Aç kalan askerler, hakkında bilgi sahibi olmadıkları halde buldukları her otu yemek zorunda kalmışlar hatta zehirli otları bile yiyerek zehirlenenler olmuştu.²⁵⁴ Otlar arasında bayımlara, hatta yirmi dört saat boyunca delirmiş gibi saçma sapan konuşmalara ve hareket bozukluklarına sebep olanlar vardı. Bu tür otlardan yiyen asker kontrol altına alınmak amacıyla bölük komutanının görevlendirdiği süngülü bir nöbetçinin gözetimi altında yirmi dört saat süreyle hapis tutulmaktaydı.²⁵⁵

Çanakkale Cephesi'nde konuşlandırılan 5. Ordu'nun iaşesine yönelik çalışmalar, 5. Menzil Komutanlığına yürütülmekteydi. Söz konusu menzil komutanlığı, muharebe sahasının hemen gerisinde açılan “*menzil ambarlarına*” kadar, buradan da dağıtım yerleri arasındaki nakliyatı, bahsi geçen Ordu'nun bünyesindeki Güney Grubu, Kuzey Grubu ve Saros Grubu'nun “*nakliye kolları*” vasıtasıyla yürütülmekteydi. Dağıtım yerlerinden sonraki nakliyat ise kolorduların ya da tümenlerin bünyesinde bulunan “*erzak kolları*” tarafından yapılmaktaydı.²⁵⁶

5. Ordu'nun askerî nakliyatı ve askerlerin ulaşımı karadan ve denizden yapılmaktaydı. Kara üzerinden yapılan ana ikmal yolları için Rumeli Yakasında; İstanbul'dan Uzunköprü'ye kadar demir yoluyla Uzunköprü-Keşan-Bolayır-Gelibolu-Galata-Bıgalı-Seddülbahir üzerinden kara yoluyla; Anadolu Yakasında ise, Biga-Bayramiç-Ezine-Erenköy-Çanakkale, Biga-Balcılar-Pirgos veya Işıklar, Biga-Çınardere-Çardak-Lapseki yolları kullanılmaktaydı. Ayrıca Marmara Denizi üzerinden yoğun bir şekilde deniz taşımacılığında faydalanılmaktaydı. Şöyle ki Marmara Denizi'nin kuzey kıyısındaki; İstanbul, Şarköy, Gelibolu, Galata, Ilgardere, Akbaş, Kilya, Maydos, Kilitbahir; Marmara Denizi'nin güney kıyısında ise; Karabiga, Çardak, Lapseki ve Çanakkale gibi iskele ve limanlara denizyoluyla

²⁵³ Ataksor, **a.g.e.**, s. 119.

²⁵⁴ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 243; Ataman, **a.g.e.**, s. 99; Baykoç, **a.g.e.**, s. 133.

²⁵⁵ Şensözen, **a.g.e.**, s. 107.

²⁵⁶ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 500.

getirilen ikmal maddeleri, bahsi geçen iskele ya da limanlardaki ya da yakınlarındaki menzil depolarına ulaştırılmaktaydı.²⁵⁷

Çanakkale Cephesinde sahra mutfakları yoktu, yemekler cephenin çok gerisindeki karargâhlarda kurulan açık/seyyar mutfaklarda istisnalar dışında düzenli olarak pişirilmekteydi. Ancak mutfak ateşinin dumanı Müttefikler tarafından kolayca tespit edilebildiğinden, topçu ateşine tutulmaktaydı, dolayısıyla seyyar mutfaklar ateş menziline dışına kurulmak zorundaydı. Çanakkale’de Seddülbahir mıntikasındaki birliklerin seyyar mutfakları Soğanlıdere, Arıburnu’nda ise Maltepe-Bıgalı hattının doğusunda kurulmuştu.²⁵⁸

Yemeklerin sıcak sıcak ulaştırıldığı siperler vardı.²⁵⁹ 19. Tümen Komutanı Kaymakam Mustafa Kemal, avcı hatlarındaki erlerden yeni gelecek birliklere varıncaya dek sıcak yemek yedirilip yedirilmediğini ve yedek erzakların mevcudiyetini sıkı bir şekilde kontrol etmekteydi.²⁶⁰ Örneğin, Arıburnu Muharebeleri Raporunda 25 Nisan ile 17 Mayıs 1915 tarihleri arasında Arıburnu cephesinde bulunan askerlerin yemek ve iaşesine dair şunları yazmıştır:

“Efrada bilhassa sıcak yemek yedirilmek hususuna pek ziyade ehemmiyet verilmiş ve yalnız düşmana pek ziyade olan kurbiyetten dolayı mütevellit müşkülâtın sarf-ı nazar, bu müddet zarfında müteaddit ve kanlı muharebelerin devamı ve bu sırada birçok buhranlı anların zuhuru hasebiyle vukuu tabii olan daha büyük müşkülât içinde dahi iaşemiz hiçbir sekteye uğramayarak asker suret-i mükemmele ve muntazamada iaşe olunmuştur. Bu husus ile bizzat iştilal ederek kıt’at kumandanlıklarından yevmiye iaşe raporları celp etmek suretiyle vaziyet-i iaşe her gün taht-ı teftiş ve murakabede bulundurulmakta idi.”²⁶¹

64. Alay 3. Tabur binbaşısı Kadri Bey, Mustafa Kemal’e cevaben gönderdiği 2 Mayıs 1915 günkü raporunda bakraç ve teneke gibi yemek taşınacak kapların olmamasından dolayı askerlere sıcak yemek verilemediğini ifade etmektedir.²⁶²

Yemek genellikle koyun eti ile pişirilen pirinç, sebze ile birkaç et parçasından ibaret soğuk lapa gibiydi. Bu durum kaçınılmazdı çünkü çoğunlukla yemek uzayıp

²⁵⁷ BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı, s. 497-498.

²⁵⁸ BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı, s. 530.

²⁵⁹ Bayrı, a.g.e., s.81; Conk, a.g.e., s. 149.

²⁶⁰ Sayılır, a.g.e., s. 235-236.

²⁶¹ Mustafa Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s. 134.

²⁶² Sayılır, a.g.e., s. 239.

giden siperler boyunca ateş hattındaki birliklere ulaşınca kadar soğumaktaydı. Gündüz çıkacak dumanın düşman tarafından tespit edilerek bombardımana tutulma ihtimaline karşı sadece karanlık basınca ateş yakılarak yemek ısıtılabiliyordu.²⁶³ Karnı aç olan askerler, yemeğin ısıtılmasını bekleyecek durumda değildir. Böylece cefakâr Türk askeri için yemeği soğuk yemek mutat bir duruma gelmiştir.

Esir bulunduğu sıralarda İstanbul'dan firar eden Fransız gazeteci Emile Galli'nin Çanakkale'nin müdafaasını konu alan bir dizi makalesi Goulois Gazetesinde yayımlanmıştır. Türk Ordusu'nun askerî teşkilatlanmasından ve levazım ile iaşe hizmetlerinden bahsetmektedir. Karargâh-ı Umumî İstihbarât Şubesi Müdürü Binbaşı Seyfi Bey söz konusu makalenin Osmanlı gazetelerinde de yayımlanmasını 5 Ekim 1915'te Matbûât Müdüriyet-i Umumiyesi'nden rica etmiştir. Emile Galli, makalesinde iaşe temini hakkındaki izlenimlerini şöyle ifade etmektedir:

*“... Çanakkale'deki askerin hiçbir eksiği yoktur. Ekmek askerin bulunduğu mahalde tabh ediliyor. Un pek ziyade mebzûldür. Şibh-i cezirenini pek çok nukâtında matbahlar te'sis ve bu suretle askere muntazaman sıcak yemek verilmesi te'min edilmiştir. Birinci hat siperlerinde bulunan efrâda kahve bile veriliyor.”*²⁶⁴

Çanakkale Cephesi'nde görevli Hukuk Fakültesi mezunlarından Sivaslı Sami Efendi, bir düşman kurşunuyla yaralandıktan sonra İstanbul da hastahanedeki tedavi gördüğü sıralarda biraderine yazmış olduğu bir mektup 23 Haziran 1915 tarihli İkdâm Gazetesinin birinci sayfasında “*Kahramanlık Menkıbeleri*” başlığı altında aynen yayımlanmıştır. Mektubunda cephede ve hastahanelerde askerlere ne kadar iyi bakıldığını değinen Sivaslı Sami Efendi, iaşe bolluğunu ve çeşitliliğini “*Bütün askerlere mükemmel tayın ve yevmi sıcak karavana geldikten başka hemen her günde parmak üzümü, fındık içi, bol sigara ve şekerleme gelmektedir. Bunları az bir miktarda zannetmeyiniz. Bilakis mebzulen tevzi' edilmektedir.*”²⁶⁵ 13. Alay, 8. Bölük komutanı olan

²⁶³ Mühlman, a.g.e., s.118-119.

²⁶⁴ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2., s. 107.

²⁶⁵ İkdâm, nr. 6590, 10 Haziran 1331(23 Haziran 1915), s. 1.

Sokrat (İncesu) Efendi ise, “Gıda vaziyetine gelince askere fevkalade ve bol miktarda yiyecek içecek verilmekteydi.”²⁶⁶ şeklinde ifade etmektedirler.

Karadan ve denizden erzak naklinin devam etmesine ve 8 Temmuz’da 5. Ordu’ya yetecek kadar erzakın, 39 günlük et, 19 günlük ekmek ve bol miktarda başka yiyecek maddesi mevcut olmasına rağmen Güney Grubu erzak sıkıntısı çekmekteydi. Hatta bu konuda kovuşturma ve soruşturma da yapılmaktaydı. Üst makamlara yaptığı müracaatlardan bir sonuç alamayınca Güney Grup Komutanı Mirliya Mehmet Vehip Paşa (Kaçı)²⁶⁷, 3 Ağustos 1915’te İstanbul’daki Genel Levazım Dairesi Başkanlığına bir kuru ekmek ile birlikte gönderdiği yazısında ekmek ve iâşe hakkında yaşanan sıkıntılardan şöyle şikâyet etmektedir:

“... Et, yasal ölçünün dörtte biri olan altmış gram üzerinden hesaplanarak, haftada ancak iki kez veriliyordu ki, günlük on altı gram düşer. Erzak vesaire adıyla verilebilen, kuru baklayla zeytin tanesi ve seyrek olarak kuru fasulyeden ibarettir. Ekmek, yarısı un ve diğer yarısı toz haline dönüşmüş peksimet kırıntularından olmak üzere verilebiliyor. Ambarlar bomboştur. Birçok birlikler demirbaş erzakını da yemiştir. Sözlerim gerçeğe dayanmaktadır. Olan biten de budur. Yazılı olarak bulunduğu emredilen erzak, hüsnüniyetten ibarettir. Hüsnüniyetle yedirip içirmenin sağlanması olanaksızdır. Yedirip içirme bu biçimde giderse, güçsüz kalma, erlerin niceliğiyle beraber moralini de kemirecektir. Ne yazık ki, erlerde görülen hastalıkların kökeninin gıdasızlığın oluşturduğunu bildirmek zorunda ve Başkomutanlığımızca durumun gereğine göre yoluna konulacağı kanısındayım.

... Yemek adıyla verilen maddelere gelince; çok bayat denecek kadar kurumuş ve kısmen de kurtlanmış olan kuru baklayla, hesaba dayanarak ortalama er başına düşen 20-25 gram oranında sığır etinden oluşmaktadır.”²⁶⁸

Çanakkale Cephesi’nde 61. Alay, 3. Tabur, 13. Bölükte görevli çavuş İbrahim Arıkan, “*Harp Hatıralarım*” adlı eserinde 1915 yılının Ekim ayının sonlarına doğru bir değerlendirme yapmakta ve “... erzakımız her gün yalnız böcekli bakla” diyerek şikayette bulunmaktadır.²⁶⁹

En tehlikeli siperler, geri hatlardaki siperlerle ve birbirleriyle bağlantısı olmayan bir veya birkaç kişilik avcı hattındaki bağımsız siperlerdi. Öyle zamanlar

²⁶⁶ Sokrat İncesu, **Birinci Dünya Savaşında Çanakkale - Arıburnu Hatıralarım**, Çanakkale, Esen Matbaası, 1964, s. 17.

²⁶⁷ Görgülü, a.g.e., s. 78, 80.

²⁶⁸ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 280-281.

²⁶⁹ Arıkan, a.g.e., s. 48.

olurdu ki buralarda bulunan askerlerin günlerce siperlerden değil çıkmak başını bile kaldırması imkânsızdı. Avcı siperlerine yiyecek erzak ise muhtemelen kamuflajlı irtibat sandıkları ile yapılmaktaydı. Avcı siperlerine sandıklarla ulaştırılan yiyecekler genelde dökülmeyecek; pilav, üzüm, et konservesi, et ve yumurtadan oluşmaktaydı.²⁷⁰ Çanakkale Cephesi'ndeki bütün askerlere ayırım yapılmaksızın ekstra olarak; fındık içi, üzüm, peynir, balık, reçel, badem²⁷¹, ceviz ve kestane²⁷² de dağıtılmakta hatta çuvallarla siperlerin en uç noktasındaki mazgallara kadar ulaştırılmaktaydı.

İran Cephesi

İran Seferine 9 Mayıs 1916'dan itibaren Irak Cephesi'ndeki 6. Ordu'ya bağlı 13. Kolordu görevlendirilmişti. Yaklaşık on bir aydan fazla süren bu sefer sırasında, gidiş yolculuğu Ruslarla muharebe ede ede devam etmiş ve yaklaşık dört ay, dönüş yolculuğu ise bir ay kadar sürmüştü. Yolculuklar yapıldığı esnada iâşe ve yemek konusunda çok büyük sıkıntılar yaşandı. Yerleşim yerlerinde ya da yakınlarında karargâhlar kurulduğu zamanlarda ise iâşe temini, bölge idarecilerinin destekleriyle yerli halktan ve tüccarlardan nakit veya senet karşılığı temin edildi.²⁷³ Sıkıntılar yaşanan kış aylarına nispeten diğer zamanlar daha refah içinde geçirilmiştir. Söz konusu kolordunun 2. Tümen, 1. Alay'da tabur komutanı olan Teğmen Abidin Ege, bu konu hakkında günlüğünde 19 Ağustos 1916 tarihine, "*Her şey bol. Ekmek gayet ucuz. Üzüm, karpuz, yumurta, yoğurt gayet bol. Buralarda gayet nefis yiyecekler yiyerek iyi bir hayat geçiriyoruz.*" şeklinde not düşmüştü.²⁷⁴

Araplar Mekke'de Şerif Hüseyin liderliğinde 2 Haziran 1916'da ayaklanma başlatmışlardı.²⁷⁵ Medine ile güney batısındaki Kızıldeniz arasında bulunan ve bir geçit bölgesi özelliği taşıyan Gayır civarını savunmakla 17 Haziran 1916'dan itibaren 4. Ordu'dan 42. Alay görevlendirilmişti. Arap asillerle 10 Aralık gününe

²⁷⁰ Sayılır, **a.g.e.**, s. 239.

²⁷¹ Çanlı, **a.g.e.**, s. 51; İnceoğlu, **a.g.e.**, s. 163.

²⁷² Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 146.

²⁷³ Sabis, **a.g.e.**, s. 180, 343-344-347.

²⁷⁴ Ege, **a.g.e.**, s. 368.

²⁷⁵ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 192, 237.

kadar bahsi geçen bölgede muharebelerin devam ettiği esnada iaşe temini konusunda büyük sıkıntılar yaşandı. Subay ve erler çoğu zaman deve eti ve yağsız mercimek yemek zorunda kalmışlardı. Hurma bile erlere sayıyla dağıtılmaktaydı.²⁷⁶

Tuz bir kese içinde ceplerde taşınıyordu. Tuz öyle kıymetli idi ki bir günlük ekmek tayını karşılığında sadece bir kaşık tuz alınabiliyordu.²⁷⁷ Çanakkale Cephesi hariç diğer cephelerde çoğu zaman erlere sadece kuru peksimet verildiği olurdu.²⁷⁸

2.2. SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN BEDENSEL İHTİYAÇLARI VE BUNLARIN KARŞILANMASI

2.2.1. Siperdeki Türk Askerinin Sağlık Durumu ve Tedavi Hizmetleri

Siperlerdeki ve cephelerdeki Türk Askerine sağlık hizmetleri; cephede açılan seyyar hastahaneler²⁷⁹, sahra hastahaneleri²⁸⁰, hastahaneler, harp hastahaneleri²⁸¹, menzil hastahaneleri²⁸² nekahethâneler²⁸³, sıhhiye istasyonları²⁸⁴, sıhhiye depoları²⁸⁵

²⁷⁶ Ahmet Nuri Diriker, **Cephelerde Bir Ömür**, Haz: Ahmet Diriker, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s. 72-83.

²⁷⁷ **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 175.

²⁷⁸ Abdullah Fevzi Efendi, **a.g.e.**, s. 305.

²⁷⁹ Seyyar Hastahaneler: Tümenlerin bünyesinde teşkil edilen, iki yüz, daha sonra iki yüz elliye çıkarıldı, yatak kapasiteli ve yarbay rütbesinde bir baştabip tarafından idare edilen hastahanelerdir. Baştabibin yüzbaşı rütbeli bir tabip yardımcısı vardı. Alay ve taburlarda ise binbaşı rütbesine haiz tabipler görev yapmaktaydılar. (**İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 143; Doğu Cephesi'ndeki sağlık hizmetlerine yönelik çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, Yay. Haz: Özlem Demireğen vd., ATESE Yay., Ankara 2011)

²⁸⁰ Sahra Hastahaneleri: Her Osmanlı kolordusunun bünyesinde açılan toplam üçer yüz yatak kapasiteli hastahanelerdir. Genellikle yirmi yatağın sığabileceği büyüklükteki beyaz boyman çadırında tedavi hizmeti verilmekteydi. (Ege, **a.g.e.**, s.161-162; Güralp, **a.g.e.**, s. 76; Demireğen vd., **a.g.e.**)

²⁸¹ Harp Hastahaneleri: Müstahkem mevkiilerde açılan beş yüz yatak kapasiteli hastahanelerdir.

²⁸² Menzil Hastahaneleri: Her orduda bir menzil müfettişliği vardır. Bu menzil müfettişliği tarafından ulaşım hattı üzerinde belirlenen menzil noktalarında açılan ve Sağlık Daire Başkanlığı'nın idaresi altındaki yüz elli yataklı hastahanelerdir. Bu hastahanelerde; cephede yaralanan veya hastalanan, sevk edildiği cepheye gitmekte iken hastalananlar ve civarda bulunan birliklerin/ ihtiyatların hasta veya yaralıları tedavi edilmekteydi. **Vakt-ı Seferde**, s. 22.

²⁸³ Nekahethâne: Hastahaneden taburcu edilen yaralı ve hastaların sevk edildiği Menzil Hastahanelerine bağlı bir nevi Rehabilitasyon Merkezi/ Sağlık Yurdudur. Nekahethânelerde biraz olsun sağlıklı beslenen ve dinlendirilen askerlere güç kazandırılmaya çalışılırken, diğer taraftan da

idman talimleri yaptırılarak askerler yeniden cepheye gönderilmek üzere hazırlanmaktaydı. Aynı zamanda söz konusu merkezdeki askerler sağlıklarının el verdiği ölçüde bağ bahçe işlerinde çalıştırılmaktaydı. (**Vakt-ı Seferde**, s. 25; Sağlam, **a.g.e.**, s.32; **Harp Mecmuası**, S.19, Mayıs 1333, s.301, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 20. 07. 2016- 21.00.) Birçok nekahethaneden biriside Tekirdağ-Mürefte'deki önüne üç çadır kurulan bir okuldu. Buraya gelen askerler önce çadırlara alınarak tırnakları kesilir, tıraş edilir ve banyoları da yaptırıldıktan sonra temiz giysiler giydirilerek sağlık yurduna alınırdı. (Çöl, **a.g.e.**, s. 56) Oldukça çok sayıda açılan nekahathânelerden bazıları şunlardır: Elazığ'da (**Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 175), Irak'ta Kâzimiye'de, 1915 yılında faaliyete geçirilmiş olan 3.000 kişilik bir nekahathâne (**İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 302; Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 563), 5. Ordu bünyesinde Havuzlar Deresi'nde ve 4. Ordu bünyesinde ise Ayn Sufer, (**Harp Mecmuası**, S.8, Nisan 1332, s. 126, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 13. 02. 2017- 12.30.) Rahle ve Beyrut'ta birer nekahethâne vardı. Cemal Paşa'nın 28 Temmuz 1915 tarih ve 287 numaralı Nekahethâne talimatına göre yaz mevsimindeki günlük program şöyledir. “*Saat 07.00'de sütlü çay, sütlü çikolata veya sütlü kahve, bir rafadan yumurta ve yeterli ekmekle sabah kahvaltısı; saat 09.00'dan 11.00'e kadar hastaları yormayacak şekilde silahsız eğitim ve sıhhi jimnastik oyunları, beden hareketleri; saat 12.00'de öğle yemeği, saat 16.00'dan 18.00'e kadar ders, saat 18.00'de akşam yemeği, 20.00'den 21.00'e kadar haftada iki kez nekahethâne doktoru tarafından askerî sağlık ve iki kez de nekahethâne subayı tarafından teorik askerî eğitim ve öğretim dersleri ve saat 21.00'de yat borusu. Nekahethânelerin kadrolarında bir tabip, bir eczacı, bir idari görevli, iki sekreter, bir iâşe sorumlusu, bir iâşe yardımcısı, bir inzibat, iki aşçı ve yirmi sıhhiye askerî görev yapar.*” (Ahmet Tetik, “4'üncü Ordu Komutanlığı'nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, S. 30, 2008, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=573>, Erişim: 25.09.2017, 17.00).

²⁸⁴ Sıhhiye İstasyonları; cephelerden ilk menzil hastahanelerine, buralardan da diğer hastahanelere hasta ve yaralıların sevk edildikleri esnada tedavi ve bakımlarının yapıldığı sağlık kuruluşlarıdır. Bu istasyonlar çoğunlukla kışla, okul gibi büyük alanlarda veya evlerde kurulmakla birlikte, her birinde birer temizleme yeri ve özellikle duş düzeni olan hamamlar bulunurdu. (**İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 486.) Sıhhiye İstasyonları, genellikle 15-20 km. aralıklarla kurulmuşlardır. Bunun nedeni ise hasta ve yaralıların sevk için kullanılacak yeterince nakliye vasıtası olmamasıdır. Bulunduğu mevkiinin önemine göre 50 ila 400 yataklı olan Sıhhiye İstasyonları, kapasitesine göre bir doktor, bir cerrah ve bir eczacı veya sıhhiye erbaşının idaresindeydi. Söz konusu istasyonlara, gelen askerlerin sargıları değiştirilerek pansumanları yapılırken gerekenlere de aşı yapılırdı. (Tevfik Sağlam, **Büyük Harp'te 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul, Genelkurmay X. Ş., Askerî Matbaa, 1941, s. 45.) Daha sonra yaralı veya hastalar, Sıhhiye İstasyonları aracılığıyla sevk edildikleri hastahanelere yaralı veya hasta araba kolları vasıtasıyla ulaştırılırdı. (Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Muharebelerinde Cephe ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı Dergisi**, AÇASAM, S. 10-11, 2011, s. 30.) “...**Sağlık Hizmetleri**” olarak kısaltılacaktır.

²⁸⁵ Sıhhiye Deposu: Savaş sırasında, İstanbul'dan cephelere malzeme sevkiyatı yapılmakta oldukça güçlük çekilmekteydi. Bu soruna çözüm için her vilayet ve liva merkezlerine birer Sıhhiye Deposu kurulmuştur. Doğu Cephesinin yığınak merkezi olan Erzurum'da üç adet sıhhiye deposu

ve prevantoryumlar²⁸⁶ aracılığıyla verilmekteydi. Savaş süresince bir taraftan mevcut olan hastahanelerin yatak kapasitesi artırılmaya çalışılırken diğer taraftan da sağlık hizmetinde kullanılabilecek resmi ve özel mülkiyete ait binalardan da faydalanılmıştır.²⁸⁷

23 Temmuz 1330 (5 Ağustos 1914) ilan edilen seferberlik emri gereği, Osmanlı Devleti, ordunun sıhhiye hizmetlerine yönelik belirlenen bir plan dâhilinde hazırlık yapmaya başlamıştı. Alınan kararlar ve yeni düzenlemeler doğrultusunda her bir tûmende ikişer adet seyyar hastahane, üç tûmenden teşkil edilen kolordularda ise böylece toplam 6 seyyar hastahane vardı. Sağlık hizmeti de her piyade tûmeninin kadrosunda bulunan birer sıhhiye bölüğü tarafından verilmekteydi. Ayrıca her Osmanlı kolordusunun kuruluşunda bir sahra hastahanesi teşkil edilmeye başlandı.²⁸⁸ Bunlara ilaveten Sağlık Daire Başkanlığı'nın emri altında harp ve menzil hastahaneleri de mevcuttu.²⁸⁹

Kafkas Cephesindeki kolorduların seferi kuruluşunda yeni düzenleme yapılarak 6 seyyar hastahanenin 3'ü 18 Ekim 1914'te lağvedildi. Dolayısıyla 3. Ordu'nun sıhhi teşkilatı; her tûmende bir sıhhiye bölüğü, her kolorduda üçer seyyar hastahane, yani üç piyade tûmenine birer tane olmak üzere üç seyyar hastahane, olmak üzere düzenlenmiştir. Hudut ve Jandarma taburlarının da sıhhi teşkilatları

hazırlanmıştı. Savaş sırasında gerektiğinde ihtiyaç duyulan yerlere yeni Sıhhiye Deposu kurulmaya devam edildi. Örneğin; Bitlis ve Muş'a da yeni depolar kurulmuştur. (Sağlam, **a.g.e.**, s.302, 20, 7.).

²⁸⁶ Prevantoryum/Sanatoryum: Hastahanelerden taburcu edilen ve verem şüphelisi olan askerler ile vücutlarına verem mikrobunu girmesine rağmen henüz hastalığa yakalanmamış zayıf kimselerin, vereme yakalanmalarını önlemek amacıyla bakıldıkları sağlık kurumudur. **Vakt-ı Seferde**, s. 21; (Çakmak, **a.g.e.**, s. 659,626.) Çanakkale Cephesinde Maltepe Köyü'nün kuzeyinde Kızılay'ın bir sanatoryumu vardı. (Çöl, **a.g.e.**, s. 57).

²⁸⁷ **Vakt-ı Seferde**, s. 17; İlden, **a.g.e.**, s. 78; Hanri Benazus, **Beyaz Ölüm**, İstanbul, Bizimkitaplar Yay., Bs. 5, 2015, s. 564.

²⁸⁸ Seyyar hastahaneler mensup oldukları kolordunun numarasıyla anılmaktaydı. Örneğin, 7. Kolordu'nun 5. Seyyar hastahanesi gibi. **Vakt-ı Seferde**, s. 12; **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 145.

²⁸⁹ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s.143; **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 645; Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 92.

mevcuttu. Süvari tümenlerinde ise ne sıhhiye bölüğü nede seyyar hastahane vardı. Daha sonraları “*Hasta Nakliye Müfrezesi*” de oluşturulmuştur.²⁹⁰

Piyade Nizâmnâmesi’ne göre, bir onbaşidan alay komutanına kadar, her idari kademedede bulunan komutanların ortak ve en önemli vazifelerinden birisi komutası altında bulunan askerlerin sağlığını korumaktır.²⁹¹ Tabur tabipleri, askerlerin yemeğini kontrol ettikleri gibi, onların sağlık durumları ve günlük yedikleri yemek hakkında mensup oldukları Alay’a ve Tümen’in Baştabipliğine her gün rapor vermekteydiler.²⁹² Tümen’in Baştabipliğine gelen raporlar temel alınarak tümen bazında, günlük sağlık istatistikleri ile sağlık durum raporları hazırlanarak kolordu tabibine, tümen komutanına, kolordu komutanına ve sıhhiye dairesine gönderilmekteydi.²⁹³

Siperlerde veya cephelerde yaralananlara ilk müdahalenin bulunduğu yerde yapılabilmesi için her subay ve asker, çantalarının kapağının arka tarafına ya da ceketlerinin sol aşağı ucunun iç tarafına dikilmiş olan “*harp/pansuman paketleri*” içerisindeki malzemeler ile yapılmaktaydı.²⁹⁴ Harp paketinin içinde tentürdiyot, gazlı bez ve bant gibi sargı malzemeleri mevcuttu.²⁹⁵ Alay komutanlarının yaptığı plan uyarınca bölüklerin askerlerine, alay doktorları tarafından sargı paketlerinin kullanım şekilleri ve faydaları hakkında bilgi verilir.²⁹⁶ Birlikler siper hatlarına girecekleri zaman, taarruza veya bir baskına çıkılmadan önce askerlerin harp paketleri tek tek kontrol edilir ve eksikleri varsa tamamlanırdı.²⁹⁷

Yaralı veya hasta, muharebe alanında birliğiyle beraber hareket eden “*teskereciler (sıhhiye erleri)*” tarafından taşınarak²⁹⁸ “*yaralı yuvalarına*” götürülür

²⁹⁰ **Vakt-ı Seferde**, s. 11; **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 653,730; Sağlam, **a.g.e.**, s. 6.

²⁹¹ **Piyade Nizâmnâmesi**, s. 14, 35, 39, 58.

²⁹² Ataksor, **a.g.e.**, s. 256.

²⁹³ Uçar, **a.g.dt.**, s. 113.

²⁹⁴ **Vakt-ı Seferde**, s. 3; **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 704.

²⁹⁵ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 48, 374.; Durukan, **a.g.e.**, s. 97.

²⁹⁶ **Piyade Nizâmnâmesi**, s. 65.

²⁹⁷ Çöl, **a.g.e.**, s. 41.

²⁹⁸ Piyade, süvari ya da topçu hangi sınıftan olursa olsun sıhhiye erleri sol kollarında Hilal-i Ahmer işareti bulunan beyaz bir pazu pandı takmaktaydılar. Aynı zamanda her sıhhiyeci sahip olduğu bir ilk

ve ilk müdahale, yapılırdı. Burada yaranın durumuna göre yaralı ya cepheye ya da taburların açtığı “*Kıt’a Sargı Yerleri*”ne gönderilir idi. Kıt’a sargı yerlerinden geri bölgeye sevk edilecek olanlar, yaranın durumuna göre, hafif yaralı toplama yerlerine yaya olarak; yarası ağır olanlar ise araba durak yerlerine gönderilir, buradan da tümen sıhhiye bölüklerinin açtığı “*Büyük Sargı Yerleri*”ne gönderilirdi. Tümenlerin Büyük Sargı Yerleri’ne gelen yaralı ve hastaların tedavisi ve hatta basit ameliyatları yapılır, daha ileri tedavi gerekenler ve yatak mevcudundan fazla olanlar, seyyar hastahanelere ya da menzil hastahanelerine yollanırdı. Seyyar hastahanelerde tedavisi yapılamayacak olanlar da sağlık hizmetinin ikinci aşamasında yer alan daha teşekküllü hastahanelere sevk edilirdi.²⁹⁹ Yaralı veya hastaların birliklerinden ilk menzil noktasına kadar olan sevkiyatı mensup oldukları kolorduların “*Sıhhiye Bölükleri*”, daha sonraki aşama da ise her ordunun menzil müfettişliğinde bulunan “*Hasta Nakliye Müfrezeleri*” tarafından yapılmaktaydı. Yaralılar, cepheye erzak veya cephaneye taşıyan nakliye kollarına ait araba veya yük hayvanlarıyla taşınmaktaydı. Sıhhiye bölükleri, “*Araba Durak Yerleri*” ve “*Hafif Yaralı Toplama Yerleri*” açarak nakliye arabaları ile yaralı kafilelerinin sorunsuz bir şekilde ve hızla sevk edilmesini sağlamaya çalışırlardı.³⁰⁰ Sıhhiye Bölükleri, sevk etmekte oldukları yaralı veya hastaları kendi sedyeleriyle taşırlardı. Yaralı sayısına göre, gerekli görülen mesafelerde konaklanır ve hemen çadır kurularak yaralı veya hastalar çadırlara alınırdı.³⁰¹ Büyük Sargı Yerleri’ den hastahaneye sevk edilen yaralı veya hasta

yardım çantası (yaralıya müdahale için), bir adet hasta kayıt kütüğü (yaralı ve şehitlerin kayıt edildiği), bir adet bardaklı matara (gerekirse yaralıya su vermek için) ve birer çadır parçası (yaralıları taşımak için) ile hizmet vermekteydiler. Bir sıhhiye mangası, üç adet hasta teskeresi ve her teskereye dört kişi olmak üzere toplam 12 kişiden ibaretti. **Vakt-ı Seferde**, s. 4, 9; **Piyade Nizâmnamesi**, s. 32.

²⁹⁹ **Vakt-ı Seferde**, s. 17; Sağlam, **a.g.e.**, 23-24,28-30; İstekli, **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s.24-25; Conk, **a.g.e.**, s. 146-151; **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 545-546.

³⁰⁰ **Vakt-ı Seferde**, s. 16, 28-29; **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 730; Demireğen vd., **a.g.e.**, s. 55; Şadan Maraş Öymen-İ. Edip Emil Öymen, **Çanakkale Acı İlaç: 18 Mart 1915-9 Ocak 1916**, İstanbul, Deva Holding, 2005, s. 56.

³⁰¹ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 26.

askerlerin boyunlarına teşhis ve uygulanan tedavi hakkında bilgi içeren birer “yaralı/hasta kartı” takılırdı.³⁰²

Yaralı askerin cephedeki sağlık birimlerine sevk aşamalarına dair nasıl bir yol izlendiğini Cemil (Conk) Paşa’nın anısından takip etmek mümkündür. Anafartalar Cephesi’nde 4. Tümen komutanı iken 24 Haziran 1915’te muharebeler esnasında yaralan Yarbay Cemil (Conk) Bey, yerine vekâleten tayin edilen 34. Alay’ın komutanı Yümni Bey’e saat 12.00’de mıntıkayı teslim eder, ardından sedye üzerinde Soğanlıdere’deki sıhhiye bölüğüne getirilir. Paşa sevkinin nasıl gerçekleştiğini şöyle anlatmaktadır:

“Vakit geceyarısını geçmişti. Sıhhiye bölüğü kumandanı Hamdi ve İkinci tümen Başhekimi Ziya Beylerin çadırlarında misafir edildim. Yarama tekrar pansuman yaptılar. Sabah olmuştu. Saat 11.00’de sıhhiye bölüğünden bindirildiğim araba ile, göğsümde yaralı yaftası olduğu halde, Kilitbahir civarındaki “Seyyar Yaralılar Hastahanesi”ne vardım.

Yaralılar Hastahanesi, büyük büyük ağaçların altında kurulmuş çadırlardan ibaretti.

Yaralı kâğıdımda şunlar yazılıydı:

İsim: Cemil Bey.

Rütbe: Kaymakam.

Kıt’a: 36. Alay Kumandanı.

İcra olunan sıhhi tedbirler: Pansuman.

Nevi ve tarihi: 11-12 Haziran 1331 (24-25 Haziran 1915)

Esmark sargısı konulmuş ise: (tarih, saat, dakikası)

Müessir bir ilaç verilmiş ise: (ismi, tarihi, miktarı)

İmza

Onikinci Sıhhiye Bölüğü: Hamdi.

Seyyar Yaralılar Hastahanesi’nde beni 71. Alay Başhekimi Moiz Bey karşıladı. Hazret, 24 saattir yemek yemediğimi keşfetmiş gibi et, yoğurt ve kaysı konservesinden ibaret mükellef bir öğle yemeği ikram etti.

Az sonra Alay karargâhından gönderilen eşyam geldi. Saat 15.00’te, Şirketi Hayriye’nin 60 numaralı vapuru ile Çanakkale’den hasta alınacağımı ve bu vapurla benim de İstanbul’a gideceğim Akbaş’tan bildirildi.”³⁰³

Hasta veya yaralı bir asker kendi taburunun doktoruna muayene olabileceği gibi başka bir taburun doktoruna da muayene olabilirdi. Kendi tabur doktorundan her hangi bir sevk almadan başka bir tabur doktoruna muayene olmak, o doktorun

³⁰² Conk, a.g.e., s. 148; Cephe ve Esaret Hatıraları, s. 21; Çanlı, a.g.e., s. 46; Çetinkaya, a.g.e., s. 109

³⁰³ Conk, a.g.e., s. 147-148.

isteğine bağlıydı. Yani tabur doktoru istemez ise başka bir tabur mensubu hasta veya yaralıyı kabul etmezdi. Ancak muharebe hatlarında mensubiyet aranmaz, yaralı ve acil durumdaki her asker müracaat ettiği doktor tarafından muayene ve tedavi edilirdi. Alay mensuplarının, alay doktoru tarafından her üç ayda bir savaşımaya elverişli olup olmadıklarına dair en az bir defa muayene edilmesi gerekmektedir.³⁰⁴

Cephe hattındaki değişime paralel olarak seyyar hastahaneler³⁰⁵, sıhhiye bölüğü ve sargı merkezleri bağlı buldukları birlikle beraber kademeli olarak ileriye ya da geriye doğru hareket ettirilmekteydi.³⁰⁶ Bunların hizmet verdiği yerler tümen komutanları tarafından, bünyesinde bulunan birliklere verilen emirlerle bildirilmekteydi.³⁰⁷ Örneğin, Mustafa Kemal'in komutası altındaki 19. Fırka'nın sadece bir sıhhiye bölüğü vardı ve söz konusu bölük önce Kocadere'de daha sonraları ise Çataldere'de konuşlanmıştı.³⁰⁸

Seddülbahir gibi sahil kesimine yakın siperlerde, sargı yerleri olarak zeminlikler hazırlanmıştır. Şöyle ki sargı yerleri, genellikle iki siperi birbirine bağlayan muvasalat/irtibat yolları üzerinde uygun bulunan yerlerde içlere doğru oyuntu oluşturacak şekilde kazılırdı.³⁰⁹ Sargı yerleri belirlenirken Cephenin durumuna göre tespit yapılır gerekirse sargı yerleri bir takım kadar askerle muhafaza altına alınırdı. Düşman askerlerinin sızma ihtimali ve yaralı esirlerinde tedavilerinin yapılması dolayısıyla sargı yerlerinin güvenlik açısından korunmasına özen gösterilmekteydi.³¹⁰ Tabur düzeyinde teşkil edilen kıt'a sargı yerlerinde tedavi hizmeti, bir hekim ve taburların her bölüğünün ana sıhhiye unsuru olan 8 teskereci

³⁰⁴ **Piyade Nizâmname**sı, s. 67, 71-72.

³⁰⁵ Çetinkaya, **a.g.e.**, s. 138; Marancı, **a.g.e.**, s. 115.

³⁰⁶ **Vakt-ı Seferde**, s. 14; **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 775; Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, s.21; Ataksor, **a.g.e.**, s. 194; Sermet Atacanlı, **Arıburnu'nun İlk Müdafaası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015. s.72, 76, 87. "**Arıburnu'nun İlk Müdafaası**" olarak anılacaktır.

³⁰⁷ Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, s. 28, 44, 45, 49, 54; Sayılır, **a.g.e.**, s. 247, 351; **Arıburnu'nun İlk Müdafaası**, s. 158.

³⁰⁸ Mustafa Kemal, **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, s. 67, 97, 132, 134

³⁰⁹ Mahmut Sabri Bey (Binbaşı), **Seddülbahir Muharebesi ve 26. Alay. 3. Tabur Harekâtı: Çanakkale Hatıraları**, C. 3, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., İstanbul 2003, s. 66.

³¹⁰ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 120.

er, 4 teskere ve 2 sıhhiye sırt çantası ile verilmekteydi. Tabur hekimi aynı zamanda revir baştabibi olarak görev yapmaktaydı.³¹¹

Siperlerde yaralananlar sedyeler üzerinde sıhhiyelerin omuzlarında sargı yerlerine taşınmaktaydı. Düzgün yolların olmamasından dolayı sedyede taşınan yaralı sarsıntı geçirdikçe acısı bir kat daha artmaktaydı. Yedinci Tüme mensup Mustafa Şefik Efendi de böyle bir anda yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:

“Sıhhiye onbaşısı yarımı sarıp sedye ile omuzlarına alarak tehlikeli muntıkadan bir an evvel çıkmak ve sargı yerine yetiştirilmek için feryadına asla ehemmiyet vermeyip seri yürüyüşle iki saat zarfında taburumuzun sargı yerine ulaştık. Fakat bu iki saat zarfında duyduğum ıstırap dünyada çektiğim meşakkatin hepsinden çoktu. Yollar dar ve taşlık olduğundan sıhhiye neferleri muntazam adım atamadıklarından dolayı sedye sallandıkça sanki Azrail başında canımı almaya çalışıyor zannediyordum.”³¹²

Sarıkamış Taarruzuna katılan askerlere sadece kolorduların bünyesinde bulunan sıhhiye tesisleri ile hizmet verilmişti. Sıhhiye tesisleri aslında, iki doktor ve sıhhiye erleri tarafından tedavi hizmeti verilmeye çalışılan, karlı zemin üzerine kurulan bir portatif çadırlardan ibaretti.³¹³ Hasta ve yaralılar yaya olarak, yürüyemeyecek durumda olanlar ise nakliyatta kullanılan menzil arabalarıyla Hasankale üzerinden Erzurum’a sevk edilmekteydi. Hasta ve yaralılar, Samsun ve Sivas’tan getirilen yaylı ve dört tekerlekli öküz/ kağrı arabaları ile taşınmaktaydı.³¹⁴ Kafkas Cephesindeki 93. Alay’ın 2. Taburunun seyyar hastahanesinde doktorlar, 16 Aralık 1914 de henüz bir düzen oluşturamamışlardı. Hasankale Menzil Hastahanesi’ne sevk edilmesi gereken ağır hastalar son raddeye kadar burada bekletiliyordu. Aynı zamanda revir de açılmamış bulaşıcı hastalığa yakalanmış olanlar muayene edilerek tecrit edilmemişti. Bu durumu sıhhiye reisine yaptırdığı teftiş sonucu tespit eden Hafız Hakkı Paşa ihmali bulunanları açıkça uyarmış ayrıca

³¹¹ Uçar, **a.g.dt.**, s. 116-117; Muharrem Uçar-Süleyman Deniz, “Türk Tarihinde Askeri Sağlık Hizmetleri”, **TAF Preventive Medicine Bulletin**, S. 11/1, 2012, s. 115.

³¹² Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 135.

³¹³ Serhadoğlu, **a.g.e.**, s. 110.

³¹⁴ **Kaybolan Yıllar**, s. 19; **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s.30; **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 670.

Tortum civarında 3.000 yataklık hastahane oluşturmak için sıhhi malzeme hazırlatmaya başlamıştır.³¹⁵

Sarıkamış Muharebesi sonrası hastahanelerin durumunu 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa; “Hastahanelerde bir sefalet. İnsanlar birbiri üstünde. Dünden beri uğraşıyorum. Erzurum’dan iki doktor, eczacı gelecek. Dün 40 cenaze çıkarttım. Bugün de yine beş on çürümüş cenaze.” Şeklinde anlatmaktadır. Daha sonra bizzat Paşa’nın kendisinin bulmuş olduğu evleri tedavi amaçlı hasta ve yaralılara tahsis etmiştir.³¹⁶ Böylece hastahanelerdeki izdihama son vermeye çalışmıştır. Ancak çabalarının yeterli gelmediğini kısa sürede gören Hafız Hakkı Paşa, yaşadığı bir olayı şöyle anlatmaktadır:

“Hastaların yemekleri ve hâli bir türlü düzelmiyor. Bugün yine birçok adam dövdüm ve zannederim, artık düzeliyor derken yine bir felâket karşısında bulundum. Hastahane yanında bir hastamız titrek ayaklarıyla matarasını doldurmaya gidiyor!

-Niçin gidiyorsun! Sordum.

-Ne yapayım efendim, para ile su satıyorlar. Benim param yok!

-Kim satıyor?

-Dirk.

-Direk kim?

-Hademe.

-Haydi göster.

-Yürüdük. Zavallı cenaze gibi. 250 metreyi beş dakikada kat etti. Hastahane denilen ahıra girdik. Yine iki ölü var idi. İçeride bir telâş! Su değil ekmek satılıyordu. İri yarı bir çavuş 60 para-5 kuruşa ekmek satıyordu. Öldüresiye dövdüm. Taşla kafasını ezdim. Firara koyuldu. Yanımda küçük Münir (milâzım), yetiştim. Münir herifi altına aldı. Bir kasatura buldum, kafasını gözünü parçaladım. Hastalar ağasını da berbat ettim.”³¹⁷

Kafkas Cephesi

Şiddetli çarpışmaların cereyan ettiği Sarıkamış Muharebesinden sonra 3. Ordu Karargâhı Hasankale’ye çekilmişti. Ordunun yaralı ve hasta askerleri devamlı olarak gerilere hastahanelere sevk edilmişti. Hastahaneler yetersiz kalınca yaralı ve hastalar Hasankale’deki binalara okullara, evlere hatta ahırlara yerleştirilmişlerdi. Birbirinden bu kadar kopuk binalarda tedavi hizmetlerine doktorların yetişmesi ve bu yerlerin

³¹⁵ Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 89.

³¹⁶ Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 98-99.

³¹⁷ Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 100.

kontrol altında tutulabilmesi neredeyse imkânsızdı. Hastahane adıyla anılan yerleri 20 Ocak 1915'te teftiş eden Hafız Hakkı Paşa, yaşanan acı kayıplar hakkında şöyle bir durum değerlendirmesi yapmaktadır: *“Hastahaneleri gezdim. Felâket. Maktel: Yevmiye 44 şehit, 40'da Köprüköy'de, bugün 130 Erzurum'da. Bir o kadar da yollarda ve diğer hastahaneleri de sayarsak harp zayıyatı hariç yevmiye 420-450 nefer zayi ediyoruz. O halde şu son 20 gün zarfında 9.000 genç gömdük demektir.”*³¹⁸

Hastahaneler konusunda radikal kararlar alan Hafız Hakkı Paşa, Erzincan, Bayburt ve diğer bütün menzil noktaları kumandanlıklarına ve yerel idarecilere bir emir göndermişti. Bu emirde maktel gördüğü yerlerdeki sorumlu yetkilileri; nokta kumandanı ile mutasarrıf veya kaymakamı mutlaka astıracağını bildirmekteydi.³¹⁹

Kafkas Cephesindeki hastahaneler tedavi konusunda yetersiz kalıyor ve hastahanelere giren yaralı ve hasta askerlerin üçte biri ölüyordu. Ölüm oranlarının bu kadar yüksek olmasının nedenlerinden birisi henüz sağlık teşkilatı bir düzene sokulamadığından ve hastahanelerin kapasitesinin yetersiz kalmasıydı. 10.000-12.000 kişilik hastahane olması gerekirken, başlangıçta Erzurum'da 900, Erzincan'da 500 kişilik hastahane vardı. Bitlis Hastahanesi 2. Kademe bir menzil hastahanesi vasfında, Muş, Elazığ, Diyarbakır, hastahaneleri ise menzil kıymeti olan hastahanelerdi. Yine de bu sayılar ihtiyacı karşılamaktan oldukça uzaktır. Her ay hastahanelere 30.000 kişinin girmesi nedeniyle sıhhi temizlik sorun olarak salgın hastalıkların (Tifüs, dönüşümlü humma, dizanteri, tifo vb.) ortaya çıkmasına neden olmuştu.³²⁰ Bu salgınlar sırasında tifüse yakalanan 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 13 Şubat 1915'te Erzurum'da vefat etmiştir.³²¹

1915 yazında 3. Ordu'nun geri bölgesindeki sıhhiye teşkilatı kuvvetlendirilmeye çalışıldı. Mevsimin olumlu koşullarından faydalanılarak çadırılı

³¹⁸ Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 101.

³¹⁹ Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 102.

³²⁰ Sağlam, **a.g.e.**, s. 6-7; Çakmak, **a.g.e.**, s. 114.

³²¹ Larcher, **a.g.e.**, s. 355.

hastahane ve nekahethâneler açıldı. Yatak sayısı Trabzon'da 1500'e, Erzincan'da 5000'e Sivas'ta ise 1000'e çıkarıldı.³²²

30 Mart 1916'da yapılan yeni düzenlemeyle, tümenlerin sıhhiye bölükleri 16 teskere esasına göre tertiplendi. Sıhhiye bölüklerinin mekkâre sayısı artırılarak hareket kabiliyetleri artırıldı. Hastahanelerin er ve ulaştırma araç kadroları artırıldı.³²³

Irak Cephesi

Irak Cephesi'ndeki 6. Ordu'da sağlık hizmetleri ilk başlarda; Bağdat, Nusaybin, Resulayn, Hangin, Musul ve Kerkük'te teşkil edilen hastanelerde verilmekteydi. 6. Ordu'ya bağlı 13. Kolordu'nun ilk etapta üç seyyar hastahanesi, tek bir hastahane olarak birleştirildi. 12. Kolordu'nun Musul ve Kerkük'te bulunan hastahanelerine İstanbul'dan doktor ve sağlık personeli gönderildi. Basra'dan Kutü'l-Amâre'ye çekilen 38. Tümen orada bir hastahane açmıştı. 35. Tümen'in de Kutü'l-Amâre'nin 15 km. kuzeydoğusunda bir seyyar hastahanesi vardı.³²⁴ Ayrıca Bağdat, Nusaybin, Resulayn, Hangin Kızılay'da bahsi geçen kasabada 100 yataklı bir hastahane kurdu.³²⁵ Bunlarla birlikte hastahaneye dönüştürülen Nehir İdaresi'nin Bağdat Vapuru³²⁶, Hamidiye Vapuru, tamamen hastahane haline getirilen konsoloshaneler ile Dicle Nehrinin kenarındaki köşklere de sağlık hizmeti verilmekteydi.³²⁷

Irak Cephesi'nde, Karatepe-Kifri-Tushurmatlı üçgeninin oluşturduğu mevkiye 6. Ordu'ya bağlı 13. Kolordu savunmadaydı. 27-29 Nisan 1918 arasındaki şiddetli çarpışmalar sırasında siperler kan çamuru haline dönüşmüştü. Yaralılara yapılan ilk müdahaleyi Halil Paşa anılarında "... *artık askerin yarasını saracak sargı bezleri yerine sağdan soldan temin edilen bez parçaları ve hatta ölen askerin fanilâsı kullanılmaya başlanmıştı.*" sözleriyle ifade etmektedir.³²⁸

³²² **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 704.

³²³ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 730.

³²⁴ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 229; Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 33.

³²⁵ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 117, 229.

³²⁶ **Vakt-ı Seferde**, s. 28.; Mehmet Reşid Bey, **a.g.e.**, s. 97.

³²⁷ Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 48-49

³²⁸ **Sorgun, a.g.e.**, s. 214-215

Suriye-Filistin Cephesi

Suriye-Filistin Cephesinde, 4. Ordu konuşluydu. Birinci Kanal Harekâtı için görevlendirilmiş olan söz konusu Ordu'nun 8. Kolordusu'nun bünyesinde iki sıhhiye bölüğü ve iki seyyar hastahane mevcuttu. Hastahaneler mahrutî çadırlarda tesis edilmekteydi.³²⁹ Söz konusu Kolordu'nun birliklerine, Kanal'a doğru olmak üzere Dera, Cenin, Nablus, Kudüs, Halilürrahman, Birüssebi ve Hafir mevkiilerinde birer hastahane ve dinlenme yerleri kurularak sağlık hizmeti verilmeye çalışıldı. Hasta olan askerler, zayıflar ve acemilerle birlikte çöl sınırında bırakılmış ileri harekâta dâhil edilmemişti. Bir seyyar hastahane de İbin'de konuşlandırılmıştı. Hasta ve yaralılar çadırlar içinde taşlı toprak üzerinde öylece yerde yatmaktaydılar. Hastahanedeki pislik ise tarifi imkânsız bir vaziyette idi. Binlerce sinek hastalara rahat vermiyordu.³³⁰ Harekâttan önce söz konusu Ordu'nun sağlık tesisleri tamamlanmıştı ancak eksikleri çok fazlaydı. Kolordu ve tümenlerin sağlık tesisleri, birliklerinin gerilemesine paralel olarak Birüssebi'ye kadar çekilmiş olmasına rağmen cepheye uzak kalması yaralı ve hastalara gerektiği gibi hizmet verilmesini engelledi. 12. Kolordusu da Musul'da seferberliğini sürdürdü. Sağlık personeli İstanbul'dan ve bölgeden tamamlandı. 4. Ordu emrine girdiğinde, emir gereği iki sıhhiye bölüğü ve üç seyyar hastahane kuracaktı. Ancak sonradan bir hastahanedeki vazgeçildi ve böylece Halep'e intikal etti. Ayrıca bölgedeki çeşitli hastahanelerdeki yatak kapasitesi 1.180'e ulaşmaktaydı. Seferberlik ilerledikçe Ordu Sağlık kuruluşlarının yatak kapasitesi artırılmaya devam edilmekteydi.³³¹

Birinci Kanal Seferi ernaşında hasta ve yaralıların taşınması genellikle “mahmiller” ile yapılmaktaydı. Devenin her iki yanına birer tane monte edilen mahmiller, devenin yürüyüşü esnasında fazla sallanmalarından dolayı hasta ve

³²⁹ Kressenstein, a.g.e., s. 97-98; Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 18; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 280-282.

³³⁰ Kressenstein, a.g.e., 118.

³³¹ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 117.

yaralıların çekmekte oldukları ıstırabını daha da artırmış ve onlardan beklenildiği gibi fayda sağlanamamıştır.³³²

İkinci Kanal Seferi hazırlıklarına 4. Ordu Sağlık Başkanı Albay Ali Galip Bey³³³ ve yardımcısı Dr. Hüsnü Bey'in önerileri doğrultusunda mahmillerin yerine “*Kakuleler*”³³⁴ kullanılmaya başlandı.³³⁵ Mahmiller kadar olmasa da Kakuleler de, develerin yürüyüşü esnasında fazla sallanmasından dolayı pek güvenli olmadığı halde çok hizmet görmüşlerdi.³³⁶

Tehcir bu cephedeki askerlerin sağlık durumunu önemli ölçüde etkilemiştir. Tehcire tabi tutulan Ermeniler zorunlu olarak cephelerin menzil ve nakil yollarını kullanmışlardır. Bu hareketlilik ister istemez salgın hastalıkların askeri birliklere kolayca taşınmasına ve yayılmasına neden olmuştur. Kafkas, Irak ve Suriye-Filistin cephelerinin ikmal hattı aynı yoldur. Tehcire tabi tutulmuş olanların taşımış olduğu lekeli humma ve tifo bu cephelerdeki asker arasında hızla yayılmaktaydı.³³⁷ Şöyle ki,

³³² Mahmil: İçine oturulabilecek tarzda hazırlanmış ya da yük taşımak için kullanılan küfe benzeri hasır sepettir. Mahmillere, genellikle Müslüman kadınlarının Hacca giderken bindirildikleri görülmektedir. Berfin Melekoğlu Gölcü, Nigar Yerlikaya, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Develer ve Develi Birliklere İlişkin Düzenlemeler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)**, C. IX, S: 47, Aralık 2016, s. 275.

³³³ Görgülü, **a.g.e.**, s. 140.

³³⁴ Kakule: Hasta veya yaralıların develerle nakledilmesi için tahta, ip, hasır, demir ve branda bezi kullanılarak yapılan aparatlardır. Kakulenin iki farklı şekilde, koltuk sandalyesi ve sedye tipinde yapıldığı tespit edildi. Sedye tipi birbirine paralel iki sedyenin uzunlamasına monte edilerek bir tahterevallı gibi deve üzerine yerleştirilerek yapıldığı gibi, daha basit bir şekilde arka arkaya iki deveye iplerle bağlanan sedyelerle de hasta veya yaralıların taşındığı görülmüştür. (Atay, **a.g.e.**, s.158; **Harp Mecmuası**, S.11, Temmuz 1332, s. 166, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 19. 07. 2016- 20.20.; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 70, 193; Gölcü, vd., **a.g.m.**, s. 274-275).

³³⁵ Bu konu da ciddi çalışmalar gereği duyulmuş ve “... *kakule develerinin eğitimi ile kakule yapımını öğretmek üzere Kakule Sıhhiye Müfrezesi Mektebi açılmıştır. Kakuleci erler yetiştirmeyi amaçlayan bu Okulda, 31 Ağustos 1915 tarihinden itibaren çöl deve taburunda uygulamalı eğitime başlanmıştır. Ayrıca Kakule Sıhhiye Müfrezesi Mektebi Muallimi Beyrut Osmanlı Tıp Fakültesi hocalarından Yüzbaşı Doktor Süleyman Rıfat Bey'in gayretleriyle 1916 yılında hazırlanan bir Kakule Talimatnâmesi yayımlanarak Kakule Sıhhiye Bölüklerinin çalışma esasları belirlenmiştir.*” Hafif yaralılar, denge sağlayacak şekilde devenin her iki tarafına tutturulan iki koltuk sandalyesi ile ağır yaralılar ise aynı biçimde tutturulan iki sedye ile taşınmaktaydı. Taşınanları güneşten ve yağmurdan korumak amacıyla hem sandalyelerin hem de sedyelerin açılıp kapanabilen birer körükleri vardı. Ön kısmı ahşap arka kısmı demirden yapılan sedye tipindeki kakuleler, taşınanın isteği doğrultusunda, yatma ya da oturma pozisyonuna göre ayarlanabilmekteydi. Gölcü, vd., **a.g.m.**, s. 274-275.

³³⁶ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 256; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 70; Atay, **a.g.e.**, s. 143, 158.

³³⁷ Erden, **Suriye Hatıraları**, s. 151.

4. Ordu'nun salgın hastalık istatistik çizelgelerine göre 1915 yılı bahar aylarından itibaren salgın hastalık vakaları 1916 sonlarına kadar artarak devam etmişti. Aralık 1916'da ise cephede şehit olanların sayısı 5, yaralanarak hastahane tedavisi altına alınanlar 177 iken; hastahaneye yatan hasta sayısı 15.130'a ulaşmıştı. Ulaşım da salgın hastalıkların yayılmasında büyük rol oynamaktaydı. İstanbul'dan Suriye-Filistin Cephesi'ne sevk edilen birlikler günlerce trenlerde yolculuk etmek zorundaydı. Kısıtlı mekândaki kalabalık ve uzun süren yolculuk, trenlerde temizlik sağlanamaması ve salgın hastalıkların hızla yayılması gibi nedenlerden dolayı, askerlerin sağlığı üzerinde tehdit oluşturmaktaydı. Önlem alma gereği duyan 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, 4 Nisan 1917'de verdiği bir emirle, öncelikli olarak trenlerin temizletmek için "*Temizlik Müfrezeleri*" teşkil ettirdi. Aynı zamanda trenle veya kara yoluyla sevk edilen birliklerin bütün askerleri istisnasız iki gün boyunca "*Kadem*" istasyonunda karantinaya alınacaktı. Karantinada iken birliklerin efradı banyo yapmakta, giysileri etüvden geçirilmekte aynı zamanda onların sağlık kontrolleri de yapılmaktaydı. Söz konusu hizmetlerin yerine getirilebilmesi için Kadem İstasyonunun yanına bir alayın mevcuduna yetecek büyüklükte "*açık karantina ordugâhi*" tesis edilerek, bir sıhhiye astsubay komutasında on kişilik temizlik müfrezesi görevlendirildi. Karantina ordugâhında 100 kişilik hamam kurulacaktı. Hamam aynı anda yüz kişiyi alabilecek büyüklükteki birbirleriyle bir kapı vasıtasıyla bağlantılı üç büyük odadan oluşmaktaydı. Birinci odada soyunanlar ikinci odaya geçerek yıkandıktan sonra giyinmek üzere üçüncü odaya geçmekteydiler. Benzer şekilde Vadi-i Sanan İstasyonuna da "*kolera tecridhane ve karantinası*" tesis edilerek faaliyete geçirildi. Yalnız burada tecrid ve karantina süresi üç gün olmakla birlikte cephelerdeki siperlere sevk edilen bütün askerler muayeneye tabi tutulmaktaydı.³³⁸

Yıldırım Ordular Grubunun hasta ve yaralılarına, Filistin mıntıkasında, ilk başlarda iki sahra hastahanesi ve bir sıhhiye bölüğü ile hizmet verilmeye başlandı.³³⁹

³³⁸ Tetik, **a.g.m.**, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=573>, Erişim: 25.09.2017, 17.00.

³³⁹ Sanders, **a.g.e.**, s. 233.

Daha sonraları Nasıriye, Hayfa, Cenin ve Riyak'daki hastahanelerde tedavileri yapıldıktan sonra gerekenler, Mesudiye'ye ulaştırılmaktaydı. Burada oluşturulan Yaralı Katarları yatan hasta veya yaralılar için özel tertip edilen tren vagonları ile daha geri bölgedeki ya da İstanbul'daki hastahanelere sevk edilmekteydi.³⁴⁰

4. Ordu'nun sağlık durumu ve sağlık hizmetlerini sağlayan kuruluşların çalışmaları ile verdikleri hizmetler hakkındaki bilgiler, cephedeki geri çekilmeler esnasında belgelerin imha edilmesi veya dağılıp yok olması gibi nedenlerden dolayı pek kısıtlıdır. 3. Ordu'daki gibi büyük salgınlar yaşanmamış, tifo, tifüs ve kolera görüldükleri mevzilerde kısa sürede kontrol altına alınmıştır. Ancak malarya (sıtma), ve dizanteri yok edilemediğinden devamlı bir tehdit unsuru olarak varlığını sürdürmüştür.³⁴¹ Lekeli hummaya(tifüs) karşı seyyar etüvler kuruldu. Tifo Halep kentinde ortaya çıkmıştı. Çözüm olarak su kaynakları temizletildi ve kasabalara kadar çelik borularla Aynitel kaynağından temiz su getirildi. Salgınlara karşı gerektiğinde en sert çözümlere başvurulmaktaydı. Bu doğrultuda her sene koleranın ortaya çıktığı Yahudi köyü Afule Komutanın emriyle tamamen yakılarak koleranın kökü kurutuldu.³⁴²

Çanakkale Cephesi

Çanakkale Kara Muharebelerinden önce “*tüm tabyalarda sargı yerleri faaliyette olduğu gibi 9. Sıhhiye Bölüğünde, birer araba durak yeri mevcuttu. Eceabat ve Kilitbahir'de 100'er yataklı, Erenköy'de Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı bünyesinde 500 yataklı Seyyar Hastahanesi, Çanakkale Merkez Hastahanesi ile Gelibolu'daki 400 yataklı Gelibolu Hastahanesi sağlık hizmeti vermekteydi. 19. Tümen'in Seyyar Hastahanesi Kilitbahir'de, 9. Tümen'in Seyyar Hastahanesi Sarıçalı'da revir olarak yarı aktif bir halde ve Tekirdağ'daki Kolordu Merkez Hastahanesi de yerinde*” hizmet vermekteydi. Sağlık hizmetine yönelik çalışmalara devam edilerek hastahane ve yatak sayısı artırılmaya çalışılmıştır. Örneğin, 5. Ordu Komutanlığı Sağlık Başkanlığı'nın Ordu Komutanlığı'na verdiği rapora göre 1915 yılının Mayıs ayında toplam yatak sayısı;

³⁴⁰ Vakt-ı Seferde, s. 29; İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 533-534.

³⁴¹ BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1, s. 679-680; Kressenstein, a.g.e., s. 160, 165.

³⁴² Erden, Suriye Hatıraları, s. 172.

“1450 yatak Tekirdağ, 400 yatak Şarköy, 150 yatak Gelibolu, 300 yatak Lâpseki, 500 yatak Ezine, 450 yatak Dümrek Köyü, 1300 yatak Biga, 500 yatak da Dimetoka hastahanesinde” olmak üzere toplam 5050’ye çıkartılmıştır.³⁴³ 14 Temmuz 1915’e kadar, hastahane gemileri hariç olmak üzere, yeni açılan hastahaneler ile yatak sayısı 11.030’a çıkartılmıştır.³⁴⁴ Cephesideki yaralı veya hastalar ilk etapta; Ağaderesi, Kurucadere, Şahin Deresi, Soğanlıdere, Kerevizdere, Tenker Deresi, Havuzlar Deresi, Zığındere, Matikdere ve Anafarta Köyleri gibi cephe gerisindeki sağlık hizmeti veren alanlar ile vatandaşlara ait çiftliklerde kurulan büyük sargı yerlerinde, tedavi altına alınmaktaydı. Gerektiğinde buralarda ameliyatlar da yapılmaktaydı.³⁴⁵

Çanakkale Cephesinde siperlerde yaralanan veya hastalanan askerler gerek görüldüğünde deniz araçlarıyla İstanbul’daki hastahanelere naklediliyordu. Bu amaçla kullanılanlardan bazıları; Gülnihal Vapuru, 60, 61, 62, 63, 66, 67 ve 70 No.lu Şirketi-i Hayriye Vapurlarıdır. Akdeniz Vapuru ve Bahriye Nezareti’nin Reşit Paşa Vapuru hastahane gemisi olarak düzenlenmiştir. Mümkün olduğu kadar boyanan ve hasta taşınması için gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra vapurlar Kızılay’ın emrine verilir, masrafları ise Osmanlı Genelkurmayı tarafından karşılanırdı.³⁴⁶

Çanakkale Cephesi’nde esir düşmüş olan bir İngiliz subayı tedavi için gönderildiği hastahane hakkındaki izlenimlerini; “*Türk sahrâ hastahanelerinde göze çarpan en büyük meziyet, ehliyet ve kıfayettir.*” Sözleriyle ifade etmektedir.³⁴⁷

Hukuk Fakültesi mezunlarından Sivaslı Sami Efendi, Çanakkale Cephesi’nde görevli iken bir düşman kurşunuyla yaralandıktan sonra İstanbul da hastahane tedavi gördüğü sıralarda biraderine yazmış olduğu bir mektup 23 Haziran 1915 tarihli İkdâm Gazetesinin birinci sayfasında “*Kahramanlık Menkıbeleri*” başlığı

³⁴³ A. Esenkaya, ... **Sağlık Hizmetleri**, s. 37.

³⁴⁴ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 548.

³⁴⁵ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 546; **Esat Paşa**, s. 66.; Öymen, **a.g.e.**, s. 51-53.

³⁴⁶ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 1.**, s. 115, 237-238, 242-243, 245.; **Vakt-ı Seferde**, s. 28, 30.; **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 526, 547-549; Esenkaya, ... **Sağlık Hizmetleri**, s. 42. Çanakkale Cephesindeki sağlık hizmetleri ve hastahaneler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Muharebelerinde Cephe ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı Dergisi**, AÇASAM, S. 10-11, 2011, s. 25-70.

³⁴⁷ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2.**, s. 156.

altında aynen yayımlanmıştır. Sami Efendi, mektubunda seyyar hastahane de iken yaralı ve hasta askerlere yapılan muameleyi şöyle ifade etmektedir:

“...Dağ başından seyyar bir hasta haneye geldik arabadan iner inmez ekmek, çay ve et suyu ile pişmiş çorba geldi. Sonra sigara paketleri, koyun yoğurdundan ayran, ikindiye doğru bir çay daha, akşama güzel bir süt. Nöbetçiler valide gibi mecruhunun (yaralının) her ihtiyacını beşşet (güler yüzle) ve mülayimetle eda ediyorlardı.”³⁴⁸

Çanakkale Cephesi’nde Seddülbahir’de, 6 Ağustos 1915’te başlayan muharebeler iki gün aralıksız sürdü. Yaralılar Kilitbahir civarındaki seyyar hastahane ye ulaştırılmıştı. Büyükçe bir çadırdan oluşan hastahane de sadece ağır yaralılara pansuman veya ameliyat yapılabilirdi. Hastahanelere sevk edilecek binlerce yaralı kuru toprak üzerinde yatmaktaydı. Zığındere siperlerinde bulunan 10. Tümenin 30. Alay yaralıların çoğu uzun süre tedavi edilmeden bekletildiği için kangrenden vefat etmişlerdi.³⁴⁹ Müttefik birlikleri takviye edilmiş, Seddülbahir’den başka Arıburnu ve Anafartalar’da şiddetli ve son bir taarruza kalkmışlardı. Hastanelerdeki hizmete ilişkin bu iki örnek arasındaki tezat yaralı sayısının fazlalığından kaynaklanmış olmalıdır.

13. Kolordu’nun İran’daki seferi süresince faydalanabileceği Kasr-ı Şirin’de iki seyyar hastahanesi ve Hanikin’de bir menzil hastahanesi vardı.³⁵⁰ Bunlara ilaveten Basra Hastahane Vapurunda hasta ve yaralılar tedavi edilmekteydi.³⁵¹

Siperlerdeki askerlerin yaralanmalarına gelince bomba, şarapnel veya piyade mermilerinin isabet etmesi sonucunda çoğunlukla baş, göğüs, el, kol ve bacakta olmaktadır; süngü yaralanmaları ise pek ender görülmektedir. Yanıklara gelince genellikle topçu ateşlerinin düştüğü noktalarda yangınlar çıkararak etrafındaki her şeyi yakması sonucunda o mahalde bulunanlarda ağır yanıklar oluşurdu. Maalesef böyle yanık vakaları çoğunlukla ölümle sonuçlanmaktaydı. Elden yaralanmalar çok görülmektedir. Hareketli bir uzuv olduğundan eldeki yaraların hem iyileşmesi uzun zaman alır hem de sürekli devam eden ağrı nedeniyle, morfin verildiğinden, yaralının

³⁴⁸ İkdâm, nr. 6590, 10 Haziran 1331(23 Haziran 1915), s. 1.

³⁴⁹ Münim Mustafa, a.g.e., s. 87, 94.

³⁵⁰ Sabis, a.g.e., s. 199, 260, 264.

³⁵¹ Vakt-ı Seferde, s. 28.; Mehmet Nuri Efendi, a.g.e., s. 190.

yarı baygın bir halde yatırılarak tedavisi yapılabilirdi. Ağır yaralıların tedavisi ise gerektiği gibi yapılamamaktaydı. Doktorların ellerindeki imkânlar yetersizdi hatta morfin temininde bile güçlük çekmekteydiler. Ne yazık ki yaralılardan çoğuna eksik tedavi uygulandığı olur, yaralılar cerahatten ıslanmış bandajlar içinde yatarlardı. Sakıncalı olmasına rağmen karnından vurulanlara tedavinin dördüncü gününde, ekmek ve katı yiyecekler verilebilmekteydi.³⁵²

Ateş etmek maksadıyla siperden yukarıya doğru kafasını yükseltmek zorunda kalan askerler isabet alıp kafalarından yaralanabiliyorlardı. Kafatası yaralanmalarında savaş alanında ameliyat yapmak büyük risk taşıdığı için mecbur kalınmadıkça ameliyat yapılmamaktaydı. Karın ve göğüs yaralanmalarından daha kolay iyileşen kafa yaralanmalarına da rastlanmaktaydı. Bunun başlıca sebebi, şarapnel veya kurşun, kafatası benzeri sert bir kemiğe çarptığında az hasar vermesiydi. Hâlbuki karın ve göğüs bölgesine giren bir kurşun, bedenin bu yumuşak bölümlerinde içeriye gömülebiliyor, organları parçalayarak çok ciddi hasara neden oluyordu. Bu tür kafa yaralanmalarına umumiyetle siper gözcülerinin göz ve yüzlerine isabet eden kurşunlar neden oluyordu. Siperinden yukarıya doğru yükselmeden düşman siperlerini gözetlemek üzere üst tarafa doğru uzatılan aynalı periskopların gözetleme deliğine gözünü dayayan bir asker, ağır bir şekilde yaralanırdı. Bu tür yaralanmalar çoğunlukla gözlerin kaybedilmesiyle sonuçlanırdı. Savaş alanındaki hastahanelerde, göz ameliyatı yapmak mümkün olmadığından, yaralılar donanma hastahanesine gönderilmekteydi. Göğüs yaralanmalarına pek müdahale edilmeyerek yaralı kendi haline bırakılmaktaydı. Bilhassa akciğer yaralanmalarında yarayı açmak, temizlemek ve kapatmak çok tehlikeliydi. Sadece yara iltihaplandığında müdahale edilir ve iltihap drenaj yapılarak boşaltılır, eğer yaralı yolculuğa dayanabilecek durumda ise hemen hastahaneye sevk edilirdi.³⁵³

³⁵² Öymen, **a.g.e.**, s. 58, 69, 71-74

³⁵³ Öymen, **a.g.e.**, s. 74-75

Siperlerde ve cepelerde bulunan Türk askerleri arasında; lekeli tifo (tifüs veya lekeli humma), hummayı racia, tifo³⁵⁴, dizanteri,³⁵⁵ kolera³⁵⁶ ve çiçek³⁵⁷ gibi salgın hastalıkların yanında; iskorbüt,³⁵⁸ uyuz³⁵⁹, verem, donuk, yılanlık, tetanos ve sıtma, yaygın olmakla beraber kızıl, kızamık, kuşpalazı, veba, göz hastalıkları, nezleyi

³⁵⁴ Tifo: (Kara humma), Salmonella grubundan Eberth basili ile oluşan, ağız yolundan besin maddeleri ile bulaşarak bağırsak lenf dokusunda nekrozlar yapan, kanda bakteri üremesiyle gelişen genel bir lenf sistemi hastalığıdır. Tedavi edilmediği takdirde, yüksek ateş ile üç dört hafta sürer. Hastalık süresince nabız sayısı azalır, dalakta büyüme, bağırsak kanaması veya delinmesi görülür. Tifo, su, gıda ve çevre temizliği ile sıkı ilişkili bulaşıcı bir hastalıktır. Hastalık belirtileri; kırıklık, iştahsızlık, ürperme, yüksek ateş, baş ağrısı ve kanlı ishal görülür. Tifo basili, karasinek ve lağım fareleri tarafından da taşır. (**Türk Ansiklopedisi**, C. XXXI, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1982, s. 209-211).

³⁵⁵ Dizanteri: Hipokrates zamanından beri bilinen kanlı, balgamlı ishal ve buruntu ile kendini gösteren salgın bir hastalıktır. Dizanteri basilleri, hasta ve hastalık taşıyanların dışkılarıyla sulara, sebzelere, su ile temas eden diğer besinlere ve eşyaya bulaşır. Sinekler dizanteri mikrobu taşıdıkları gibi hastalığa yakalanan kişi ile doğrudan temas yoluyla da bulaşır. Belirtileri; mikrop bulaştıktan 2-7 gün arasında ateş, karın ağrısı, ishal, kusma, baş ağrısı ve kırgınlıkla birden bire başlar. Hasta günde 20 – 30 hatta daha fazla dışkılayabilir, karnı şiş ve gergin olduğu gibi dokunulduğunda karnının sol yanı daha ağrıdır. Tedavi için; Sulfaguanidinli ilaçlar, Dizanteri serumları ve bakteriyofajlar kullanılabilir. Bağırsakları temizlemek için müşhil, sancıları azaltmak için opium ve belladon tentürü kullanılabilir. Dizanterili hastalara ilk başlarda fazla yiyecek verilmez, yiyecek yavaş yavaş artırılır. Selülozlu yiyecek (sebzeler gibi) yasaklanır ve sütü, şehriye, nişasta çorbaları, rafadan yumurta, ezmeler, pirinç ve makarna lapası, yoğurt ve francala verilir. Dana sonra hastaya; et suyu, tavuk ve et haşlamaları verilmeye başlanır. (**Türk Ansiklopedisi**, C. XIII, Milli Eğitim Basımevi, 1966 Ankara s. 396).

³⁵⁶ Kolera: Şiddetli ishal, kusma, kas krampları ve idrar tutukluğu ile başlar. Bulaşıcı ve salgın bir hastalık olan kolera birkaç saat ile birkaç gün arasında hastanın ölümüne sebep olur. Genellikle mikroplu su veya hastalık taşıyıcısından bulaşır. Vücut ısısını 32 dereceye kadar düşürdüğünde baldırlarda kramplar başlar, deri morarır, gözler içeri çekilir ve terlemeler olur. Eğer hasta bu üşüme esnasında ölmezse vücut ısısı yükselmeye başlar ve sekiz on gün içerisinde iyileşir. Koleranın tedavisi için; hastaya sıcak banyo yaptırılır, kusmayı hafifletmek için tuzlu ve gazlı yiyecekler verilir, adrenalin şiringası yapılır, damara binde 7-13 oranında tuz eriyiği enjekte edilir ve vücuda sıcak kompresler yapılır. (**Türk Ansiklopedisi**, C. XXII, Milli Eğitim Basımevi, t.y. Ankara, s.158).

³⁵⁷ Çiçek Hastalığı: Bulaşıcı bir virüs hastalığıdır. Bulantı, kusma, ürperme, yüksek ateş, baş ağrısı ilk belirtileri olmakla birlikte deride özellikle yüzde lekeler oluşur. Lekeler sekiz gün içerisinde iltihaplı kabarcıklara dönüşür. Çiçek kabarcıklarının gözde çıkması körlüğe yol açabilir. Kesin bir tedavisi olmamakla birlikte koruyucu olarak aşı etkin bir yöntemdir. (**Türk Ansiklopedisi**, C. XI, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1963, s.495-496).

³⁵⁸ İskorbüt: Barlow Hastalığı ya da C Vitamini Eksikliği olarak da bilinir. İnsanda besinlerle alınan C vitamininin yetersiz olması nedeniyle ortaya çıkan bir beslenme bozukluğu hastalığıdır. Hastalığın belirtileri; diş dökülmesi, diş etlerinde kanama ve şişme, eklemelerde özellikle bacaklarda ağrı ve tutulma, deri altında ve daha derindeki dokularda kanama, yaraların iyileşmesinde yavaşlama ve kansızlıktır. Tedavi için C vitamini içeren yiyecekler yendiği ve takviye olarak C vitamini alındığında birkaç gün içinde hastada gözle görülür düzeyde iyileşme başlar. Skorbüt tedavisi edilmediği takdirde ölümle sonuçlanabilir. (**Ana Britanica**, C. XII, Ana Yayıncılık, t.y. İstanbul, s. 28).

³⁵⁹ Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 218.

müstevliye(grip), cilt hastalıkları ve Asya kolerası görülmüştür.³⁶⁰ Hastahanelerde tedavileri tamamlanan askerler cephelere siperlerine geri gönderilmekteydi.³⁶¹

Tıbbi tedavilere imkân bulunamadığı zamanlar pratik ve geleneksel yöntemler uygulanmaktaydı. Donma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir asker, sıcak hayvan gübresine gömülmekte³⁶², dizanteriye yakalananlara killi toprak yedirilmekte³⁶³ sıtma tedavisi için de sulfata (kinin hapı) ile aspirin, bulunamadığı zamanlarda sulandırılmış kinin içirilmekteydi.³⁶⁴ İskorbüt hastalığına karşı Çanakkale Cephesi'nde Seddülbahir mıntikasını savunmakla görevli 9. Tümen'in üç taburunda iskorbüt görülmesi üzerine tümenin komutanı Albay Hans Kannengiesser, 5. Ordu kasasından aldığı 50 TL (yaklaşık 1000 Mark) ile Anadolu yakasından taze sebze satın aldirarak askerlerine sebze yemeği hazırlatmıştı. Böylece beslenme eksikliğinin giderilmesi ve tıbbi destekle birlikte kısa sürede hastalığın önü alınmıştı.³⁶⁵ Aynı Cephedeki 7. Tümene mensup 11'nci Bölük'te iskorpit hastalığına yakalanan askerler için durum farklıydı. Müttefiklerin Gelibolu Yarımadası'nı boşaltmalarından sonra cepheden çekilmeye başlayan 11'nci Bölük askerlerinden yaklaşık yüz altmış asker hayatını kaybetmişti.³⁶⁶ Böylesine imkânların bulunamadığı zamanlarda ve yerlerde askerlere endemik bitkilerden pancar, yemlik, kuzukulağı gibi otlar yedirilmekteydi.³⁶⁷ Kafkas Cephesi'nde 10. Kolordu'nun 32. Tümeni'nin 94. Alayı Rusların önünden Erzurum- Aşkale'ye bağlı Saptıran Köyü önlerine, 7 Haziran 1917'de geldiklerinde neredeyse Alayın bütün askerleri iskorbüt hastası olmuşlardı.

³⁶⁰ Sağlam, **a.g.e.**, s. 7, 15,18; Alev Keskin-Fatma İlhan- Özlem Demireğen, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Salgın Hastalıklar", **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ed: Ali Cem-Fatma İlhan, ATESE Yay., Genelkurmay Basımevi, IXX. S., Şubat-2012, s.88,95; **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 6; **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 178; Ege, **a.g.e.**, s. 95; Sorgun, **a.g.e.**, s. 313; Ataman, **a.g.e.**, s. 96, 98-99; Çakmak, **a.g.e.**, s. 130, 622, 624, 626; Uyar vd., **a.g.e.**, s. 525, 537; Öymen, **a.g.e.**, s. 67; Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 191; Ataman, **a.g.e.**, s. 96, 98-99; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 89-90.

³⁶¹ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 363; Yengin, **a.g.e.**, s. 74, 90, 92; Arıkan, **a.g.e.**, s. 53.

³⁶² **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 27.

³⁶³ Öymen, **a.g.e.**, s. 67.

³⁶⁴ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 6; **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 178; Ege, **a.g.e.**, s. 95; Sorgun, **a.g.e.**, s. 313.

³⁶⁵ Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 191.

³⁶⁶ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 89-90.

³⁶⁷ Tonguç, **a.g.e.**, s. 39.

Söz konusu Alayın yedek subaylarından Halil Ataman, iskorbüt hastalığına karşı nasıl çözüm bulunduğunu şöyle ifade etmektedir:

“... Buraya geldiğimizde, köyün önünde yeni biçilmiş ve büyümekte olan 8 kerdî (ekili arazi bölümü) yoncayı, alay doktorunun tavsiyesine uyarak kontrol ve muhafaza altına almıştık. Doktorumuz bizlere, “Çok şükür biz, bulunmaz bir nimeti bulduk, askerler, hatta bütün alay, iskorbüt hastasıdır. Bu bulduğumuz yonca sayesinde askerler bu hastalıktan kurtulacaktır. Bu kütü hastalığın en iyi ilacı, bu mübarek ottur” demişti. Bu arada boşalan civar köylerde de koyulanmış buğday buluyorduk. Biraz temizledikten sonra bu buğdayları kazana dolduruyor, yoncadan da bir miktar kazana basıyor, iyice pişirdikten sonra pilav haline gelen bu karışımdan yiyorduk. Askerler diş etlerinin dökülmesinden kurtulmuştu gerçekten...”³⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin idarecileri siperlerdeki askerleri güçlü tutabilmek amacıyla çeşitli yollara başvurdu. Örneğin; Ordu terk edilmiş mallar arasında ele geçirilen alkollü içkileri sıhhiye depolarına verdi. Yaklaşık 22.000 kilogram rakı içine karanfil, bal ya da şeker ilave edilerek kuvvet şurubu hazırlanarak gerekli görülen birliklere dağıtıldı. Bu şuruplardan, kışın kar altında nöbet tutan askerlere ve hastahaneler ile sıhhiye istasyonlarında bulunan hastalara verildi.³⁶⁹

Çanakkale Cephesinde, hastalıktan dolayı askerlerden 20.297'si vefat etmiş, 14.000'i hastahaneye sevk edilmiş ve 7.084'dü de hava değişimine gönderilmiştir.³⁷⁰

Kafkas Cephesinde ise “1915 yılının Mart ayında 3 ncü Ordunun yüzde 45.5'i hastalanmış, bunların yüzde 24'ü ölmüştür... Salgın hastalıklar; kara humma, lekeli humma, dönüşlü humma ve dizanteri gibi öldürücü başlıca dört hastalıktan ibaretti. İstatistiklerde nezle salgını olarak gösterilen vakalar ya lekeli humma veya dönüşlü hummaydı. Kara humma diye gösterilenlerin büyük bir bölümü de lekeli humma vakasıydı.”³⁷¹ Bütün bu hastalıklar askerlerin yetersiz beslenmesi, uygunsuz barınma koşulları ve gerektiği gibi giydirilemediğinden kaynaklanmaktaydı. 3. Ordu komutanı Mahmut Kâmil

³⁶⁸ Ataman, **a.g.e.**, s. 96, 98-99.

³⁶⁹ Sağlam, **a.g.e.**, s. 21-22.

³⁷⁰ Cemal Güven, “Çanakkale Muharebelerinde Türk Ordusunun Zayıyatı” **Abant İzzet Baysal üniversitesi Dergisi**, C: XVI, Özel Sayı XI, 2016, s. 1282. Kannengiesser 85.938, E. A. Bartlett ise 100.000 asker kaybedildiğini iddia etmektedirler. Sayılar arasındaki farkın sebebi büyük ihtimalle hastahanelerden cephelere geri sevk edilenlerin dikkate alınmamış olmasıdır. Daha detaylı bilgi için bkz. Güven, **a.g.m.**; Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 264.

³⁷¹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 624.

Paşa, orduyu canlandırmak ve ayakta tutabilmek için yanında Doktor Tevfik Salim (Sağlam)³⁷²,¹ da cepheye getirmişti. 1916 yılında iki defa kolera salgını çıkmış ancak 3. Ordu Sağlık Başkanı olan Doktor Tevfik Bey'in aldığı tedbirler sayesinde fazla kayıplara neden olmadan salgın önlenmişti.³⁷³ Irak Seferi'nde görevlendirilmiş olan 6. Ordu ve ona takviye için gönderilen 13. Kolorduda, "...yetersiz beslenme ve zayıf sıhhi destek yüzünden dizanteri, kolera ve lekeli humma gibi salgın hastalıklar..." görülmüş ve büyük kayıplar verilmişti.³⁷⁴ Suriye-Filistin ve Irak cephelerine gidecek askerler İstanbul'dan trenle Pozantı'ya kadar, Pozantı'da tren hattı kesintiye uğradığı için askerler sırtlarında teçhizatlarıyla karda kışta Toros Dağlarını aşarken daha sonra da Mamure'den Fevzipaşa arasındaki mesafeyi yürümek zorundaydılar.³⁷⁵

"... Osmanlı Devleti, bütün çabalarına rağmen orduların geçeceği güzergâhlar üzerindeki sıhhiye hizmetlerini bir düzene koyamamıştı. Cephelerine ulaşabilmek için bin bir türlü zahmet çekerek yaptığı yolculuklar esnasında Türk askerlerinin yaraları ve hastalıkları tedavi edilemediği için büyük kayıplar veriliyordu. Öyle ki bu kayıplar düşmanla doğrudan yapılan çatışmalardaki kayıpların on ilâ on bir katına ulaşıyordu. Örneğin: 1916'da Trakya'dan Kafkas cephesine sevk edilen II. Ordu yolda muharebe gücünün yarısını kaybetmişti. III. Ordu'nun muharebe zayıyatı 14.000 iken, salgın hastalıklar (lekeli humma, dizanteri, kolera vb.) ve tedavi edilemeyen yaralanmalar sonucu vefat edenlerin sayısı 110.000'den fazlaydı."³⁷⁶

Ordu birlikleri daha cepheye gönderilmeden önce yaklaşık yedi farklı noktada kurulmuş olan "tahaffuzhane" denilen merkezlerde subay ve askerler karantinaya alınarak genel sağlık kontrolleri ile aşıları yapılmaktaydı. Askerî bir dağıtım merkezi

³⁷² Doktor Tevfik Salim(Sağlam), (1882-1963), 1891'de Soğukçeşme Askeri Okulu'na, 1898'de Tıp Fakültesine girmiş ve 1903 yılında tabip yüzbaşı olarak mezun olmuştur. Balkan savaşları sırasında Selanik ve Hadımköy Sıhhiye bölüklerinde ve Yassıviran Bölge Hastahanesinde görev yapmıştır. Birinci Dünya Savaşında 3. Ordu Sıhhiye Başkanlığına getirildiğinde tifüs ve kolera hastalıklarına karşı mücadele etmiştir. 1918 yılında Tıp Fakültesi'nde çalışmaya başlayan Tevfik Salim 3 Ocak 1921'de Ankara'ya geçmiştir. Millî Savunma Bakanlığı Ordular Sıhhiye Dairesi Başkanlığı, 1923'te İzmir Hastahanesi İç Hastalıklar Kliniği şefliği, Gülhane Hastahanesi Dâhiliye Kliniği profesörlüğü, 1925'te 1. Milli Türk Tıp Kongresi Düzenleme Kurulunda kongre sekreterliği görevlerini icra etmiştir. 1927'de bir kez daha Milli Savunma Bakanlığı Ordular Sıhhiye Dairesi Başkanlığı yaparken generalliğe terfi ettirilmiştir. İstanbul Tıp Odasının ilk başkanlığını yapmıştır. 1933-1952 arasında emekli oluncaya kadar İÜ. Tıp Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. (Çakmak, **a.g.e.**, s. 642).

³⁷³ Sağlam, **a.g.e.**,s. 15,18; Çakmak, **a.g.e.**, s. 130, 626.

³⁷⁴ Uyar vd., **a.g.e.**, s. 525.

³⁷⁵ Çakmak, **a.g.e.**, s. 600; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 249.

³⁷⁶ Uyar vd., **a.g.e.**, s. 537.

olan tahaffuzhanelerde bir ay boyunca askerlere cephede uygulamaları gereken yavaşık düzen eğitimi verilirken aynı zamanda periyodik olarak da bulaşıcı hastalıklara karşı aşıları yapılmaktaydı. Tahaffuzhanelerde Orduya yeni giren askerlere uygulanacak aşı programı ise şöyledir:

*“Aşı Programı: Birinci gün çiçek ve tifo; üçüncü gün Kolera; beşinci gün tifo; yedinci gün kolera; onuncu gün tifo; on ikinci gün dizanteri; on dördüncü gün dizanteri”*³⁷⁷

Yukarıda bahsedildiği gibi birlikler sevk edildikleri cephelere giderken menzil mıntikasında bulunan Sıhhiye İstasyonlarında da askerlere aşı yapılmaktaydı. Telgraf bölüğünde er olan H. Fehmi Genişol günlüğünde böyle bir anı “... at ayağına vurulan çivi gibi iğnelerle, göğsümüzden birer kolera aşısı olduk...” şeklinde ifade etmektedir.³⁷⁸

Lekeli humma, dönüşlü humma, tifo ve dizanteri gibi salgın hastalıklar, Anadolu'nun hemen her tarafında daha 1914'ün Mayıs ayında görülmeye başlanmıştı. Seferberliğin ilan edilmesiyle beraber askerlere çiçek, tifo, kolera, dizanteri aşıları yapılmaya başlandı.³⁷⁹ Her cephede askerler siperlere girdikten sonra da aşı uygulamaları devam etmekteydi.³⁸⁰ Salgın hastalıklara karşı alınacak önlemlerden en mühimi hiç kuşkusuz temizlikti. Özellikle bitle bulaşan Lekeli humma(tifüs)ya karşı askerlerin giysilerini bittten arındırmak için *etiv fırınları*³⁸¹, *buğu sandıkları*³⁸², “*sahra fırınları*” kullanıldığı gibi bunların olmadığı zamanlarda

³⁷⁷ A. Esenkaya- vd., **Çanakkale Savaşlarında Temizlik**, *acikerisim.lib.comu.edu.tr*, 30.10.2016, 21.50

³⁷⁸ Genişol, **a.g.e.**, s. 49.

³⁷⁹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 622.

³⁸⁰ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 47; Conk, **a.g.e.**, s. 181-182; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 270; Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 121.; **On Yıllık Savaş, Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları**, Yay. Haz: İzzettin Çalışlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s.125. Daha sonraki dipnotlarda “**On Yıllık Savaş**” olarak anılacaktır.

³⁸¹ Etiv Fırını: Yiyecekler, giysiler ve eşyalardaki mikrop, bit, vs. yüksek ısıyla sterilize ve dezenfekte etmek amacıyla kullanılan, kızgın buharla ısıtılan kapalı kazandır. (Çakmak, **a.g.e.**, s. 659).

³⁸² Buğu Sandığı: Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) Bey'in buluşudur. “*Esasen bir kazanla bir sandıktan müteşekkildir. Kazan etrafı kerpiç, taş veya tuğlalarla örülmüş bir ocağın üzerine gömme olarak yerleştirilir. Eni ve yüksekliği birer metre olan sandığın boyu iki metredir. Birbirine geçme oldukça kalın tahtalardan yapılan sandığın üzerine kalın kirişler vurulur. Sandığın tabanının tam ortasında dairesel bir delik vardır. Sandığın zemininden 40 cm yukarıda ızgarayı tutmak için ince çitalar çakılmıştır. Çitaların üzerine tahtadan yapılmış bir ızgara konulur. Sandığın ortasına da ayrıca bir ızgara daha yerleştirilir. Kapak ile sandık arasından buhar kaçmasını engellemek için keçe kaplanır.*”

ise kazanlarda veya tenekelerde giysiler ve iç çamaşırları kaynatılmaktaydı.³⁸³ Bunlar hakkında yapılan çalışmalar, Temizlik Kısmında detaylandırılacaktır.

Osmanlı Ordusu'nda Cuma istirahat günüdür. Her hangi bir askeri görev yapma zorunluluğu olmamakla birlikte muharebe yapılmıyorsa sadece askerlere Cuma namazından sonra, sağlık ve temizlik konusunda komutanlar konuşmalar yaparak bilgi verirler ve genel bir sağlık kontrolünde bulunurlardı.³⁸⁴ Ayrıca askerlerin üşüterek hastalanmasını engellemek amacıyla akarsu, dere vb.nde yıkanmak kesinlikle yasaklanmıştı.³⁸⁵

1917 ortalarına gelindiğinde muharebeler vs. dolayısıyla kaybedilen doktor ve diğer sağlık personelinin yerine yenileri yetiştirilemediği ya da konulamadığı için mevcutları iyice azalmıştı.³⁸⁶ Dolayısıyla bundan sonraki dönemde sağlık hizmetleri mevcut duruma göre daha da bozulmaya başladı.

2.2.2. Siperdeki Türk Askerinin Uyku İhtiyaçları ve Bunların Karşlanması İçin Yapılan Çalışmalar

Birinci Dünya Savaşı sırasında cepheye giden her bir Osmanlı erine arka çantasına bağlanarak sırtta taşınan “*beylik*” diye tabir edilen küçük kilimler verilmekteydi.³⁸⁷ Cepheye giden her bir subaya; birer portatif karyola, battaniye, yastık ve yatak verilmekteydi. Bunlar su geçirmez çadır bezinden dikilmiş olan bir hurç içinde muhafaza edilerek taşınmaktaydı. Ağırlığı yaklaşık 13,5 kilogram kadar

*Sandığın sıkıca kapanması için 4-5 yerine çengel takılır. Ocağın üst yüzeyi elenmiş topraktan yapılmış bir çamurla kaplanır ve üzerine sandık oturtulmak suretiyle dezenfeksiyona hazırlanır. Kazanın ¾'ü su ile doldurulur. Ocak yakılır ve alt ızgara yerleştirilir. Elbise ve eşyalar sık olmamak kaydıyla yerleştirilir. İkinci ızgara yerleştirilerek bunun üzerine de eşya konularak kapak hafifçe kapatılır. Sandığın kenarlarından buhar çıkmaya başlayınca çengellerle kapak sıkıştırılır. Böylece yarım saat bekletildikten sonra giysilerin dezenfeksiyon işlemi tamamlanmış olur.” (Sağlam, a.g.e., s. 85-87; **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, Yay. Haz: Özlem Demireğen vd., Ankara, ATESE Yay., Yay. No:2011/8, 2011, s. 42).*

³⁸³ Ataman, a.g.e., s. 63; Sunata, a.g.e., s. 285; Çakmak, a.g.e., s. 622; **Kıyamet Koptuğunda**, s. 54.

³⁸⁴ Çetinkaya, a.g.e., s. 112; Ege, a.g.e., s. 220.

³⁸⁵ Çetinkaya, a.g.e., s. 112,135.

³⁸⁶ Mehmet Nuri Efendi, a.g.e., s. 314.

³⁸⁷ **TSKT 1908-1920**, s. 448.

olan hurcun üzerine sahibi olan subayın isminin yazılması adetti.³⁸⁸ 1915 yılında Aralık ayının 3'üne kadar 2. Ordu'ya 23.000 adet beylik³⁸⁹ 3. Ordu'ya 1916 yılında 26.000 metre beylik, gönderilmişti.³⁹⁰ Anıların çoğunda sık sık rastlanılan "...beyliğimi serdim üzerinde uyudum." ifadelerinden de anlaşılacağı gibi beyliklerin yatak yerine kullanılması amacıyla verilmiş olma ihtimali çok yüksektir.

Türk erleri için yatak ve yorgan şart değildi. Bulabildiği bir battaniye, bir şilteyi veya koyun postu bulabilmiş ise cephaneye ve bomba sandıkları üzerine onları da bulamazsa herhangi bir yerde toprak zemini biraz düzelterek üzerine serer ve üstünede asker kaputunu yorgan niyetine çekerek giysileriyle öylece kıvrılır uyurlardı.³⁹¹

Siperlerde ya da zeminliklerde buldukları zamanlarda askerler için yatağa yatıp kalkmak gibi bir şey söz konusu değildi. Gündüzleri muharebe olmadığı zamanlarda mazgallarda/gözetleme yerlerinde birer veya ikişer nöbetçi beklerken diğer askerler ellerinde süngü takılı silahlarıyla muharebeye hazır vaziyette sessiz sedasız otururlar ya da çömelmiş vaziyette bir kuytuda kıvrılarak uyuyabilirlerdi.³⁹² Örneğin, 10. Kolordu 31. Tümen 91. Alay'da tabur doktoru olan Binbaşı M. Derviş Bey, Kafkas Cephesi'nde bulunduğu iki sene boyunca pantolonunu hiç çıkartmadan yatmak zorunda kalmıştı.³⁹³

Kanal Seferi; için görevlendirilen 8. Kolordu'nun kıt'alarında portatif çadır, mahruti(konik) çadır ve seyyar karyola da verilmemişti. Erler gibi subaylar ve komutanlar da açıkta, kumu elleriyle adeta bir yatak gibi düzelterek üzerinde yatmaktaydılar.³⁹⁴

³⁸⁸ TSKT 1908-1920, s. 449; Güralp, a.g.e., s. 94.

³⁸⁹ İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 267.

³⁹⁰ BDHTH Kafkas Cephesi-2/2, s. 726.

³⁹¹ Münim Mustafa, a.g.e., s. 54; Kannengiesser, a.g.e., s. 146; Abdullah Fevzi Efendi, a.g.e., s. 237, 254; İnceoğlu, a.g.e., s. 163; Yengin, a.g.e., s. 22.

³⁹² Çanlı, a.g.e., s. 52; Mehmet Fasih Bey, a.g.e., s. 49.

³⁹³ Kuntman, a.g.e., s. 203.

³⁹⁴ Erden, Suriye Hatıraları, s. 18,33; BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1, s. 169.

Siperlerde uyku saati hiç belli değildir. Günün veya gecenin belli olmayan bir saatinde uyunur veya çoğunlukla ayakta uykusuz kalıncırdı.³⁹⁵ Şöyle ki siper olmayan yeni bir mevziye gelindiğinde ya da siper sisteminin genişletilmesi gibi durumlarda, genellikle geceleri ay battıktan sonra kazı işlerine başlanır ve şafak atıncaya kadar (yaklaşık gece saat 03.00 ile 06.00 arası) tamire devam edilirdi.³⁹⁶ Ertesi gün çifte nöbete çıkarılırdı. Yani askerin birisi nöbet tutarken diğeri uyuyabilirse uyuyacaktı. Bu durum günlerce devam eder askerler sadece nöbet yerlerinde uyuyabilirlerdi.³⁹⁷

Askerler imkânların el verdiği ölçüde istirahat ettirilmeye ve uyutulmaya çalışılırdı.³⁹⁸ Ancak birlikleri düşman ateşinden koruyacak kadar korunaklı bir siper vücuda getirilinceye kadar Türk askeri için uyku uyumak söz konusu bile değildi. Uyku ancak birlikler siperlere girdikten sonra söz konusu olabilirdi Gelibolu’da Cenup Grubu mıntıkasında Zığındere siperlerini teslim almaya gelen 10. Tümen’e bağlı 30. Alay Emir Subayı olan Münim Mustafa ilk gece yaşadıklarına dair izlenimlerini şöyle ifade etmektedir:

“Cenup grubu cephesinde bizim için hiç eşine tesadüf edilmeyen bambaşka bir hayat başlamıştı. Geceleri hiçbirimiz uyumuyorduk. Bir taraftan düşmanla ateş teati edilirken diğerk taraftan da siperlerde toprak kazmakla, tahkimat ile meşgul oluyorduk. Zeminlikler yapılıyor, siperler tanzim olunuyordu. Düşmanın görmesinden saklı kalmak için her şey gece yapılıyordu. Bizim gecelerimiz adeta gündüzdü. Ah biraz ışık! Karanlıktaki bu mübarezeyi alışmak ne tahammül edilmez bir işti. Fakat insanlar her şeye alışıyor. Sabahın nasıl olduğunu bilemiyorduk.”

Geceler genellikle böyle geçer gündüzleri ise siperlere nöbetçiler bırakılır diğerk askerler zeminliklerde veya sığınaklarda hatta siperlerin yan duvarlarına açılan oyuklarda uyurlardı. Aynı zamanda askerler gece gündüz elbiseleriyle yatıp kalkmak zorundaydılar.³⁹⁹

Çanakale Cephesinde, Müttefik donanması tarafından yapılan ve “*Silindir ateşi*” olarak anılan bombardımanlar yaklaşık sekiz saat sürerdi, bu sırada askerler

³⁹⁵ Arıkan, **a.g.e.**, s. 48; Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 109; Abdullah Fevzi Efendi, **a.g.e.**, s. 238; Yengin, **a.g.e.**, s. 67, 76; Selahattin Âdil Paşa, **a.g.e.**, s. 274.; Fertan, **a.g.e.**, s. 42.; **On Yıllık Savaş**, s. 124.

³⁹⁶ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 55.

³⁹⁷ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 53.

³⁹⁸ Ataksor, **a.g.e.**, s. 156.

³⁹⁹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 54, 57; Taşer, **a.g.e.**, s. 6.

siperde oturur beklerdi. Islık çalarak üzerlerinden geçen bombalar patladığında siperler bir vapur kamarası gibi sallanır, her tarafa toprak yağardı. Bomba çok yakınlar ya da siper dâhiline isabet ederek patladıysa, siperin içini duman kaplar, soluk alınamaz bir duruma gelinir ve erlerin ekseriyeti bayılırdı. Bu sırada uyumak ise imkânsızdı.⁴⁰⁰

Askerler ihtiyata çekildiğinde uyku söz konusu olabilirdi. İhtiyatta da çoğu zaman ikinci hat veya geri siperlerinde ellerinde silahlarıyla uyuyan askerler, geceleri baskına uğramaları ihtimali veya düşmanı takip etme gibi durumlar söz konusu olduğunda ancak komutanların izniyle imkânlar doğrultusunda gündüzleri üç dört saat nöbetleşe uyuyabilirlerdi. Yine de bütün askerler uyutulmaz genellikle yarısı uyanık ve muharebeye hazır bir vaziyette bekletilirdi. Eğer geri hatlarda bir siper yoksa askerler bir dere yatağına çekilerek yine nöbetleşe uyutulmaya çalışılırdı.⁴⁰¹

Komutanlar için de durum pek farklı değildi. Çok kısa süreli uykular dışında geceleri pek uyuyamazlar, dört beş gün uykusuz kaldıkları olurdu.⁴⁰²

Kafkas Cephesi'nde 1917 yılının sonlarına kadar piyade erleri, kış aylarında, eğer varsa karın üstüne kaputlarını veya beyliklerini serip kar üzerinde çadırsız vaziyette açıkta uyumaktaydılar.⁴⁰³ Ancak donma tehlikesine karşı pek uyumaz vücutlarını sıcak tutabilmek umuduyla hareket ederek geceyi ayakta geçirmek zorunda kalırlardı. Birliklerin yolculukları esnasında uğradıkları köy ahırlarında askerler kapalı bir yerde uyuma fırsatı bulabilirlerdi.⁴⁰⁴

Kafkas Cephesi'nde görevlendirilen subaylara, sıhhiye birliklerine ve topçulara çadırlar verilmekteydi. Bunları, soğuk kış aylarında çadırlarında uyumaktaydılar. Daha önce bahsedildiği gibi subaylar ise, kendilerine verilen birer portatif karyola, battaniye, yastık ve yatağı beraberinde taşıyabiliyorlar ve kullanabiliyorlardı. Ancak

⁴⁰⁰ Ege, **a.g.e.**, s. 151; Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 40.

⁴⁰¹ Sunata, **a.g.e.**, s. 152-153; **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 137; Ataksor, **a.g.e.**, s. 59, 156, 211, 230.

⁴⁰² Sunata, **a.g.e.**, s. 152; Ege, **a.g.e.**, s. 137.

⁴⁰³ Eti, **a.g.e.**, s. 41; Ataman, **a.g.e.**, s.60; Tokad, **a.g.e.**, s. 56.

⁴⁰⁴ Ataman, **a.g.e.**, s. 52, 60.

bunlardan mahrum oldukları zamanlar onlar da tıpkı erler gibi neye, kaput ve pelerin, sahipseler karın üstüne serip üzerinde uyumaktaydılar.

Kış mevsimi cephede geçirilecekse askerlerin soğuktan korunmaları ve kapalı bir yerde uyumalarını sağlamak amacıyla zeminlikler kazılırdı. Zeminlikler siperlerin içine, siper zemininden daha alt seviyede kazılır mümkünse kapı yapılırdı. Genellikle bir adam boyu yükseklikte ve ön siper hattından yaklaşık iki yüz metre geride kazılan zeminlikler bir siperden bağımsız da kazılabilirdi. Zeminliğin iç duvar ve tavanı varsa tahta veya ağaçlarla güçlendirilerek üzerinde kalın bir toprak tabakası ile tavan oluşturulmaya çalışılırdı. Zeminliğin boyutları takımların mevcuduna göre farklılık gösterirdi.⁴⁰⁵ Örneğin, 1917 yılının sonlarına doğru kışa hazırlık maksadıyla 3. Ordu bölgesinde yüzer kişilik zeminlikler de hazırlandığı görülmektedir.⁴⁰⁶

Siperlerdeki komutanlar için de zeminlikler kazılırdı. Bunlar erlerin zeminliklerine oranla daha küçük, bir veya iki kişinin kalabileceği boyutta, olurdu. Küçük zeminliklere bir yatak, bir soba ve küçük bir masa ancak sığabildiği için birden fazla subay varsa bunlar nöbetleşe uyumaktaydılar.⁴⁰⁷

Sıcak iklimin hâkim olduğu bölgelerde açılan Suriye-Filistin ve Irak cephelerindeki askerler ve subaylar da uyku açısından aynı donanımına sahiptiler. Onlar üzerlerindeki giysileriyle geceyi geçirmek zorundaydılar. Söz konusu durum yaz aylarında pek sorun olmamakla birlikte çoğunlukla sıcağın etkisiyle uyumak pek güçleşir, kış aylarında ise askerlerin çoğunlukla, geceleri, üşütmeden dolayı hastalandıkları görülmektedir.

2.2.3. Siperdeki Türk Askerinin Tuvalet ve Temizlik İhtiyaçlarının Karşlanması

Her şeyin başı sağlık! Bu söz bütün yaşamsal faaliyetlerini daracak siperlerde gerçekleştirilmek zorunda kalan askerler için de geçerlidir. Askerin muharebe

⁴⁰⁵ Alpat, **a.g.e.**, s. 92; Sunata, **a.g.e.**, s. 166, 172-173.

⁴⁰⁶ **İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s. 486.

⁴⁰⁷ Sunata, **a.g.e.**, s. 168, 172-173.

edebilmesi için öncelikle mümkün mertebe sağlıklı olması şarttır. Sağlıklı olmanın temel şartlarından birisi de hiç kuşkusuz bedenlen temiz olmak ve temiz bir çevrede yaşamaktır.

Fevkalade önem arz etmesinden dolayı her zaman ve nerede bulunursa bulunsunlar subayların ve erlerin temizliğe ve temiz olmaya özen göstermeleri gerekmektedir. Asker her gün sabahları yüzünü, gözünü, ağzını, kulaklarını, ayaklarını, özellikle günde birkaç defa ellerini yıkamalı ve dişlerini temizlemelidir. Gerektiğinde ve her fırsatta tıraş olmalı, her gün sakal taranmalı ve tırnaklar ile saçlar vaktinde kesilmelidir. Hiç değilse haftada bir çamaşır değiştirmeli ve ara sıra yıkanmalıdır.⁴⁰⁸ Piyade Nizâmnâmesinde böyle yer verilmiş olmasına rağmen Birinci Kanal Seferi sırasında su sıkıntısı yaşandığı için askerlere günlük sadece içmek için bir matara su verilmiş, komutanlar da dâhil temizlik amacıyla su kullanmaları kesinlikle yasaklanmıştı. Yıkamak bir tarafa askerler yüzlerini bile yıkayamadılar.⁴⁰⁹

Doğal ve zorunlu bir gereksinim olan tuvalet (idrâr ve gaita) ihtiyacını gidermek toplu yaşamın söz konusu olduğu cephelerde ve siperlerde öncelikle ve ivedilikle çözülmesi gereken sorunlardan birisidir. Salgın hastalıklarla mücadele gibi görülen tuvalet sorununun çözülmesi; hela yapımı, dışkının sağlıklı bir şekilde örtülmesi, tuvalet deliklerinin kapalı tutulması ve mahremiyet sağlanması gibi tedbirleri içerir. Hemen hemen her cephede askerlerin tuvalet ihtiyaçlarını gidermeleri için siperlerin yakınlarına “*sahra abdesthaneleri/helâları*” yapılmaktaydı.⁴¹⁰ Ordu Komutanlarının üzerinde titizlikle durdukları anlaşılan tuvalet sorunu, Çanakkale Arıburnu’nda, ateş hattında bulunan 19. Tümen’e mensup 27. Alay Komutanı Yarbay Mehmet Şefik (Aker), 27 Mayıs 1915 tarihli alay emrinde, siperlerin kusurlarının düzeltilmesini ve siperler arasına helâların yapılmasını aynı zamanda yapılacak bu işleri tabur komutanlarının sürekli denetimde

⁴⁰⁸ Piyade Nizâmnâmesi, s. 6.

⁴⁰⁹ Kannengiesser, a.g.e., s. 98.

⁴¹⁰ Aykota, a.g.e., s. 4; Sayılır, a.g.e., s.393; İlden, a.g.e., s. 226; A. Esenkaya- vd., Çanakkale Savaşlarında Temizlik, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10. 2016, 21.00.

tutmalarını emretmiştir. 3. Kolordu komutanlığı ise sahra helâlarının kurulması ve çevresinin temizliğinin sağlandığına dair 29 Mayıs'a kadar kolorduya bildirilmesini istemiştir. Helâların kurallara uygun olarak yapılması ve çevresinin temizliğinden tabur hekimleri de sorumlu tutulmaktaydı.⁴¹¹

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün komutası altındaki 19. Tümen'e gönderilen 2 Haziran 1915 tarihli bir emirde konu şöyle yer almıştı:

“... 2. *Sahra abdesthaneleri alayın tevzi mahallinde tesis edildiği gibi nezafet ve taharet dahi muhafaza edilmelidir. Siperlerden geride bugün erkân-ı harb Binbaşısı İzzettin Beyefendi de manzuru olduğu vecihle zîrdeki şekl-i mahsusda olduğu vecihle mikdar helâ yaptırılmakta ve hususa çalışılmakta olduğu mazurdur.*”⁴¹²

Yine Çanakkale'de Anafartalar Grubuna bağlı 8. Tümenin konuşlandığı mıntıkada sahra helaları olmadığından ortalık çok pislenmesi dolayısıyla sağlığı korumak güçleştiğinden acil olarak sahra helası yapılması gerekmişti. Cephede temizlik hususunda tuvalet mevzuunda yapılması gerekenler bir talimnamede kısaca şöyle belirlenmişti:

“*Abdesthane(Tuvalet)*

- 7- *Tuvaletlerde açıkta kalan gaitanın üstüne konan sinekler hastalıkların en birinci taşıyıcıları olduğundan tuvaletlerde sürekli toprakla karışık kireç bulundurulacak, her tuvalet gereksinimi sonrası bu karışımdan tahta parçası ile bir miktar atarak gaitayı kapatıp sineklerin konmasına engel olunacak.*
- 8- *Tuvalet deliklerinin devamlı kapalı kalması için üstüne tahta bir kapak yaptırılacak ve herkes çıkarken kapağı kapatacak.*
- 9- *Tuvaletlere mataralarla asla girilmeyecek, kâfi miktarda ibrik bulundurulacak.*
- 10- *Tuvaletlerde ihtiyacını giderdikten sonra herkes mutlaka bir temizlik maddesi ile ellerini yıkayacak.*
- 11- *Askerlerin bedeni mümkün mertebe temiz olacak ve imkânlar dâhilinde fırsatlar yaratılarak haftada bir defa banyo yaptırılacak ve Kilitbahir'deki sıcak hamamlardan da yararlandırılacak.*
- 12- *Bu mıntıkada sahra tuvaleti yapmak mümkün olmadığından, üstü iyice kapatılmış büyük çukurlar kazılmak suretiyle tuvaletler yapılacaktır.*”⁴¹³

⁴¹¹ Ataksor, **a.g.e.**, s. 198, 202, 210

⁴¹² A. Esenkaya- vd., **Çanakkale Savaşlarında Temizlik**, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 21.00.

⁴¹³ A. Esenkaya- vd., **Çanakkale Savaşlarında Temizlik**, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 21.10.

Hemen hemen her cephede, tuvalet olarak en kolay ve sıklıkla başvuru olan yöntem basit hela çukurları açmaktı. Siperlere ve ordugâha uygun mesafe uzaklıkta ve oldukça güvenli mahalde hela yerleri seçildikten sonra, belli aralıklarla açılan hela çukurları mümkün olduğunca etrafı taşlarla örülmek suretiyle kapatılmaktaydı.⁴¹⁴ Her zaman böyle olmuyordu. Bazen imkânlar nispetinde sadece hela çukurları açılır ve üzerlerine çadırlar kurularak mahremiyet sağlanmaya çalışılırdı. Sıhhiye doktorunun temizlik ve sağlık açısından uygun gördüğü yerlerde, her tabur için ayrı ayrı hela çukurları açıldıktan sonra gerekiyorsa bu hela çadırlarının başına birer nöbetçi dikilirdi.⁴¹⁵ Tuvalet ihtiyacının giderilmesi için belirlenen hela çukurları/memişhaneler dışına abdest bozulması kesinlikle yasaktı. Yasağa uymayanlar bu tür hareketlerin tekrarlanmaması için kesinlikle dayakla cezalandırılmaktaydı.⁴¹⁶

Muharebelerin gerçekleştiği ve siper sisteminin henüz yeni yeni oluşturulmaya başlanması gibi nedenlerden dolayı, ilk aylarda kazılan siperlerin çoğunun içine henüz tuvaletler yapılmamıştı.⁴¹⁷ Örneğin, Çanakkale Cephesi'nde Mayıs ayının sonlarına doğru siper sistemi tamamlanmaya başlanmış ve helalar siperler içine yapılmaya başlanmıştır.⁴¹⁸ Zığındere bölgesini savunmakla görevlendirilen birliklerin arasında 71. Alay da vardı. Söz konusu 71. Alay Karargahı'na 24 Eylül 1915'te telefoncu eri olarak tayin edilen Hüseyin Fehmi Genişol, yeni geldiği cepheyi tanımak amacıyla siperleri gezer. Hüseyin Fehmi Genişol, siperlerdeki tuvaletleri günlüğünde; "... Nöbetten çıktığım zaman diğer bir arkadaşımınla bütün cepheyi gezdim. 70., 71., ve 124. Alayların cephelerinde gerekli yerlerde helalar yapılmış ve burguyla çıkarılmış sularla tulumbalar konulmuştu." şeklinde tasvir etmektedir.⁴¹⁹

⁴¹⁴ Atacanlı, **Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları**, s. 244, 226; **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s.153; İlden, **a.g.e.**, s. 226; Eti, **a.g.e.**, s. 28.

⁴¹⁵ Çetinkaya, **a.g.e.**, s. 26.

⁴¹⁶ Çetinkaya, **a.g.e.**, s. 98, 104, 127.

⁴¹⁷ Wolf, **a.g.e.**, s. 304.

⁴¹⁸ Sayılır, **a.g.e.**, s. 393.

⁴¹⁹ Genişol, **a.g.e.**, s. 18.

Tuvaletlerin sayısı siper hattında bulunan birliğin mevcuduna göre belirlenmekle birlikte genellikle öndeki ilk siper hattında tuvalet yapılmazdı. Örneğin, en öndeki birinci siper hattı ile ikinci siper hattını birbirine bağlayan muvasalat/bağlantı yolları yanlara doğru girintili bir şekilde kazılmak suretiyle tuvaletler yapılmaktaydı.⁴²⁰

Gerilerde Tabur yakınında tuvaletler yapılmıştır. Siperlerdeki ihtiyaç duyan askerler Tabur'daki tuvaletleri kullanmaktaydı.⁴²¹ Helâ çukurlarının siper dışında olması tehlike arz ediyordu. Irak Cephesinin açılmış olduğu arazi bitki örtüsünden yoksun olmasından dolayı İhtiyacını gidermek için aceleyle ve dikkatsiz bir şekilde siperden çıkmak zorunda kalan askerler adeta açık bir hedef gibiydiler. Tuvalet ihtiyacını gidermek için siperlerden çıkanlara kuşun isabet etmesi sonucu her gece dört beş asker yaralanıyor veya hayatını kaybediyordu.⁴²²

Irak Cephesi'nde de tarafların siperlerinin birbirine yakın olduğu yerlerde tuvaletler siperlerin içine yapılmaktaydı.⁴²³ Mevzilerden çekilme sırasında zorunlu olarak tuvaletler, siperlerin beş metre yakınına kazıldığı da oluyordu.⁴²⁴

Çevre temizliği hiç kuşkusuz sağlıkla doğrudan bağlantılıdır. Birikinti ve atık sular ile bataklıklar ise sivrisineklerin üreme yerleridir. Sivrisinekler ise sıtma hastalığının kaynağıdır. Çanakkale'deki 5. Orduda görevli Dr. Mayer, tedbir almak babında ilk önce küçük su birikintilerini ve bataklık oluşumlarını kurutmak maksadıyla drenaj kuyuları açtırdı. Söz konusu önlemin yetersiz kaldığı veya uygulamanın mümkün olmadığı durumlar vardı. Dolayısıyla Dr. Mayer klasik ve basit bir yöntem uygulamak mecburiyetinde kalmıştı: Yanan küçük ateşlerin çıkarttığı dumandan faydalanmak. Dr. Mayer yaptıklarını şöyle ifade etmektedir:

"...Bataklık zemin nedeniyle, özellikle Kumkale'deki mevzilerde, sıtmayla mücadele amacıyla drenaj yapmaya imkân yoktu. Bu yüzden Anadolu grubu komutanına, kale

⁴²⁰ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 200, 323.

⁴²¹ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 140.

⁴²² E. Kur. Alb. Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK. Yay., Ankara 1988, s. 137; Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 51, 87-88.

⁴²³ Aykota, **a.g.e.**, s. 4.

⁴²⁴ Yengin, **a.g.e.** s. 52.

komutanına ve özellikle de Amiral von Usedom'a, karanlık bastığında etraftan, deve, at, öküz, ne bulurlarsa, hayvanların kurutulmuş gübrelerini, küçük kümeler halinde çadırların etrafına paralel şekilde dizerek ateşe vermeyi ve sonra üstünü toprakla örtmeyi teklif ettim. En azından, sivrisineklerin büyük kısmı böylece kaçırılabilirdi.”⁴²⁵

Çöplük ve savaş alanlarında biriken cesetlerle beslenen sineklerin sayısı muazzamdı.⁴²⁶ Zığındere siperlerindeyken sineklerden çıktıkları ıstırapı Münim Mustafa, şöyle anlatmaktadır:

“Bizi en çok sıkan şeylerden biri de sineklerdi! Aman yarabbi! Bunlar ne yılışık mahlûklardı' Yemek yerken çatalımızın ucundaki lokmaya binlerce sinek hücum ediyor ve ellerimizle bile bu haşeraty defetmeye muvaffak olamıyorduk. Bu milyonlarca sinek bizi uyurken de rahat bırakmıyordu. İngiliz taburlarının hücumu kadar mühlik olan bunlardan kurtulmak için birçoklarımız İstanbul'dan getirttikleri cibinlik altına girerek yemeğin bulunduğu sefer tasını da almak suretiyle biraz rahat yemek yiyebilirdi.”⁴²⁷

Türk askerlerinin temizliği hiç şüphesiz onların yaşamakta oldukları çevre; siperler, bağlantı yolları, zeminlikler ve sığınakların temizliğinden bağımsız düşünülemezdi. Siperlerin içi genellikle hasır süpürgeler ile süpürülmekteydi.⁴²⁸

Çanakkale'yi savunmakla görevli 5. Ordu Komutanlığı'nın emrinde bit ve pirelerin taşıyıcısı olan farelere karşı uyulması gereken kurallar şöyle belirtilmekteydi:

“Siper kuralları

- 1- Fare tutmak için kedi beslemek yasaktır. Kapanla yakalanıp ateşle yakılmalıdır.
- 2- Fareler, üzerindeki bit ve pireler kaçmasın diye alevli ateşte yakılmalıdır. Yakılma imkanı yoksa bir metre derinliğinde kireçli toprak serpip örtülecektir.
- 3- Fareye el ile dokunmak yasaktır.
- 4- Düşman tarafından gönderilen kedi, köpek, kuş v.b. hayvanlar telef edilecektir.
- 5- Düşmandan ganimet olarak alınan elbiseler sahra fırınlarına gönderilmeden içine konulan çuvalın ağzı sıkı sıkı bağlanmalıdır.
- 6- Esirler tedavi edilmelidir. Muhafızlar beş metre mesafede durmalıdırlar.”⁴²⁹

Daha önce bahsedildiği gibi askerî güzergâhlar üzerinde çok sayıda tahaffuzhaneler hazırlanmıştı. İstanbul'dan Anadolu yakası üzerinden cephelere sevk edilen birlikler, ilk önce Tuzla'daki tahaffuzhanede karantinaya alındıkları sırada

⁴²⁵ Öymen, a.g.e., s. 66.

⁴²⁶ Mühlman, a.g.e., s. 119.

⁴²⁷ Münim Mustafa, a.g.e., s. 57.

⁴²⁸ Kannengiesser, a.g.e., s. 231.

⁴²⁹ A. Esenkaya- vd., **Çanakkale Savaşlarında Temizlik**, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 21. 20.

genel temizliklerinin yapılması sağlanırdı.⁴³⁰ Tırnaklar kesilir, tıraş olunur, banyo yapılır, çamaşırlar yıkanarak etüvden geçirilirdi. Daha sonra her hangi bir cepheye ulaşan erler, gönderildikleri birliklerin depo alay veya taburlarına alınarak önce sıhhi muayeneleri yapıldıktan sonra yine Tuzla'daki gibi temizlik sürecine tabi tutulmaktaydı.⁴³¹

Askerlerin banyo ihtiyacını karşılamak maksadıyla hemen her cephede ya da siperlerde sık sık başvuru uygulama ise Osmanlı ordusunda öteden beri kullanıla gelen geleneksel “hamam çadırları”⁴³² kurulmasıdır. Hamam çadırları mevcut değilse portatif çadırlarda kullanılırdı. Yeni bir mevziye ilk gelindiğinde, karargâh mıntıkasında belirlenen yerlerde, öncelikle banyo suyunun kolay taşınabilmesi amacıyla, mümkün mertebe akarsu yakınlarına, atık suyun kolayca tahliye olması için kuru bir dere yatağı ya da hafif meyilli bir yere hamam çadırları kurulurdu. Ardından ateşler yakılarak, kazanlarda ya da su ısıtılacak tenekelerde sular ısıtılırdı. Hamam çadırları silahlı nöbetçiler tarafından korunurken, askerler beşer beşer girerek banyo yaparlardı.⁴³³ Su kaynaklarının temiz tutulması şarttı dolayısıyla akarsu, dere vb.ne girip yıkanmak kesinlikle yasaktı ve yasağa uymayanlar cezalandırılmaktaydı.⁴³⁴

Banyo için bir gece önceden banyo yapacak taburların sakalarına su kaynaklarından, çeşme, dere ve akarsu vb., fazla su taşıtırılır, ertesi gün banyo yapacak bölüğün askerlerine sabunları dağıtılırdı.⁴³⁵ Askerî birlikler mevcutlarına göre aylık sabun ihtiyaçlarını bağlı buldukları ordunun menzil teşkilatından talep ederlerdi. Ardından ellerine ulaşan sabunun askerlere dağıtıldığına dair bağlı bulunduğu bir üst askerî makama bir raporla bildirmek zorundaydılar.⁴³⁶ Her asker

⁴³⁰ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 359.

⁴³¹ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 539.

⁴³² İlber Ortaylı, **Gündem Özel**, CNN TÜRK, 4 Ocak 2019, 21.45.

⁴³³ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 118; Conk, **a.g.e.**, s. 141.; **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 106; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 262-263. Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 125-127.

⁴³⁴ Çetinkaya, **a.g.e.**, s. 135.

⁴³⁵ Yengin, **a.g.e.**, s. 79; Çöl, **a.g.e.**, s. 50.

⁴³⁶ Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 2782, Dos. 57, Fih. 66. 22. 14. 12. 1333 (14 Şubat 1917) Tarihli ve 16690 No.lu 3. Ordu Emri.

aylık 9 gram sabun hakkı vardı. Dolayısıyla bir tabura 80 kilogram sabun verilmekteydi.⁴³⁷ Örneğin, 76. Alay, 1. Tabur, 15 Mayıs 1918’de 21 kilogram 22 Mayıs’ta ise 71 kilogram sabun almıştı.⁴³⁸

Hamam çadırlarından başka muharebelerin gidişatına ve kalıcılık süresine bağlı olarak tahta barakalar ya da kerpiç duvarlı üstü toprakla örtülen basit yıkanma yerleri de hazırlanmıştır.⁴³⁹

Bunlardan başka yine karargâh mıntıklarında anıların çoğunda hamam olarak da tabir edilen “*dezenfeksiyon yerleri*” oluşturulmuştur. Dezenfeksiyon yerleri, halka ait mevcut binalarda hazırlandığı gibi tamamen yeni inşa edilen binalarda da teşkil edildiği anlaşılmaktadır. Dezenfeksiyon yerlerinde genellikle hamam, çamaşır yıkama yeri, ütühane ve etüv kısımları vardı.⁴⁴⁰ Çanakkale Cephesi Güney Grubu Bölgesinde, Anderya Çiftliği ile civarı, Melek Hanım Çiftliği⁴⁴¹ ve Alibey Çiftliği’nde⁴⁴² teşkil edilen dezenfeksiyon yerinde bahsi geçen Grubun askerlerine hizmet verilmekteydi.

Dezenfeksiyon yerlerindeki uygulamalara dair Cemil Conk Paşa anılarında 19 Haziran 1915 tarihine şöyle not düşmüştü: “*Öğleden sonra Melek Hanım çiftliğine gittim. Hamam yapan birinci tabur, sahra etüvlerinde elbiselerini ve bitlerini temizleyecekti. İki bölük temizlenmiş, diğer bölük yarım kalmış. Kazanları toplamışlar, dönüyorlardı. Hâlbuki saat henüz 15.00 idi. «Barış zamanında bile olsa, vakte gene yazıktır,» dedim. Kazanları tekrar yaktırdım. Akşama kadar temizlik faslı bitirildi.*”⁴⁴³

4. Ordu mıntığında da söz konusu özelliklere sahip ve benzer uygulamaların yapıldığı Kadem İstasyonunda ve Vadi-i Sanan İstasyonunda açık karantina ordugâhları 1917 yılının bahar aylarından sonra aynı anda yüz kişiyi alabilecek

⁴³⁷ TSKT 1908-1920, s. 358; Yengin, a.g.e., s. 48.

⁴³⁸ Yengin, a.g.e., s. 79, 83.

⁴³⁹ Çöl, a.g.e., s. 50.

⁴⁴⁰ Mustafa Şefik Efendi, a.g.e., s.159; Çöl, a.g.e., s.98; A. Esenkaya- vd., “Çanakkale Savaşlarında Temizlik”, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 21.50.

⁴⁴¹ A. Esenkaya- vd., Çanakkale Savaşlarında Temizlik, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 21.50.

⁴⁴² Taşer, a.g.e., s. 6.

⁴⁴³ Conk, a.g.e., s. 141.

büyükteki hamamlar tesis edilerek hizmete sunulmuştu. İki ve üç gün süren tecrit süresince hem siperlere sevk edilen birlikler hem de siperlerden ihtiyata çekilen birliklerin askerleri de faydalanmaktaydılar.⁴⁴⁴ Buralarda askerler, sağlık kontrollerinden önce, tepeden tırnağa, genel temizliklerini yapmaktaydılar.

Askerler hamamın bir kapısından girerek tırnaklarını keser, tıraş olur ve banyo yaptıktan sonra, karşı taraftaki ütü haneye açılan kapısından geçerek ütü hanelerde ütülenmiş olan elbiselerini giyinerek çıkarlardı. Böylece askerler yıkanırken elbiseleri de dezenfekte edilmiş olurdu. Bu tarz bir hamam Ocak 1916'dan önce Halep'teki karargâha da yapılmıştı. Isıtılabilmesi için orta yerine bir soba konan Halep'teki hamamın etraf duvarlarında ise bir insan boyu yükseklikte kırk adet musluğu mevcuttu. Hamamın deposu yıkanacak olan taburun saka askerlerinin taşıdığı sular ile doldurulmaktaydı.⁴⁴⁵ Filistin Cephesinde Telli Şeria İstasyonu'nun doğusunda barakalardan oluşan ve bir ütü hanesi olan bir hamam vardı.⁴⁴⁶

Askerî birliklerde görevli doktorlar tarafından bir içtima ya da kılınan bir namaz sonrasında, yani askerlerin topluca buldukları zamanlarda sağlık ve temizlikle ilgili konferans verilmekteydi.⁴⁴⁷ Her tümen veya alay görevlendirildikleri mevzilerdeki siperlerde genellikle bir ay bulduktan sonra bir ay boyunca da geri hatta ihtiyata, dinlenmeye, alınmaktaydı. Geri hatta bulunduğu zamanlar askerler banyo yaparak ve giysilerini yıkayarak kişisel temizliklerini yapmaktaydılar. Çamaşır yıkayıp banyo yapıldıktan sonra söz konusu birliklerin askerleri, yine birliğin doktoru tarafından temizliklerinin yapıldığına dair kontrol edilmekteydi.⁴⁴⁸ Siperlerdeki birlikler sırayla ihtiyata çekildiklerinden bedensel temizliklerini de sırayla yapmaktaydılar.⁴⁴⁹ Ancak bir istisna olarak salgın hastalık çıktığında, sıra takip edilmeksizin hastalığın

⁴⁴⁴Tetik, **a.g.m.**, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=573>, Erişim: 25.09.2017, 17.00.

⁴⁴⁵Ege, **a.g.e.**, s. 238; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 159; Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 98.

⁴⁴⁶Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 98.

⁴⁴⁷**Kıyamet Koptuğunda**, s. 38.

⁴⁴⁸Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 4268, Dos. 22, Fih.3-2, 12. 1. 1332(25 Mart 1916) Tarihli ve 158 No.lu 13. Kolordu'ya gönderilen 35. Tümen'in günlük raporu.; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 74.

⁴⁴⁹Yengin, **a.g.e.**, s. 85-86.

görüldüğü birliğin askerleri bedensel temizliklerini yapabilmeleri için söz konusu birlik hemen ihtiyata alınmaktaydı.⁴⁵⁰

Dezenfeksiyon yerleri ve hamamlarda askerlerin çamaşırları yıkanarak kendilerine verilmekteydi. Diğer şartlarda ise askerler kendi çamaşırlarını kendileri yıkar ve banyo yaptıktan sonra kuru ya da ıslak demeden çamaşırlarını giyinirlerdi.

Her malzemede olduğu gibi leğen vb. bulmakta güçlük çekildiğinden, çamaşırlar her hangi bir kapta hatta karavanalar da bile yıkandığı olurdu.⁴⁵¹

Askerin kişisel temizliğini yapabilmesine, imkânlar dâhilinde önem verilmekteydi. Piyade Nizâmnamesi'ne göre "*Asker her gün sabahları yüzünü, gözlerini, ağzını, kulaklarını, ayaklarını ve yine günde birkaç defa ellerini yıkayıp dişlerini temizlemelidir. Vaktinde sakalını tarayıp, tırnaklarını kesmeli, saçlarını kestirmeli, traş olmalı, hiç değilse haftada bir çamaşır değiştirmeli ve ara sıra yıkanılmalıdır.*"⁴⁵² Ancak gerçekte uygulamalar bu öngörünün oldukça uzağındaydı. Muharebelerin yoğun olduğu cephelerde birlikler aylarca siperlerde kalındığı, ihtiyata çekilemediği⁴⁵³ ve banyo yapılacak yerlerdeki yoğunluktan dolayı en iyi şartlarda bile bir bölüğe ancak iki ayda bir sıra gelmesi⁴⁵⁴ gibi durumlardan dolayı askerlerin çoğu için banyo yapmak söz konusu dahi olamazdı.

Müttefiklerin 25 Nisan 1915'te çıkartma yaptıkları yerlerden birisi de Zığındere ağzıdır. Zığındere, Gelibolu Yarımadası'nın kuzey batısında bulunmakla birlikte kıyıya paraleldir. Bu konumu itibarıyla Müttefikler, dereyi takip ederek yarımadaının hakîm noktası olan Alçıtepe'yi almak ve ardından Kilitbahir platosuna ulaşmak istiyorlardı. Karada hücumlar devam ederken Müttefik donanması da sürekli olarak Türk siperlerini topçu bombardımanına tutmaktaydılar. Böylesine şiddetli muharebelerin yaşandığı hassas bir konuma sahip olan Zığındere siperlerindeki Türk birlikleri ileri hatlardan çekilememiş doğal olarak uzun süre askerlere banyo

⁴⁵⁰ Sunata, **a.g.e.**, s. 180.

⁴⁵¹ **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 106.

⁴⁵² **Piyade Nizâmnamesi**, s. 6.

⁴⁵³ Arıkan, **a.g.e.**, s. 71.

⁴⁵⁴ Çöl, **a.g.e.**, s. 50.

yaptırma imkânı bulunamamıştı. Gelibolu’da Cenup Grubu muntikasında Zığındere siperlerinde 10. Tümen’e bağlı 30. Alay Emir Subayı olan Münim Mustafa, iki taraflarında bulunan denizden dört beş kilometrelik borularla kolayca su getirilerek askerlerin bol su ile yıkanabileceğini sorgulamakta ve çekilen sıkıntıları şöyle ifade etmektedir:

“Gelibolu’da Cenup Grubu muntikasında 19 Temmuz 1915 gecesi 10. Tümen’e bağlı 30. Alay askerleri Zığındere siperlerine girmişlerdi. Seyyar ordu emrine verildiklerine dair emir alan 30. Alay, geri dönüş yolculukları sırasında Havuzlar Deresi’ne geldikleri zaman erler tarafından portatif çadırlardan bir hamam çadırı kuruldu ve yakılan ateş üzerinde tenekelerde ısıtılan sularla banyo yaptılar. Böylece söz konusu alayın subay ve askerleri yüz on gün sonra ilk kez banyo yapmış oldular.”⁴⁵⁵

Aynı Cephe’deki 61. Alay 19 Ekim 1915’te Kirte ve civarlarındaki siperleri teslim almış ve 21-22 Ocak gecesi İngilizler çekilene kadar siperlerde kalmışlardı. Söz konusu Alayın askerleri siperlerde geçen bu 92 gün boyunca ne banyo yapabilmişler nede çamaşır yıkayabilmişlerdi.⁴⁵⁶

Gazze’nin sağ tarafındaki Şevket Bey Siperleri’ni 7/8 Mayıs gecesi teslim alacak olan 3’ncü Tabur’un bütün askerlerine 6 Mayıs’tan itibaren banyo yaptırılması hakkında emir verilmesi üzerine askerin banyo yapılabilmesi için çadırlar kurularak taburdaki yedek kazanlarla sular ısıtılmıştır. İki gün içerisinde askerin tümü banyo yaptıkları gibi çamaşırlarını da yıkamışlardır. Siperlere girmeden önce temizlik yapmak önemliydi çünkü askerin şehit olma ihtimali yüksek olduğu gibi siperlerden geriye yani ihtiyata ne zaman çekilecekleri belli olmuyordu. Daha sonra 3’ncü Tabur’un 11’nci Bölüğünün askerleri ancak bir ay sonra 8 Haziran 1917’de banyo yapabilmıştır. Kuru bir dere yatağına kurulan çadırlara beşer beşer giren askerler sıcak su ile banyo yapmışlardır. Bu esnada banyo çadırları nöbetçiler tarafından korunmaktaydı. Banyodan sonra ütülenmiş giysilerini giyen askerler siperlerine geri dönerlerdi.⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 23, 46, 97, 125-127.

⁴⁵⁶ Arıkan, **a.g.e.**, s. 71.

⁴⁵⁷ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 231, 234, 262-263.

İran Cephesinde bulunan Türk birlikleri ileri hatlarda bulunan dağlık veya tepelik alanlarda mevzi belirlendikten sonra gerekirse siper kazılarak birlikler siperlere yerleşirlerdi. Bu cephe hareketli bir cephe özelliği gösterdiğinden Çanakkale’de olduğu gibi uzun sürelerle siperlerde kalınmazdı. Dolayısıyla yedek temiz giysiler, sabunlar ve usturalar genellikle karargâhta ağırlıkta bırakılmaktaydı. Rastladıkları bir nehir veya dereye yıkanacak olsalar sabun da yoktu üzerlerine giyecek temiz giysi de yoktu. Yedek giysiler ağırlıkta bırakıldığından çamaşır yıkanamaz ve askerler günlerce aynı kirli kıyafetleri giymek mecburiyetinde kalırlardı. İran Cephesinde Süleymaniye civarlarında bulunan 32. Alay, 4. Bölüğü’nde görevli Üsteğmen Serezli Mehmed Ragıp, günlüğünde durumunu şöyle tasvir etmektedir:

“... Gömleğim simsiyah bir muşamba gibi olmuştur. Bu gün yıkadığım kollarım dirseklerime kadar müstekreh bir manzara arz etmekte idi. Bu gün yıkadım fakat ne fayda. Akşama kadar toz ve terden tekrar meşin gibi olacak. Ceketimin yakasını tarif edemem. Ceketlerimiz terden nemleniyor sonra üzerine rüzgârın kaldırdığı tozlar da yapıyor, âlâ bir muşamba’ oluyor. Kollar, yenler, yakalar, omuz başları, kürk yerleri hep mücellâdır. Eskiden en aşağı on günde bir hamama gitmezsem ter kokusundan kendim bile rahatsız olurum. Şimdi elimi ne vakit vücuduma sürsem siyah ve yumuşak bir gaytan parçası gibi koca bir kir çıktığı halde yine kirli olduğumu hissetmiyorum. Pislikle ünsiyet ettik.”⁴⁵⁸

Çanakkale Cephesinde olduğu gibi Irak Cephesi’ndeki tarafların siperleri birbirine yakındı. Müttefiklerin yoğun bombardımanı altında toprak hallaç pamuğu gibi havalanır, ardından çökerdi. Irak Cephesi’ndeki Beyt-i İsa siperlerinde bulunan Abidin Ege günlüğüne 20 Nisan 1916 tarihine şöyle kayıt düşmüştü:

“Bizi gören insan olduğumuza inanamaz. Yağmur gibi yağın toz ve topraktan yüzümüz, gözümüz bir hale girdi. Baştan aşağıya bir kömürcü hamalına benziyorum. Elim, yüzüm belli değil.”⁴⁵⁹

Saç ve sakal kesimi veya düzeltilmesi hizmeti, taburlar bünyesinde görevlendirilen berberler tarafından verilmekteydi.⁴⁶⁰ Karadağ’ı savunmakla görevli 9. Tümen, 28. Alay, 83. Tabur, 1917 Şubat ayına kadar dokuz ay boyunca karlar içinde yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmıştı. Taburun, Alayı ile olan irtibatı kesilmiş her hangi bir ikmal yapılamıyordu. Mevcudu 800 askerden oluşan bu

⁴⁵⁸ Serezli Mehmed Ragıp, **a.g.e.**, s. 48-49.

⁴⁵⁹ Ege, **a.g.e.**, s. 298.

⁴⁶⁰ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 110.

Taburda sadece bir adet ustura vardı ve bir kişiye ancak 15 günde bir tıraş sırası gelmekteydi.⁴⁶¹

Tifüs hastalığına sebep olan ve hemen hemen her cephede Türk askerinin amansız sorunu olan bite karşı “*etüv*”, “*buğu sandığı*”, “*sahra fırını*”⁴⁶² kullanılarak ya da çamaşırlar kaynatılarak mücadele edilmiştir. Bunların arasında en etkili olanı, Etüv fırınlarında asker elbiselerinin dezenfekte edilmesidir. Sabit ve gezici olmak üzere çok sayıda etüv fırını mevcuttu. İmkânlar nispetinde ordulara etüvler verilmekteydi. Ancak ihtiyaca cevap vermekten uzaktı. Örneğin, 3. Ordu bölgesinde Trabzon’da ve Erzurum’da ikisi sabit ve ikisi gezici olmak üzere toplam 4 etüv vardı.⁴⁶³ Keşan’da üç seyyar etüv ile bir adet “*menzil temizleme istasyonu*” açılmıştı.⁴⁶⁴ Etüv işlemi de sırayla yapılmaktaydı. Bir günde iki bölük askerin giysileri etüvden geçirilebiliyordu.⁴⁶⁵

Etüv sorununu, 3. Ordu Sivas Menzil Mıntika Baştabibi Dr. Ahmet Fikri (Tüzer) 1916’da yaptığı buğu sandıkları ile çözmeye çalıştı. Buğu sandıkları kısa sürede 3. Ordu bünyesinde kullanılmaya başlandı. Etüve göre daha pratik olan buğu sandıkları yirmi adet kadar tahta, bir miktar çivi ve bir de kazan kullanılarak her yerde kolaylıkla yapılabilmekteydi. Buğu sandıklarının çalıştırılma sistemi yüksek buhar ısıyla haşeratları yok etme esasına dayandığından giysilere de zarar vermiyordu.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 36

⁴⁶² Sahra Fırını: Etüvün mevcut olmadığı cephelerde giysilerin dezenfeksiyonu için yapılan basit fırınlardır. Sahra fırını yapmak için önce bir tepе belirlenir. Tepenin ön yamaç kısmında yukarıdan aşağıya doğru kazılarak düz bir duvar oluşturulur. Ardından duvardan içeriye doğru bir delik açılır. Delik sağa, sola, ileriye ve yukarıya doğru kazılarak ufak tefek bir insanın girebileceği kadar genişletilir. Tabanı düz bırakılan fırında ateş yakılır, fırının içi iyice kızdıktan sonra ateş alınır veya kenara çekilir. Fırın tabanına ilk önce eskimiş gözden çıkarılmış eski püskü çuval, beylik ve battaniye gibi şeyler ıslatılarak serilir ve zaman kaybetmeden elbiselerin üzerine biraz su serpiştirildikten sonra kızgın fırının içine çok sıkışık olmayacak şekilde yerleştirilir. Isı kaybını önlemek için fırının ağzı bulunabilirse bir tahta kapakla veya kaput vb. gibi kalın malzemelerle kapatılarak yarım saat bekletilir. Sonra fırından çıkarılan elbiselerde bit namına hiçbir şey kalmaz. (Güralp, **a.g.e.**, s. 73).

⁴⁶³ Çakmak, **a.g.e.**, s. 622.

⁴⁶⁴ Esenkaya, ... **Sağlık Hizmetleri**, s. 32.

⁴⁶⁵ Yengin, **a.g.e.**, s. 48, 58-59, 83-84, 86.

⁴⁶⁶ Sağlam, **a.g.e.**, s. 85-87.

Filistin Cephesi’de görevli 3. Piyade Tümeni 1916 yılının bahar aylarında Kudüs yakınlarındaki Bir-i-seb’e Kasabası civarında konuşlu iken tifüs salgını çıktı. Salgın bağlı olunan 4. Ordu Komutanlığı’na bildirilince Ordu tabiplerinden mütehassıs Neşet Ömer Bey, Tümenin bölgesine geldi. Neşet Ömer Bey’in direktifleri ve nezareti altında sahra fırını yapılarak giysiler dezenfekte edildi. Uygulama başarılı olmuş ve bir iki gün içinde bütün tümen askerlerinde bittens eser kalmamıştı.⁴⁶⁷

Sahra fırını, yapımına ve özelliklerine dair birliklere birer talimatname gönderilmişti. Ancak şartlar her cephede aynı olmadığı gibi yapılan işlerden de farklı sonuçlar alınmaktaydı. Sarıkamış’tan sonra Kop Dağı civarına konuşlanan birliklerin dezenfeksiyonu için sahra fırını, kayalık taşlık zeminin bütün zorluklarına rağmen karargah emrine uygun bir şekilde yapılmaya çalışılmıştı. Etüv işleminden sonra giysilerin çoğu fazla ısıya maruz kaldığından kavrulup kullanılamaz hale gelmiş olmasına rağmen dikiş aralarındaki bitlere etki etmemiş sadece yüzeyde olan bitler ölmüş, sirkelere ise hiçbir şey olmamıştı.⁴⁶⁸

Bite karşı sıkı önlem alınmaktaydı. Öyle ki giysileri yıkanmakta olan askerler, kazanlarda kaynatılan çamaşırları kuruyana kadar diğerleriyle münasebetleri geçici olarak kesilerek adeta tecrit edilmekteydi. Böylece temizlenmiş olanlara tekrar bit bulaşması önlenmeye çalışılıyordu. Kafkas Cephesindeki 32. Tümeinde bit ve pislik yüzünden günde en az yirmi asker ölüyordu. Yukarıda bahsedilen Tümen komutanı Yarbay Vehbi (Tümg. Kıpçak) Bey⁴⁶⁹, almış olduğu böyle tedbirlerle bit ve pislik yüzünden gerçekleşen ölüm vakalarını birdenbire ortadan kaldırmıştı.⁴⁷⁰ Her ne kadar ihtiyatta iken temizlenseler bile temiz olmayan siperlere döndüklerinde kısa sürede temizliklerinden eser kalmadığı gibi askerler hemen bitlenmekteydiler.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ Güralp, **a.g.e.**, s. 70, 73.

⁴⁶⁸ Kuntman, **a.g.e.**, s. 190.

⁴⁶⁹ Görgülü, **a.g.e.**, s. 111.

⁴⁷⁰ Ataman, **a.g.e.**, s. 63.

⁴⁷¹ Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 126.

Günlerce aylarca çamaşır değiştirilemediği oluyordu. Böyle zamanlarda askerler adamakıllı bitleniyordu.⁴⁷² 1914 yılının Aralık ayında Erzurum civarında konuşlanmış olan 18. Tümen'in 102. Alayın 2. Taburunda sıhhiye onbaşısı olarak görevli Ali Rıza (Eti) Bey, durumunu şu sözlerle ifade etmektedir:

“3 Aralık 1914 Perşembe. Bulduğumuz ova bir karış, etrafındaki dağlar üç dört karış kar. Saç ve sakalımız abur cubur bir şey oldu. Bit meselesi ise daha mühim. Her gün iki defa kehlelendiğim⁴⁷³ halde günde en az yirmi, yirmi beş bit bulunuyor. Bitler ise bizim bildiğimizden başka renkte, kan gibi kıpkırmızı...”⁴⁷⁴

Münim Mustafa ise yaşadıklarını şöyle tasvir etmektedir:

“Sağımız deniz, solumuz deniz... Öyle iken biz dehşetli kir tabakası içinde bitleniyorduk...“Bir gün birdenbire doğrularak ceketimin düğmelerini çözmeye başladım. Hani bazen yerde görürsünüz, yuvasına yem taşıyan karıncaların dizisi vardır. Gömleğimin üstünde tıpkı ona benzeyen bir çizgi hasil olmuş!... O vakit kendimden iğrendim ve düşündüm.”⁴⁷⁵

Türk birlikleri I. ve II. Gazze muharebelerinde başarılı olmuşlardı. Ancak İngilizler, birliklerini ikmal ederek 24 Ekim 1917 tarihinde yeniden taarruza geçtiler ve 9 Aralık 1917'de Kudüs'ü işgal ettiler.⁴⁷⁶ Türk birlikleri ise Kudüs'ü boşaltarak muharebe ede ede daha kuzeye Yafa ile Lut Gölü arasındaki hatta çekilmişlerdi. Günlerdir değil temizlenmek içmek için bile su bulunamıyordu. Söz konusu hatta konuşlu bulunan 26. Tümen⁴⁷⁷, 76. Alayın 1. Tabur yaveri olarak görevli Dramalı Sami (Yengin), 50 gündür banyo yapamadığı gibi günlerdir kıyafetlerini de değiştirememişti. Bu şartlarda doğaldır ki bitlenen Sami Yengin, günlüğünde 10 Ocak 1918 için şöyle kayıt düşmüştü:

“Bugün hava iyice güneşli olduğundan, fırsattan istifade, abdest bozmak bahanesiyle bir kaya arkasına çekildim. Çamaşırlarımı çıkarttım. Fakat ne göreyim, 148 tane bit kırdım.

⁴⁷² Yengin, **a.g.e.**, s. 42.

⁴⁷³ Halk arasında bit kehle olarak anıldığı gibi, kehlelenmek bit ayıklamak anlamında kullanılan bir deyimdir.

⁴⁷⁴ Eti, **a.g.e.**, s. 5, 73.

⁴⁷⁵ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 96-97.

⁴⁷⁶ Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C. 4, 2. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s. 433 vd. “**BDHTH Sina - Filistin Cephesi-2**” olarak kısaltılacaktır.

⁴⁷⁷ Görgülü, **a.g.e.**, s. 136, 146, 150.

Sirkeleri gene katiyen dikkate almıyordum. Yalnız pantolonumun ağında 500 tane sirke vardı. Bunların yok edilmesi kırmakla mümkün olmadığından gücüm yettiği kadar elimdeki sigara ile yaktım.

Gerek bu terbiyesiz hayvanların gerekse düşmandan gördüğümüz rahatsızlık üzerine artık hiçbirimizin yüzünde kan kalmadığı gibi artık insanlıktan da çıkmış bulunuyorduk. Cenabıhakk'a bin kere şükür ki bu hâl karşısında hastalanmıyorduk. Bizim hâlimiz böyle olunca artık askerlerin hâlini anlatmaya hiçbir akıl dayanamıyor...”⁴⁷⁸

Siperlerdeki askerleri bit belasından kurtulmak için birbirinden ilginç yöntemler bulmuşlardı. Örneğin, ayıklayarak başa çıkılmadığı zamanlarda giysilerindeki bitleri süpürge ile süpürmek⁴⁷⁹, dolaklarında taşıdıkları metal kaşığın sapını ateşte kızdırıp, elbiselerin dikiş yerlerine basarak oralara yapışmış olan bit yumurtalarını ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı.⁴⁸⁰

2.2.4. Siperdeki Türk Askerinin Kıyafet ve Ayakkabı İhtiyaçlarının Karşlanması

Osmanlı ordusu, askerlerine Birinci Dünya Savaşı sırasında 18 Haziran 1909 tarihli “*Elbise-i Askeriye Nizâmnâmesi*” esaslarına göre belirlenen kıyafetler kullanılmıştır. II. Abdulhamit döneminde her birlik ayrı ayrı üniformalar giymekteydi. Bu karmaşık sistem 1909 Elbise-i Askeriye Nizâmnâmesi’yle giderilerek muharebe ortamına daha müsait sade bir üniforma sistemi getirilmiştir. Genellikle haki renk ceket ve pantolon bazı küçük farklılıklar olmakla birlikte tüm kara birlikleri tarafından kullanılmıştır.⁴⁸¹

⁴⁷⁸ Yengin, a.g.e., s. 31.

⁴⁷⁹ Cebeciyan, a.g.e., s. 142.

⁴⁸⁰ Tonguç, a.g.e., s. 39.

⁴⁸¹ **TSKT 1908-1920**, s. 368-369; Tunca Örses, Necmettin Özçelik, **1. Dünya Savaşı’nda Türk Askerî Kıyafetleri (1914-1918)**, Kaptan Yay. Denizler Kitapevi, İstanbul 2012, s. 34, 40; Kadir Türker Geçer, “Birinci Dünya Savaşı Döneminde Türk Ordusunda Kullanılan Üniforma ve Rütbeler”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ed: F. Rezzan Ünalp-Fatma İlhan, ATESE Yay., Genelkurmay Basımevi, S. 21, Şubat-2013, s. 121. Birinci Dünya Savaşı sırasında bir Osmanlı eri; “*arka çantası, ekmek torbası, matara, palaska, süngülük ve kütüklük, portatif takım edevatı (portatif kazma veya balta ve kürek), karavana, beylik (kilim), portatif çadır ve 10-12 ere bir adet olmak üzere mahruti çadır*” ile donatılmaktaydı. Arka çantası sadece piyade erlerine mahsustu. Yağmurluk (kaput), portatif çadır ve beylik bağlanarak sırta taşınmaktaydı. Arka çantasının dolu olarak ağırlığı; silah, cephane, istihkâm aletleri ve yedek erzak hariç 22 kilogram idi. Komuta kademesinde bulunan muhtelif sınıflara mensup subay, üstsubay ve generallerin sefer sırasında taşıyabilecekleri eşyanın ağırlığı

Er ve daha üst kademedeki askerlerin giydikleri ceketlerin ortak özellikleri; ceketlerin beden boyunun belirlenmesinde alınan genel kıstas, “*kollar yanlara serbest bırakıldığında, eller yumulduğu hâlde başparmağın ikinci boğum hizasına kadar*” uzanmasıydı. Sırt kısmı büzmeli ve iki yanda 15-20 cm uzunluğunda yırtmaç vardı. Ceketlerin kolları abdest alınırken kolayca sıvanabilmesi amacıyla dikiş yerinde 10 cm bir yırtmaç bırakılmıştı. Yırtmaç iki adet metal düğme ile iliklenmekteydi. Kollar yukarıya katlandığında üçüncü bir düğme ile sabitleniyordu. Yine ön kısımda yukarıda sağda ve solda birer tane olmak üzere iki adet 11-15 cm, alt kısımda da yine iki adet 14-16 cm eninde cepler mevcuttu. Cep düğmeleri, diğer düğmelerden bir boy küçüktü.⁴⁸²

Erkân⁴⁸³, ümera⁴⁸⁴, zabitan⁴⁸⁵, küçük zabitan⁴⁸⁶ ve askerî memurlar yukardaki özelliklere sahip haki renkte şayak⁴⁸⁷ kumaştan dikilen üniforma giymekteydiler. Subay ve daha üst kademedeki askerlerin ceketlerin ön beden parçaları altı adet düğme ile birleştirilmekteydi. Ceket yakaları 3-4 cm yüksekliğinde, devrik ve askerî

rütbelere göre farklılık göstermektedir. Asteğmenden yüzbaşıya kadar olan subaylar en fazla 10 kilogram ve 70x40x30 santim ebatlarında bir manevra sandığı bulundurabilirdi. Manevra sandığında bulundurulabilecek eşyalar; “*iki kışlık fanila, dört yazlık fanila veya gömlek, üç don, iki frenk gömleği veya mintan⁴⁸¹, iki gecelik (entari), altı çorap, altı mendil, üç havlu, iki ceket ve pantolon, iki çift dolak. İki kalpak, iki çizme, getrle birlikte fotin, bir elbise fırçası, bir diş fırçası veya misvak, bir ustura, bir ayna, iğne iplik, iki madeni tabak, çatal-kaşık ve bıçak, bir bardak, sabun, mum ve portatif fenerden*” ibaretti. Cepheye giderken subaylar 50, binbaşılar 100, yarbay ve albaylar 150, tugay komutanı yarbay, albaylar ve mirlivalar 200, tümen komutanı mirliva ve ferikler ise ancak 250 kilogram eşya bulundurabilirdi. Ağırlık kotasına subayların muharebeler esnasında kullanacakları teçhizatlar da dâhildir. Piyade teğmenlerinin bir arka çantası taşınması gerekli olmakla birlikte subaylar üzerlerinde; “*bir harita çantası, bir tabanca, bir dürbün (piyade ve makineli tüfek subaylarına altlık, üstsubay, kurmay subay ve generallere sekiz dürbün), bir matara ve bir düdüğ*” taşınması kural gereğiydi. (TSKT 1908-1920, s. 448-449).

⁴⁸² TSKT 1908-1920, s. 368-369; Örses, vd., a.g.e., s.43; Geçer, a.g.m., s. 122-123.

⁴⁸³ Erkân: Mirliva (tuğgeneral), ferik (tümgeneral), birinci ferik (korgeneral) ve müşir (orgeneral) rütbelerinin genel olarak ifade etmek için kullanılır. (Geçer, a.g.m., s. 158).

⁴⁸⁴ Ümera/ Büyük Zabitan: Binbaşı, kaymakam (yarbay) ve miralay (albay) rütbelerini genel olarak ifade etmek için kullanılır. (Geçer, a.g.m., s. 160).

⁴⁸⁵ Zabitan: Kolağası (25 Haziran 1910 yılında bu rütbe kaldırılmıştır.), yüzbaşı, mülâzımievvel (üsteğmen) ve mülâzımısâni (asteğmen) rütbelerini genel olarak ifade etmek için kullanılır. (Geçer, a.g.m., s. 155).

⁴⁸⁶ Küçük zabitan: Takım başı, başçavuş, başçavuş muavini, çavuş ve onbaşı rütbelerini genel olarak ifade etmek için kullanılır. (Geçer, a.g.m., s. 155).

⁴⁸⁷ Şayak: Kaba dokumalı ve dayanıklı bir çeşit kumaştır. (Geçer, a.g.m., s. 160).

sınıflara özgü renkte çuhadan dikilmiş ve ihtiyaç duyulduğunda çıkarılarak yıkanabilmesi için iç kısımdan cekete ilikleniyordu.⁴⁸⁸

Erlere yine haki renkte aba⁴⁸⁹ kumaştan imal edilmiş daha önce bahsedilen özelliklere sahip üniforma giymekteydiler. Erlerin ceketlerinin kolları da yırtmaçlı, düğmeleri ise kemiktendi. Erlerin ceketlerinin ön parçaları beş adet düğme ile kapatılmakta arkası ise diğerlerinden farklı olarak palaska takıldığında kısalmaması için 2 cm daha uzundu. Erlerin ceketlerin yakaları düz olmakla birlikte çıkartılabilmesi için iki adet kopça ile tutturuluyordu. Erler, subay ve daha üst kademedeki askerler, yukarıda belirtilen kıstaslara bağlı kalmak şartıyla yaz mevsiminde sıcaklardan fazla etkilenmemeleri için bezden dikilmiş ceketler giyebiliyorlardı.⁴⁹⁰

Osmanlı ordusundaki erkân, ümera, zabitan ve küçük zabitan haki renkteki ceketin altına sınıflarına göre dört farklı modelde pantolon giymekteydiler. Birincisi şayak kumaştan dikilen düz pantolon, ikincisi yine aynı modelde dikilen triko pantolon, üçüncüsü şayak külot pantolon dördüncüsü ise beden kısmı bol alt tarafa doğru gittikçe daralan şayak kumaştan dikilen pantolondur. Düz pantolon ve triko pantolon bütün sınıflar, külot pantolon süvariler ve koşucu topçular, üstü bol altı dar pantolon ise piyadeler tarafından kullanılmaktaydı.⁴⁹¹

Piyade zabitanları, haki, ceketle aynı renkte üst tarafı geniş alt tarafı ise normal düz paça zıhsız⁴⁹² pantolon giymekteydiler. Pantolon paçalarının dış kısmında 3 cm bir nevi yırtmaç bırakılarak buraya da paçanın sıkıca iliklenmesi için meşin bir kulakçık dikiliyordu. Pantolon ve “*fotin/potin*”⁴⁹³ giyildikten sonra diz hizasından

⁴⁸⁸ Örses, vd., **a.g.e.**, s. 40; Geçer, **a.g.m.**, s. 122-123.

⁴⁸⁹ Aba: Koyunyünü, keçi kılı veya deve, öküz ve at tüyünün sıkıştırılıp sertleştirilmesiyle imal edilen ve giyecek yapımında kullanılan bir çeşit kalın ve kaba kumaştır. (Geçer, **a.g.m.**, s. 158).

⁴⁹⁰ **TSKT 1908-1920**, s. 369; Örses, vd., **a.g.e.**, s.43; Geçer, **a.g.m.**, s. 122-123.

⁴⁹¹ Örses, vd., **a.g.e.**, s. 39,43; Geçer, **a.g.m.**, s. 123.

⁴⁹² Zıh: Pantolonların yan kısımlarına dikilen ve mensup olunan askeri sınıflara göre kalınlık ve rengi belirlenen genellikle kırmızı veya bordo kumaş şeritlerdir.

⁴⁹³ Potin: Üst kısmı ayak bileğini saracak kadar yüksek olan bağcıklı veya yan tarafı lastikli bot benzeri ayakkabıdır. (**TDK Sözlük**, <http://www.tdk.gov.tr>, erişim. 29. 04. 2017- 18.50).

topuk kemiği hizasına kadar haki renkli “*sakı/getr*”⁴⁹⁴ sarılır ve meşin kulakçıklar iliklenerek kıyafet bütünlüğü tamamlanmış olunurdu. “*Bilâd-ı harre*” diye tabir edilen yani sıcak iklimin hâkim olduğu Suriye/Şam merkezli 4. Ordu, Irak/Bağdat merkezli 6. Ordu, Yemen/San’a merkezli 7. Ordu mensubu askerler haki bezden imal edilen elbise ile birlikte zıhsız pantolon ve külot giyebiliyorlardı.⁴⁹⁵

Erler yine haki renkte ancak aba kumaştan imal edilmiş, yırtmaçlı pantolon giyerler, zabitanlar da olduğu şekilde “*dolak*” dolarlardı.

18 Haziran 1909 tarihli Elbise-i Askeriye Nizâmnâmesi gereğince rütbeli ya da rütbesiz bütün askerlere birer adet avcı yeleği ve bilcümle erkân ve zabitan için koyu kurşuni çuhadan, erler için önce kurşuni daha sonra haki renkli abadan imal edilen uzun ve genişçe bir paltoya benzeyen, arkası yırtmaçlı kaputlar giymektedirler.⁴⁹⁶ Kaputlar, kol kısımları iki yana açılarak dürülmek suretiyle bir rulo yapıldıktan sonra sırt çantasının etrafına simit gibi sarılarak taşınırdı.⁴⁹⁷ Savaşın ilk yıllarında her ere sadece birer kaput verilmekteydi.⁴⁹⁸ Ancak daha 1915 yılının kasım ayında Çanakkale Cephesi’ndeki 5. Ordu erlerinin çoğunun kaputları olmadığı gibi askerî uniformada yoktu. Bu askerler alaca bulaca boyalı yerel kıyafetler giymektedirler.⁴⁹⁹

Yukarıda bahsi geçen 1909 tarihli Elbise-i Askeriye Nizâmnâmesi’nde başlıklara dair bir düzenleme yapılmıştı ancak yeterli değildi. 3 Ağustos 1910 (21 Temmuz 1326) tarihinde çıkarılan Askerî Serpuş Talimatnamesiyle eksikler giderilmeye çalışılmıştır. Tüm askerî sınıflara mensup zabitan, süvari, topçu ve jandarma personeli tarafından kullanılan haki renkteki astragan kalpak başlık olarak

⁴⁹⁴ Sakı (getr): Düz durabilmesi için sert deriden imal edilen, diz ile topuk arasını kapatan, yandan veya arkadan deri şeritlerle bağlanan bir parçadır. Sakı aynı zamanda kıyafeti tamamlayarak çizme giyilmiş görüntüsü verir. Getrin çizmeye oranla daha ucuza mal edilmesi, kullanım kolaylığı, rahatlığı ve güzel görünmesinden dolayı her sınıf subay tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. (Geçer, **a.g.m.**, s. 124).

⁴⁹⁵ **TSKT 1908-1920**, s. 372-373, Geçer, **a.g.m.**, s. 124.

⁴⁹⁶ Örses, vd., **a.g.e.**, s. 39, 43, 45, 48; **TSKT1908-1920**, s. 373. Türk askerinin Birinci Dünya Savaşı’nda giydikleri askerî kıyafetler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Tunca Örses-Necmettin Özçelik, **1. Dünya Savaşı’nda Türk Askerî Kıyafetleri (1914-1918)**, Kaptan Yay. Denizler Kitapevi, İstanbul 2012.

⁴⁹⁷ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 50, 67; Taşer, **a.g.e.**, s. 2.

⁴⁹⁸ Abdullah Fevzi Efendi, **a.g.e.**, s. 237; Fertan, **a.g.e.**, s. 61.

⁴⁹⁹ Mühlman, **a.g.e.**, s. 118.

kullanılacaktı. Erler ise astragan resmî günlerde ve izinlerde kalpak kışla içinde ve talimlerde ise haki fes kullanacaklardı. Bunlarla birlikte daha Trablusgarp savaşlarından itibaren ordu içinde başlık olarak kullanılan “*Enveriye*” olarak da bilinen kabalak Birinci Dünya Savaşı sırasında yaygın olarak kullanılmıştır. Savaş boyunca erler sadece kabalak, erkân, ümera, zabitan, küçük zabitan ise hem kabalak hem de kalpak kullanmışlardır.⁵⁰⁰

Savaş ortamında edinilen yeni deneyimler sonucunda gerektiğinde bazı düzenlemeler yapıldı. Çanakkale Cephesi’nde şafak vakti taarruza geçildiği zamanlar askerlerin kemerlerindeki pirinç tokalar ayna gibi parlıyor ve düşmanın makineli tüfek ateşine kolay hedef olmalarına neden oluyordu.⁵⁰¹ Zabitanın durumu da farklı değildi. Onların üniforma yakaları sınıf rengi, apoletleri sarı sırma, apoletlere takılan yıldızlar parlak, kılıçları parlak metalden ve kılıç püskülleri de sarı sırmadan yapılmıştı. Böylesine ışıltılı renklerle donatılmış zabitan çok uzak mesafelerden dahi açık hedef durumunda olmalarından dolayı büyük kayıplar verildi. Bunun üzerine 21 Mayıs 1331 (3 Haziran 1915) tarihinde çıkarılan ek nizâmname ile sorun giderilmeye çalışıldı. Nizâmnameye göre generaller, bütün subaylar ve askerî memurlar aynı renkte (haki) ve yukarıda bahsedilen dikkat çekici özelliklerden arındırılmış elbiseler kullanmaya başladılar.⁵⁰²

Jandarmalar da siperlerde muharebelerde görev almışlardır. Örneğin, 9 Ağustos 1915’te Bursa Seyyar Jandarma Taburu Çanakkale Cephesinde Kireçtepe’ye konuşlandırılmış, komutanlığına da Binbaşı Tahsin Bey tayin edilmişti. Piyade kıyafeti temin edilemediği zamanlarda jandarmalar kendi üniformalarıyla muharebelere iştirak etmişlerdir. Dolayısıyla jandarma kıyafetlerine de kısaca değinmek gerekmektedir.

⁵⁰⁰ TSKT 1908-1920, s. 373-374; Geçer, a.g.m., s. 135-136.

⁵⁰¹ Christopher Pugsley, **Çanakkale: Yeni Zelandalıların Öyküsü**, Çev: Ülke Evrim Uysal, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 374-375.

⁵⁰² BOA, İ. MMS. Dos.196, Göm.35-5-1. Babıalî Daire-i Sadaret Amedî Divanı Hümayunu’nda alınan 105 No.’lu ve 21 Mayıs 1331 (3 Haziran 1915) tarihli karar.; Geçer, a.g.m., s. 137.

Söz konusu dönemde kullanılan jandarma üniformaları 22 Mayıs 1911(9 Mayıs 1327) tarihli “*Jandarma Elbise Nizâmnâmesi*” ile düzenlenmişti. Bu nizâmnâmeye göre jandarma üniformaları Kara Kuvvetleri üniformalarıyla aynı modelde olmakla birlikte koyu mavi renkte idi. Bahsi geçen nizâmnâmeye göre jandarma zabitanının günlük üniformasındaki ceket koyu mavi renkli çuhadan dikilmekteydi ve ön kısmında 1,5 cm çapında beyaz yaldızlı yedi adet düğmesi mevcuttu. Düz olan yakasında, ön uçlardan apolet düğmesi hizasına kadar olan kısmı açık kırmızı renkli çuhadan, geri kalan kısmı ise ceket renginde idi. Pantolonları ise atlı olarak görev yapanlar külot pantolon ile çizme, yaya olanlar da sübyeli düz pantolon ile siyah fotin giymektedirler. Pantolonların dış yan kısımlarında 7 cm kalınlığında açık kırmızı renkli bir zıh bulunmaktaydı. Gerektiğinde fotin üzerine dolak sarıldığı gibi kırsal bölgelerde bulunanlarda çarık kullanabiliyorlardı. Jandarma zabitanının başlığı siyah renkli ince kıvrıkcık veya astragandan imal edilen kalpaktı. Kalpakların tepeleri açık kırmızı renkli çuhadan yapılıp üzerinde ise çaprazvari sarı şeritler bulunur, orta noktasına sarı bir düğme dikilirdi.⁵⁰³

22 Mayıs 1911 Nizâmnâmesine göre jandarma erlerinin ceket ve pantolonları koyu mavi şayak kumaştan imal edilirdi. Ceket yakaları düz olmakla birlikte önde bulunan uç kısımlarına 3,5 x 7 cm ebatlarında kırmızı çuha dikilirdi. Yakanın ön iki tarafında 2,3 x 4 cm ebatlarında sekizgen formda iki adet madeni levha dikilmekteydi. Levhalardan soldakine erin numarası, sağdakine de mensup olduğu alayın bağlı olduğu vilayetin adı yazılırdı. Bursa, Dersaadet vb. Jandarma erlerinin yaya olarak görev yapanlarının pantolonlarının yan tarafında ince, atlıların pantolonlarında ise 3 cm eninde bir zıh bulunmaktaydı. Yemen ve Hicaz alaylarına mensup erler, yine koyu mavi renkte entari altına bölgeye özgü ayakkabı başlarına da kefiye giymektedirler. Yakasına 4x8 cm ebatlarında kırmızı çuha parçası dikilen ve boz şayaktan imal edilen sabit kukuletalı kaputlar kullanmaktaydılar.⁵⁰⁴

⁵⁰³ Geçer, **a.g.m.**, s. 140-141.

⁵⁰⁴ Geçer, **a.g.m.**, s. 142.

16 Temmuz 1915 (3 Temmuz 1330)'te çıkarılan nizâmnâme ile jandarmaların yazlık kıyafetleri önceki modelde olmakla birlikte haki renkli keten kumaştan dikilmesi kararlaştırıldı. 6 Şubat 1915 (24 Kanunusani1330) tarihinde çıkarılan nizâmnâme ile jandarmaların kışlık kıyafetleri önceki modelde olmakla birlikte haki renkli dikilmesi kararlaştırıldı. Jandarma zabitanının günlük üniformasındaki ceket ve pantolonlar kışın şayaktan yazın ketenden, erlerin ise kışın abadan yazın bez kumaştan imal edilecekti.⁵⁰⁵ Böylece jandarma ile kara kuvvetleri üniformaları arasındaki renk farkı ortadan kalktı. Ancak Osmanlı Ordusu askerlerinin kıyafet ihtiyacını karşılayamadığı için mavi renkli jandarma kıyafetleriyle cephelerde muharebelere katılan askerlere de rastlanılmaktadır.

Farklı cephelerde ya da aynı cephede askerlere farklı renklerde üniformalar giydirildiği görülmektedir. Birliklerin konuşlandığı mntıkadaki toprağın özelliğine uygun şekilde haki, kahverengi, kum beji ve açık gri tonlardan birisi tercih edilmekteydi. Kum beji ve açık gri renkteki üniformalar Çanakkale, Irak ve İran cephelerinde giydirildiği görülmektedir. Böylece araziye uyum sağlanması kolaylaştırıldığı gibi, uzaktan bakıldığında kolay kolay fark edilme ihtimali ortadan kaldırılmıştı.⁵⁰⁶ Öyle ki Güney Grubu 14. Kolordu komutanı Albay Hans Kannengiesser, gözetleme yapmakta olduğu halde müttefik uçaklarını ateş isabet ettiren erlerin sevinç çığlıklarını duyuncaya kadar onları fark edememişti.⁵⁰⁷

Türk askerinin giyeceği askerî kıyafetler, Levâzımat-ı Askeriye İdaresi'nin teşekkül ettiği Ahırkapı ve Eyüp'teki Askerî Dikimhaneler de dikilmekteydi.

⁵⁰⁵ Geçer, **a.g.m.**, s.142-143.

⁵⁰⁶ Prigge, **a.g.e.**, s. 19; Selahattin Âdil Paşa, **a.g.e.**, s. 219; Ege, **a.g.e.**, s. 317' deki Abidin Ege Bey'in üniformalı resimi.; **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 106. Hisart Canlı Tarih ve Diorama Müzesi koleksiyonunda bir adet hali hazırda kum beji olarak nitelendirilebilecek bir adet ceket mevcuttur. Aradan geçen bunca zaman zarfında rengin değişime uğradığı göz önünde bulundurulmalıdır. Askerî üniformalarda böylesine renk çeşitliliği sadece arazi yapısına uyum sağlamak düşüncesi etkili olmamıştır. Kumaş sıkıntısı çekildiği için Erzurum'daki fabrikalar da dâhil ne kumaş bulunursa boyanmadan ham haliyle kullanılmaktaydı. Askerî kıyafetlerde renk farklılığı görülmesinde boyasız kumaşların kullanılmış olması etkilidir. Ayrıca yurt dışından getirtilen askeri giysilerin varlığını da göz önünde bulundurmak gerekir.

⁵⁰⁷ Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 168.

Genellikle erkeklerin çalıştığı elektrikli dikiş makinesi dairesinde elbiselerin kaba ve seri dikimleri yapıldıktan sonra dekovil vagonlarıyla kadınlar dairesine nakledilirdi. Burada çalışan kadınlar ise elbiselerin ince el işlerini yapmaktaydılar.⁵⁰⁸

Birinci Dünya Savaşı öncesinde kumaş fabrikalarıyla elbise, ayakkabı veya çamaşır imalathanelerinin büyük kısmı, İstanbul'da veya Marmara Denizi etrafında toplanmıştı. Bunlardan başlıcaları; İstanbul'da Feshane Kumaş Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Karamürsel Kumaş Fabrikası ve Bakırköy'de Bez Fabrikasıyla İzmit'te bir kumaş fabrikası, Beykoz'da bir kundura fabrikası, Saraçhane'de, bir saraciye yapım atölyesi ve ambarı. Bu müesseselerde hazırlanan giyim eşyaları, Başkomutanlık Genel Menzil Müfettişliği tarafından bünyesinde bulunan İstanbul'daki bir elbise ambarında depo edilmekte ve buradan orduların ihtiyacına göre dağıtılmaktaydı.”⁵⁰⁹

Osmanlı Ordusu askerlerinin giysi, ayakkabı vb. ihtiyacı, Levazım Dairesi Başkanlığı tarafından karşılanmaktaydı. Seferberlik hazırlıklarında Rus saldırısı karşısında muharebeye girme ihtimali yüksek olan 3. Ordu askerlerinin donatılmasına öncelik verildi. Hazırlıklar kapsamında söz konusu ordunun son aldıkları dâhil mevcudu 40.064 elbise, 28.139 kaput, 33971 kundura ve 1.500 adet çarığa yükselmişti. Ancak bütün bunlar askerlerini donatmaya yeterli olmadığı için 3. Ordu Levazımı 150.000 kişilik kışlık elbise, kaput, kundura veya çarığa ihtiyacı olduğunu üst makamlara bildirerek hiç olmazsa Ordu dikimevlerinde üretin yapılması için kumaş gönderilmesini istemişti.⁵¹⁰

Erzincan'daki askerî fabrikalar ve imalathaneler 3. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olmadığından 1914 yılının Mart ayında yeni girişimlerde bulunuldu. Kolorduların mevcut sanayi takımları geliştirilerek, yarısının Erzincan'da bulundurulması planlandı. Bayburt'ta da 9. Kolordu Sanayi Bölüğü tarafından dikim

⁵⁰⁸ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 531; **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 268; **Harp Mecmuası**, S.11, Temmuz 1332, s.174, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 19. 07. 2016- 21.00.

⁵⁰⁹ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 531; **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 246, 264.

⁵¹⁰ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 179-180.

ve ayakkabı onarımı yapılan bir imalathane mevcuttu.⁵¹¹ Kerkük'te de askerî bir imalathane açılmıştır ve Ekim 1917'de faaliyet halindedir. Burada askerler için elbise dikilmekte ve ayakkabı imal edilmekteydi.⁵¹² Başkomutanlık, yerli imalatı artırmak amacıyla 1916 yılında Avrupa'dan dokuma makinesi getirterek İzmit'te faaliyete geçirtmişti.⁵¹³

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı için genel seferberlik ilan ettiği 2 Ağustos 1914 tarihinden sonra askere celp edilecekler, kendi üniformalarını (üniformalar benzeri giysileri) beraberlerinde getirmeleri gerekiyordu. Örneğin, 3. Ordu mıntikasında görev yapmakta olan 17. Tümen komutanlığından gönderilmiş bir rapora göre, 1915 yılının ortalarında bile, askerlerin yarısından fazlası hâlâ sivil elbiseleriyle muharebe etmekteydi.⁵¹⁴

Zabit Namzedi olanlara askerî elbiseler tam olarak verilememişti. Maddi imkânı olanlar elbiselerini kendileri diktirmiş, parası olmayanlar ise kullanılmış er elbiselerini giymek zorunda kalmışlardı. Sivil pantolonların üzerine dizlere çıkacak kadar dolak sararak idare ediliyorlardı. Aynı şekilde Kabalak da yetersizdi.⁵¹⁵ Erler için de aynı durum söz konusudur. Seferberliğe tam hazırlanamamış olduğundan daha 1914 yılının Kasım ayında 3. Ordu askerleri kış koşullarına uygun olarak giydirilememişti. Söz konusu Orduya bağlı 9. Kolordu'ya gönderilmek üzere teçhizat ve askerler için kışlık giysi yüklenmiş olan Midhat Paşa Vapuru Ruslar tarafından Karadeniz'de batırılması⁵¹⁶ durumu daha da vahim hale getirdi. Böylece kolordunun erleri, üzerlerindeki mevcut giysilerle, ince bir kaput ve ayaklarında çarık, kışın soğuğu ve karı altında mücadele ederek 22 Aralık 1914'te Sarıkamış önlerinde taarruza geçmek zorunda kalmışlardı.⁵¹⁷ 9. Kolordu'ya intikal eden 29. Tümen

⁵¹¹ **BDHTH Kafkas Cephesi-2/2**, s. 648.

⁵¹² Ege, **a.g.e.**, s. 533.

⁵¹³ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 366.

⁵¹⁴ **BDHTH Kafkas Cephesi-1**, Ek 1.

⁵¹⁵ Şensözen, **a.g.e.**, s. 41.

⁵¹⁶ Çakmak, **a.g.e.**, s. 481.

⁵¹⁷ İlden, **a.g.e.**, s. 174-175.

askerlerinin giydirilmesini bahsi geçen tümenin komutanı Albay Arif (Baytın) şöyle anlatmaktadır:

*“29 uncu tümenin Erzincan garnizonundan çıkarak Erzurum ovasına geldiği ve burada geçirdiği müddet zarfında ele geçen yazlık, kışlık elbise, kaput çamaşır ayakkabı ve daha ziyade çarıklarla erat şöyle böyle donatılmış, yazlık elbisesi olana kaput, kışlık elbisesi olana da sıcak yelek, çamaşır vermek suretiyle vücudu örtülebilmşti.”*⁵¹⁸

Gıda malzemeleri gibi askerî giysiler de ordu mıntıklarında belirlenen menzil depolarına gönderilmekteydi. 3. Ordu komutanı Hafız Hakkı Paşa, menzil deposunda varlığını tespit ettiği 11.000 kaput, 5.000 kundura ile çorap, 6.000 pamuklu veya pamuksuz mintan ve binden fazla eldiveni maiyetindeki kolordulara taksim ettirdi. Paşa, 21 Ocak 1915'te verdiği emirde *“Bir haftaya kadar bunlar son nefere kadar tevzi edilmezse alay kumandanını divan-ı harbe veriniz. Ben de sizi mes'ul edeceğim”*. diyerek askerlerin mevsime uygun giydirilmesi konusundaki hassasiyetini ve kararlılığını göstermişti.⁵¹⁹ Ayrıca Erzurum halkı, aralarında topladıkları on beş yirmi bin fanila, çorap, çamaşır gibi eşyayı orduya armağan etmişti.⁵²⁰

Harbiye Nezareti'nin direktifleri doğrultusunda Mudafaa-i Milliye Cemiyeti, askerlerin ihtiyaçlarını karşılanmasına katkıda bulunmak maksadıyla yardım kampanyaları düzenleyip gazeteler vasıtasıyla Türk halkına çağrılarda bulunmaktaydı. Önceki sene yapıldığı gibi 1915 yılında da yardım kampanyası düzenleyen Mudafaa-i Milliye Cemiyeti'nin oldukça duygusal bir mektubu 22 Eylül 1915 günü İkdâm Gazetesi'nde *“Askerlerimiz İçin Kışlık”* başlığı altında yayımlanmıştı. Mektupta ordu tedarik listesinde mevcut bulunmadığı için muhariplere ve gazilere hediye olarak verilmek üzere bir pamuklu mintan veya bir avcı yelege, bir kuşak, birer çift çorap ve eldiven istenmişti. Bunları birer takım olarak hazırlayamayanların güçleri yettiği kadarlık bir kısmını tedarik etmeleri, hatta aynî veya naktî yardım yapamayacak kadınların dikim hanelerde dikiş dikmek, kuşak dokumak veya kendilerine uygun bir işte çalışarak destek vermeleri istenmekteydi.⁵²¹

⁵¹⁸ Baytın, **Kafkas Cephesi**, s. 19.

⁵¹⁹ Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 104.

⁵²⁰ İlden, **a.g.e.**, s. 140.

⁵²¹ **İkdâm**, nr. 6663, 22 Ağustos 1331 (4 Eylül1915), s. 1.

1915'in Eylül ayında Rusların Karadeniz'de harp malzemesi ve giysi taşıyan Şevket Paşa, Bezm-i âlem ve Akdeniz vapurlarını batırmaları⁵²² sonrasında giysi sıkıntısı çekilmesinde payı vardır.

2. Ordu'ya 3 Aralık 1915'e kadar; "22.000 kabalak, 15.000 kaput, 50.000 takım aba elbise, 65.000 pamuklu mintan (gömlek), 745 kürklü yağmurluk, 2.200 yeni ve 1.290 kullanılmış avcı yeleği, 2.800 kuzu derisi yelek, 19.000 kat çamaşır, 118.000 çift çorap, 45.000 çift eldiven 23.000 kuşak ve 23.000 kilim" gönderilmişti.⁵²³

3. Ordu'ya da 1916 yılında; "21.280 adet körüklü yağmurluk, 32.000 takım aba elbise, 76.067 adet kaput, 15.000 çift ayakkabı, 6365 adet örme yelek, 38.700 adet boyun atkısı, 33.000 çift kösele çarık, 55.000 adet kısa kürk, 39.600 adet örme başlık, 26.000 metre beylik, 2000 adet belleme, 665 adet arka çantası, 3990 kilo giyecek, 76 adet mahruhi çadır, 8 balya hasta gömleği, 36.000 adet kabalak, 35.000 adet avcı yeleği, 10.000 adet portatif çadır" gönderilmişti. Elbette bunlar 3. Ordu'yu giydirmeye kâfi miktarda değildi. Ordu kendi imkânları ile bu cins malzeme imal etme ve bölgesindeki dokuma fabrikasının artırılması girişimleri vardı.⁵²⁴

Öte taraftan Maurice Larcher, 1916 yılını değerlendirirken 2. ve 3. Ordu askerlerinin kış şartlarına uygun, sıcak tutacak giysileri olmadığı için dağ mağaralarında açlık ve soğuk nedeniyle toplu halde ölmüş asker gruplarının bulunduğunu iddia etmektedir.⁵²⁵

Irak Cephesi'nde konuşlu 6. Ordu'nun da giyecek elbise, dolak, çadır, vb. ihtiyacını karşılamak üzere kumaş fabrikaları ve dikim atölyeleri ve bir sanayi taburu vardı.⁵²⁶

4. Ordu askerlerinin; yazlık elbise, çamaşır, pamuklu mintan, çorap, kabalak ve kundura ihtiyacı kendi bölgesinde, Şam, Kudüs, Beyrut, Lübnan ve Halep'te Cemal Paşa'nın kurduğu ordu giyecek tezgâhlar ve fabrikalardan karşılanmaktaydı. Kışlık elbise ve kaput ise İstanbul'dan gönderilmekteydi.⁵²⁷ 4. Ordu erlerin çoğunun kaputu yoktu ve son gelen celp erlerinin arasında donarak ölenler olmuştu. 4. Ordu komutanı, Başkomutanlık Vekâlet'ine 25 Aralık 1915 tarihinde durumu anlatarak

⁵²² Genişol, a.g.e., s. 20.

⁵²³ İdâri Faaliyetler ve Lojistik, s. 267.

⁵²⁴ BDHTH Kafkas Cephesi-2/2, s. 726.

⁵²⁵ Larcher, a.g.e., s. 376.

⁵²⁶ Fedâi, a.g.m., 65.

⁵²⁷ Cemal Paşa, a.g.e., s. 324; BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1, s. 666.

30.000 takım kışlık elbise ve kaputa ihtiyaç olduğunu, hiç olmazsa acil olarak 10.000 kat elbise ve teçhizatın gönderilmesini talep etti. Levazım Dairesi ilk etapta, 5.000 takım elbise, 5.000 kaput ve 15.000 adet portatif çadır gönderdi. Aralık ayı sonuna kadar giysi namına başka bir şey gönderilemedi. Bahsi geçen Ordu, kendi dikimevi imkânlarıyla eksiklerini karşılamaya çalıştı. Yardımcı birlikler hariç sadece beş tümenin kışlık elbise ihtiyacı 30.000 elbise, 20.000 kaput ve 25.000 ayakkabı idi.⁵²⁸ Bütün çabalar yetersiz kaldığından gerektiği giydirilemeyen askerler arasında hastalıklar arttı.

Askerlerin giydirilmesi konusunda yurt dışından ithalat yapılma yollarına başvurulduğu görülmektedir. Ne stokların ne de yerli üretimin ihtiyacı karşılamaya yeterli görülmemesi üzerine daha 1914 yılının Ağustos ayında Levazım Dairesi Başkanlığı, Ateşemiliterlik vasıtasıyla Almanya'ya malzeme siparişi vermişti. Sipariş listesinde; 150.000 takım elbise, 200.000 kaput, 200.000 bağlı kundura, 100.000 çift çizme istenmekteydi.⁵²⁹ Meclis-i Vükelâ'nın 10 Ocak 1917 (28 Kanun-ı evvel (1)332) tarihli kararı ile Bulgaristan fabrikalarına Anadolu yapağısı(yün) gönderilerek kaputluk şayak⁵³⁰, 24 Haziran 1917 (24 Haziran (1)333) Avusturya'da Viyana'daki fabrikalara ise 300 ton pamuk gönderilerek 210.000 takım haki renkli yazlık elbise üretilmesi için sözleşmeler yapılmıştı.⁵³¹ Ayrıca 4. Ordu komutanı, Ahmet Cemal Paşa, söz konusu Ordu'nun fabrika ve atölyelerine ham madde takviyesi yapmak amacıyla, ordudan bir subaya 20 bin lira vererek malzeme alması için görevlendirerek Avrupa'ya gönderdi. Bu çalışma sonucunda 150 vagonluk fabrika malzemesi siparişi verildi. Maalesef, parası ödendiği halde pek azı İstanbul'a getirtilebilmiş çoğu hiç gelmemiş, hatta mütarekeden sonra dahi getirilememiştir.⁵³²

⁵²⁸ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 268.

⁵²⁹ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 264.

⁵³⁰ **BOA, MV**. Dos. 205, Göm. 67, 543 No.'lu ve 28 Kanun-ı evvel [1]332(10 Ocak 1917) tarihli Meclis-i Vükelâ kararı.

⁵³¹ **BOA, MV**. Dos. 208, Göm. 80, 199 No.'lu ve 24 Haziran [1]333(24 Haziran 1917) tarihli Meclis-i Vükelâ kararı.

⁵³² **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 666.

Osmanlı ordusu, imkânları nispetinde askerî üniformalarda büyük tamiratların yapılması amacıyla, her bölüğe bir dikiş makinesi verilerek bir de terzi görevlendirilmekteydi.⁵³³ Askerler kendi üniforma ve giysilerindeki söküklere ve düğmeleri dikmek, gerektiğinde ufak tefek tamiratı da yapmak zorundaydılar.⁵³⁴

Düşmandan ele geçirilen ganimetler cephede bulunan askerin ihtiyaçlarını karşılamak için değerlendirilmekteydi. 19'ncü Alay başçavuşlarından Mustafa Şefik Efendi, Ruslardan ele geçirilen yüz kadar kaputtan bölük terzisine ceket ve pantolon diktirerek askerlere dağıtmıştı.⁵³⁵ Yetkililer her ne kadar uğraşmış olursa olsun askerlere giysi temini konusunda sorunlar çözülememekteydi. Cephede yaşananlar hakkında 5. Kafkas Tümeni 10. Alay, 1. Bölük'te görevli teğmen Vasfi Şensözen şöyle ifade etmektedir:

*“Mahrumiyet içinde bulunan askerimiz, bu ölmüş düşman askerinin iç çamaşırlarından ve elbiselerinden faydalanmak için, onları soymayı da ihmal etmiyordu. En kötü bir bez parçası dahi tüfek silmeye yarayabilirdi.”*⁵³⁶

12 Mart 1918'de gün doğarken başlayan 1. Kafkas Kolordusunun hücumu sonrasında Erzurum Rus işgalinden kurtarıldı.⁵³⁷ Ruslar Erzurum'u işgalleri sırasında Ulucami'yi malzeme ambarı olarak kullanmaktaydılar. Bahsi geçen kolordu bünyesindeki 9. Tümen'de bölük komutanı olan İhtiyat zabiti Rıfat Erdal, ambarda ele geçirilen giysilerden nasıl faydalandıklarını hatıratında şöyle anlatmaktadır:

*“Ulucami ambarının muhafazasını benim bölüğe vermişlerdi. Ambarda yığın yığın elbise, çamaşır, postal ve kese çizmeler vardı. Bölük efradı üzerlerindeki yırtık elbise ve çamaşırları çıkarıp yeni elbise ve çamaşırlar giymiş, ayaklarına postal ve keçe çizmeler geçirmişlerdi. Bizim bölük adeta bir Rus birliğine benzemişti. Rus elbiselerinin yakalarında topçu, piyade, süvari alâmetleri vardı, Bu alâmetleri söktürüp, askerin kıyafetine bir çeki düzen verdik.”*⁵³⁸

Filistin Cephesi'nde ise Falih Rıfkı Atay, bir subay arkadaşının günlüğüne yer verdiği “Bozgun”da bir komutanın hücum sırasında şahit olduklarını şöyle aktarmaktadır:

⁵³³ Durukan, **a.g.e.**, s. 99; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 140.

⁵³⁴ **Piyade Nizâmname**sî, s. 8; Çöl, **a.g.e.**, s. 40.; Durukan, **a.g.e.**, s. 99.

⁵³⁵ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 111.

⁵³⁶ Şensözen, **a.g.e.**, s. 82, 91, 99.

⁵³⁷ Görgülü, **a.g.e.**, s. 125.

⁵³⁸ **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 43.

“Bir alay kumandanı daha garip bir hadiseye tesadüf etmişti, bir akşam kıt‘alarını İngiliz siperlerine taarruza gönderdi, sabahleyin alayını tanımak mümkün değildi. Çünkü hepsi siperdeki askerleri soyup esvaplarını giymişlerdi. İngiliz biçimi ceketler, sıcak iklimler için yapılmış kısa pantolon, Anadolu askerinin üstünde o kadar tuhaf duruyordu ki kendileri bile gülüyorlar. Fakat çokları kısa pantolonları sevmедiler, kimi kısa don yerine, kimi paçavra yerine kullandı.”⁵³⁹

1917 yılının Aralık ayında İngilizlere karşı Filistin Cephesinde Kudüs’ün savunulması için 26, 27 ve 53. Tümenlerden müteşekkil General Ali Fuat (Cebesoy)⁵⁴⁰ komutasındaki 20. Kolordu görevlendirilmişti. Aralık ayının yedinci günü akşamüzeri şiddetli bir ayaz çıkmış ardından insanın iliklerine kadar işleyen yağmur başlamıştı. Kan donduran bu soğuk altındaki askerlerin kaputları ve çadırları olmadığı için açıkta kalmışlardı. Üstelik çoğu askerın üzerinde yazlık elbise, çamaşırlar ve ayakkabılar vardı. Kudüs’ün kuzey batısındaki siperlerde 20. Kolordu’ya bağlı 26. Tümen mevzilenmiş durumdaydı. Kolordudan eksikler talep edildiği halde hiçbir şey gelmemesi üzerine söz konusu Tümen’in komutanı Albay Fahrettin (Org. Altay)⁵⁴¹ Bey bir nebze çözüm olur umuduyla askerlerin üzerlerine örtmek için çevredeki ibadethanelerde bulunan halı ve kilimlerin bir kısmının gönderilmesini mensup olduğu Kolordudan istemişti. Ancak hiçbir sonuç alınamamış, askerler bu vaziyette günlerce bütün gece ve gündüz İngiliz birlikleriyle muharebe etmişlerdi.⁵⁴²

Suriye ve Filistin Cephesinde kum torbaları bölge halkından temin edilen kaliteli kumaştan yapılmaktaydı. 1917 yılının ilk yarısında askerler bu kum torbalarını dikip iç çamaşırı olarak kullanmaktaydılar.⁵⁴³ 1918 Temmuz ayında ise Filistin Cephesinde görevli olan İhtiyat Zabiti İbrahim Sorguç o günlerde askerlerin

⁵³⁹ Atay, **a.g.e.**, s. 165.

⁵⁴⁰ Görgülü, **a.g.e.**, s. 146,150, 152, 154; Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yay. İstanbul 2010, s. 47.

⁵⁴¹ Görgülü, **a.y.**

⁵⁴² Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922**, Yay. Haz: Oğuzhan Dalkıran, Eylem Yay., Ankara 2008, s. 141-142, 144-145, 149.

⁵⁴³ Kressenstein, **a.g.e.**, s. 151-152.

giyecek temini hakkında anısında; “Bütün giydiklerimiz İngiliz ölülerinin üzerinden çıkarılanlardı.” diyerek ifade etmektedir.⁵⁴⁴

Osmanlı Devleti’nin daha savaşın başlarından beri zaten bozuk olan ekonomisi, savaş boyunca daha da kötüleşerek cephelerdeki askerlere en ağır şekilde yansımıştı. Filistin Cephesi’nde 1 Mart 1918’den beri Yıldırım Ordular Grup Komutanlığını ifa etmekte olan Alman General L. Sanders⁵⁴⁵, “Türkiye’de Beş Yıl” adlı eserinde, 20 Haziran 1918 tarihinde İstanbul’daki Almanya Sefiri Kont Bernstorff’a gönderdiği Osmanlı Ordusu hakkındaki raporunda şunları yazmıştı:

“Benim emrim altındaki orduların giysileri o kadar kötüdür ki birçok subayın elbisesi yırtık pırtıktır... Yazlık elbiseleri olmayan, sadece çuha elbiselere -bunlara paçavra demek daha doğru olur- sahip olan Türk askerlerinin dörtte üçü, uzun zamandan beri çamaşırları olmadığı için elbiselerini çıplak tenlerine giydiklerinden, daha çok acı çekiyorlardı... Bana yeni elbise verildiği söylenen 3. Süvari Alayı’nın her iki alayını gördüğüm zaman, Şeria Vadisi’nin kızgın sıcağında, Prusya 1. Hassa Ulanlarının kalın çuha elbiseleri içindeydiler. Bunlar, İstanbul’da selamlık merasiminde kullanılan üniformalardı ve zavallı Levazım Başkanı tarafından son çare olarak gönderilmişlerdi.”⁵⁴⁶

Çanakkale Cephesinde, gıdadaki gibi askerin giyim kuşamı da genelde diğer cephelere kıyas kabul edilmeyecek derecede daha iyi durumda olduğunu söylemek mümkündür. Ancak 1915 yılının kasım ayına doğru söz konusu cephesinde konuşlu 5. Ordu’nun donanımı iyice bozulmuş, üzerlerinde üniforma bile bulunmayan askerler alacalı bulacalı boyalı çeşitli geleneksel giysiler giymekteydiler. Askerlerin kaputları da yoktu, hava ısısının sıfırın altına düştüğü Kasım ve Aralık aylarında donanlar olmuştu.⁵⁴⁷ Çanakkale’den diğer cephelere sevk edilen birlikler İstanbul’a getirilir, eksikleri; kaput, fotin, iç çamaşırı, çorap vb. tamamlandıktan sonra sevk edildikleri cepheye doğru yola çıkarılırdı.⁵⁴⁸

İran Seferiyle görevlendirilen 13. Kolordu Kirmanşah’ta iken Hemedan’a gidilebilmesi için Kolordu komutanı Albay Ali İhsan (Sabis) Bey; 10.000 çift kundura, 10.000 takım elbise, 20.000 kat iç çamaşırı ve çorabı 6. Ordu Komutanı

⁵⁴⁴ Sorguç, **a.g.e.**, s. 12-13.

⁵⁴⁵ Görgülü, **a.g.e.**, s. 151.

⁵⁴⁶ Sanders, **a.g.e.**, s. 328, 352, 360.

⁵⁴⁷ Mühlman, **a.g.e.**, s. 118.

⁵⁴⁸ Ege, **a.g.e.**, s. 201; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 184-185.

Halil Paşa'dan talep etmişti. Ancak yapılan görüşmeler neticesinde, 9 Temmuz 1916'da Osmanlı ordusunun maaşlar dışında kalan bütün masraflarının Almanya tarafından karşılanacağı cevabını alan Albay Ali İhsan (Sabis) Bey, Alman misyonu reis vekilinin de 15.000 lira madeni akçe göndermeyi vaat etmesi üzerine, Kolordu kasasında bulunan ihtiyat parasıyla askerlerine ayakkabı, elbise ve çamaşır almaya başladı. Aynı zamanda Kolordu komutanı, Kirmanşah valisi ile görüşerek Kızılay aracılığıyla nakit veya eşya yardımı yapılmasını istemişti. Çalışmalar kısa sürede semeresini göstermiş, çamaşır, çarık, çapula (yemeni), çorap temin edilerek kısmen de olsa askerlerin ihtiyacı giderilmişti.⁵⁴⁹ 10 Eylül 1916 da ise yeni gelen elbiselerden 200 takımı dağıtılan askerler banyo yaptıktan sonra yeni elbiselerini giymişlerdi.⁵⁵⁰

1917 yılının Temmuz ayında Osmanlı-İran sınırında, Süleymaniye civarlarında, bulunan 32. Alay, 4. Bölüğü'nde görevli Üsteğmen Serezli Mehmed Ragıp, günlüğünde dış görünüşünü şöyle tarif etmektedir:

*“Sırtımda eski beyaz topçu düğmeleri takılmış yakası kısa, yazlık bir İngiliz ceketi, ayağımda aynı renge bayanmış ince bir pantolon, büyük ve bol konçlu sarı efrat çizmelerinden bir tane. Başımda önü uzun arkası daha kısa kenarlı ve İngiliz şapkalarına pek benzemeyen sarı bir kabalak. İşte benim bu günkü kıyafetim.”*⁵⁵¹

Asker elbiselerin ikinci düğmesine künye olarak kırmızı kurdele ile bir deri parçası bağlanmaktaydı. Söz konusu künyelere şehit oldukları takdirde ailelerine bildirilmek üzere askerlerin isim ve adresleri yazılmaktaydı.⁵⁵² Şehitlerin eşyaları açık artırma usulüyle satılarak elde edilen para ile satılmayan eşyaları ailelerine verilmek üzere askere alındıkları şubelere gönderilmekteydi.⁵⁵³

Osmanlı Ordusu'ndaki piyade sınıfı mensupları seferde iken cephede ve siperlerde 18 Haziran 1909 tarihli “*Elbise-i Askeriye Nizâm-nâmesi*” gereğince, ayakkabı olarak, siyah *potin/fotin*, siyah çizme ve sarı *potin /fotin* kullanılmaktaydılar.

⁵⁴⁹ Sabis, **a.g.e.**, s. 277-279.

⁵⁵⁰ Ege, **a.g.e.**, s. 379.

⁵⁵¹ Serezli Mehmed Ragıp, **a.g.e.**, s. 49.

⁵⁵² Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 48.

⁵⁵³ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 336; Ege, **a.g.e.**, s. 293; **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 115.

Piyade erleri sadece sarı fotin kullanmaktaydılar. Süvari, topçu ve nakliye (ulaştırma) erleri, daha önce kullandıkları kısa konçlu, bağlı kızılımtırak sarı renkte *sakî/sakı/getr* yerine ayak bileğinden dize kadar sarılan ve fotine çizme görünümü veren dolak dolamaktaydılar. Bütün sınıfların erkân, ümera ve zabitanı ise siyah potin, siyah rugan veya deve derisinden imal edilen çizmeler giymekteydiler.⁵⁵⁴

22 Mayıs 1911 Nizâmnâmesine göre yaya jandarma erleri, ayakkabı olarak siyah, bağlı ve kısa konçlu fotin kırılık bölgelerde ise çarık veya yemeni giymekte ve ayaklarına elbiseleriyle aynı renkte dolak sarmaktaydılar. Atlı jandarma erleri ise siyah deri çizme giymekte ve meşin bağlamalı mahmuz takmaktaydılar.⁵⁵⁵

23 Şubat 1913 (11 Şubat 1329) tarihinde çıkarılan Elbise-i Askeriye Nizâmnâmesi'ne göre generaller, bütün subaylar, askerî memurlar ve erler, bağcıklı siyah fotin kullanmaya başladılar.⁵⁵⁶

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı için genel seferberlik ilan ettiği 2 Ağustos 1914 tarihinden sonra askere celp edilecekler, elbiselerde olduğu gibi ayakkabılarını da beraberlerinde getirmeleri gerekmektedir.⁵⁵⁷ Ayrıca bir cepheye gönderilecek birlik eksikleri tamamlanarak donatılmaya çalışılırdı. Ancak erlere ayakkabı namına sadece birer çift fotin verilmekteydi ve yedeği de yoktu.⁵⁵⁸

Ayakkabı yetersizliği daha ilk senelerde ortaya çıkmıştı. Harbiye Nezareti, ayakkabı üretiminde kullanılmak üzere yoğun bir şekilde tüccarlardan, bedeli tekâlif-i harbiye usulüne göre ödenmek suretiyle, çam kabuğu ile palamut⁵⁵⁹ ve kösele toplattığı görülmektedir.⁵⁶⁰ Ayakkabı ihtiyacının karşılanması için Orduların kendi bölgelerinde fabrika ya da atölye kurdukları anlaşılmaktadır.⁵⁶¹

⁵⁵⁴ TSKT 1908-1920, s. 375; Örses, vd., a.g.e., s. 49,51; Geçer, a.g.m., s. 130-131.

⁵⁵⁵ Geçer, a.g.m., s. 142.

⁵⁵⁶ TSKT 1908-1920, s. 377.

⁵⁵⁷ BDHTH Kafkas Cephesi-1, Ek 1.

⁵⁵⁸ Özgen, a.g.e., s. 87.

⁵⁵⁹ BOA, DH. İUM. Dos. 93-01, Göm. 1-20. Harbiye Nezareti'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1129/3516 No.'lu ve 28 Nisan [1]331(11 Mayıs 1915) tarihli tezkire.

⁵⁶⁰ BOA, DH. İUM. Dos. 89-06, Göm. 1-11-11. Harbiye Nezareti'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4467 No.'lu ve 21 Eylül [1]331(4 Ekim 1915) tarihli tezkire.; BOA, DH. İUM. Dos. 89-06, Göm. 1-11-6. Harbiye Nezareti'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9530 No.'lu ve 13 Kanun-ı

Postal denilen askerî ayakkabılar da yetersizdi. Zabit namzetlerinin çoğu kendi fotin veya iskarpinleriyle idare etmek zorundaydılar.⁵⁶² Her fırsatta orduların eksikleri tamamlanmaya çalışılmaktaydı. Örneğin, 11. Kolordu'ya bağlı 18. Tümen'in⁵⁶³ 102. Alayının 2. Tabur askerlerine 20 Kasım 1914'te pamuklu mintan, 26 ve 28 Kasım'da ise çorap, çamaşır, fotin ve çarık dağıtılmıştı.⁵⁶⁴

Kafkas Cephesinde görevli askerler, kayalık ve taşlık arazide uzun yürüyüşler yapmak mecburiyetinde olduğu için ayakkabıları çok çabuk parçalanmaktaydı. Böyle zamanlarda ölmüş hayvanların ya da yemek için kesilen keçi ve koyun derilerinden çarık dikerek giymekteydiler. Ancak bu çarıklar yarım saat bile dayanmıyor hemen parçalanıyordu.⁵⁶⁵ Başka bir çare olarak da askerler ayaklarına kilim parçaları bağlamaktaydılar.⁵⁶⁶ Karlı ve yağmurlu günlerde biraz daha korunabilmek amacıyla bazı subaylar kendi imkânları ile “*cizlavet/lastik*”⁵⁶⁷ temin etmişlerdi. Çizmelerin üzerine giyilen bu lastikler ile çizmelerin arasına kar dolar, ayaktan çıkartılırken de lastik donduğu için kısa sürede parçalanırdı. Kar suyu çeken çizmeleri kurutmakta başlı başına bir sorun teşkil etmekteydi. Hem kuruması hem de ıslanmış olduğundan dolayı bozulan şekillerinin düzelmesi için çizmelerin içi akşamdan arpa ile

evvel [1]331(26 Aralık 1915) tarihli tezkire.; **BOA, DH. İUM**. Dos. 89-06, Göm. 1-11-8. Harbiye Nezareti'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4653 No.'lu ve 28 Kanun-ı evvel [1]331(10 Ocak 1916) tarihli tezkire.; **BOA, DH. İUM**. Dos. 89-07, Göm. 1-25. Harbiye Nezareti'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 5 Ramazan [1]334 (6 Temmuz 1916) tarihli tezkire.

⁵⁶¹ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 228; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1**, s. 666; Fedai, **a.g.m.**, s. 65.

⁵⁶² Şensözen, **a.g.e.**, s. 41.

⁵⁶³ Görgülü, **a.g.e.**, s. 112.

⁵⁶⁴ Eti, **a.g.e.**, s. 59, 68-69.

⁵⁶⁵ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 97-98; Alpat, **a.g.e.**, s. 88,92.

⁵⁶⁶ Fertan, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁶⁷ Cizlavet: Gisllaved 1893 yılında İsveç'in Gisllaved adlı kentinde bir lastik firması kuran Wilhelm ve Carl Gislow kardeşler, 1897 yılında kauçuk olan Galoş'u (Galoshes) üretmişlerdi. Türkiye'de bu tür galoştan yapılan lastik ayakkabı türü Türkiye'de Gisllaved Türkçe okunuş şekliyle Cizlavet, Cizlavet, Cizlavet olarak tanınmıştır. Günümüzde de su çekmemesi, kolay temizlenmesi ve ucuz olmasından dolayı Anadolu da tarım ve hayvancılıkla uğraşan kırsal kesimde yaygın olarak kullanılmaktadır. Artık malzemenin üretildiği için rengi genelde siyah olduğundan kara lastik diye de tabir edilmektedir. Günümüzde kadınlar için renkli Cizlavetler de üretilmektedir. (**TDK Sözlük**, <http://www.tdk.gov.tr>, erişim. 16. 12. 2017- 18.50.

doldurulur ve sabaha kadar öylece bekletilirdi.⁵⁶⁸ Sürekli ıslanan ve donan çizmelerle rahat yürümek de mümkün olmazdı. Bu sıkıntılar 1915’de olduğu gibi 1916 yılında da yaşanmaya devam etmiştir.

Birinci Gazze Muharebesi Türk birliklerinin başarısıyla sonuçlanmıştı. Albay Kressenstein muharebe sonrasını şöyle anlatmaktadır:

“... Şimdiye kadar yalnızca gezen yüzlerce Türk eri nihayet iyi İngiliz çizmelerine sahip olmuşlar ve şimdiye kadar kaput ve velensesi olmayanlar da güzel İngiliz kaputlarının içinde ısınmak zevkini duymuşlardı.”⁵⁶⁹

Falih Rıfıkı Atay, “Bozgun”da bir komutanın hücum sırasında şahit olduklarını şöyle aktarmaktadır:

“Uzaktan bizim taarruz kuvvetlerine bakıyordum. Bir nefer cesetlerin üstünden geçerken bir şey nazarı dikkatini celbetti. Dönüp ateş altında itidal ile ölünün kunduralarını çıkardı ve kendi ayağına giydi. Bundan başka ne esvabına, ne ceplerine, ne çantalarına dokundu, sonra sağlam ayakkabısıyla hücumu devam etti.”⁵⁷⁰

Türk birlikleri I. ve II. Gazze muharebelerinde başarılı olmuşlardı. Ancak İngilizler, birliklerini ikmal ederek 24 Ekim 1917 tarihinde yeniden taarruza geçmişler ve 9 Aralık 1917’de Kudüs’ü işgal etmişlerdi.⁵⁷¹ Kudüs’ü kurtarmak için yapılması planlanan taarruza takviye sağlamak amacıyla Kafkas Cephesinden 70. Alay getirildi. Söz konusu alay Şam’a geldiğinde askerlerin eksikleri tamamlanmaya çalışıldı. O günlerde yaşananları 1. Tümen, 70. Alay’ın yaveri olan üsteğmen Hasan Remzi Fertan, çocuklarına yazdığı “Hayatımdan Parçalar” adlı hatıratında askerlere neler giydirildiğini şöyle anlatmaktadır:

“Eratın ayaklarına kavaf⁵⁷² işi birer kundura, sırtlarına tazyikli kâğıttan yapılmış birer kat elbise giydirerek testiden boşalırcasına yağın yağmur altında yürüyüşe geçtik.”

Kalitesiz malzemedен üretilmiş olunca giysiler ve ayakkabılar kısa sürede dağıldı. Cephe, kayalık bir arazide bulunmaktaydı. Ayaklarında ayakkabısı olmayan

⁵⁶⁸ Baytın, **Kafkas Cephesi**, s.36.

⁵⁶⁹ Kressenstein, **a.g.e.**, s.276.

⁵⁷⁰ Atay, **a.g.e.**, s. 165.

⁵⁷¹ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-2**, s. 433 vd.

⁵⁷² Kavaf: Düşük kaliteli ayakkabı üretip ucuz fiyata satan ayakkabıcı esnafı.

erlerin, çıplak ayakla dolaşılmasından dolayı ayakları yara bere ve kan içinde kalmaktaydı.⁵⁷³ Sanders de askerlerin ayakkabısına dair şunları yazmıştı:

*“... tabur kumandanları bile artık çizmeleri olmadığı için çarık giymek zorundadırlar... Eylül ayında ise ... çoğu kez ayakları paçavralara sarıydı ve ya en iyi halde olanı çarık giymiş, yani yüzülmüş hayvan derilerini iplerle bağlamışlardı. Çoğu kez subaylar da ayaklarına başka bir şey giyemiyorlardı.”*⁵⁷⁴

13. Kolordu'nun Ruslarla muharebe ederek İran'a yürüyüş askerler için öylesine dayanılmaz olmuştu ki Kolordu komutanı Albay Ali İhsan (Sabis) Bey, Enver Paşa ile makine başında yaptığı muhabere esnasında askerlerinin durumunu şöyle ifade etmektedir:

“1- Uzun yürüyüşler hasebiyle ayakkabısızlıktan, çorapsızlıktan pek çok ayak vurgunu zayıyatımız vardır. Burada tedarik ettiğimiz çoraplar, yemeniler ve çarıklar pek çabuk parçalanıyorlar, yenilerini yaptırmak mümkün olmuyor, çünkü madeni para kâfi gelmiyor, verilen para ile ancak erzak alabiliyoruz. Bir askerimiz Çanakkale'den Kütülammare'ye ve oradan Hemedan civarına kadar yürümüşü, parçalanmış ayakkabı ile veya çıplak ayakla yürüyüş zahmetine katlanamıyarak nihayet Kenkâver'de intihar etmiştir.

*2-3 Haziran 1916'da yaptığımız Hanikin muharebesinden bugüne kadar, şehit, yaralı ve hastalıktan vefat, hastahaneye sevk, firar ve ayak vurgunundan çatlamış ve nasırlanmış ayaklı 6000 den fazla zayıyatımız var, ...”*⁵⁷⁵

Süvari birlikleri de belirledikleri istinat noktalarında siper kazıyorlardı. Ancak piyadelere oranla siperlerde daha az zaman geçirmekteydiler. Dağlara veya tepelere çıkış ve inişlerde çoğunlukla yürümek mecburiyetinde idiler. Dolayısıyla bu uzun yürüyüşler ayakkabıları, çizmeleri veya çarıkları daha çabuk yıpratmaktaydı. 1917 yılının Temmuz ayında İran Cephesinde Süleymaniye civarlarında bulunan 32. Alay, 4. Bölüğü'nde görevli Üsteğmen Serezli Mehmed Ragıp da benzer durumdadır ve günlüğünde ayakkabılarını şöyle tasvir etmektedir:

*“Ayağımdaki çizmelerin tabanları söküldü, her tarafından taş ve toprak giriyor. Gezerken ayaklarıma batıyor. Silkiyorum yine doluyor. Artık hissetmez oldum. Tabanımda bin tane taş ve etkese vuruğu var. Bir müddet topal yürüdüm. Çizme ile yatıyoruz. Maazallah bir baskın olsa yalın ayak kaçacağız. Bu mütemadi mecburiyet içerisinde ayaklarım berbat oldu.”*⁵⁷⁶

⁵⁷³ Fertan, **a.g.e.**, s.77, 82.

⁵⁷⁴ Sanders, **a.g.e.**, s. 328, 352.

⁵⁷⁵ Sabis, **a.g.e.**, s. 331-332.

⁵⁷⁶ Serezli Mehmed Ragıp, **a.g.e.**, s. 80, 48.

Düşmandan ele geçirilen eşyalardan öncelikle askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için faydalanılmaktaydı. Örneğin, deriden yapılmış cephane sandıkları Türk askerinin giymiş olduğu fotinleri ve çarıkları tamir ettirmek maksadıyla kullanılmaktaydı.⁵⁷⁷

Çanakkale’de savaşan birlikler için Almanya hediye olarak 25.012.250 mark tutarında çorap, gömlek, don gibi eşyayı göndermişti.⁵⁷⁸ Çorap bulmak başlı başına bir sorundu. Uzun süre ayakkabı içinde kalan ve günlerce yıkanmayan çoraplar çürüyüp lime lime oluyor, öyle ki sadece bilek kısımları kalıyordu. Dolayısıyla çorap bulamayan asker ayaklarına birer bez parçası sarmaktaydılar.⁵⁷⁹

⁵⁷⁷ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 173, 250.

⁵⁷⁸ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 264.

⁵⁷⁹ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s.180; Serezli Mehmed Ragıb, **a.g.e.**, s. 48.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN SOSYAL İHTİYAÇLARI VE BUNLARIN KARŞILANMASI

3.1. İLETİŞİM VE HABERLEŞME

Osmanlı Ordusunun posta işleri, savaşın başlarında kurulan Başkomutanlık Genel Menzil Müfettişliğine bağlı Ordu Menzil Müfettişliğinin bünyesindeki 10. Şube olan Posta Telgraf Müdürlüğü tarafından yürütülmekteydi.¹ Öncelikli olarak askerî yazışmaların mahremiyetinin korunması ile hızlı bir şekilde ulaştırılmasını sağlamak aynı zamanda siperlerde ve cephelerde bulunan askerlerin mektuplarının da nakliyatını sağlamak doğrultusunda “*Askerî Sahra Posta Merkezleri*” kuruldu.² Söz konusu teşkilata bir alt birim olarak, her orduda ve kolordularda bünyesinde buldukları birliklerin numaralarına haiz “*Askerî Sahra Postaları Teşkilatı*” oluşturuldu.³

¹ TSKT 1908-1920, s. 458; BDHTH Kafkas Cephesi-2/2, s. 645.

² Ordu-yı Hümayun Sabit Sahra Postaları Hakkında Muaddel Talimât, Matba-ı Askerîye, 2 Kanun-ı evvel 1334, s. 2. Üç sınıf halinde teşkil edilen Askerî Sahra Posta Merkezi'nin sınıfları şunlardır:

- 1- Dersaadet Sabit Sahra Posta Merkezi – Birinci Sınıf.
- 2- Halep Sabit Sahra Posta Merkezi – Birinci Sınıf.
- 3- Sivas Sabit Sahra Posta Merkezi – İkinci Sınıf.
- 4- Diyarbakır Sabit Sahra Posta Merkezi – İkinci Sınıf.
- 5- Musul Sabit Sahra Posta Merkezi – İkinci Sınıf.
- 6- Ulukışla Sabit Sahra Mübadele Merkezi –Üçüncü Sınıf.
- 7- Karapeykâr Sabit Sahra Mübadele Merkezi –Üçüncü Sınıf.
- 8- Derbesiye Sabit Sahra Mübadele Merkezi –Üçüncü Sınıf.
- 9- Kudüs Sabit Sahra Mübadele Merkezi –Üçüncü Sınıf.
- 10- Eskişehir Sabit Sahra Mübadele Merkezi –Üçüncü Sınıf.

³ TSKT 1908-1920, s. 459: Münim Mustafa, a.g.e., s. 96; a.g. talimat, s. 1.

Sahra Postanelerinin kurulacağı yerler; menzil bölgesi dâhilinde ya da haricinde olmak üzere ordu komutanları tarafından belirlenmekteydi. Örneğin, 5. Ordu'nun bir sahra posta bölüğü⁴ ve Akbaş'ta bir sahra postanesi vardı.⁵ Her kolordu kendi aracıyla ordu komutanının talimatına göre alıcısı olduğu gönderileri tümen ya da alay postanesinden alırdı.⁶

Tümen ya da Alay Ordugâhlarında ise posta memuru olarak bir “*Sahra Postası*”/“*Posta Çavuşu*” bulundurulmaktaydı. Posta memuru, bir posta çantasıyla askerî yazışmalar, mektup, gazete v.s.'yi postanelere ulaştırılmaktaydı. Tümen komutanı tarafından tayin edilen posta memuru emrine bir de araba tahsis edilirdi.⁷ Posta Çavuşu, emanet mektupları, posta defterine kaydederek mühürler ve Sabit Sahra Posta Merkezi ya da Mülkî Postaneye teslim ettiğinde ise aynı defteri posta memuruna mühürletirdi.⁸

Askerî Sahra Postaları Teşkilatı, Mülkiye Posta Merkezi ile irtibatlı olarak ilk başlarda posta paketlerini sivil statüde demir yolu üzerinden taşınmaktaydı. Posta paketleri posta merkezlerinde, posta mübadele merkezlerinde ya da aktarma istasyonlarında birikmekte idi. Söz konusu durum bir taraftan posta paketlerinin dağılmasına ve zarar görmesine neden olmaktaydı. Diğer taraftan ise posta paketlerinin alıcısı olan siperlerdeki erlere ve subaylara zamanında ulaşmaması onların maneviyatına kötü tesir etmekteydi. Cephelerde bulunan komutanlardan da gelen şikâyetlerin artması üzerine Başkomutanlık Vekâlet'inin talebi doğrultusunda cephelere gönderilen posta paketleri, 16 Eylül 1917'den sonra askerî eşya statüsünde yani öncelikli olarak nakledilmeye başlandı.⁹

Posta hizmetlerinin yerine getirilmesinde “*Sailer*” de görev almışlardır. Çanakkale Kara Muharebeleri başlamadan 1915 Nisan ayının ilk günlerinde

⁴ BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı, s. 525.

⁵ Kıyamet Koptuğunda, s. 29.

⁶ TSKT 1908-1920, s. 460.

⁷ TSKT 1908-1920, s. 459; Mehmet Fasih Bey, a.g.e., s. 120.

⁸ Piyade Nizâmnamesi, s. 59.

⁹ BOA, MV. Dos. 00209. 16 Eylül [1]333 16 Eylül 1917 tarihli Meclis-i Vükela zabıtnamesi özeti.

Hüdâvendîgâr Vilayeti¹⁰,nde hemen hemen her köyünde birer izin belgesine sahip saîler türemiş asker ailelerinden ücret karşılığında cephelere ulaştırılmak üzere mektup, paket vb. toplamışlardı. Ancak gönderiler alıcılarına ulaştırılmamış mektup ve paketler etrafta birikmiş ve dağılmıştı. Askerlerin mağduriyetini gidermek amacıyla 3. Kolordu Komutanlığı gönderileri toplattırarak sansürden geçirdikten sonra alıcılarına ulaştırılmak üzere sevk ettirdi.¹¹

Söz konusu durumdan haberdar olan Hüdâvendîgâr Vilayeti Baş Müdüriyeti, Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye'ye bir tahrirat yazarak bu konuda bir kanun veya usul olup olmadığını ve ne yapılması gerektiğini sormuştu. Ardından Harbiye Nazırı Enver Paşa, Sahra Posta Teşkilatının bulunmadığı yerlerde posta işlerinin gerçekleştirilmesi için hazırlattığı bir talimatnâme ile birlikte Saî Teşkilatı kurulması gereğini Dâhiliye Nezareti'ne 12 Ramazan (1)333/24 Temmuz 1915'te bir tezkire ile bildirdi.¹² Söz konusu gelişmeler hakkında Posta Telgraf ve Telefon Nezareti' de bilgilendirildi.¹³ “*Saî Teşkilatı Hakkındaki Talimatnâme*”ye göre Saîler, buldukları yerlerdeki en yetkili mülki idareciden resimli bir kimlik ve izin belgesi almak ve taşıdıkları mektup, çamaşır ve ufak tefek eşyanın kaydını bir defter üzerinde tutmak zorundaydılar. Yolculukları esnasında hem Saîler hem de onların taşıdıkları posta paketleri polis ve ya jandarma kontrolü ve denetimi altında tutulmaktaydı.¹⁴ Böylece askerlerin posta paketleri güvence altına alınmaya çalışıldı.

Saîlere genellikle Çanakkale Cephesinde rastlanılır. İzmir ve Aydın civarındaki köyleri dolaşarak topladıkları mektup ile küçük emanetleri cepheye taşıyan saîler/sayalar aynı zamanda köylerden de haberler getirmekteydiler. Yetkili

¹⁰ 1867 yılında yapılan düzenlemeye göre; Bursa, Karahisar, Kütahya, Kocaeli sancaklarından oluşturulan vilayettir. Ferudun Emecen, Hüdâvendîgâr, (İSAM, İA., C. IXX, s. 286).

¹¹ BOA, DH. İUM. Dos. 72, Göm. 1-1. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Dairesi'nden Posta, Telgraf ve Telefon Nezareti Vekâlet'ine gönderilen 118/647 No.'lu ve 22 Mart [1]331 (4 Nisan 1915) tarihli yazı.

¹² BOA, BEO. Dos. 4366, Göm. 327400-3-1. Harbiye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 565 No.'lu ve 12 Ramazan [1]333/24 Temmuz 1915 tarihli tezkire.

¹³ BOA, BEO. Dos. 4366, Göm. 327400-1-1. Dâire-i Sadaret Umur-u İdariye Kalemî tarafından Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'ne gönderilen 566 No.'lu ve 14 Ramazan [1]333/26 Temmuz 1915 tarihli yazı.

¹⁴ BOA, BEO. Dos. 4366, Göm. 327400-2-1, Saîler Hakkındaki Talimâtname.

komutandan izin aldıktan sonra saya ateş hattındaki siperlere dahi giderek emanetleri tek tek sahiplerine dağıtırdı. Münim Mustafa gördüğü bir sayayı “...abani sarıklı, beli kuşaklı, küçük şalvarlı sivil bir adam omzunda bir heybe....” Diyerek tasvir etmektedir.¹⁵

Başkumandanlık Vekâlet’inin savaş dolayısıyla aldığı sansür kararı bütün ülke genelinde olduğu gibi asker mektupları ve telgrafları içinde uygulanmaktaydı.¹⁶ Dolayısıyla mektup ya da telgraflarda katiyen şifre kullanılamayacağı gibi, sadece Türkçe, Arapça, Fransızca ve Almanca dillerinde yazılabilirdi. Mektup zarflarının da açık olarak gönderilmesi zorunluydu.¹⁷ Siperdeki askerin yazdığı mektuplar ve diğer gönderileri alaylarda toplanır¹⁸, mektuplar postaya havale edilmeden önce alay komutanları tarafından okunurdu.¹⁹ Gelen mektuplar yine alay komutanları tarafından kontrol edildikten sonra posta memurları tarafından siperlerde ve ya cephelerdeki alıcılara dağıtırdı.²⁰

Siperlerdeki askerlerin, hasret dolu yüreklerini bir az olsun ferahlatmak için memleketteki aileleriyle bağlantılarını sağlayan yegâne iletişim aracı mektuptu. Mektup okumak veya yazmak, onları savaşın ruhlarında yarattığı çaresizlik ve yorgunluktan bir nebze olsun uzaklaştırmaktaydı.²¹ 1917 yılının Kasım ayında Kudüs civarında konuşlu bulunan 26. Tümen, 76. Alayın 1. Tabur da hesap memuru olarak görevli Dramalı Sami (Yengin), kendisinin her üç günde bir mektup yazdığı halde yeterince cevap alamadığı için şöyle şikâyet etmektedir:

“Sizden de aynı tavrı beklerken yazık ki yalnız 5 Ağustos 1917 tarihli bir mektupla yetindiniz. Bu mektubu aldığım vakit de o kadar memnun ve mutlu olmuştum ki tarif edemem.

¹⁵ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 104.

¹⁶ **BOA, DH. EUM.6.Şb.**, Dos. 14, Göm.41.1, Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti’nden 4. Ordu Komutanlığına gönderilen 18 Nisan [1]333/18 Nisan 1917 tarihli cevabi yazı.; **BOA, DH. ŞFR.**, Dos. 559, Göm. 118.1, Teke Mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 1175 No.’lu ve 19 Temmuz [1]333/19 Temmuz 1917 tarihli telgraf; **BOA, DH. KMS.** Dos. 27, Göm. 4/2, 4, 6.

¹⁷ **BOA, DH. EUM. 6. Şb.**, Dos. 14, Göm.41.1; Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti’nden 4. Ordu Komutanlığına gönderilen 18 Nisan [1]333/18 Nisan 1917 tarihli cevabi yazı.; **BOA, DH. EUM.5.Şb.**, Dos. 3, Göm. 4.4. Halep’teki 4. Ordu Komutanlığından Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti ’ne gönderilen 23 Teşrinievvel [1]330/5 Kasım 1914 tarihli şifre yazı.

¹⁸ **Piyade Nizâmnâmesi**, s. 59.

¹⁹ Şensözen, **a.g.e.**, s. 90.

²⁰ Durukan, **a.g.e.**, s. 166.

²¹ Yengin, **a.g.e.**, s.18, 21, 21-26, 29-30, 30-32, vd.

Çünkü fikrimce artık haberleşme başlamış ve her hafta gelen postanın mutlaka beni bir mektup ile gönlümü hoş edeceği ümidini taşımaya başlamıştım. Yazık ki fikrimde yanılmışım. Mektubunuzu 17 Ekim 1917'de aldım. Şimdiye kadar aradan geçem bir ayı aşan bir zamandan beri bunu takip edecek hiçbir mektubu alamadığımdan son derece ümitsizim. Hususiyle beni ikinci derecede bir hasret perdesiyle, özellikle gece ve gündüz sayıklamakla ilhan aldığım sevgili yavrucuğum Cahit'immin fotoğrafını her mektubumda şiddetle talep ettiğim hâlde, buna kavuşamamak, bana ayrıca bir mahrumiyet yüklediğinden bu husustaki kusurunuzu affetmemek kadar ileri varacağım. Ayrılırken sizi ve onu ne hâlde bıraktığım sizce de malum olduğundan bu hususta katiyen noksanınızı kabul etmem. Eğer bu kadar fakir kaldınız ise size bir fotoğraf parası göndereyim. Bilakis "biz zenginiz sizin göndereceğin paraya ihtiyacımız yok!" dersiniz, siz bana gönderin."²²

Askerlerin mektup yazarak ailelerine iyi olduklarını bildirmek isteyip de bir türlü yazmaya cesaret edemedikleri zamanlar oluyordu. Gece gündüz yoğun bir şekilde devam eden Müttefiklerin topçu bombardımanı karşısındaki Türk askerleri her an ölümle burun burunaydı. İyi olduğunu yazdığı mektup daha ailesine ulaşmadan şehit olabiliyorlardı.²³ Türk erleri genellikle okuma yazma bilmiyorlardı. Bilenler ise çavuş olarak görevlendiriliyorlardı. Bu durum doğal olarak er mektuplarının bir okuryazar tarafından çoğunlukla da çavuşlar tarafından yazıldığı, köyüne mektup gönderen erler tarafından dile getirildiği görülmektedir.²⁴

Türk erleri mektuplarında genellikle iyi olduklarını dile getirmekteydiler.²⁵ Kaynaklar doğrultusunda, askerlerin başlıca şikâyet sebebi, sık sık mektup gönderilmemesi ve mektupların alıcılara çok geç ulaşması olduğu anlaşılmaktadır. Savaşın ikinci yarısından itibaren posta işleri sekteye uğramaya başladı. Yine de posta işleri devam ettirilmekteydi. Örneğin, Irak²⁶, Filistin²⁷ ve İran²⁸ cephelerine gönderilen bir mektup iki üç ayda ancak alıcısına ulaşmaktaydı.

Kızılay tarafından cephedeki askerlere mektup yazmak için kullanabilecekleri kalem, kâğıt, zarf ve kartpostallar ücretsiz dağıtılmaktaydı.²⁹ Ancak yeterli değildi.

²² Yengin, **a.g.e.**, s. 22, 24, 14-15.

²³ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 98-99.

²⁴ Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 151.

²⁵ Kannengiesser, **a.g.e.**, s. 153.

²⁶ Ege, **a.g.e.**, s. 280, 337, 348, 355, 356, 367, 414, 418, 432, 433, 441.

²⁷ Yengin, **a.g.e.**, s. 24, 27.

²⁸ Ege, **a.g.e.**, s. 351.

²⁹ Çöl, **a.g.e.s.** 50.

Her şeyde sıkıntı yaşandığı gibi kâğıt ve zarf temininde de güçlük yaşanmaktaydı. Dolayısıyla eski zarflar ters çevrilerek tekrar kullanılmaktaydı.³⁰ Asker mektupları da tamamen posta ücretinden muafı.

Komuta kademesinde bulunanlar ve siperlerden görevleri icabında posta merkezlerinin bulunduğu köy, kasaba veya şehirlere gönderilen askerlerin aileleriyle haberleşmede telgraf kullanıldığı da görülmektedir. Söz konusu telgraflarda genellikle, kısaca sağlık ve sıhhat bildirmektedir.³¹ Örneğin, 5. Ordu ile İstanbul arasındaki mesaj trafiği, Devlet-i Aliye-i Osmaniye Telgraf İdaresi tarafından yürütülmekteydi.³²

3.2. OKUMA İHTİYACI VE GAZETE İLE KİTAP TEMİNİ

Osmanlı halkı, çeşitli kuruluşlar ve şirketler tarafından cephelerde bulunan askerlere çeşitli hediyeler gönderilmekteydi. Bunlar temel ihtiyaçlar dışında kalan ve ordu tarafından ilk başlarda temin edilmesi düşünülmemiş ikinci derecedeki küçük şeylerdi. Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti cephelerdeki askerlerin ihtiyaçların karşılanabilmesi için oldukça yoğun bir şekilde çalışarak topladığı yardımları kısa bir sürede cephelere ve siperlere ulaştırmaktaydı.

Türk askerini düşünen İkdâm Gazetesi de bir süreden beri orduya ücretsiz gazete veriyordu. Hediye edilen İkdâm Gazeteleri cepheler ve siperlerdeki kıt'alara dağıtılmaktaydı.³³ Subaylar ve erler tarafından ilgiyle okunan gazeteler onların haber alma ihtiyacını karşıladığı gibi cephe gerisinde hayatla bağlantı kurmalarını sağlamaktaydı. Böylece şehitliğin muhakkak olduğu siperlerdeki çoğu asker bir müddet ölüm düşüncesinden uzaklaşmış oluyordu.

³⁰ Yengin, **a.g.e.**, s. 14.

³¹ Durukan, **a.g.e.**, s. 192, 200, 202; Mehmet Reşid Bey, **a.g.e.**, s. 15; Cebeciyan, **a.g.e.**, s. 135; Ege, **a.g.e.**, s. 238.

³² Erickson, **Gelibolu**, s. 133.

³³ Çulcu, **a.g.e.**, C. 2, s. 488.

*Tanin ve Tasvir-i Efkar*³⁴, *Turan, Sabah, Karagöz*³⁵ siperlerde okunan diğer gazetelerdir. Gazeteler, Çanakkale Cephesi'ne üç dört gün³⁶ Suriye-Filistin vb. uzak cephelere ise 12-15 gün gecikmeli olarak ulaştırılmaktaydı.³⁷ Bu gecikme nedeniyle gazetenin cephelere ulaştığında içerdiği haberler zaten öğrenilmiş ya da gündemden düşmüş oluyordu.

Çanakkale Cephesi'nde görevli 1.Tümen'nin Telgraf Bölüğü'nün 1. Takımında er olan Hüseyin Fehmi Genişol anısında, "*Biz Kireçtepe'de 1. Fırka (Tümen) depo taburlarının yanında kaldık. Bu sırada her gün gazete okuyabiliyorduk.*" şeklinde ifade etmektedir.³⁸

Osmanlı Ordusu tarafından cephelere kitaplar gönderilmekteydi. Bu kitapların arasında; Zobelitz'in "*Kriegsfahrten eines Johanister*" (*Bir Yohanist Papazın Savaş Gezileri*)³⁹ vardır.

Kızılay da öykü, roman ve tarih kitapları dağıtmaktaydı. Bunların arasında "*Parmakizi*", "*Gulyabani*" ve Osmanlı Tarih kitapları da vardı.⁴⁰

Abdülhak Hamit'in "*Tarik*" ve "*İlham-ı Vatan*"ı, Celal Nuri Bey'in "*Tarih-i İstikbal*" (*Geleceğin Tarihi*) ve "*İlel-i Ahlakiyemiz*" (*Ahlaki Temellerimiz*)⁴¹, Namık Kemal'in "*Cezmi*"si, "*Haydutlar Kralı*", "*Pol ve Virjin*", "*Demir Maske*"⁴² siperlerde okunan diğer kitaplar arasındadır.

3.3. KÜLTÜREL FAALİYETLER

Öncelikli olarak Türk askerlerinin maneviyatını artırmak aynı zamanda karşı tarafa psikolojik baskı yapmak amacıyla kolordular ve tümenler bünyesinde marşlar ve çeşitli parçalar çaldırılmak üzere Mızıka Bölükleri (Askeri Bando) teşkil

³⁴ Ege, **a.g.e.**, s. 175.

³⁵ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 57, 61, 78, 152.

³⁶ Ege, **a.g.e.**, s. 122, 134, 176.

³⁷ Ege, **a.g.e.**, s. 239.

³⁸ Genişol, **a.g.e.**, s. 16.

³⁹ Conk, **a.g.e.**, s. 181.

⁴⁰ Çöl, **a.g.e.**, s. 50.

⁴¹ Ege, **a.g.e.**, s. 498, 501, 523.

⁴² Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 198, 201.

edilmiştir. Mızıkâ Bölükleri, komutanlar tarafından tespit edilen yerlerde, tabur karargâhlarının önünde ya da siperlerin güvenli kısımlarında icra faaliyetinde bulunmaktaydılar.⁴³ Örneğin, 13. Kolordu'ya bağlı Mızıkâ Bölüğü, bir subay idaresinde 43 erden oluşmaktaydı.⁴⁴ Bu konuya oldukça önem verilmekteydi. Şöyle ki, henüz alay askerlerini eğlendirmeye gitmemiş olan 31.Tümen'in Mızıkâsını Hafız Hakkı Paşa, 14 Aralık 1914'te hemen bir emir vererek acilen 91. Alay'a göndermiştir.⁴⁵ En çok “Sivastopol Marşı” ve “Annem beni yetiştirdi, bu yerlere yolladı.”⁴⁶ Parçaları çalınmaktaydı.

Muharebe yapılmadığı günlerde cephenin içinde bulunduğu şartlar dikkate alınarak komutanların hazırladığı plana göre askerler talim yapıyor veya siper kazıyorlardı. Günlük tekmiller verilip raporlar yazıldıktan sonra askerlere serbest faaliyet yapabilmeleri için zaman tanınıyordu. Bu zaman süresince askerler bireysel olarak mektup yazabildikleri gibi grup halinde eğlenceler düzenleyerek, çalgılar çalıp türküler söyleyerek yöresel oyunlar da oynayabiliyorlardı. 24 Nisan 1331 tarihli İkdâm Gazetesi'nin üçüncü sayfasında “Bir Müşahidin İhtisaratından” başlığı altında 7 Nisan'da Erzurum'dan gönderilen bir yazıya yer verilmiştir. Yazar, Kafkas Cephesindeki siperlerin birinde yaşadığı böyle bir anı; “... subaylar ve erler ulvî bağlarla bağlı bir aile bireyleri gibi hep birlikte... Türk, Arap, Kürt, Laz, Çerkez bütün bunlar kendilerine mahsus oyunları ve türkülerıyla eğleniyorlar güliyorlar. Bazısının kavalı ağzında çalıyor, bazısı bıçak oynuyor.” Şeklinde ifade etmektedir.⁴⁷

Osmanlı askere alma sisteminde belirli bir bölgeden askere alınan erlerle bir birlik oluşturulmaktaydı. Bu durum bölge insanının özelliklerini de birliğin genel yapısına etki edebiliyordu. Örneğin, Çanakkale Cephesindeki 48. Alay; Kozan, Kadirli, Feke, Saimbeyli yöresi erlerinden kurulmuştu. Erler neşeli, boylu poslu ve cesur oldukları kadar eğlenceyi de çok sevmekteydiler. Alayın erleri, gruplar halinde

⁴³ Çetinkaya, **a.g.e.**, s. 120; Yengin, **a.g.e.**, s. 40; Ege, **a.g.e.**, s. 516, 521.; Genişol, **a.g.e.**, s. 22.

⁴⁴ Sabis, **a.g.e.**, s. 118.

⁴⁵ Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s. 85.

⁴⁶ Ege, **a.g.e.**, s. 133.

⁴⁷ İkdâm, nr. 6543, 24 Nisan 1331(7 Mayıs1915), s. 3.

piyes, temsil, monolog yaptıkları gibi kaval ve kemeçe çalarak horon tepmekteydiler.⁴⁸

Eğlenceler alaylar geri hatlarda ihtiyatta buldukları zamanlarda düzenlenmekteydi. Eğlence yeri, eğer mevcutsa talim meydanları öncelikli olarak tercih edilir, tespit edildikten sonra sabahın erken saatlerinde gerekli hazırlıklar yapılmaya başlanırdı. Gün içinde tiyatro gösterileri, çuval ve yumurta koşuları yapılırdı. Oyunlarda birinci gelenlere ikramiyeler katılımcı askerlere ise sigara dağıtılırdı. Eğlence gündüz düzenlendiğinde öğle yemeği ile akşam yemeği arasında; ya da resmi bir tören sonrasında düzenlenir ise akşam yemeğinden gece yarısına kadar sürer, çeşitli içecek ve yiyeceklerden oluşan ikramların sunulmasının ardından sona ererdi.⁴⁹ Çanakkale Cephesindeki 5. Tümen komutanı Hasan Basri Bey, 18 Haziran 1915'te askerler için bir eğlence düzenletmişti. Söz konusu Tümen'in 14. Alay 1. Tabur 4. Bölük komutanı olan Hasan Cevdet Bey, eğlenceyi günlüğünde şöyle anlatmaktadır:

“Akşam üçte, sabahtan beri gösterime konulmak üzere küçük talim meydanımızda hazırlanan tiyatro yeri bitirilmiş asker ve subaylar hıncahınc. Tümen mızıkası “Karmen” vesaire gibi güzel parçalar çalıyor. Ne tuhaf. Harp sahasında sahra tiyatrosu!

Sahne bulunduğumuz duruma nispeten hemen muntazam denecek derecede donatılmış. Elde mevcut malzeme tabii ki beylik çadırlardan ibaret. Ara perdeleri, kulisler her şey tiyatroyu taklit etmiş. Komik Şevki, aktörlüğe akli erenleri toplamış, “Sahte Esirci”⁵⁰ nâmıyla bir piyes sahneliyor. Hele kantolar, hakiki bir şantözden farkı yok.”⁵¹

Genellikle kazanılan bir galibiyet sonrası düzenlenen eğlencelere bütün askerler, subaylar ve erler kendilerine ayrılan ayrı ayrı bölümlerde katılmaktaydılar. Böyle bir eğlence İran cephesindeki 13. Kolordu tarafından Ruslara karşı kazanılan zaferden sonra 3 Ekim 1916'da Hemedan'da düzenlenmiştir. Öğlen 12.00'da Kolordu komutanı Ali İhsan (Sabis) Bey'in teşrifıyla başlayan eğlence çeşitli oyunlar oynandıktan sonra bir piyes gösterimiyle son bulmuştu.⁵²

⁴⁸ Çöl, a.g.e., s. 48.

⁴⁹ Ege, a.g.e., s. 491.

⁵⁰ Karagöz-Hacivat oyunlarından birisidir.

⁵¹ **Kıyamet Koptuğunda**, s. 40-41.

⁵² Ege, a.g.e., s. 387-388.

Suriye-Filistin Cephesi'nde konuşlu 26. Tümen, 76. Alayın 1. Tabur yaveri olarak görevli Dramalı Sami (Yengin), bu konu hakkında günlüğüne şöyle not düşmüştü:

*“25-26 Mayıs 1918'de Tümen komutanı tarafından musiki bölüğü gönderilmiştir. Alayımızın bulunduğu Karatepe gerisindeki asker ile eğlence yapılmış ve sabah erkenden Tümen karargâhına geri gitmişlerdir.”*⁵³

Böylece askerler görsel olarak eğitildiği gibi onların üzerindeki savaşın psikolojik baskısı da azaltılmaya çalışılmaktaydı.⁵⁴ Diğer taraftan erler ve subaylar kendi aralarında da müzik faaliyetlerinde bulunmaktaydılar. İhtiyat Zabit Namzetleri, çeşitli yüksekokul mezunu veya halen okumakta olanlardan seçilerek eğitilmekteydi.⁵⁵ Bunlar arasında yurt dışında okuyanlarda vardı. Kuşkusuz bütün bu özellikler kişisel zevkler aracılığıyla siperlere yansımaktaydı. İran ve Irak Cephesinde görev yapan İhtiyat Zabit Namzetlerinden topçu Muhiddin (Erev) Efendi'nin hatıratında müzik hakkında şunlar yazılıydı:

“Batarya arkadaşlarımdan Servet adlı biri, Fransa'da Montpellier yüksek ziraat mektebi mezunu bir mühendis. Tahsili esnasında kendisini operaya kaptırmış ve bir hayli ilerletmiş. Sesi de güzel. Fırsat buldukça bizlere Aida'dan, Faust'tan, Carmen'den parçalar dinletiyor ve opera mevzusunda bilgi veriyor. Kendisi klâsik Türk musikisinde de bir hayli kuvvetli. İki direkli sekban çadırındaki portatif karyolarımızda uzanmış veya oturmuş vaziyette:

*“Gönüller uğrusu bir yâr-ı bî-Amânım var”, Hüseyini-Yürük semâisini meşk (prova) ediyoruz. Neyzen de bize refakat ediyor.”*⁵⁶

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Türk askerlerinin siperlerde iken; keman, ney, kaval, kemençe, saz vb. müzik enstrümanları kullandıkları görülmektedir.

⁵³ Yengin, a.g.e., s. 85.

⁵⁴ Mehmet Fasih Bey, a.g.e., s. 61.

⁵⁵ **İhtiyat Zâbit Namzetlerine Mahsûs Talimâtname**, Harbiye Nezareti, İstanbul 1332, Matbaa-i Askeri, s. 2-3,13. İhtiyat Zâbitliği orduya kısa zamanda çok miktarda zabit yetiştirmek amacıyla teşkil edildi. İhtiyat Zâbitleri; özellikle topçu, Ağır topçu, süvari, istihkâm, kumbaracı/humbaracı ve makineli tüfek sınıflarına ve yardımcı hizmetler; tren, nakliye, otomobil, telgraf-telefon, teyyarecilik, makinistlik, kimyagerlik, mühendis, kondoktörlük, tercümanlık gibi ihtisas alanlarda görevlendirilecektiler.

⁵⁶ **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 107.

3.4. SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN DİĞER FAALİYETLERİ

Türk askerleri, içinde buldukları şartların getirdiği zorunluluklar karşısında ilgi alanları ve yetenekleri doğrultusunda, savaşmak dışında, çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Dönemin uygulamaları gereği maaş alan askerler kendisine sunulan evraka mühür basmak zorundaydı. Çanakkale Cephesinde mühür bulunmayan askerlerin oldukça sıkıntı çekmesi bir askerın oldukça dikkatini çekmişti. Bu uyanık asker düşman tarafından atılan şarapnellerin içinden çıkan misket büyüklüğündeki kurşunları toplayarak taş darbeleriyle yassılaştırıyor daha sonra da çakı ile üzerine istenilen ismi darp ediyordu. Söz konusu olaya şahit olan Mustafa Şefik Efendi ise mühür yapma işini sistemli bir hale getirerek çamurdan kalıp yaparak erittiği kurşunları bu kalıba dökmek suretiyle beş yüz adet kadar mühür yapmış, çividen yaptığı bir kalem ile üzerlerine isim kazmıştır. Filistin Cephesinde de mühür yapma işine devam eden Mustafa Şefik Efendi, bu sefer Almanya ve Avusturya'dan gelen deri sırt çantalarının saplarının tutturulmasında kullanılan sarı tunç çivileri kullanmıştır. Siparişe Subaylara ve komutanlara hatta taburlar adına da resmî mühürler yapan Mustafa Şefik Efendi uzun bir süre para ihtiyacını bu şekilde karşılamıştı.⁵⁷

Doğuda bulunan cephelerdeki siperlerde muharebeler genellikle geceleri baskın şeklinde yapılmaktaydı. Mümkün olduğunca gündüzleri uyunuyordu. Uykudan ve nöbetten arta kalan boş zamanları değerlendirmek için çeşitli uğraşlar edinilmiştir. Bunlardan biriside satranç oynamaktır. Siperlerde oyun ve müzik aleti olarak hiçbir şeyin olmadığı, hatta okunacak kitap bile bulunamadığı zamanlarda Türk askerinin yaratıcı zekâsı devreye girmektedir. Vasfi Şensözen, satranç oynayabilmek için nasıl bir düzenleme yaptığını anılarında şöyle anlatmaktadır:

“Çocukluğumdan beri bildiğim satranç oyununu orada düzenleyip arkadaşlara öğretmek istedim. Bunun için piyade mermilerinden sekiz tanesini barut kapçığından sökerek, galvanizli kurşunları satrancın piyade neferi ve barut kapçıklarını da siyah piyade

⁵⁷ Mustafa Şefik Efendi, a.g.e., s. 267-270.

neferi yapıp muntazam kestiğimiz küçük çam dallarını vekillerine göre çakıyla düzenleyerek ve cephane sandığının üzerine satranç tahtası biçiminde çizip renklendirerek oyunlara başlamıştık.”⁵⁸

Siperdeki genellikle eğitim düzeyi yüksek Türk askerleri günlük tutmuştur. Bunu son zamanlarda yayınlanan asker günlüklerden anlamak mümkündür. Günlükler günümüze askerlerin yaşayışları ve hissiyatları hakkında bizlere bilgi vermeleri açısından önem arz etmektedir. Öyle ki her dakika ölümle burun buruna yaşanırken günlükler yazarına en samimi vefakâr ortak olmuştur.⁵⁹ Savaş sırasında tutulan günlüklerden faydalanıldığı da olmuştur. Mustafa Şefik Efendi, İngiliz siperlerinden gelen trampet seslerini de günlüğüne kaydetmişti. Günlüğünü kontrol ettiğinde trampet çalınan günlerin gecesinde İngilizlerin hücum ettiğini fark ederek 54. Tümen komutanını durumdan haberdar etmiştir. Tümen komutanı bizzat siperlere gelerek günlüğü incelemiş ve Mustafa Şefik Efendinin açıklamaları sonucunda bazı tedbirler aldırıştır. Günlüğe kaydedildiği gibi rutin değişmemiş ve gece olduğunda İngilizler saldırıya geçmişlerdi.⁶⁰

Sakin geçen zamanlarda patlamamış bomba ve gülleleri toplanarak içindeki dinamitler boşaltıldıktan sonra bunlarla saksılar, mürekkep hokkaları ve biblolar yapılmaktaydı.⁶¹ Ağaç oymacılığına meraklı olan zanaatkâr erler, zarif ve güzel ceviz tabakalar, ağızlıklar ve hokkalar yapmışlardır.⁶²

Üsteğmen Abidin Ege, Irak Cephesinde görevli iken, siperden sipere koşturuyor muharebe ediyor aynı zamanda bulduğu her fırsatta Farsça ve Fransızca öğrenmeye çalışıyordu.⁶³

Yokluk karşısında yılmayan siperlerdeki Türk askerleri imkânları kısıtlı olmasına rağmen mukavva kâğıtlardan domino taşları yaparak sakin geçen günlerde domino bile oynamışlardı.⁶⁴

⁵⁸ Şensözen, **a.g.e.**, s. 92.

⁵⁹ Ege, **a.g.e.**, s. 186.

⁶⁰ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 299-303.

⁶¹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 94.

⁶² Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 93.

⁶³ Ege, **a.g.e.**, s. 497, 498, 506, 570, 572, 583.

⁶⁴ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 277.

Amerikan Associated Press Ajansı adına gazeteci George Abel Schreiner, muharebe alanlarını görmek ve savaşı yerinde izlemek için aldığı özel bir izinle Gelibolu'daki cepheleri gezerken, gazetesine haber geçtiği gibi bir de günlük tutmuştur. Mustafa Göleç, “Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri” isimli makalesinde söz konusu günlüğü konu almıştır. 18 Temmuz 1915 taarruzların yapılmadığı nispeten sakin bir günde siperlerinde bulunan Türk askerlerinin yaptıklarını Göleç’e göre Schreiner günlüğüne şöyle kaydetmiştir:

“Askerler toprak yığını üzerinde oturmakta, vakit geçirmek için çocuklar gibi çakıl taşları ile oynamaktadır. Kimisi siperlerini geliştirmekle meşguldür, kimisi düğmeler ve yamalar üzerinde dikişle, kimisi de silahlarının temizlik ve bakımı ile.”⁶⁵

Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa Almanya’ya yaptığı bir gezi sırasında Alman Ordusu’nda bir sinema biriminin varlığını görünce, Osmanlı Ordusu bünyesinde benzer şekilde çalışmaların yapılması için verdiği emir doğrultusunda 1915’te Merkez Ordu Sinema Dairesi (MOSD) kuruldu.⁶⁶ MOSD tarafından savaş sahneleri filme alındığı gibi fotoğraf çekimleri de yapılmıştı. Ayrıca her kolordu karargâhında birer fotoğrafçı görevlendirilmekteydi. İstanbul’daki Karargâhı Umumi’ de, subaylar ve daha üst rütbedekiler istedikleri takdirde

⁶⁵ Mustafa Göleç, “Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, AÇASAM, S. 18 (100. Yıl Özel Sayı), 2015, s. 593, 626-627.

⁶⁶ Selahattin Önder, Ahmet Baydemir, “Türk Sinemasını Gelişimi (1895-1939)”, **“Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 2, C. VI, Aralık 2005 s. 119; Celal Hayır, “İmparatorluğun Dağılıp Döneminde Sinemanın Bugünkü Türkiye Topraklarında Varoluş serüveni”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. XL, C. 8, Ekim 2015 s. 728. “MOSD’un başına Sigmund Weinberg, yardımcılığına ise Fuat Uzkınay getirilmiştir. MOSD’u takiben, ertesi yıl (1916) Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (MMC) de film çekimlerine başladı. Birinci Dünya Savaşı esnasında kurulan bu iki kuruluşun amacı; savaşın gidişatına yönelik propaganda amaçlı belge ve haber filmleri çekmenin yanında orduya gelir sağlamak amacıyla da film yapmaktı. Özellikle MMC tarafından cephede çekilen propaganda filmlerinden bazıları; Anafartalar Muharebesi’nde İtilaf Ordularının Püskürtülmesi (1915), Çanakkale Muharebeleri (1916) ve Alman İmparatoru’nun Çanakkale Ziyareti (1917) vs. gibi isimlerle adlandırılmışlardı. Daha sonraki yıllarda, savaşın kaybedilmesinin ardından, Osmanlı toprakları Avrupalı emperyalist devletler tarafından işgale uğradı. İşgale karşı, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Anadolu’da Kurtuluş Savaşı başlatıldı. Bu esnada film çalışmaları ise Merkez Ordu Sinema Dairesi ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti yerini alan Malul Gaziler Cemiyeti (MGC) tarafından sürdürüldü.” (C. Hayır, **a.g.m.**, aynı yer.)

fotoğrafçılık kursunda eğitim alabiliyorlardı.⁶⁷ Resmen fotoğrafçı olarak görevlendirileceklere teçhizat ve malzeme verilirken, diğerleri ise fotoğraf çekimi için gerekli ihtiyaçlarını kendileri temin etmekteydiler. Böylece teknik bilgi sahibi olan subaylar bir savaş anısı olarak çektikleri fotoğrafları kendileri tab etmekteydiler. Bunlardan biriside Mehmed Fasih Bey'dir.⁶⁸ Bu durum bize teğmenlerimiz arasında değişik ilgi alanına ve yeteneğine sahip olanların bulunduğuna güzel bir örnek teşkil etmektedir.

3.5. ASKERLERE İZİN VERİLMESİ VE SİPERLER ARASINDA YAPILAN ZİYARETLER

Daha önce de bahsedildiği gibi siperdeki birlikler cephenin durumuna göre bir ay veya bir haftalık sürelerle ihtiyata yani ateş hattındaki siperlerden geri hatlarda bulunan siperlere çekilmekteydi. Böyle zamanlarda siperlere yeni yerleşen birlik, o civarda bulunan diğer birliklerin komutanları tarafından ziyaret edilir ve cephe ile siperler hakkında bilgi verilir.⁶⁹ Güneydeki cephelerde izne gidenler erlerden ziyade astsubay, yazıcı ve bölük emindir.⁷⁰

19 Ekim 1915 Kurban Bayramının ilk günüdür ve Zığındere siperlerinde bulunan 10. Tümenin 30. Alay Komutanı Rıza Bey, askerlerle bayramlaşmak için siperleri gezmeye çıkar. Gayet dalgın olup kendisinin geldiğini fark etmeyen nöbetçi er ile komutanın arasında geçen konuşmaları Emir Subayı olan Münim Mustafa şöyle aktarmaktadır:

“Nihayet alay kumandanını birdenbire gördü ve şaşırıldı. Hazır ol vaziyeti aldığı halde onun dalgınlığını görüyorduk.

Alay kumandanı sordu:

-Oğlum ne düşünüyorsun?

-Efendim! Hiç!

Fakat yüzünde büyük bir hüznün gizlenmeyen alametleri görünüyordu.

⁶⁷ Rahmi Apak, **a.g.e.**, s. 152.; Durukan, **a.g.e.**, s. 295.

⁶⁸ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 67, 97, 100.

⁶⁹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 56.

⁷⁰ Çöl, **a.g.e.**, s.76; Ege, **a.g.e.**, s. 503-504, 507, 511, 526, 535.

Kumandan tekrar etti:

-Pekâlâ, ama benim buraya geldiğimin farkında olmayacak kadar dalmışsın. Sebebi ne idi?

Hasan cepheye gelmeden kısa bir süre önce nişanlanmıştı. Erkek kardeşi de yeni evlidir ve şehit olmuştur. Ağabeyi gibi sevdiğini bir kez daha göremeden öleceği düşüncesinin yarattığı keder bütün benliğini sarmıştı. Dalgınlığının tek sebebi buydu ve sadece bunu düşünüyordu. Hasan ancak nişanlısını gördüğü gün bayram edebilecekti. Komutan sormaya devam eder.

-Sen büyük taarruzda hangi siperde idin? Kaç düşmanla uğraştın?

-Efendim... Dedi. Bizim takım Kanlısiperin yanında idi. Topçu bombardımanı kesilir kesilmez siperlerimize hücum eden düşmanla boğuşmaya başladık. Takımdan sekiz kişi kalıncaya kadar siperlerimize giren İngilizlerle dövüştük. Süngü sallamaktan kollarımız yorulduğu vakit düşmanın boynuna atılarak boğazladık. Dermanımız kesilinceye kadar uğraştık. siperlere giren düşmandan bir tane kaçırmadık; sayısını bilemem!

Alay kumandanı sordu:

-Sana izin versem ne kadar zamanda gelirsin?

Hasan:

-Sen bilirsin efendim, diyordu.

Hasan on gün izin almıştı...⁷¹

Siperlerde ve cephelerde senelerce bulunan, sıladaki ailesinden ve sevdiklerinden uzun zaman ayrı kalan askerlerin ruhsal çöküntüler yaşadıkları görülmektedir. Balkan Savaşlarına da katılmış olan Mustafa Şefik Efendi bu askerlerden birisidir. Cephelerde bulunduğu zaman zarfında on bayramı ailesinden uzakta geçiren Mustafa Şefik Efendi, gördüğü duygusal rüyaların etkisiyle melankolik bir hal yaşamaya başlayınca izin alarak bir an evvel siperlerden uzaklaşmaya çalışır.⁷² Çünkü ruhen yorulmuştu artık siperlere sığamıyordu.

22 Temmuz 1917'deki ilk izin talebine "askerlere izin verilemez" cevabı almasına rağmen vaz geçmeyen Mustafa Şefik Efendi, daha sonra köy heyeti tarafından gönderilmiş gibi bir mazbata yazıp kendisinin kazdığı mühürlerle mühürleyerek köyden gelen bir mektup içine koymak suretiyle tekrar izin için müracaat etti. Bu sefer cevap olarak dilekçesine Tümen tarafından "Türk askerlerinin Pozantı'dan yani Toros Dağlarından öbür tarafa geçmelerinin yasak olduğunun dilekçe

⁷¹ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 120.

⁷² Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 307-309.

sunulan makamca tebliği ve bundan böyle makamları fuzuli müracaatlarla işgal ettirilmemesinin temini” şeklinde bir ibare yazılarak cevap verilmişti.⁷³

Yılmayan Mustafa Şefik Efendi, kısa dönem hizmetli olduğunu iddia edip tekrar teşebbüste bulunarak *Mekteb-i İdadi-i Mülki*⁷⁴ mezunu olduğunu ve yedek subay adayları talimğâhına sevk edilmesini talep etmiştir. Kolordu gerekli incelemeleri yapmış ve Mustafa Şefik Efendi'nin İstanbul'a yedek subay adayları talimğâhına sevkine dair karar vererek evraklarını 17 Ağustos 1917 göndermiştir.⁷⁵ Yaptığı o kadar teşebbüsten sonra İngilizlerin ve isyan eden Arapların iki ateşi arasında kalan birliklerden birine mensup olan Mustafa Şefik Efendi izin alamadan esir olmuştur.

Kafkas Cephesi'ndeki 48. Tümen'in Telgraf Takımı komutanı olan Kadıköylü Hamit (Ercan), Suriye Cephesinde iken İngilizlere esir oldu. Hamit Bey, Çanakkale Muharebelerinin bitmesinden 1920 yılında esaretten dönüncüye kadar geçen zaman zarfında izin alamamış ve hiçbir zaman ailesini görememişti.⁷⁶

Subayların bazı özel ihtiyaçlarının karşılanması için içlerinden seçilen birisi kolordu veya tümen komutanının izini ile yakın bir şehre gidebiliyordu. Çanakkale Cephesinde olanlar çoğunlukla İstanbul'a gidiyorlardı. Giden için ailesini görme fırsatı olduğu gibi onun getirdiği malzemeler de siperlerdeki subayların kısa bir sürede olsa cephenin stresinden uzaklaşmasına vesile oluyordu. İstanbul'dan getirilenler arasında çikolatalar, şekerlemeler pasta ve bisküviler olurdu.⁷⁷

Askerlerin birbirlerini ziyaretlerinde ikramların arasında sigara veya tütün de vardır. Cephelelerde bulunan askerlere Ordu tarafından zaman zaman tütün de dağıtılmaktaydı.⁷⁸ 3. Ordu Levazım Riyaseti, 14 Aralık 1916'dan itibaren askerlerine günlük 10'ar gram tütün verileceğini bünyesindeki birlik komutanlıklarına

⁷³ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 313-315, 319.

⁷⁴ *Mekteb-i İdadi-i Mülki*: Beş senelik siyasi eğitim veren şimdiki lise düzeyindeki okul.

⁷⁵ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 319-320, 340.

⁷⁶ Alpat, **a.g.e.**, s. 104.

⁷⁷ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 101.

⁷⁸ Conk, **a.g.e.**, s. 149; Yengin, **a.g.e.**, s. 85.

bildirmişti.⁷⁹ Daha sonra 3. Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa (Kaçı), 4 Şubat 1917 tarihli bir tamiminde, tütünün öncelikli olarak en öndeki muharebe alanlarında, ileri hatlarda ve siperlerde, bulunan birliklerin askerlerine dağıtılmasını emretmişti.⁸⁰ Ordu tarafından askerlere dağıtılan tütünlerin satılması ise yasak⁸¹ olmakla birlikte en son 26 Mayıs 1918'de Suriye-Filistin Cephesinde konuşlanmış olan 26. Tümen, 76. Alay'ın 1. Tabur'una tütün gönderilmiştir.⁸²

3.6. BAYRAM KUTLAMALARI

Siperlerde en hüzünlü anlar hiç kuşkusuz bombardıman altında geçen bayramlar olmuştur. Siperlerdeki Türk askeri için kısa süren dini bayram kutlamaları dışında yaşananlar diğer günlerde olduğu gibidir. Çünkü Müttefik kuvvetler, bayram olduğunu bildikleri halde şafakla birlikte Türk siperlerini yoğun bir topçu ateşine tutuyorlardı. Askerler ancak topçu ateşi hafiflediği zamanlarda bayramlaşma fırsatı bulabiliyorlardı.

Alay karargâhlarının yakınında uygun bir yer, namazgâh/cami yeri olarak belirlendikten sonra temizlenir gerekli düzenlemeler yapılırdı.⁸³ İran Seferi için görevlendirilen 13. Kolordu Ruslarla yaptığı bir dizi muharebeden sonra Hemedan şehri ve civarında kontrolü ele geçirmişti. 7 Ekim 1916 Kurban Bayramı'nın birinci günüdür. Söz konusu kolordunun 2. Tümen,1. Alay'da tabur komutanı olan Teğmen Abidin Ege, bayram sabahı yaşananları ve hislerini günlüğünde şöyle anlatmaktadır:

“Bugün Kurban Bayramının birinci günü. Sabahleyin şafakla beraber uyandık. Karargâhın karşısındaki çimenliğe cephane sandıklarından bir minber yaparak bayram namazı için oraya toplanmaya başladık. Şu ıssız dağ başında, şelaleler arasında, pek hazine ve ulvi bir bayram namazı kıldık. Biz tekbir geçirdikçe bu derin dereler ve vadiler de mukabele ediyor, ağır ağır inliyordu. Hoca efendinin yüksek bir heyecan ve kavrayışla

⁷⁹ Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 2782, Dos. 57, Fih.73. 19. 11. 1333(19 Ocak 1917) Tarihli ve 13934 No.lu Tahrir.

⁸⁰ Gnkur. **ATASE, BDHK**, Kls. 2782, Dos. 57, Fih.73-1. 19. 11. 1333(4 Şubat 1917) Tarihli ve 14597 No.lu Tamim.

⁸¹ **Piyade Nizâmnâmesi**, s. 9.

⁸² Yengin, **a.g.e.**, s. 85.

⁸³ Yengin, **a.g.e.**, s. 80.

okuduğu Kuran'ın ruhi hazzı gökleri tuttu. Şu yücelik manzarası karşısında geçmiş hayatımı düşünerek ve ailemin özel şefkatinde geçirdiğim bayramları hatırlayarak hem titriyor, hem ağlıyorum.”⁸⁴

Bayramlaşma askerî hiyerarşiye göre yapılmaktaydı. En alt kademedeki birliğin komutanı ya da oluşturulan bir heyet bağlı bulunduğu bir üst birliğin komutanının yanına giderek bayramlaşmaktaydılar. Örneğin, Tabur komutanları alay komutanı ile bayramlaşmaya giderlerdi. Ardından alay komutanı siperleri dolaşarak askerlerle bayramlaşır.⁸⁵ 19 Ekim 1915 Kurban Bayramının ilk günüdür ve Çanakkale Cephesinde Zığındere siperlerinde bulunan 10. Tümenin 30. Alay Komutanı Rıza Bey de siperleri gezerek askerler ile bayramlaşmıştı.⁸⁶

Osmanlı Ordusunda alaylar dört tabur esasına göre teşkil edilmekteydi. Bayram boyunca sırasıyla iki tabur siperlerde nöbette ya da başka bir görevle iştilal ettirilirken, diğer iki tabur askerlerinin, subaylar ve erler, birbirleriyle bayramlaşması sağlanırdı. İmamlar da sırayla her gün bir taburlara bayram namazı kıldırırdı. Ayrıca şartlar ve imkânlar doğrultusunda mümkün mertebeye tümenlerde subaylar için ziyafet düzenlenmekteydi.⁸⁷

Kolordu komutanlarının da siperleri gezerek askerler ile bayramlaşmasının ardından, bayramlaşma merasimi son bulurdu. Bütün bunların dışında, bayramın birinci günü kolordu komutanı maiyetindeki subaylarla birlikte namazgâha gelerek askerler ile birlikte bayram namazı kıldıktan sonra kabul töreni düzenlediği de olurdu.⁸⁸

Suriye-Filistin Cephesi'nde konuşlu 26. Tümen, 76. Alayın 1. Tabur yaveri olarak görevli Dramalı Sami (Yengin), üç bayramını cephede siperlerde geçirmişti. Bayramın siperlerdeki askerlere ne ifade ettiğini ve nasıl geçtiğine dair günlüğüne 10 Temmuz 1918 tarihine şöyle kayıt düşmüştür:

⁸⁴ Ege, **a.g.e.**, 389-390.

⁸⁵ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 56; Ege, **a.g.e.**, s. 390, 393.

⁸⁶ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 119.

⁸⁷ Ege, **a.g.e.**, s. 393, 356-357.

⁸⁸ Ege, **a.g.e.**, s. 503, 504, 527.

“... Dört siyah gün. Herkes sevdiğinin, ailesinin, evladının kucağında, şefkat ve saadetinde sabahın seheri ile beraber bayrama hazırlanıp dinî âdetlerini ve kendi âdetlerini keyfince bir nefes almak suretiyle yerine getirme mutluluğunu gösterip sevinirken biz de yılanların, çıyanların yurdunu teşkil eden bir taş kavuğunda gizlenmiş, düşmanın kış yağmuru gibi arkası kesilmeyen obüslerinin, yırtıcı mitralyözlerin altında bayramımızı yapıp etkisini en üst derecede beynimizde hissettiğimiz böyle bir günde üzgünken ve özlem dakikaları yaşarken düşmanın gönderdiği katil mermilerin pek yakınımızda patlaması üzerine, hem bayram olduğunu unutuyor hem de özlemin örtüsünü yırtıp yine can korkusu ile hain düşmanların dönüşünü bekliyor ve hayatın son dakikalarını yaşıyorduk. Düşman topları, mermileri; yılanların, çıyanların, akreplerin zehirli öpücükleri az geliyormuş gibi, taşların arasında güneşin keskin ateşi bizi ayrıca üzüyor, yakıyor âdeta insanlıktan çıkarıyordu. Aman Yarabbi bu ne hayat, bu ne bayram? Cenabıhak kimseye böyle bayramlar vermesin...”⁸⁹

1917 ve 1918 yıllarındaki bayramlar öncekilere oranla daha sıkıntılı geçmiş, çoğunlukla komutanlar ile bayramlaşılmaktan ibaret kalmıştır.⁹⁰

3.7. DİNİ VAZİFELERİN YERİNE GETİRİLMESİ VE DEFİN İŞLERİNİN YAPILMASI

1914’te orduda oruç tutmak mecburiyeti vardı.⁹¹ Namaz kılmak ise askeri bir zorunluluk değildi. Subaylar sadece samimi ve kalpten gelecek bir şekilde erlere ‘namaza gidin’ diyebilirdiler.⁹² Diğer taraftan beş vakit namazlarını eda eden komutanlar vardı ve onlar, mümkün mertebe askerleriyle birlikte namaz kılmaya özen gösterirdiler.⁹³ Çanakkale Cephesi’ndeki 16. Tümen’in Topçu Alayı’nda görevli olan yedek subay Mehmet Halit (Bayrı), 1915 yılının Haziran ayının bir sabahında İsmail(oğlu) Tepesi’ndeki topçu siperlerinde bulunan ve ibadet ile meşgul olan askerleri ‘Cephe Arkadaşı’ adlı günlüğünde şöyle anlatmaktadır:

“Yanı başımızda biraz ötede Türk neferleri uyanmış, abdest alıyorlar, dindârâne bir teslimiyet ve tam bir tevekkül içinde yüzlerini yıkıyorlar, daha ötede birkaçı namaz

⁸⁹ Yengin, a.g.e., s. 98.

⁹⁰ Serezli Mehmed Ragıb, a.g.e., s. 47.

⁹¹ Alpat, a.g.e., s. 64.

⁹² Abdullah Fevzi Efendi, a.g.e., s. 311.

⁹³ Atay, a.g.e., s. 146; İncesu, a.g.e., s. 24.

kılıyorlar, birileri de bu dini vazifesini ifa etmiş dua ediyor, ellerini semaya kaldırmış, Allah'ından muzaffariyet temennisinde bulunuyordu.”⁹⁴

Çarpışmaların en şiddetli olduğu anlarda bile dini vazifelerin yerine getirilebilmesi için mümkün olduğunca kolaylık gösterilerek askerin namaz kılmasına olanak sağlanmaya çalışılmaktaydı. İslam'ın gereği olarak hem namaz hem de abdestli olarak ölmek için taarruza geçilecek zamanlarda veya çok tehlikeli bir vazife alındığında, ileri hatlardaki siperlere veya mıntıklara gidilmeden önce mutlaka taze abdest alınır, herkes birbirleriyle helalleşirdi. Böylesi durumlardan önce komutanlar, özellikle alay komutanları, bütün askerleri ve subayları toplayarak bir konuşma yaparak abdest almak ve helalleşmenin önemini anlatırlar ve dini nasihatlerde bulunurlardı.⁹⁵

Kafkas ve İran cephelerinde ibadet etmek oldukça müşküldü.⁹⁶ Bunda Türk birliklerinin düşman karşısında sık sık mevzi değiştirerek hareketlilik göstermesi sonucunda bir taraftan muharebe yapılması diğer taraftan da yeni siperlerin kazılması ve su yokluğu gibi nedenler etkendir.

Seferberliğin ilan edildiği 1914 yılının Ağustos ayında, askerlerin cephede iken dini vazifelerini; vakit namazlarını ve bayram namazlarını kıldırmak, vakit ezan-ı Muhammedi, şehitlerin ruhuna *Kur'an-ı Kerim* ile mevlit okumak, şehitleri defnetmek, temel din bilgisi öğretmek ve vaazlar verdirilmek üzere Osmanlı ordusunun bünyesinde imamlar ve müftüler istihdam edilmekteydi. Askerî memur statüsündeki ve maaş tahsis edilen imamlar alay ve taburlarda görevlendirilmişlerdir. Her alayın birinci taburunun imamı aynı zamanda “*alay imamı*” idi.⁹⁷ Böylece tabur ya da alaylarda sürekli görev yapmakta olan hocalar bulundurulmaktaydı.

Muharebeler sırasında müftüler ve özellikle tabur imamları önemli bir fonksiyon göstermişleridir. Çoğunun yüreği sarsılmaz iman gücüyle çarpan tabur

⁹⁴ Bayrı, **a.g.e.**, s. 19, 63.

⁹⁵ İncesu, **a.g.e.**, s. 43; Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 55.

⁹⁶ Serezli Mehmed Ragıb, **a.g.e.**, s. 27.

⁹⁷ **Alay ve Tabur İmamlarını Vezaif-i Tedrisiyeleri Hakkında Nizâmnâme 18 Mart 1330, BOA A.DVN. MKL.** Dos. 58-42, Göm. 2; **TSKT C. III**, 6'ncı Kısım, s. 372; Çetinkaya, **a.g.e.**, s. 74; Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 65, 67.

imamları, taarruz öncesinde ve sırasında gayret artırıcı telkinlerde bulunarak Türk askerinin maneviyatını güçlendirdikleri gibi hücumu kalkıldığı zaman, ön saflarda, alay sancağının hemen arkasında ellerinde *Kur'an-ı Kerimlerle* “Allah Allah” nidalarıyla muharebeye iştirak etmekteydiler.⁹⁸ L. Sanders Paşa'nın emir subaylarından E.R. Prigge 25 Nisan 1915'deki muharebeleri günlüğünde anlatırken hocaları; “*Başında, Mekke hacılarının yeşil türbanı olan beyaz sakallı hoca, siperlerden ilk çıkan kişiydi.*” şeklinde ifade etmektedir.⁹⁹

Arıburnu Cephesi'ni savunmakla görevli birliklerde, 25-26 Nisan günleri gerçekleşen kanlı muharebelerde subay ve yedek subay kayıpları yaşanmıştı. 57. Alayda bu birlikler arasındadır. Söz konusu alayda bir bölüğe komuta edecek subay bulunamayınca 3. Tabur imamı Hasan Fehmi Efendi, bölük Kumandanı tayin edilmişti.¹⁰⁰ Yine aynı cephede bulunan Abdullah Fevzi Efendi ise, tabur imamının yaptıklarını ve askerlerin abdest alarak, manevi olarak muharebeye nasıl hazırlandıklarını hatıratında şöyle anlatmaktadır:

*“Daha önce abdest almamız söylenmişti. Fakat çoğu arkadaşlar su bulup abdest alamadı. Ben onlara teyemmümü tarif ettim ve sözle anlattım. Alay imamı rahmetli de söylemişti... Baktım teyemmümü bilmiyorlar, hem anlattım ve hem de karşılarında göstererek teyemmüm yaptım. Tabur imamı vadinin en üst tarafında zafer ve ilahi yardım için el açıp dua yapıyordu. Ordu saf halinde dizilmiş idi. Hepsi artık inanmış, mü'min vaziyetinde idiler. Dua bitince harekete hazır halde saf tutmamız emredildi.”*¹⁰¹

Bu çatışmada tabur imamı şehit olur askerler diyanet hususunda başıboş bir sürü haline geliverir, ordugâhta ezan ve Kur'an okunmadığı gibi bir vaiz çıkıp din adına askerlere nasihatte verilemez. Abdullah Fevzi Efendi'nin şikâyet etmekte olduğu durumu fark eden tabur komutanı taburda Kur'an okuyup, imamlık yapabilecek kimse olup olmadığını araştırır. Çünkü ölüme gitmekte olan askerlerin maneviyatını iman ve ibadet vasıtasıyla güçlü tutmak gerekmektedir. Yapılan araştırmanın sonucunda medrese mezunu Abdullah Fevzi Efendi, bu tabur imamlığı

⁹⁸ İncesu, **a.g.e.**, s. 18, 21, 44; Emin Çöl, **a.g.e.** s. 46; Aykota, **a.g.e.**, s. 43; Şensözen, **a.g.e.**, s. 75; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 100.

⁹⁹ Prigge, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁰⁰ Atacanlı, **Arıburnu'nun İlk Müdafaası**, s. 97.

¹⁰¹ Abdullah Fevzi Efendi, **a.g.e.**, s. 198.

görevine getirilir. Bu görev öylesine ehemmiyetlidir ki Abdullah Fevzi Efendi matematik ve hesap bildiğini, güzel defter tutabileceğini, kompozisyonunun da güçlü olduğunu ifade ettiği halde tabur kumandanı şu emri verir:

“Sana başka bir görev gerekmez, hakkıyla yaparsan imamlık sana yeter. Beş vakit müezzin ezan okusun, sen cemaate namaz kıldır, Yasin ve Fetih surelerini oku!” Ardından komutan mahiyetindekilere böyle tembih eder: “...imamlık dışında bu ere askerî görev vermesinler...”¹⁰²

Gerektiğinde ellerine silah alarak harbe iştirak eden imamlar¹⁰³ özellikle Cuma namazı ya da vakit namazları kılındıktan sonra sık sık gaza ve şehadetin faziletleriyle ilgili âyet-i kerimeler okur ve bunlarla alakalı hadis-i şerifler anlatırlardı.¹⁰⁴ Böylece maneviyat güçlendirilerek şehadet şuurunun diri kalmasına çalışılmaktaydı. Yarbay Mustafa Kemal’in ertesini gün yapılması planlanan taarruzla ilgili 18 Mayıs 1915 tarihli emrinde “Tabur imamları birinci hatta bulunacak ve erlerin manevi kuvvetini artırarak nihayete kadar cesaretlendirip teşvik edeceklerdir.” şeklinde yer vermişti.

Birliklerde disiplinin sağlanması, hiç kuşkusuz askerin mutlak itaatine ve buna bağlı olarak emir-komuta zincirinin etkin bir şekilde ve aksamadan işlemesine bağlıdır. İtaatin din ile pekiştirilmesi hususunda ordudaki müftüler ve imamlardan böylesine önemli katkılar beklenmekteydi.¹⁰⁵ Muharebelerde yaşanan kayıpları telafi etmek üzere yeni birlikler cephelere sevk edilmekteydi. Söz konusu durum müftüler ve imamlara sürekli bir ihtiyaç duyulmasını da beraberinde getirmişti.

Her cephede görüldüğü üzere, Cuma namazı kılındıktan sonra ya da Kandillerde *Ku’ran-ı Kerim* ve Mevlid-i Nebevî okutulmuş ve şehitlerin ruhuna bağışlanmaktaydı.¹⁰⁶

Siperlerdeki şehitlerin naaşı ilk fırsata, tezkireciler (sıhhiye erleri) tarafından toplanarak defin yapılacak yerlere kadar taşınmaktaydı. Şiddetli muharebelerin

¹⁰² Abdullah Fevzi Efendi, **a.g.e.**, s. 255-256.

¹⁰³ Sunata, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁰⁴ **Kıyamet Koptuğunda**, s. 38.

¹⁰⁵ Mehmet Beşikçi, “Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu’nda Tabur İmamları”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, C. XI, S. 1, 2016, s. 16.

¹⁰⁶ **Kıyamet Koptuğunda**, s. 37-38; Ege, **a.g.e.**, s. 434-336, 389-390.; Durukan, **a.g.e.**, s. 150-151.

gerçekleştiği zamanlarda bölük komutanlarının nezareti altındaki tezkireciler sabahlara kadar naaşları nakledilerek, gerekirse gece karanlığında hemen defnedilmekteydi. Hayatta olan askerlerin sağlığı açısından siperlerin temizlendiğine çok önem verilmekteydi. Bu konuda yapılan çalışmalar hakkında bağlı bulunulan askerî makama rapor verilmekteydi.¹⁰⁷ Şehitlerin cesetleri sedyelerin yetersiz kaldığı zamanlarda portatif çadırlarla taşınmaktaydı.

Doğu Cephesi'nin açıldığı bölgelerde ise şehitlerin defnedilmesi hususunda en büyük sıkıntı yine kış aylarında yaşanıyordu. Birliklerin sık sık mevzi değiştirilmesi, tipi ve kar yağışı nedeniyle cesetlerin üzeri hemen karla kaplandığı için yerlerinin tespit edilememesi ve yanlarında toprağı kazacak alet bulunmadığı zamanlarda şehitler öylece bırakılmak zorunda kalınıyordu.¹⁰⁸

Şiddetli muharebelerin gerçekleştiği zamanlarda şehitler defnedilemez, muharebe alanlarında, hastahanelerde ölenler çadırların içinde hatta etrafta ve açıkta üst üste adeta bir odun yığını gibi günlerce kalırdı. Sarıkamış Harekâtı sırasında da böyle olmuştu.¹⁰⁹ Bu konuda radikal kararlar alan Hafız Hakkı Paşa; Erzincan, Bayburt ve diğer bütün menzil noktaları kumandanlıklarına ve yerel idarecilere bir emir göndermiştir. Bu emirde maktel/ceset gördüğü yerlerdeki sorumlu yetkilileri; nokta kumandanı ile mutasarrıf veya kaymakamı mutlaka astıracağını bildirmiştir.¹¹⁰

Daha önce bahsedildiği üzere Allahuekber Dağlarını aşarken binlerce asker, Kaleboğazı ve Narman derelerinde donarak şehit düşmüştü.¹¹¹ Bir taraftan emir gereği bir an evvel geri çekilmenin gerekliliği, diğer taraftan da kar altında donarak adeta kaya gibi sertleşen toprağın kazılamaması nedenlerinden dolayı şehitlerimiz defnedilemedi ve öylece öldükleri yerlerde bırakıldılar. Ta ki 1915 yılının Nisan ayı başlarında karlar eriğinde şehitlerimizin mübarek naaşları ortaya çıkana kadar. Maalesef bir kısmı kurda kuşa yem olmuştu. Sağlık açısından bu durumu tehdit

¹⁰⁷ İhtiyat Zabiti Mehmet, **a.g.e.**, s. 33; Ataksor. **a.g.e.**, s. 177; Atacanlı, **Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları**, s. 496; Ege, **a.g.e.**, s. 277, 298.

¹⁰⁸ Tonguç, **a.g.e.**, s.125.

¹⁰⁹ Çakmak, **a.g.e.**, s. 114.

¹¹⁰ Bardakçı, **a.g.e.**, s.102.

¹¹¹ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 211.

olarak gören Rus Generali Yudenich, Sarıkamış kaymakamlığına bir emir verdirerek naaşların hemen defnedilmesini istedi. Kaymakamlık, Türk köylerinden getirilen amelelerden yüzer kişilik gruplar oluşturarak, her grubun başına birer de imam tayin etti. Türk köylüleri tarafından dağlardan toplanan şehitlerin naaşları kazılan mezarlara, dini merasimle, topluca defnedildi. Mezarlara bir sıra şehit diziliyor, üzerine kireç döküldükten sonra bir sıra daha şehit diziliyordu. Kat kat hazırlanan mezarların başlarına, oraya kaç şehit defnedildiğini gösteren birer tabela dikildi. Böylece bir hafta süren defin işlerinin sonunda, sadece 18.000'i Sarıkamış civarında olmak üzere toplam 23.000 şehidin yüce naaşları toprağa verilmiş oldu. Hanri Benazus, Beyaz Ölüm adlı eserinde bu konuya dair şunları yazmıştı:

“Yöre köylüsü, ağaçların üstünde at, katır ya da insan iskeletleri görüp dehşete düşüyordu; “O iskeletler nasıl çıktı oraya?” diye...

Oysa ağacın üstüne çıkan iskeletler değildi; ağacı tümüyle örten karların üzerinde yol almaya ve dağı geçmeye uğraşan 3'ncü Ordu erleri donup kalmışlardı kıvrıldıkları yerde...

Cesetlerini önce vahşi hayvanlar parçalamış, sonra da kuşlar kargalar didiklemişti. Etlerinden sıyrılan iskeletler de karları erimesiyle ağaçların tepesinde kalmışlardı.

Ve ne yazık ki Ahmet Munip Dranas'ın dediği gibi; “4 yıl kurtlar insan etine doymuştur.”

Sarıkamışlı bir ihtiyar olan Süleyman Dede şöyle anlatıyordu gözlemine:

“Buradan o dağlara baktığımızda, üzerine kar düşmüş çalılıklar görürdük!...

O çalılıkların, kurda kuşa yem olmuş askerlerimizin kemikleri olduğunu yanlarına gidince anladık...”¹¹²

Şehitler, kefenlenmeyerek üzerlerindeki giysileriyle defnedilmekteydi.¹¹³ Taş ya da tahta her ne bulunabilmiş ise üzerine şehidin künyesi yazılarak mezar taşı olarak dikilmekteydi.¹¹⁴ Irak Cephesi'nde İngiliz birlikleri, Kûtü'l-Amâre kasabasında muhasara altına alınmıştı. Bahsi geçen kasabanın kuzey doğusunda

¹¹² Benazus, **a.g.e.**, s. 559-561. Fevzi Çakmak'ta Rusların defnettiği şehit sayısını teyit etmektedir. Çakmak, **a.g.e.**, s. 113. Maalesef ki Ahmet Munip Dranas'ın sözlerini kanıtlayan **Corpses On Russian/ Turkish Border 1914** başlıklı ve 8.17 dakikalık sessiz kamera görüntüleri 1915 yılının Nisan ayında Rusların Türk Şehitlerini defnettikleri sırada çekilmiştir. İngiliz Sinema Şirketi Pathe'nin arşivinde mevcuttur. Görüntülerin orijinalini; <https://www.britishpathe.com/video/corpses-on-russian-front/query/Turkish+Border+1914>'den birebir kopyasını ise <https://www.youtube.com/watch?v=C8kOkK4jVRM>'den izlemek mümkündür.

¹¹³ Sunata, **a.g.e.**, s. 137; Çöl, **a.g.e.**, s. 48.

¹¹⁴ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 273.

bulunan Hıdeyri Kalesi olarak anılan eski toprak bir bina İngiliz birliklerinin yüksek bir irtifadan ateş etmelerine olanak sağlıyordu. Kalenin ele geçirilmesi maksadıyla 24 Aralık 1915'te 52. Piyade Tümeni'nin hücumu kalktığı sırada Yüzbaşı Ali Fuat Efendi şehit düştü. Şehit için mezar taşı olarak, sadece 30 cm yüksekliğinde ve 10 cm eninde bir tahta parçası dikilebilmişti. Bu küçük tahtanın üzerinde "52. Fırka 37. Alay 3. Tabur 9. Bölük Yüzbaşı Yüzbaşı Ali Fuat Efendi, Hıdeyri Kalesi hücumunda merteb-i şahâdeti ihraz eden vatanın kıymetdâr bir evladıdır. 24 Aralık 1915 Ruhuna Fatiha" yazmaktaydı.¹¹⁵

Tek tek olduğu gibi toplu definler de yapılmaktaydı. Defin işlerinin yapılabilmesi için tarafların karşılıklı anlaşarak belirledikleri cephe mıntıklarında kısa süreli ateşkes yapılmaktaydı. Çanakkale Cephesinde günlerce şehitlerin defnedilemediği zamanlar olmuştu. Serçetepe'de tarafların siperlerinin arasındaki mesafe yaklaşık 200 metre kadardı. Söz konusu bu alan, 19 Mayıs 1915'te başlayan şiddetli muharebeler sonucunda şehitlerin bedenleriyle dolmuştu. Etraf parçalanmış, şişmiş, kararmış ve çürümüş ceset kokularından dolayı hava nefes alınmaz bir hale gelmişti. Nihayet 24 Mayıs 1915'de sabah 07.30 ile 16.30 saatleri arasında cesetlerin gömülmesi amacıyla çatışmalara ara verilmiş ve dokuz saatlik bir ateşkes için taraflar anlaşmıştır.¹¹⁶ Ateş kes sürecinde Arıburnu-Anafartalar Mıntıkasında, Kabatepe'den Büyükkemikli Burnu'na kadar olan bölgede ateş kesilecek ver her iki tarafın uçakları denetleme amacıyla uçuş yapacaklardı.¹¹⁷ 24 Mayıs sabah 08.30'dan 16.00'ya kadar yapılacak olan bu defin işlemlerini yürütecek Osmanlı heyetinin başkanlığına Mustafa Kemal'in komutasındaki 19. Tümenin Erkan-ı Harbiye Reisi olan Binbaşı İzzettin (Çalışlar) Bey görevlendirilmiştir. Ayrıca 16. Tümen'den Yüzbaşı Mehmet Nâzım ile Başhekim Hüseyin, 14. Alay'dan ise Doktor Ziya, tercüman olarak da

¹¹⁵ Mehmet Reşid Bey, **a.g.e.**, s. 77.

¹¹⁶ Pugsley, **a.g.e.**, s. 382-386; **Esat Paşa**, s. 525-526; Buiness, **a.g.e.**, s. 85; Ataksor, **a.g.e.**, s. 197; **Kıyamet Koptuğunda**, s. 28.; Edward J. Erickson, **Gelibolu Osmanlı Harekâtı**, Çev: Orhan Düz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Bs., İstanbul 2015, s. 161. Sonraki dipnotlarda **Gelibolu** olarak kısaltılacaktır.

¹¹⁷ Ataksor, **a.g.e.**, s. 197; 24 Mayıs 1915'de yapılan defin işlemlerini raporlardan takip edebilmek ya da daha detaylı bilgi için bkz. Sayılır, **a.g.e.**, s. 359-381; **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 551-554.; Ogländer, **a.g.e.**, C. 2, s. 30-32.

Teğmen Ziya ve Denizci Tahir Beyler de bu heyette görevlendirilmişlerdir.¹¹⁸ Tarafların siperleri arasındaki arazi de bir orta çizgi belirlendi ardından her iki taraftan kırkar er karşılıklı sıralandı. Kuzey Grubu¹¹⁹ Karargâh Muhafız Taburundan seçilen ve Teğmen Rakım Efendi komutasındaki pehlivan gibi Türk askerlerine yeni elbiseler giydirilmişti.¹²⁰ Taraflar çizgiden kendi siperlerine kadar olan yarı arazideki kendi askerlerinin cesetlerini, kimlik tespitleri yapıldıktan sonra taşımaya başladılar.¹²¹ Taşınması mümkün olmayan şehitler oldukları yerde¹²², diğerleri ise önce Mutfak Deresi'ne taşınmışlar ardından da Mersin Deresi deltasındaki uzun hendek mezarlığına defnedilmiştir.¹²³ Böylece şehitler ancak vefatlarından sonra altıncı gün defnedilmişti.

Irak Cephesi'nde Felahiye Muharebeleri sırasında böyle bir ateşkes 21 Ocak 1916'da yapılmıştı. Uzunluğu 1200 metreyi geçmeyen Felahiye Siperlerinin içinde şiddetli çarpışmalar sonrası 500 Türk askeri şehit düşmüş, ölen İngiliz askerlerinin sayısı ise 8000'i geçmişti. İngiliz Generali Alymer'in ölü ve yaralılarını toplamak için iki saatlik bir ateşkes teklifi Tuğgeneral Halil (Kut) Paşa¹²⁴ tarafından kabul edildi. Büyük kayıp veren İngilizler ölü ve yaralılarını toplamaya muvaffak olamayınca Halil Paşa, ateşkes süresini altı saate çıkardı.¹²⁵ Bu zaman zarfında Türk şehitleri de toplanarak layıkıyla defnedilmişti.

Diğer zamanlarda da toplu definler yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Çanakkale Cephesinde; Kırmızı Sirt'in Cemal Bey Deresi'nde, Kanlı Sirt'in Mersin Deresiyle Karayürek Deresi'nin birleştiği yerde 40-50 m. Uzunluğunda, bir boy genişliğinde 3 hendeğe definler yapılmıştır. Hendekler o zamanlar şehitlik olarak anılmaktaydı. 48. Alay'ın şehitliği Albayrak Sirtı'nın arkasındaki bir hendektir.

¹¹⁸ **On Yıllık Savaş**, s.108.

¹¹⁹ Görgülü, **a.g.e.**, s. 87.

¹²⁰ Altay, **a.g.e.**, s. 103.

¹²¹ King, **a.g.e.**, s. 98-99.

¹²² **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 552.

¹²³ Çöl, **a.g.e.**, s. 47.

¹²⁴ Görgülü, **a.g.e.**, s. 165.

¹²⁵ Sorgun, **a.g.e.**, s. 167-168.

Hendeklere şehitler akşama kadar istif edilir akabinde üzerleri kapanacak kadar az bir toprakla örtüldükten sonra ertesi günkü şehitler istif edilmeye başlanırdı.¹²⁶

Düşmanın sürekli devam eden top ateşi altında Türk piyadesi ile topçusunun sürekli irtibat halinde olması gerekiyordu. Siperler ile top bataryaları arasındaki mesafenin güvenli bir şekilde geçilebilmesi için “Korunma Çukurları” yapıldı. Komutanlar bu güvenli çukurlarda plan ve krokilerini hazırlıyorlar ön saflara emirlerini daha kısa sürede ulaştırabiliyorlardı. O kadar çok Korunma Çukurları yapılmıştı ki şiddetli çarpışmalar sırasında mezar kazılamayınca şehitler bu çukurlara defnedilmekteydi.¹²⁷ Düşman karşısında en ileri kısımlara, siperden ve birbirlerinden bağımsız “Avcı Siperleri” kazılmaktaydı. Bu avcı siperlerinden kullanılmayanlarına da muharebelerden sonra şehitler topluca defnedilmekteydi.¹²⁸

28 Haziran 1915’te Müttefik birlikleri Seddülbahir Cephesindeki Zığındere boyunca ilerleyerek dere yatağının batısından ve doğusundan taarruza geçtiler. Türk birlikleri 5 Temmuz’a kadar taarruz veya savunma muharebeleriyle karşılık verdiler. 5 Temmuz sabahı erkenden, daha hava karanlık iken bölgeyi savunmakla görevli Güney Grubu Komutanlığı’na bağlı; 1., 6., 11., 3. ve 5. Türk Tümenleri karşı taarruza geçtiler. 28 Haziran-5 Temmuz arası gerçekleşen bu muharebeler, Çanakkale Muharebelerinin en kanlı dehşetli safhasını oluşturmuştur. Bahsi geçen Tümenlerin 15.883 asker kaybedildiğinden¹²⁹ şehitlerin defnedilmesi gerekiyordu. Bu konu hakkında Chambers şunları yazmıştı:

“7 Temmuz sabahı Türkler ölülerini gömebilmek için ateşkes istedi. Mütareke bayrağı taşıyan bir Türk, İngiliz Başkomutanı’na hitaben yazılmış mühürlü bir zarf teslim etti. İngilizlerin cevabı “hayır” oldu. O sırada Türklerin, insani veya sağlık gerekçelerinden çok taarruz emri verilen birliklerin arkadaşlarının cesetlerinin üzerinden geçmesinin asker üzerinde yaratacağı moral bozucu etkiden endişe ettiği düşünülüyordu. Raporlar Türklerin sonraki birkaç gün de ateş kes istediğini, ancak buna ya hiç cevap verilmediğini ya da kurşun yağmuruyla cevap verildiğini göstermektedir. Sir Ian Hamilton şöyle demişti:

¹²⁶ Çöl, a.g.e., s. 48.

¹²⁷ Kannengiesser, a.g.e., s. 141.

¹²⁸ Eti, a.g.e., s. 113.

¹²⁹ Chambers, Zığındere, s. 141; Görgülü, a.g.e., s. 76-77.

...ölü Türk dikenli telden daha iyidir; o yüzden, insani ve sağlık gerekçesiyle bu zavallı insanların layığıyla gömülmelerini arzu etmeme rağmen, Hayır demeye mecbur kaldım.¹³⁰

Günlerdir etrafa saçılmış bir vaziyette açıkta bekleyen, yukarıda bahsi geçen yüce Türk şehitlerinin naaşlarını defnedilmek kısmet olmamış, koktukları gerekçesiyle çoğu Müttefik birlikleri tarafından, üzerlerine benzin dökülerek yakılmıştı.¹³¹ Muharebe sahasını gezen Ashmead Bartlett, gördüklerini, "...Sağda solda büyük ateşler yanıyor... Ateş yığınlarının içinde aceleyle toplanmış Türk cesetleri yakılıyor..." sözleriyle ifade etmektedir.

Şiddetli çatışmalar ve aralıksız devam eden topçu ateşi defin yapmaya fırsat vermediğinden şehitlerin gömülemeyen cesetleri etrafa tahammülü zor ağır bir koku yaymaktaydı. Siperlerdeki askerlere sıkıntı yaratan bu koku sorununu bir nebze olsun hafifletmek amacıyla içinde kâfur olan beyaz bez torbacıklar dağıtılmaktaydı. Torbacıklar buruna yakın olacak şekilde boyna veya göğse asılmaktaydı.

Çanakkale Cephesinde Anafartalar'da Müttefikler, 6 Ağustos 1915 gecesi saat ikide başlattıkları bombardımanın ardından taarruza geçmişler ve muharebeler iki gün boyunca aralıksız devam etmişti. Sıcaklığın etkisiyle cesetler çabucak şişmiş ve tanınmayacak şekilde morarmıştı. Muharebeler esnasında binlerce şehit elbiseleriyle birlikte üst üste yığılarak, dört köşe açılan kabirlere topluca defnedilmek zorunda kalmıştı.¹³² Ancak iki siper arasında kalan şehitlerin na'şına sürekli yapılan bombardıman nedeniyle ulaşılamadığından, işaret fişekleri ve bombardımanın hedefinde kaldıklarından bazıları yandı.¹³³

Suriye-Filistin ve Irak cephelerinde defin yapmak vahim bir durum teşkil etmekteydi. Çöllük arazide rüzgârın savurduğu kumlar kısa sürede cesetlerin üstünü kapatırdı. Geri çekilme söz konusuysa şehitlerin naaşı vuruldukları yerde öylece kalırdı.¹³⁴ Falih Rıfkı Atay "*Bozgun*" da bir zabıt arkadaşının kardeşine gönderdiği

¹³⁰ Chambers, *Ziğindere*, s. 146.

¹³¹ Chambers, *Ziğindere*, s. 147-148; Bartlett, *a.g.e.*, s. 192; Özgen, *a.g.e.*, s. 31; Fertan, *a.g.e.*, s. 44.

¹³² Münim Mustafa, *a.g.e.*, s. 81.

¹³³ Burness, *a.g.e.*, s. 168.

¹³⁴ Arıkan, *a.g.e.*, s. 211.

mektuba yer vermiştir. Zabit mektubunda konuyla alakalı hislerini şöyle ifade etmektedir:

*“...her bıraktığımız ölü için ümitsiz keder duyuyorum. İnsan kum üzerinde şehit bırakmaya dayanamıyor, çünkü ne mezarı, ne izi kalıyor. Bir denizde bile insan bu kadar kaybolabilir.”*¹³⁵

Türk askerinin vefat haberi kırmızı pusulalarla ailelerine bildirilmekteydi.¹³⁶ Söz konusu pusulalar matbu olarak Enver Paşa'nın imzasını taşımakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı boyunca her cephede şehit düşen tüm subay ve erlerin ailelerine gönderilmekteydi.¹³⁷

3.8. SİPERLERDEKİ TÜRK ASKERLERİNİN AHLÂKÎ YAPISI VE RUHSAL DURUMU

Türk askeri; son derece yüksek bir askerî maharetle sevk ve idare edilen inatçı, düşmandan yüz çevirmez bir muharip ve fevkalade cesur bir bahadırıdır.¹³⁸ Türk askerleri, muharebeler esnasında asker olmak ile insan olmak arasındaki o ince çizginin bilincindedir ve daima korumaya çalışmıştır. Türk askerlerinin sahip olduğu bu üstün meziyet Müttefik askerleri tarafından da övgüye layık görülmüştür.

Türk askerinin ahlaki yapısı yabancı basına da yansımıştı. 3 Temmuz 1331(16 Temmuz 1915) tarihli İkdâm Gazetesi ikinci sayfasında, Pierre Loti'nin 15 Temmuz'da Viyana'da neşredilen Le Figaro Gazetesi'nde yazdığı makaleye yer vermiştir. Türk askerinin emsalsiz bir asalete ve cesarete sahip olduğunu ifade eden Pierre Loti, muharebeler sırasında bir Fransız subayının anlattığı yaralanma olayını örnek olarak naklediyor:

*“... Kendisinden daha vahim bir cerihâ almış olan Osmanlı zâbiti Fransız zâbitinin yaralı olduğunu görünce kendisini unutmuş, üzerindeki pansuman kutusunu çıkararak en evvel düşmanın yarasını tedâvi etmeğe teşebbüs etmiştir.”*¹³⁹

¹³⁵ Atay, **a.g.e.**, s. 161.

¹³⁶ Münim Mustafa, **a.g.e.**, s. 112.

¹³⁷ Atacanlı, **Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları**, s. 529.

¹³⁸ Bartlett, **a.g.e.**, s. 187.

¹³⁹ Çulcu, **a.g.e.**, C. 2, s. 490.

“Argous gazetesinde, 10 Ağustos 1915’te yayınlanan, “Düşünceli ve Saygılı Türk” başlıklı bir asker mektubu da benzer örnekler içeriyor. Yaralandığında, tedavi gördüğü Malta’daki hastahaneden arkadaşına yazan Avustralyalı Çavuş H. D. Collyer, şunları anlatıyor:

“Türklerin aslında iyi kalpli insanlar olduğunu biliyorum. İşte bunu kanıtlayan hatırladığım üç olay; bir keresinde on iki yaralı askerimiz, cephede Türk Kızılay ekibi tarafından bulunur. Esir alınmazlar. Yaraları sarılır ve kendilerine; sizinkiler gelip sizi alırlar, denilip bırakılırlar. Bir başka sefer bir Türk askeri, yaralı ve yürüyemeyen bir askerimizi bulur. Yaralarını temizleyip sarar. Onu kuytu bir köşeye yerleştirir. Arkadaşları tarafından bulunması gecikebilir endişesiyle de yanına, bisküvi ve su bırakır. Gene başka bir Türk, yaralı bir askerimizin yarasını sarar ve hemen gitmesini, aksi takdirde bir Alman subayı gelirse her ikisini de vuracağını söyler...”¹⁴⁰

4 Temmuz 1331(17 Temmuz 1915) Tarihli İkdâm Gazetesi başyazısında İngiliz Daily Cronicle gazetesindeki savaş muhabirinin mektubundan bir alıntıya yer vermişti. Muhabir mektubunda Türk askeri için; “Siper arkasında Türkler bir arslan gibi mukavemet ediyorlar” demektedir.¹⁴¹

Özel savaş muhabiri Mac Kenzie, Seddülbahir mıntikasında Alçıtepe’de cereyan eden kanlı muharebeler hakkında İskenderiye’den Times Gazetesine çektiği telgrafta Türk askeri hakkında övgü dolu şu sözlere yer vermiştir:

“Bu hazîn Haziran akşamı bir siper içinde terk-i hayât etmiş Türk askerleri gördüm. Vatani uğrunda fedâ-yı can etmiş olan bu ölümler ne kahraman, ne yiğit erlerdi. Garp cephe-i harbinde bulunmuş olan buradaki Fransız zâbitânı bir Türk neferinin iki Avrupalı nefere muâdil olduğunu itirâf ettiler. Herhâlde bu bir hakikattir ki müdâfa hâlinde bulunan Türk askeri muhibbidir, müthiştir.”¹⁴²

“... kendime geldiğim zaman zapt etmeğe uğraştığım Türk siperlerinin içinde ve etrafında şefik ve rahîm yüzlü Türk evlâtlarını gördüm. Bana su ve yiyecek verdiler ve omuzlarında taşıyarak müdâvât-ı evvelîye mevki’ine götürdüler. Bu ulûvv-ı cenâpâne muâmelenin hakikaten medyun-ı şükranıyım...”¹⁴³

İkinci Kanal Harekâtı esnasında 4-5 Ağustos 1916’da gerçekleşen Romani Muharebesi’nde Osmanlı birlikleri, yenilince geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Muharebe boyunca savaşçı özelliğini koruyan cesur Türk askerleri bu çekilme esnasında yaşadıkları onca zorluklara rağmen insani özelliklerini de

¹⁴⁰ Tuncoku, a.g.e., s. 92-93.

¹⁴¹ Çulcu, a.g.e., C. 2, s. 493.

¹⁴² Çulcu, a.g.e., C. 2, s.497-298.

¹⁴³ Çulcu, a.g.e., C. 2, s. 699.

muhafaza etmişlerdi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*'nde yayımlanan “*Britanyalıların Gözüyle Sina-Filistin Cephesi’nde Türk Askeri*”, başlıklı alıntılara yer verdiği makalesinde Nuri Karakaş’ın konuyla alakalı şunlar yazılıydı:

“Kantara bölgesine gelindiğinde koleradan ölen arkadaşlarının yanına “Dikkat! Kolera” yazılı bir not bırakmışlardı. Bu hadiseyi öğrenen Teichman duygularını “Türkler gerçekten centilmendi. Birçok düşman bu uyarıda bulunmazdı”¹⁴⁴

Filistin-Suriye Cephesi’nde 19-21 Eylül 1918 arasında gerçekleşen Nablus Meydan Muharebesi’nde¹⁴⁵ 120 adet İngiliz uçağı katılmış ve siperlere yaptıkları hava saldırılarıyla etkin bir rol oynamışlardı. Hem karadan hem havadan yapılan yıkıcı taarruzlar sonucu Yıldırım Ordular Grubu mevcudunun 3/4’ünü imha ya da esir edilmişti. Bu kesin mağlubiyetteki Ordusunun çöküşü Osmanlı hükümetini İtilaf Devletleri’nden ateşkes istemek zorunda bırakmıştı. Her ne kadar yenilmiş olsalar da Türk Askerlerinin muharebe yeteneklerinden taviz vermemeleri bu cephedeki çoğu İngiliz askerlerinin takdirine vesile olmuştu.

53. İngiliz Piyade Tümeni’nden W. T. Marchant, 18 Ekim 1918 tarihli günlüğünün girişinde, şu ifadelerle yer vermişti:

“... Savaşçı olarak Türkler, korkusuzluklarıyla ve cennete kavuşmanın bir yolu olarak ölüme atılmalarıyla savaşanların en iyileri arasındadır. Kendilerine özgü karakterleri vardır(...) Yenilmeden teslim olmazlar. Bu güzel bir niteliktir. Arada bir fîrar etmeleri ise, muhtemelen iyi giyinmemeleri ve yeterli beslenememeleri gibi kısıtlılık içinde bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Türkler tutkuyla ve gayretle savaşır. Mavzer marka etkili tüfekleriyle hızlı ve isabetli atışlar yapmakta hüner sahibidirler. Bütünüyle düşünüldüğünde, bir Türk’ün savaşçı olarak çok az kusuru bulunmaktadır”.

“...Nablus Muharebesi öncesinde ise, İngiliz resmi askeri tarih yazımlarında Allenby’nin karşısındaki Türk birliklerindeki askerler şu dikkat çekici ifadeler ile nitelendirilmiştir:

“Cevabı alınması gereken soru, Türk askerlerinin, açıklıklarına, üst-başlarının perişan halde olmasına, bitlenmelerine, ıstırap içinde bulunmalarına, umutsuzluklarına ve sayıca azalmalarına rağmen cesaretlerini kaybedip

¹⁴⁴ Nuri Karakaş, “Britanyalıların Gözüyle Sina-Filistin Cephesi’nde Türk Askeri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII, S. 2, Aralık 2012, s. 419.

¹⁴⁵ Görgülü, **a.g.e.**, s. 152-153

kaybetmedikleridir. Dünyadaki hiçbir askerin bu şartlar altında ve bu kadar uzun süreli savaşlar içinde cesaretini yitirmeden dayanması olası değildir."¹⁴⁶

United Press'in Yakınoğu muhabiri olan Mr. Shepherd'in 16 Aralık 1915 tarihinde Gazette Hollande'da "*Türk Centilmenliği*" başlığı altında yayımlanan bir makalesinde İngiliz subaylarının Çanakkale Muharebeleri esnasında şahit olduğu bazı olaylara yer vermişti. Söz konusu makale, bir Osmanlı resmî belgesinde şöyle aktarılmaktadır:

"Bir İngiliz subayı diyor ki: "Bir gün farkında olamayarak bataryalarımızdan birini bir hastahanenin çok yakınına yerleştirmiştik. Bunu ilk fark eden Türkler oldu ve bize helyograf ile şu sinyali verdiler:

"Bataryanızı oradan çekmezseniz, hastahanenin yakınlarına ateş açmak durumunda kalacağız".

Diğer bir subay ise diyor ki: Bir gün onların enteresan bir şey yaptıklarını gördüm. Ölüleri gömmek için yapılan bir ateşkes esnasında Türkler bize helyograf ile şu Fransızca mesajı gönderdiler:

"Bütün askerlere saygılar! Bütün siyasilere mahcubiyet yakıştır!"

*Bir defasında da bir Türk mermisi bizim bir sıhhiye subayının bacağına isabet etmişti. Subay, Türk ve İngiliz siperlerinin önünde yere yıkılmıştı. Türkler hemen bize onu kenara çıkarmamız için fırsat tanıdılar ve akabinde bize helyograf ile mesaj gönderip "kendi taraflarındaki ahmaklardan birinin yanlışlıkla bir asker yerine bir sağlık görevlisini hedef aldığı" söyleyerek özür dilediler."*¹⁴⁷

*"Maneviyat, bir ordu için mühim ve mübrem (vazgeçilmez) bir ihtiyaçtır ki, onun yerini maddî hiçbir kuvvet dolduramaz. Maneviyatsız ordular, dümensiz kaptansız bir gemiye benzerler. Böyle bir gemi fırtınalı korkunç deniz dalgalarının merhametsiz tesirlerine nasıl dayanamayıp dengesini kaybederek batarsa, maneviyatsız bir ordu da savaşta maruz kalacağı tabii sarsıntılardan çabukça etkilenip, mağlup ve perişan olur."*¹⁴⁸

Balkan Savaşında uğranılan hezimetini girecek harpte alınacak başarıyla telafi etme umudu, Türk Milletinin büyük bir heyecan ve şevkle Askere Alma Şubelerinin önünde yığılmasına neden oldu. Katılımların çokluğu Türk Milletinin ve Türk Ordusunun seferberlikte ve harbin başında moral durumunun çok iyi olduğunu göstermektedir.¹⁴⁹ Ancak muhakkak bir ölüme meydan okuyan siperdeki Türk Askerlerinin ruhsal durumu; bütün cephele dikkate alındığında, buldukları

¹⁴⁶ Karakaş, a.g.m., s. 419-921.

¹⁴⁷ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2., s. 241.

¹⁴⁸ Kaybolan Yıllar, s. 26.

¹⁴⁹ BDHTH Sina - Filistin Cephesi-1, s. 84.

cephelere, birliklerindeki diğer asker arkadaşlarıyla geçirdikleri sürelerle orantılı olarak ve senelerce uzayıp giden savaş sürecinde ilerleyen zamanda değişkenlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır.

Coğrafi durumun da etkisiyle Kafkas Cephesi'nde görevli bulunan askerlerin ruhsal durumu çok vahimdi. Karlar üzerinde gece gündüz açıkta bulunan ve dağlık arazide iâşe ulaşımının yeterince yapılamadığı zamanlarda genellikle aç bulunması askerleri çaresizliğe sürükleyerek hiç olamadık durumlara sevk etmekteydi. Dolayısıyla 1914 yılının Aralık ayında Erzurum civarında konuşlanmış olan 18. Tümen'in 102. Alayın 2. Taburunun erleri arasında küçük bir meseleden dolayı birbirlerine karşı ana avrat, sakal bıyık, deyyus vb. küfürler edilmekteydi.¹⁵⁰

Uzun süreler ileri hatlarda muharebe halinde olan askerî birlikler düzenli olarak ihtiyata çekilememişti. Buna bir de ağır yaşam koşulları ile aylarca memleketlerinden ve ailelerinden uzak kalmaları eklenince dinlenme fırsatı bulamamış bazı askerler için yaşamak bile dayanılmaz bir hale gelmişti. Kafkas Cephesi'nde bir geri çekilme anındaki duygularını 89. Alay'ın 2. Tabur'daki bölük komutanlarından Teğmen Faik Tonguç hatıratında *“Yorulmuş, canımdan bıkmış usanmıştım. Bu sırada arzu ve temennim, yürüdüğüm yolun sağına soluna, ilerime gerime düşen şu obüs mermilerinden birinin tam isabetiydi.”* şeklinde ifade etmektedir. Uzun süre böyle düşünmekten kendini alamayan Teğmen Faik Tonguç için top mermisinin tam isabetini arzulama isteği sabit bir düşünce haline gelmişti.¹⁵¹

Irak Cephesi'nde konuşlanan 6. Ordu'ya bağlı 18. Kolordu birliklerinin Cebel-i Hamrin ve Mekhûl mevzilerine çekilirken Kolordunun birkaç ay daha iâşesini karşılayabilecek kadar erzak nakledilemediği için İmam-ı Dûr'da ve Tikrit'teki depolarda bırakması ile bahsi geçen kolordunun komutanı Cafer Tayyar Bey'in suiistimalleri sonucunda iâşe sıkıntısı hat safhaya ulaşmıştı. Zaten aylardır yetersiz ve kötü beslenmekte olan askerler ve subaylara, 1917 yılının Kasım ve Aralık aylarında iki üç gün boyunca yiyecek namına hiç bir şey verilmediği zamanlar da

¹⁵⁰ Eti, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁵¹ Tonguç, **a.g.e.**, s. 131.

olmuştu. Bedensel temel ihtiyaçların giderilememesi doğal olarak askerlerin ruhsal yapılarını da bozmaktaydı. Irak Cephesi'nde konuşlanan 6. Ordu'ya bağlı Dicle Grubu 14. Tümen'in kâtiplerinden ve aynı zamanda hesap memuru olan Tokatlı Hasan oğlu Mehmet Nuri Efendi "*Harb-i Umumide Irak Harekâtı*" isimli hatıratında askerlerin halini şöyle anlatmaktadır:

*"Ot, kök, kemik yiyerek şişip ölenlerin adedi bir mahşer-i emvât ve bir enkâz-ı ecsâd teşkil ederek Cebel-i Hamrin silsile-i cenubundan Musul ve gerilerine kadar olan sahanın her tarafı âmâl-i gârip gibi günün her saatinde binlerce evlad-ı vatan sönüp gidiyordu. Kitâat da yüzde nisbetiyle hizmete ve harekâta muktedir efrad miktarı her bir bölükte bir mangayı tecâvüz etmez olmuştu. Ordunu zî-ruh kuvvâsı sıfıra müncer olmuş veya bi'n-netice kabiliyet ve kıymet-i harbiye hiç kalmamıştı. ... safvet-i dindârâne ve hissiyât-ı vatanperverâne ve bir berekât-ı hamiyetle mutâvaat gösteren efrad ve milleti bu açlık bir hâlet-i devreye ilkâ etmiş, gözlerindeki nûr zekâ-yı dimağlardaki muhâkeme ve kuvve-i muhayyileyi silmiş, dizlerdeki kuvveti, bileklerdeki metâneti kırmıştı. ... Asker de silah isti'malinden sarf-ı nazar, silah taşımaktan âciz bir hale gelmişti. ... Günlerin imrârıyla vaziyet ciddi vehâmet almış havaların adem-i müsâadesi solgun ve düşkün vücutlarda te'sirat-ı ma'kûse ile tahribâtını yapmağa başlamıştı. (Of annem of, ölüyorum, açım) sedâ-yı müellimâtı ordugâh sahalarında kulakları tehziz ve tahriş, vicdanları ta'zib ederek yüksele yüksele Irak'ın semâ-yı sâfında yer tutuyordu. Yalın ihzarı toprak yığını olan her hangi bir Mehmedcik birkaç dakika kendisi gibi mevtin pençe-i kahrına vücudunu tevdi edecek diğer bir arkadaşından medet umuyor. Bir lokmacık olsun ekmek ve tazarruât-ı zelilânesini son nefesinde bile solmuş dudaklarından dökülüyordu. Birkaç senelik harbin temâdisinde hiç de yüzünü çevirmeyen vücûh-ı kesire ile birçok fedâkarlıkların timsal-i zî-hayali olan kahraman Mehmedlerin ahval-i rûhiyeleri birçok rûhî şekle girmişti. Her şeye ağlar asla gülemezdi. Açlık yüzünden hayatlarına bîzar kalan bu masumînin merbutiyet-i dindârâne ve mukavviyeleri tezelzüle uğramıştı."*¹⁵²

18 Eylül 1914'de askere alındığından itibaren Çanakkale, Irak ve İran cephelelerinde muharebelerde görev almış olan üsteğmen Abidin Ege Bey, sık sık mesut ve müsterih olduğunu günlüğünde dile getirmektedir. Ancak seneler ilerledikçe muharebe alanlarındaki zor yaşam koşulları altında henüz yirmi dört yaşında olmasına rağmen, bedeni gibi ruhu da yorulmuş olan Abidin Ege Bey, 27 Nisan 1917 tarihine, içinde bulunduğu ruh halini şöyle anlatmaktadır:

"Ah şu gençlik hayatım ne kadar boş ve beyhude ziyan olup gidiyor. Üç senedir eğitim devrem ve emeğim söndü. Bütün öğrendiklerimi unuttum. Zihnim parçalandı, dimağım

¹⁵² Mehmet Nuri Efendi, *a.g.e.*, s. 12, 308-310.

yıprandı, hayatım eridi, gençliğim gitti. Hâlâ biçare ben böyle kumlar içinde sürüklenip duruyorum. Fakat genç ve faal bir dimağ gibi değil, pejmürde ve kötürüm bir ihtiyar vaziyetiyle.”¹⁵³

Irak Cephesi’nde bahar aylarının gelmesiyle havalar iyice ısınmaya başlar ve tahammül sınırlarını zorlar. Abidin Ege Bey, günlüğünde 20-26 Mayıs 1917 tarihinde o sıradaki hislerini şöyle ifade etmektedir:

“Rahatım fakat fikren perişan bir haldeyim. Maddi hiçbir şeye ihtiyacım yok. Lakin bu hayattan pek şikâyetçi ve bıkkınım. Artık kurtulmak, bu sıcak yerlerden uzaklaşmak, bu hayattan ayrılmak istiyorum.”¹⁵⁴

Muharebeler sonucu yaşanan kayıplar birliklerdeki asker sayısının azalmasına ve komuta ile idari kadrolarda yeterince mevcut bulunmamasına neden olmuştu. Dolayısıyla mevcut kadrolarda bulunanlar üzerinde büyük bir yük oluşmuştu. Aşırı çalışmaktan bedeni ve ruhu yorgun düşen Suriye-Filistin Cephesi’nde konuşlu 26. Tümen, 76. Alayın 1. Tabur yaveri olarak görevli Dramalı Sami (Yengin), günlüğünde 12 Haziran 1918 tarihindeki ruhsal durumunu şöyle tasvir etmektedir:

“62 saat var ki, ancak üç saat uyku uyumuşum. Meşguliyetimin çokluğu şöyle dursun, birçok tekdire maruz kalmaktan pek ziyade çok ümitsiz ve mustaribim. Doğrusu ölmeyi her şeye tercih etmişim.”¹⁵⁵

Çanakkale Cephesi savaşın ilk yıllarında açılmıştı ve bir bakıma İstanbul’un savunulması gibi görülmekteydi. Peygamber Haz. Muhammed’in övgüsüne mazhar olmuş İstanbul’un savunuluyor olması da bu cephedeki askerlerin maneviyatı ayrıca güçlendirdiği anlaşılmaktadır. 9. Tümen¹⁵⁶, 19. Alay’da bölük komutanlığı yapmış olan ihtiyat zabiti Mustafa Fevzi Taşer, hatıratında şu sözlere yer vermişti:

“... Alçitepe eğer düşman tarafından zapt edilirse, İstanbul’u kurtarma imkânının elden gideceğine inaniyorduk. Onun için pervâsızca ölüme koşuyorduk. Ölümle iç içe olup, Ahiret’e yaklaştıkça da fitraten inandığımız Allah’a sığınuyorduk. Hakikaten insanlar böyle tehlikeli durumlarda, ümitsizliğe düştükleri anda halâs çaresini yalnız Allah’a sığınmakta bulurlar.”¹⁵⁷

¹⁵³ Ege, a.g.e., s. 477.

¹⁵⁴ Ege, a.g.e., s. 487.

¹⁵⁵ Yengin, a.g.e., s. 93.

¹⁵⁶ Görgülü, a.g.e., s. 66.

¹⁵⁷ Taşer, a.g.e., s. 5, 8-9.

Askerler, siperlerde her an ölümle burun buruna idi. Gelibolu Yarımadası'na Müttefiklerin çıkarma yaptıkları 25 Nisan 1915'te Mustafa Kemal, 57. Alay'ı Conkbayırı ve Suyatağı hattına, 27. Alay'ı da Merkeztepe istikametine doğru konuşlandırdıktan sonra maiyetindeki komutanlara “*Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olabilir.*”¹⁵⁸ sözünden anlamak mümkündür.

Birliklerin siperler ve zeminliklerdeki olumsuz yaşam koşulları karşısındaki mücadelesi, yetersiz beslenme, uykusuzluk ve aşırı yorgunluk askerlerin psikolojik sarsıntı geçirmesine neden olabiliyordu. Örneğin, Anafartalar Grubu Komutanlığına atanan 19. Tümen komutanı Albay Mustafa Kemal Bey, hiç vakit kaybetmeksizin 8/9 Ağustos gecesini Arıburnu'ndan yeni karargâhına doğru yola çıkar. Ruşen Eşref ile yapmış olduğu mülakatta hasta olduğu için başhekimini yanına aldığını ifade eden Albay Mustafa Kemal, hastalığının nedenini ateş hattından sadece 300 metre mesafede teneffüs etmek zorunda kaldığı havaya bağlar¹⁵⁹ ve şöyle tasvir eder:

“24 Temmuzdan (6 Ağustos) beri devam eden muharebat beni üç gün üç gecedir uykusuzluğa ve mütemadi mesâkiye mecbur etmişti. Adeta hasta bir halde idim. Zaten üç, dört aydan beri Arıburnu Cephesi'nin kanlı muharebâtı beni o kadar yormuş, o kadar zayıf düşürmüştü ki, bu son günlerin yorgunluğu olmasaydı da gene hasta denecek bir halde idim.”

“Dört aydan beri, ilk defa bir dereceye kadar saf hava teneffüs ediyordum. Filhakika Arıburnu mıntkasının ateş hattında ve o hatta muttasıl karargâhlarda yaşayanların teneffüs ettikleri hava, insan ecsadının taaffüniyle (çürümüş ceset kokusu) mahiyet-i kimyeviyesini zayi etmiş bir hava idi.”¹⁶⁰

Kurmay Başkanı İzzettin Bey'in aktardığına göre 20 Eylül 1915'te yine rahatsızlanan Anafartalar Grup Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey'e doktoru birkaç gün zorunlu istirahat izni vermişti. 5. Ordu Komutanı L. Sanders Paşa

¹⁵⁸ **Anafartalar Hatıraları**, s.15.

¹⁵⁹ Ruşen Eşref, **Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülakat: Çanakkale Hatıraları**, C. 3, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., İstanbul 2003, s. 45.

¹⁶⁰ **Anafartalar Hatıraları**, s. 59, 62.

ziyaretine geldikten sonra Mustafa Kemal Bey'in tedavisi ile ilgilenmesi için şahsi doktorunu göndermişti.¹⁶¹

Arıburnu bölgesinin savunulmasının tek elden idare edilebilmesi maksadıyla 3. Kolordu Komutanı Esat Paşa Arıburnu Cephe Komutanı olarak 19. Tümen Komutanı Yarıbay Mustafa Kemal (Atatürk)'i görevlendirmişti. Söz konusu bölgede Anzaklar 9/10 ve 13/14 Mayıs geceleri Bombasırtı mevzilerinde bulunan Türk siperlerine baskın taarruzu düzenledikleri esnada Türk askerinin çarpışmalara hazırlıklarını ve ruhsal durumunu Mustafa Kemal Ruşen Eşref Ünaydın ile yaptığı bir mülakatta şöyle ifade etmektedir:

“Biz kişisel kahramanlıklarla uğraşmıyoruz. Yalnız size Bombasırtı vakasını anlatmadan geçemeyeceğim. Karşılıklı siperler arası mesafe sekiz metre, yani ölüm muhakkak... Birinci siperlerin hiçbirisi kurtulmamacasına bütünüyle düşüyor, ikincidekiler onların yerine gidiyor. Fakat ne kadar imrenilecek bir soğukkanlılık ve tevekkülle biliyor musunuz! Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini de biliyor ufak bir futur (çekinme) bile göstermiyor; sarsılmak yok! Okumak bilenler ellerinde Kuran-ı Kerim, cennete gitmeye hazırlanıyorlar. Bilmeyenler kelime-i şehadet çekerek yürüyorlar. Bu Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren hayret ve tebrike değer bir misaldir. Emin olmalısınız ki, Çanakkale Muharebelerini kazandıran bu yüksek ruhtur.”¹⁶²

İngiliz savaş gemilerinin topçu ateşine açık ve oldukça riskli bir konumdaki Türk siperleri olabildiğince dar ve derin kazılmıştı.¹⁶³ Meşakkatsiz değildi bütün zorluklara göğüs germek. Mehmet Fasih Bey hislerini şöyle ifade etmektedir:

“Ah! Ben “Bu askerlik mesleği kolay. Bunların aldıkları para pek çok” diyenlerin bu çamur üzerinde bir gece yattıklarını görsem. Acaba onlar yine böyle söylerler mi? Hiç zannetmem. Çünkü yaşım 21. Fakat saçım sakalım ağardı. Bıyıklarım ak düştü. Suratım buruştu ve vücudum çürüdü Artık eskisi gibi mesaibe (felâketlere) ve şedaide (sıkıntılara) tahammül edemiyor müessir oluyorum. Çünkü Osmanlı Ordusu'nda zabıtlık demek evvelâ bombalara tahammül demektir.”¹⁶⁴

Siperlerde bulunan askerlerin moralini ile maneviyatını üst seviyede tutmak ve savaşma isteğinin devamlılığını sağlamak amacıyla; başta İstanbul olmak üzere ülkenin birçok yerinden, toplumun çeşitli kesimlerini temsil eden, ilmî, edebî ve dinî

¹⁶¹ On Yıllık Savaş, s. 139.

¹⁶² Ruşen Eşref, a.g.e., s. 37.

¹⁶³ Chambers, Zığındere, s. 67.

¹⁶⁴ Mehmet Fasih Bey, a.g.e., s. 117.

heyetler oluşturularak cephelere gönderilmiştir. Söz konusu heyet üyeleri, askerlere millî ve manevî telkinlerde bulunmak suretiyle onların moral ve savaşıma isteklerini güçlendirmeye çalışmıştı.

Daha önce bahsedildiği gibi Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Çanakkale Cephesi'ni ziyaret ettiği sırada Arıburnu Bölgesindeki siperler Müttefik donanması tarafından topçu ateşine tutulmasının ardından Müttefik piyadeleri saldırıya geçmişlerdi. Hamdullah Suphi, Türk askerlerinin muharebe esnasındaki soğukkanlılığını şu sözlerle ifade etmektedir:

“...Türkler siperlerinden ateş ediyorlar, Türkler siperlerinden çıkıyor, mukabil bir hücumla geçiyorlar. Türkler binlerce merminin yaktığı bir yerden, hiçbir şey olmamış gibi fırlayarak düşmanı geri sürüyor, kovalıyor, siperlerine atılıyorlar... Acaba bu adamlar canlı mahlûklar değil mi?”¹⁶⁵

Anafartalar bölgesinde 8 Ağustos sabahı yapılması emredilen taarruzu, takviye olarak gelecek 7. ve 12. Tümenlerin henüz cepheye intikallerinin gerçekleşmediğini ileri sürerek taarruzun 9 Ağustos sabahı yapılmasını teklif eden Albay Ahmet Fevzi Bey görevden alındı. Fevzi Bey'in yerine 8 Ağustos'ta Anafartalar Gurup komutanlığına Albay Mustafa Kemal (Atatürk)'i görevlendirilmişti.¹⁶⁶ Conkbayırı'ndan 10 Ağustos sabahı yaklaşık saat 04.30'da başlayacak süngü hücumu askerlerinin önünde idare etmekteydi. Tam bu sırada göğsündeki saatinin bulunduğu cebine bir kurşun isabet etti. O anki düşüncelerini ve yaptıklarını Mustafa Kemal Ruşen Eşref Üneydin'a şöyle anlatmaktadır:

“... sağ tarafta ceketimde bir kurşun yeri gördüm. Yanımda bulunan subay (şimdi Kütahya mebusu M. Nuri Bey): ‘Efendim vuruldunuz.’ dedi. Ben böyle bir söz yayılırsa askerimizin morali üzerinde yapacağı tesiri düşündüm. Elimle subayın ağzını kapadım. ‘Sus’ dedim”¹⁶⁷

Avustralyalı savaş tarihi yazarı ve gazeteci C. E W. Bean yazdığı “Abdul” şiirinde “Tam bir centilmen idin sen.”¹⁶⁸ diyerek duygularını ifade eder.

¹⁶⁵ Çanakkale Savaşları Anlatıyor, s. 415-416.

¹⁶⁶ Görgülü, a.g.e., s. 88, 90.

¹⁶⁷ Ruşen Eşref, a.g.e., s. 51-51.

¹⁶⁸ Tuncoku, a.g.e., s. 128-130.

Bu cephedeki askerler, adını “kara kedi” koydukları Müttefiklerin üzerlerine atmış oldukları kara torpilleriyle adeta eğleniyorlar, ıslık çalarak dönen pervanesinin sesini duyan asker arkadaşına “*Lan Memiş!.. Yanına bak, karakedi yine geliyor!..*”¹⁶⁹ diyerek seslenmekteydiler.

Çanakkale Cephesi siperlerindeki Türk askeri sahip olduğu imkânlar dan da övünç duyuyordu. Türk topçu bataryalarının atmış olduğu havan mermileri gökyüzünde görülünce birbirlerini “*Bizim Karaoğlan gidiyor...*” diye diğerlerine seslenerek uyarıyor ve hep birlikte alkışlıyorlardı.¹⁷⁰ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Türk askerinin ruhsal durumu savaşın ilk yıllarında oldukça iyi olduğu söylenebilir.

Çeşitli zorluklar karşısında sahip olduğu güçlü maneviyatına sığınan Türk askeri yaşadığı kötü bir durum altında bile olumlu bir sonuç çıkarabiliyordu. Buna en güzel bir örnek Ankaralı Mehmed Çavuş’un Gelibolu’da Cesâret Tepesi’nde su kuyusu açmaya çalıştıkları sıralarda yaşadıklarıdır. Mehmed Çavuş’un Ankara Gazetesi muhabirine anlattıkları İkdâm Gazetesinde;

“*Şimdi Cesâret Tepesi nâmını alan tepede mahsûr bulunduğumuz sırada susuzluk bizi pek ziyâde tazyik ettiğinden Tepe’nin eteğindeki (Korkulu) dereye bir çamur menbağı teşkil eden yeri kazarak meh-ma-emken içebilecek kadar değilse de –dudaklarımızı ıslatacak kadar- su çıkarmağa teşebbüs ettik. Düşman bize bunu çok gördü. Hemen bataryalarıyla üzerimize ateş açtı. Allahın kudretine bakın ki, ilk attığı mermi bizim kazmağa uğraştığımız menbağa saplandı. Aradığımız su kaynamağa başladı. Hakk’a hamd ve senâ ettik. Suyu şükür içtik. Kuvvetimiz yerine geldi Allah’ın bize muin olduğu hakkındaki îmânımız kat kat kuvvetlendi. Cesâretimiz bir o kadar daha arttı.*”¹⁷¹ şeklinde nakledilmişti.

Çanakkale’deki siperlerde muharebeler esnasında yaralanan askerlerin pansumanlarının yapılmasını beklerken bile moralleri bozuk değildi. Gaziler grup halinde beklerlerken kahramanlık marşı okumaktan geri kalmıyorlar. M. Burhaneddin’in 29 Temmuz 1331(11 Ağustos 1915) tarihli İkdâm Gazetesi’nin birinci sayfasında “Çanakkale Mektubu” başlıklı yazısında aşağıdaki marşa yer vermiştir.

¹⁶⁹ Çulcu, a.g.e., C. 2, s. 476.

¹⁷⁰ Çulcu, a.g.e., C. 2, s. 547.

¹⁷¹ Çulcu, a.g.e., C. 2, s. 497.

“... Düşmanla dövüşmek bana bir zevk-ü deründür,
Harbetmedeyim her tarafım ateş ve hündür,
Ak saçlı ninem beklemesin, yollar uzundur.
Hep cenk ederiz şevk ile pür neş'e ve hânde,
Git söyle ecel, beklemesinler beni evde.”¹⁷²

Marştan da anlaşılabilceği üzere Türk askeri, savaşıma azmini ve vatanını kurtarma kararlılığını evlerine geri dönememek pahasına da olsa korumaktadır. Bu tür marşlar erler arasında savaşı teşvik duygusunu güçlendirmekteydi. Gaziler, sargı merkezlerinden veya hastahanelerden daha yaraları tam olarak iyileşmeden doktorların iznini beklemeksizin gönüllü olarak hemen cephelerine geri dönüyorlardı. Ancak bu durum savaşın ilerleyen süreci içerisinde ve diğer cephelerde değişkenlik gösterecekti.

Savaşı karşı motive etmek amacıyla zor görevlerde özveriyle mücadele ederek başarı gösteren Türk askeri anında madalya, nişan, para vb. ödüllerle mükâfatlandırılmakta idi.¹⁷³ Bu konuda örnek olabilecek ilginç bir olay 54. Tümenine bağlı 19. Alay'ın 3. Tabur'unun 10 Bölüğünde yaşanmıştı. Bölüğün gönüllü askerlerinden oluşturulan bir keşif kolu, düşmanın tel örgü çekmek için diktiği demir direkleri sökmekle görevlendirilmiştir. Askerlerin yüzden fazla demir direği sökerek getirmesi üzerine Tümen kumandanı Tabur komutanını tebrik etmiş demir kazıkları getiren her askeri birer gümüş mecdiye ile ödüllendirmiştir.¹⁷⁴ Askerlerin ödüllendirilmesi, aynı zamanda onların moral düzeylerini sürekli yüksek düzeyde tutulmasında etkili olmuştur. Enver Paşa, sık sık cepheleri teftiş etmekteydi ve bu teftişler sırasında muharebelere yararlılık gösteren askerleri madalya ile mükâfatlandırmakta idi.¹⁷⁵

Siperlerde kahramanca görevini ifa eden Türk askerlerini onurlandırmak için önemli hadiseler sahne olan ve önceden numaralandırılmış siperlere ilgili askerin,

¹⁷² Çulcu, **a.g.e.**, C. 2, s. 570.

¹⁷³ Conk, **a.g.e.**, s. 182; Arıkan, **a.g.e.**, s. 57-58; Güralp, **a.g.e.**, s. 28; Eti, **a.g.e.**, s. 61, 96; Ege, **a.g.e.**, s. 284, 366, 534.

¹⁷⁴ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 247-248; İncesu, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁷⁵ **Cephe ve Esaret Hatıraları**, s. 37; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 274.

Ahmet Onbaşı, Ali Çavuş vb., ismi verilmekteydi.¹⁷⁶ Örneğin, 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal (Atatürk) 29 Mayıs 1915 tarihli talimatının 6. Maddesinde “*Mehmet Çavuş Siperi*” ismini önermişti.¹⁷⁷

Düşman önünde geri çekilirken esir olmak veya ölmek tehlikesiyle karşı karşıya olunan durumlarda bile memleketteki ailesini düşünmeden edemiyorlardı.¹⁷⁸ Ne yer ne içerler nasıl geçinirler. Seferde olan subayların hakkı olan üç er tayını miktarının yarısı “*Sipariş Maaşı*” olarak ailelerine ödenmekteydi.

3.9. PROPAGANDA FAALİYETLERİ VE GERÇEKLEŞEN FİRARLAR

İlk çağlardan itibaren bilinmekte ve uygulanmakta olan psikolojik savaşın aracı, yöntemi ve en önemli unsuru; aynı zamanda top yekûn savaşın etkili bir ögesi olan propaganda, çağın her türlü tekniği ve aracı kullanılarak hasmın direnme gücünü azaltmak amacıyla iradesini zayıflatmaya çalışmaktır. Aynı zamanda kendi tarafında asker ve halk arasında moralleri yüksek tutarak savaşa yönelik ilgi ve desteğin devamlılığını sağlamaktır.¹⁷⁹ Birinci Dünya Savaşı sırasında taraflar etkili bir şekilde propaganda faaliyetlerine başvurmuşlardır.

Propagandayı en yoğun ve etkili şekilde kullanan İngilizler, Birinci Dünya Savaşı boyunca savaş propagandasını Dışişleri Bakanlığı'nın kontrolünde 1914 yılında Wellington House'a bünyesinde kurmuş oldukları Savaş Propaganda Ofisi (War Propaganda Bureau) tarafından yürüttüler. Propaganda çalışmaları savaş boyunca tamamen gizli tutulduğu gibi İngiliz propaganda malzemelerinin dağıtımını da İngiliz dostları vasıtasıyla gizlice yapılmaktaydı. İngiltere Başbakanı Llyod George, Türklere karşı daha fazla yoğunlaşma emrini Wellington House vererek ağırlıklı olarak “*Türkler'in adaletsizliği, beyhudeliği*” daha da önemlisi “*endüstriyel toplumlar*

¹⁷⁶ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s. 291-292; Ege, **a.g.e.**, s. 287, 289; Ataksor, **a.g.e.**, s. 262, 268.

¹⁷⁷ Ataksor, **a.g.e.**, s. 208-210.

¹⁷⁸ Sunata, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁷⁹ Sadık Sarısamam, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Genelkurmay Yay., Ankara 1999, s. 1-3.

üzerindeki tehditleri” konularının kullanılması telkininde bulundu. War Propaganda Bureau, söz konusu bu bağlamda propaganda faaliyetlerine savaş boyunca devam etti.¹⁸⁰

İngilizler, Osmanlı Devleti’nin savaşma azmi ve kararlılığını ortadan kaldırmak amacıyla, Çanakkale, Irak ve özellikle Filistin cephesinde yoğun propaganda faaliyetlerinde bulundular. İlk başta Cihad-ı Ekber’i etkisiz hale getirmek, Araplar’ı Türker’e karşı ayaklandırmak, Türk askerini firara veya teslim olmaya teşvik etmeye çalışmışlardır. İngilizler’in propaganda faaliyetleri semeresini vermiş, Arap isyanı 2 Haziran 1916’da başlamıştı.¹⁸¹

Kolay anlaşılması için beyannameler, muhatap alınan kitlenin kullandığı dilde hazırlanması gerekliliğinden İngilizlerin, savaşmakta oldukları Osmanlı Devletinin cephelerine genellikle Türkçe ve Arapça beyannameler attıkları görülmektedir.¹⁸² Örneğin, 20 Şubat 1916’da Kütü’l-Amâre civarını bombalayan İngiliz uçakları aynı zamanda Türkçe ve Arapça bildiriler atmışlardı. Bildirilerde, Erzurum’un düştüğü haber verilmekteydi.¹⁸³

İngilizler, savaş propagandalarında savaşın çıkmasına sebep olarak Almanya’yı gösterdikleri gibi Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinde başta Enver Paşa olmak üzere iktidardaki İttihat ve Terakki Partisinin yöneticilerinin sorumlu oldukları vurgusu yapmışlardır. Savaşa girerek ülkeyi harabeye çevirdiklerini iddia ettikleri İttihat ve Terakki’nin aleyhtarlığı yapılarak Almanlarla birlikte ülkeden kovulması gerektiğini nedenleriyle anlatılmıştır. Sürekli İtilâf devletlerinin zafere çok yakın olduğu, Almanlar ve müttefiklerinin yenilgiye mahkûm kalacaklarını, hücumlarında kullandıkları mermilerin adetlerini ve aldıkları esirlerin sayılarını vererek ispatlamaya çalışmışlardır. Örneğin, 12 Haziran 1918 tarihli bir beyannamede

¹⁸⁰ Servet Aşar, ‘Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’, **Atatürk Dergisi**, Erzurum Atatürk Üniversitesi, C. III, S. 2, 2002, s. 121-123. Söz konusu makale “İngiliz Propaganda Faaliyetleri” olarak anılacaktır.

¹⁸¹ Cemal Paşa, **a.g.e.**, s. 192, 237.

¹⁸² Sarısamam, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁸³ Mehmet Emin Bey, **a.g.e.**, s. 322.

İngilizler, Almanların Paris'e yönelik taarruzlarında başarısız olduklarını ve 1918 yılının ilk üç ayı içerisinde İtilâf devletlerinin Alman, Avusturya ve Osmanlı askerlerinden 100.000'in üzerinde esir aldıklarını yine bu devletlerin yaralı sayısının 500.000'e ulaştığını ifade etmektedirler.¹⁸⁴

İngilizlerin yaptıkları savaş propagandalarında, Osmanlı askerleri ile Almanların arasını açmaya ve Alman komutan heyetine karşı kin ve nefret tohumlarını atmaya çalıştıkları görülmektedir. 17 Haziran 1916'nın cumartesi günü saat 14.45'te Lapseki kasabası üzerinde uçmakta olan bir Müttefik uçağı bir zarf içerisinde on üç adet bu türden beyanname atmıştır. Kale-i Sultaniye Mutasarrıfı Fuad Bey, beyannamelerin bir suretini Dâhiliye Nezareti'ne diğerlerini ise Çanakkale Grup Kumandanlığı'na göndermiştir. Bahsi geçen beyanname şunlar yazılıydı:

*“Osmanlılar! Ne kadar vakit daha Almanların plânlarını dinleyeceksiniz? Yemeklerinizi kendi memleketiniz ihtiyacâtı için alıp çocuklarınızı aç bırakıyorlar. Size top ve fişek gönderiyorlar ve muharebe ediniz (diye) bağırlıyorlar. Bunun maksadı gençlerinizin vefatından sonra kolaylıkla vatanınızı işgal etmektir.”*¹⁸⁵

Türk askerlerinin moralini bozmaya yönelik bu beyanname ayrıca Almanların Batı Cephesinde ve deniz muharebelerindeki başarısızlıklarına yer verilirken Rusların Avusturya karşısındaki muvaffakiyetinden bahsedilmiş.

Filistin Cephesi'ndeki siperlerde Türk askerleri, 1918 yılında hem giyecek hem de yiyecek sıkıntısı çektiler. Bu durumu bilen İngilizler çekilen sıkıntıları yaptıkları propagandalarda kullandılar.¹⁸⁶ Söz konusu cephede görevli İbrahim Sorguç, atılan broşürleri şöyle anlatmaktadır:

*“İngilizler ... uçaklarından beyannameler atarak bizimle eğlenmeye başlamışlardı. (Bu beyannamelerde, önüne konmuş etli pilavı kaşıklayan esir Türk askerlerinin resimleri ve altında cephedeki askerlere ne için harp ettiklerini soran maneviyat bozucu bir sürü yazılar vardı.)”*¹⁸⁷

Rusların, Türk askerlerine yönelik propaganda faaliyetleri ise Galiçya, Kafkas ve İran cephelerinde görülmektedir. Ruslar, Türk cephelerine genellikle Türkçe olmak üzere Arapça, Tatarca, Azeri Türkçesi ve Kiril alfabesiyle yazılmış

¹⁸⁴ Avşar, **İngiliz Propaganda Faaliyetleri**, s. 127-128.

¹⁸⁵ **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 2**, s. 301-302

¹⁸⁶ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁸⁷ Sorguç, **a.g.e.**, s. 12-13; Hart, **a.g.e.**, s. 555.

beyannameler atmışlardır.¹⁸⁸ Ruslar, propaganda beyannamelerinde en çok iltica önerilerinde buldukları gibi bol yiyecek vaat etmektedirler. Örneğin, Rusların, 4 Eylül 1917 tarihinde 2. Kolordu Cephesine attıkları bir beyannamede “*Türk askerlerinin açlık çekmekte olduğu, Türk tarafında şeker ve et bulunmadığı, ekmeğin de yenilemeyecek kadar kötü durumda olduğu*” ifade edilmektedir. Başka bir beyannamede ise “*Türk tarafını kendilerine iltica etme tekliflerini anlamakta güçlük çektiklerini anlatarak kendilerinde ise sıcak yemek, et, janbon, şeker ve çayın bolca mevcut olduğu söylenerek Osmanlı askerlerini yanlarına davet etmektedirler*”.¹⁸⁹

Ruslar, Bolşevik İhtilâli’nden sonra da beyannameler atmaya devam etmişlerdir. Bu Rusça beyannamelerde, “*kendilerinin bütün dinlere kendi dinleri kadar sevgi ve saygı gösterdikleri, din ve milliyet mensuplarına eşit derecede hizmet ettikleri*” ifade edilerek, Türk askerleri yine ilticaya davet edilmektedir.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti de Birinci Dünya Savaşı sırasında propaganda yöntemine başvurmuştur. Savaşın ilk yıllarında yapılan propaganda faaliyetleri daha çok Müttefik Devletler tarafından kendisine yöneltilen; yazılara, yalan iddialara cevap vermek tarzında olmuştur. Ancak Savaşın ortalarına doğru, Alman istihbarat subaylarının denetiminde yönlendirilen Osmanlı propaganda faaliyetleri Teşkilât-ı Mahsusa tarafından devam ettirilmiştir.¹⁹¹ Osmanlı Devleti’nin hasım cephelerine attırdığı beyannameler muhatabın diline uygun olarak İngilizce, Fransızca, Rusça, Arapça ve Hintçe; Rus Müslümanlarına yönelik hazırlanan beyannameler ise Osmanlıca veya Kiril alfabesi ile Türkçe ve Rusça olarak düzenlenmiştir.¹⁹²

Osmanlı Devleti, daha savaşın başlarında, 14 Kasım 1914’te cihad-ı ekber ilan ederek yurt dışındaki hedef kitlesi olarak tüm Müslümanları kutsal cihada destek vermeye davet ederken aynı zamanda propaganda faaliyetlerini de başlatmış oldu. Cephelerde müttefik askerlerine yönelik yapılan propaganda faaliyetleri kapsamında

¹⁸⁸ Sarısamam, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁸⁹ Avşar, **Rus Propaganda Faaliyetleri.**, s. 81-82.

¹⁹⁰ Sarısamam, **a.g.e.**, s. 87. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Sadık Sarısamam, Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Cepheleri’nde Beyannamelerle Psikolojik Harp, Ankara, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Yay., 1999.

¹⁹¹ Servet Avşar, ‘Birinci Dünya Savaşı’nda Rus Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)** S. 14, 2003, s. 78, 85, Bahsi geçen makale sonraki dipnotlarda “**Rus Propaganda Faaliyetleri**” olarak kısaltılacaktır.

¹⁹² Sarısamam, **a.g.e.**, s. 10.

ise hazırlanan beyannameler genellikle birliklerden seçilen gönüllü ve yetenekli askerler tarafından hasım siperlerine yaklaşılarak atılmaktaydı. Örneğin, Çanakkale Cephesinde Kanlısırt'taki 72. Alay'ın askerleri tarafından 14 Mayıs 1915'te İngilizce yazılmış sekiz beyanname düşman siperlerine atılmıştı.¹⁹³ Filistin Cephesinde 16-17 Haziran 1918 gecesi 76. Alay 1. Taburundan seçilen bir subay vekili ve on bir erden bir keşif kolu İngiliz siperlerine beyannameler dağıttırmıştı.¹⁹⁴ Örneklerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin, savaşın son aylarına kadar propaganda faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir.

Kutü'l-Amâre kuşatması sırasında Türkler, taşlara sardıkları Hintçe ve Urduca pusulaları İngiliz siperlerine atıyorlardı. Söz konusu pusulalarda Türklere karşı İngilizlerle birlikte savaşan Hintli askerler, İngilizlerden ayrılarak Türk saflarına geçmeleri için teşvik ediliyor ve din kardeşine karşı savaşanların cehennem ateşinde yanacaklarını belirtiyorlardı. Bu dönemde Hintli askerler arasında tetik parmaklarına ateş edilerek yaralananlar, nöbette uyuyanlar ve firar ederek Türk tarafına geçmeye çalışanlar vardı.¹⁹⁵ Böyle olaylar 76. Pencap Birliğine bağlı 99. Piyade Bölüğünde de görülmüştür.¹⁹⁶ Bundan da anlaşılacağı üzere çoğu Hintli Müslüman askerler din kardeşi olarak gördükleri Türklere karşı muharebe etmek istemiyorlardı. Bunu destekler bir örnek ise İngiliz yedek hastahane gemisinin kaptanı olan "T. A. Chalmers günlüğünde *Sihlerin muhteşem savaştığını, ama Müslümanların savaş alanına bile yaklaşmadığını yazmıştır.*"¹⁹⁷

Osmanlı Devleti beyannamelerinde, Rusya'nın İngiltere'nin esareti altında olduğu ve İngiltere'nin hatırına savaşa devam ettikleri sık sık vurgulanarak Rus askerleri ilticaya davet edilmekteydi. Teklif edilen sulh anlaşmasını devletlerinin kabul etmediği, İngiltere'nin keyfi için kan dökülmesine ancak namuskâr Rus askerlerinin mani olabilecekleri belirtilerek, Rus askerleri isyana teşvik

¹⁹³ Atacanlı, **Arıburnu'nun İlk Müdafaası**, s. 132-133.

¹⁹⁴ Yengin, **a.g.e.**, s. 93.

¹⁹⁵ Townshend, **a.g.e.**, s. 418-419,576.

¹⁹⁶ Gerdner, **a.g.e.**, s. 122.

¹⁹⁷ Gerdner, **a.g.e.**, s. 150,160.

edilmekteydi.¹⁹⁸ Hatta Osmanlı Devleti, attırdığı bir beyannamede, iltica edecek olan Rus askerlerine para verileceği vaadinde bulunmuştur.¹⁹⁹

Kahramanca görevini ifa etmeye çalışan Türk askerinin en kritik anlarda özveriyle yaptıkları mücadele komutanları tarafından takdir ediliyor ve anında ödüllendiriliyordu. Böyle olayların askerler üzerinde yapacağı etkiye bağlı olarak bir propaganda aracı gibi kullanıldığını söylemek mümkündür. Müttefiklerin ilk çıkartma yaptıkları gün Seddülbahir'i Kaymakam Mustafa Kemal'in komutası altındaki 19. Fırkaya bağlı 27. Alay savunmakla görevlidir. Bu sıralarda yaşanan ve örnek teşkil edebilecek bir olayı Mustafa Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporunda şöyle anlatmaktadır:

“Gece karanlıkta yaralıları dolaştığım sırada Mehmet Çavuş namında (adında) birinin düşmana hücum esnasında elindeki silâhının gay-i kabil-i istifade (çalışmaz) bir hâle gelmesinden hücumu taşla devam ettiğini anladığımdan teşvik-i emsale badi olacağı (benzerine cesaret vereceği) mülâhazasıyla (düşüncesiyle) derhâl orada merkumun (adı geçen kişinin) nişanla taltifini (ödüllendirilmesini) arz ve istirham eyledim. (Bilâhere pek ziyade şöhret alan Mehmet Çavuş budur.”²⁰⁰

Askerlerin ödüllendirilmesi gibi cephe ziyaretleri de Osmanlı Devleti'nin kendi askerlerine yönelik propaganda faaliyetleri arasında değerlendirilebilir. Hükümet görevlileri tarafından yapılan ziyaretlerin önemli bir kısmı Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa tarafından yapılmıştır.²⁰¹ Sadece Çanakkale

¹⁹⁸ Sarısamam, a.g.e., s. 77.

¹⁹⁹ Avşar, **Rus Propaganda Faaliyetleri**, s. 78, 85.

²⁰⁰ Mustafa Kemal daha sonra karşılaştığı Mehmet Çavuş'la konuşmalarını şöyle aktarmaktadır:

“Mehmet Çavuş Bigalıdır. Ben kendisini bu savaştan birkaç ay sonra tebdil-i hava (hava değişimi) için Biga 'ya geldiği zaman gördüm ve savaşın hikâyesini kendisinden dinledim. Mehmet Çavuş savaşı şöyle anlatıyordu:

“Ben mangamla nöbette idim. Düşman gemileri sahili şiddetle bombardıman ettikten sonra çıkarma yapmaya başladılar. Bu esnada gizlendiğimiz yerden çıkarak yere yattık ve düşmana ateşe başladık. Düşman da yere yatarak bize ateş ediyordu. Birbirimize çok yakındık. Bir ara benim tüfeğimin mekanizması işlemez oldu. Hırsımdan tüfeği attım. Bunu gören bir düşman neferi (askeri) ayağa kalkarak bana ateş etmeye başladı. Hemen istihkâm küreğini çekerek üzerinde atıldım. Kaç kişiyi vurduğumu hatırlamıyorum. Gözümü açtığım zaman kendimi sıhhiye çadırında buldum.” **Esat Paşa**, s. 394

²⁰¹ **Harp Mecmuası**, S.5, Şubat 1331, s. 67,69 Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 13. 02. 2017- 12.50.; **Harp Mecmuası**, S.1, Teşrinisani 1331, s. 4, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 13. 02. 2017- 13.10. ; **Harp Mecmuası**, S.7,

Cephesini beş defa²⁰² ziyaret eden Enver Paşa, hemen her cepheye defalarca ziyarette bulunmuştur. İstanbul Edebi Heyeti 15-22 Temmuz 1915 günleri arasında²⁰³, Talat Paşa liderliğindeki İttihat Terakki üyelerinden bir heyet de 5 Haziran 1915'te Çanakkale Cephesi'ni ziyaret etmişti.²⁰⁴

Osmanlı şehzadeleri de cephelere ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bunlardan en dikkat çekici olanı Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin 17-24 Temmuz 1915 tarihleri arasında Çanakkale Cephesi'ne yaptığı ziyarettir. Yusuf İzzettin Efendi, cepheden ayrılırken padişaha çektiği telgrafta askerinin zafere olan inancını ve gayretinin düşündüğünün de üstünde olduğunu şöyle belirtmiştir:

“Hâk-i pâyi muallâ ihtiva-yı Hazret-i Hilafet penâhiye. Bütün mevâki-i harbiyeyi ziyaret ettim. Asâkir-i şahânelerinin gösterdikleri gayret ve besaleti tasavvurun fevkinde buldum. Kâffe-i zâbitan ve efrâdın vazife-i mukaddeselerini kemâl-i intizam ile ifâ ve devam-ı ömr ve afeyet-i hümayunları duasını eylemekte olduklarını südde-i seniyye-i mülûkânelerine arz ve iblağ eylerim. 7 Temmuz 1331/20 Temmuz 1915- Yusuf İzzeddin”²⁰⁵

Çanakkale Cephesi'ni ziyaret eden diğer şehzadeler ise; Şerafeddin Efendi²⁰⁶, Abdürrahim Efendi, Abdülhalim Efendi ve Osman Fuad Efendi'lerdir.²⁰⁷

Suriye, Filistin ve Lübnan Arap halkının ileri gelenlerinden oluşan ve başkanlığını Esat Essefit Efendi'nin yaptığı Heyeti- Edebiye (Suriye İlmî Heyeti) de Çanakkale Cephesi'ni ziyaret etmiştir. 21 Ekim 1915 sabahı Mustafa Kemal Bey'in komutanı olduğu Anafartalar Mintikasına ulaşan Heyet, Kurmay Başkanı Binbaşı İzzettin Bey ve 26. Tümen'in de hazır bulunduğu bir törenle karşılandı. Heyet'in başkanı ve diğer üyeler komutanlara ve askerlere Arapça övgü dolu konuşmalar

Mart1332, s. 101, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 13. 02. 2017- 13.40.; **On Yıllık Savaş**, s. 125; Ataman, **a.g.e.**, s. 92-94; Kressenstein, **a.g.e.**, s. 165; Ege, **a.g.e.**, s.120.

²⁰² Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Savaşları Sürecinde Türk Basımı”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, AÇASAM, S. 1, 2003, s. 56.

²⁰³ **BDHTH Çanakkale Cephesi Harekâtı**, s. 599-601.; **On Yıllık Savaş**, s.

²⁰⁴ Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Savaşları Sırasında Türk Basımında Mustafa Kemal”, <http://acikerisim.lib.comu.edu.tr:8080/xmlui/handle/COMU/1175>, s. 13, erişim. 26.08.2017, 16.40.

²⁰⁵ **İkdâm**, nr. 6618, 8 Temmuz 1331 /21 Temmuz 1915, s. 1.

²⁰⁶ **Harp Mecmuası**, S.2, Kanunievvel 1331, s. 22, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 13. 02. 2017- 13.20.

²⁰⁷ **Harp Mecmuası**, S.4, Kanunısani 1331, s. 50, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 13. 02. 2017- 13.30.

yaptıktan sonra 59. Alay'ın yanındaki tepeye çıkarak harp meydanını izlediler, yemek yedikten sonra da gruplar halinde Anafartalar siperlerini gezdiler. Ardından Mustafa Kemal Bey, karargâhında ağırlamakta olduğu heyete Anafartalar çıkartmasını anlatarak muharebelerin gidişatı hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. 4. Ordu komutanı Cemal Paşa'nın önerisiyle düzenlenen bu gezinin amacı ise İngilizlerin, Osmanlı Arap halkına karşı yürüttükleri ve Türk ordusunun Çanakkale'deki başarısı ile kazandığı zaferi gölgeleyen olumsuz propagandaların asılsız olduğunu yerinde göstermek istemeleridir.²⁰⁸ Cephelerde siperlerde bulunan askerler, aileleri tarafından da ziyaret edilmekteydi.²⁰⁹

Osmanlı Devleti, 12 Mayıs 1914 tarihinde bütün Osmanlı halkı için askerlik hizmetini zorunlu hale getiren "Asker Alma Kânunu"nu çıkartarak 7 Ağustos 1909 tarihli kanunda yer alan bedelli askerlik uygulamasına son verdiği gibi muafiyetleri de kısıtlamış oldu. Seferberliğin resmen başladığı 3 Ağustos'tan itibaren yürürlükte olan 12 Mayıs 1914 kanununa göre orduya asker alınmaktaydı. Muafiyetler dışında kalanlar haricindeki her erkek birey için 18 yaşını doldurulduktan sonraki yılın mart ayından itibaren zorunlu askerlik mükellefiyeti başlamaktaydı.²¹⁰

Askerî terim olarak firar, askerlik göreviyle yükümlü kişinin askerlik hizmetini mensup olduğu kıt'asından ya da askerlik görevi icabı bulunduğu mahalden bağlı bulunduğu askerî birimlerden izinsiz olarak uzaklaşması ve hiçbir zaman geri dönmemesidir, denilebilir. Askerlerin başarı şansını yüksek gördükleri cepheler ile askerî komuta kademesinin daha güçlü olduğu ve idareyi kontrol altında tutabildikleri cephelerde firar olaylarına daha az rastlanmaktadır. Bu bağlamda en az firar olaylarının 1915 yılındaki Çanakkale Cephesi'nde gerçekleştiği söylenebilir. 5. Ordu, Gelibolu Yarımadası'nda hâkim olduğu bölgeyi iyi bir kontrol altında tutmakta ve İstanbul'dan iaşe nakliyatı da Müttefik denizaltılarının saldırılarına rağmen

²⁰⁸ **Harp Mecmuası**, S.3, Kanunısani 1331, s. 42, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, <http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>, erişim. 13. 02. 2017- 13.30; **On Yıllık Savaş**, s. 145.

²⁰⁹ İncoğlu, **a.g.e.**, s. 93.

²¹⁰ **TSKT 1908-1920**, s. 234-239.

yeterince yapılabilmekteydi. Firar olayları en çok 1915 yılında Kafkas ve 1918 yılında Sina-Filistin cephelerinde görülmektedir.²¹¹

Firar olayları daha 1914 yılının Eylül ayında görülmeye başlandı. 24 Eylül 1914'te Erzurum'a sevk edilen 18. Tümen'in 102. Alayının 2. Taburundan 20-25 kişi Erzincan'dan yola çıkıldıktan hemen sonra firar etmişlerdi.²¹² Sarıkamış Harekâtı sırasında 3. Ordu'nun kurmay başkanı olan Guzze 12.000 firarinin Erzurum civarında toplandığı iddia etmesine karşılık Fevzi Çakmak, gerçekte sayının 8.000 olduğunu iddia etmektedir.²¹³ Sayılardaki farklılığa, firarilerin en azından üçte birinin hastahaneye gittiği bir kısmının da daha serbest ve rahat olan bir birliğe katılmış olmaları ihtimali rol oynamaktaydı.

Osmanlı Ordusundan firarın cezası idamdı ve yakalanan firariler, her taburda bir yüzbaşı, bir teğmen ve bir başçavuştan oluşturulan divan-ı harplerde yargılanmaktaydı. Bu askerî mahkeme nöbet yerini izinsiz terk eden askere idam cezası verebilecek yetkiye sahipti.²¹⁴ İdam cezası alanlar, diğer askerlere gözdağı vermek amacıyla en kısa sürede kurşuna dizilerek infaz edilmekteydi.²¹⁵ Örneğin, 3. Ordunun komutasını henüz üzerine almış olan Enver Paşa'nın 15 Aralık 1914'te 29. Tümeni teftişi sırasında bahsi geçen kolorduya bağlı 85. Alay'dan 3 ve 86. Alay'dan da 7'er firara teşebbüs ettikleri iddiasıyla kurşuna dizilerek idam edildi.²¹⁶ 26 Mayıs 1915 tarihli 32. Tümen emri uyarınca firar olaylarını engellemek amacıyla yollarda ve firara müsait yerlerde birlikler oluşturularak devriye gezdirilmeye başlandı.²¹⁷

Subayları tarafından erlere küfür ve hakaret edilmesi²¹⁸ ve dayak atılması²¹⁹ Türk askerlerinin en önde gelen firar etme nedenlerinin arasındadır. Çanakkale,

²¹¹ Beşikçi, **a.g.e.**, s. 270, 279-280.

²¹² Eti, **a.g.e.**, s. 5, 13-14,16.

²¹³ Çakmak, **a.g.e.**, s. 113-114.

²¹⁴ Şensözen, **a.g.e.**, s. 90; Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 90; Yengin, **a.g.e.**, s. 10.

²¹⁵ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 207; Taşköprülü Mehmet Efendi, **a.g.e.**, s. 22; Mehmet Reşid Bey, **a.g.e.**, s.18; Durukan, **a.g.e.**, s. 199; Yengin, **a.g.e.**, s. 10

²¹⁶ Baytın, **Sessiz Ölüm**, s. 90.

²¹⁷ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s. 138-139, 140.

²¹⁸ Arıkan, **a.g.e.**, s. 54; Eti **a.g.e.**, s. 13-14.

²¹⁹ Durukan, **a.g.e.**, s. 82,259-260; Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 63; Güralp, **a.g.e.**, s. 125.

Galiçya ve Filistin cephelerinde çavuş olarak hizmet eden İbrahim Arıkan, gözlemlerine dayanarak Osmanlı Ordusu'nda dayanın neredeyse günlük sıradan işlerin ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Arıkan'ın hatıratına göre, dayak subaylar tarafından askerlerin işlediği hafif suçlarda yaygın bir şekilde başvurulmuş bir cezalandırma yöntemi olduğu anlaşılmaktadır.²²⁰

1914 yılının Eylül ayında Erzurum civarına sevk edilen 18. Tümen'in 102. Alayının subayları arasında erlere dayak atanlar vardı. Söz konusu alayın 2. Tabur doktorunun yazıcısı olan onbaşı Ali Rıza (Eti) günlüğüne şöyle kayıt düşmüştü:

"... Üçüncü Yüzbaşı Arnavut Şinasi ile 4. Bölük Komutanı Sivaslı Teğmen Resul, Teğmen Nazmi, 1. Bölük Teğmeni Erzincanlı Mustafa askerlerin sırtında günde üçer dörder değnek kırmalarının dışında, her gün için elli okka da küfür kusuyorlar..."

*"... 1. Bölük Komutanı Resul ile teğmeni Mustafa bugün pek kudurmuşlar. Tekmelerle sopalarla hatta üzengilerle sabahtan akşama kadar dövmelelerinden başka ana avrat küfürler kusuyorlar... Taburumuzda bu iki subaydan başkasında küfür etmek filan yok..."*²²¹

Doğru dürüst askerî eğitim alamadan alelacele cephelere gönderilmiş erlerin idaresi için; art niyet taşımaları da komuta kademesinde bulunan iyi eğitim almış subayların buldukları zor şartlar altında kısa yoldan disiplin sağlamak amacıyla dayığa başvurduklarını söylemek mümkündür. Söz konusu bağlamda cepheye gitmeden önce dayığı insanlık dışı ve zamanı geçmiş bir disiplin aracı olarak gören Kafkas Cephesi'nde 89. Alay'ın 3. Tabur bünyesindeki 10. Bölük komutanı olan Teğmen Faik Tonguç savaşın acımasız yüzünün kendisini nasıl değiştirdiğini ve dayak atmakla ilgili hislerini hatıratında şöyle ifade etmektedir:

"Bu dağ hayatı bende kötü etki bırakıyor, çok zorluklarla elde ettiğim medeni terbiyeden aşağı doğru süratle yuvarlanıyorum..."

Akşam sabah temas etmek mecburiyetinde olduğum, Anadolu'nun saf ve cahil çocuklarıyla anlayacakları dille konuşmak zorundaydım. Ağır sözlerle sövüp saymak âdet haline gelmişti. İlk zamanlarda eski subayların yadırgadığım hareketlerini kolaylıkla taklit ediyordum. İnsafsızca dayak atmasını da öğrenmiştim. Talim ve terbiyeden yoksun cahil köylü çocuklarının kontrolü başka şekilde sağlanamıyordu. Nöbet yerinde uyumanın dünya ve ahirette kötülük getireceği hakkında uzun boylu söz söylemektense, gece nöbet hattını

²²⁰ Arıkan, **a.g.e.**, s.76, 81, 136, 180.

²²¹ Eti, **a.g.e.**, s. 13-14, 74-75.

dolaşırken uyuduğu görülen nefere, sabahleyin bölükte 20 sopa vurursam daha çok faydası oluyordu.”²²²

Yerel askerî eğitim merkezlerini sık sık ziyaret etmekte olan İstanbul’daki Amerikan Ataşesinin iddiasına göre askerler daha depo alaylarında eğitim gördükleri sıralarda, eğitimlerde dikkatsiz oldukları gerekçesiyle subay ve astsubaylar tarafından tokatlanıp yumruklanmaktaydılar.²²³

Subayların askerlere her türlü eziyeti yaptıklarını iddia eden, Çanakkale ve Irak cephelerinde tabur imamı olarak görev yapmış olan Abdullah Fevzi Efendi, o sıralardaki gözlemlerini hatıratında şöyle anlatmaktadır:

*“Erler en fena şekilde dövülürler. Organları ve bedenleri zarar görür ve yaralanırlar, hasta olurlar. Bayılırlar. Haklarına riâyet olunmadığı gibi, ırz ve namusları da güvence altında değildir... onlar bu hakaretleri ve horlamaları görünce, halini kimseye arz edemez, gizli gizli bir köşede ağlar, esirler ve yetimler gibi matem tutar, kazara bir hâmi bulursa ona dertlenmeye çalışır. Fakat heyhat! Onlara kim acır, onları kim bu dayanılmaz durumdan kurtarır? Eğer birisi azıcık acıyarak, merhamet ile onların halini düşünse, onları tıpkı yok edilmek üzere yurtcu hayvanların, aç kurtların önüne atılmış, istedikleri yöne sürülüp güdülebilen koyun ve davar sürüleri olarak görür. Fakat bu kurtlar ve yurtcu hayvanlar yaptıkları bu zulümlerden hiçbir zaman sorumlu olmazlar. Onlar daima serbesttirler.”*²²⁴

Kafkas Cephesi’ndeki firar olaylarında dağlık alanlarda konuşlandırılmış birliklerin arasında irtibatın sürekli ve yeterince sağlanamayışı da etkilidir. Görev icabı birliğin mevziisinden uzaklaşması gereken bir asker yolunu kaybeder, yaralanır, başka bir birliğin emrine girer vb. nedenlerden dolayı akıbeti bilinemezdi. Böyle asker geri dönemediği zamanlarda, eğer sekiz on güne kadar herhangi bir askerî birliğe kaydedildiğine dair bir yazı ulaştırılamazsa firari sayılmaktaydı.²²⁵

Kafkas Cephesinde görevli 32. Tümen Komutanı Yarbay Vehbi (Tümg. Kıpçak) Bey’in²²⁶ 26 Mayıs 1915 tarihli Fırka emrinde firarlara karşı alınacak önlemlere dair şunlar yazılıydı:

“... ”

²²² Tonguç, **a.g.e.**, s. 92-93.

²²³ Erickson, **Gelibolu**, s. 292.

²²⁴ Abdullah Fevzi Efendi, **a.g.e.**, s. 170.

²²⁵ Eti, **a.g.e.**, s. 134.

²²⁶ Görgülü, **a.g.e.**, s. 112.

8- Askerlerin Rus askerleriyle konuşmaları yasaktır. Ordunun bilgi ve müsaadesi olmadan cenazelerin defni için düşmanla müzakereye teşebbüs edilmeyecektir.

9- 96. Alay'dan Ruslar tarafına firar eden iki neferin ailesi Yemen'e sürgün edilerek evleri yakılmış ve mal ve mülklerine el konulmuştur. Bundan böyle firariler hakkında bu suretle muamele yapılacağını bütün askerlere anlatınız.

10- Subayların izni olmaksızın gözetleme mevzilerinden ileriye giderek Ruslarla görüştüğü anlaşılan 96. Alay taburlarından bir askerin 15 değnek (sopa) vurularak bu defalık bu kadarlık cezalandırılması emir olunmuştur. Askerin gözü önünde bu cezanın uygulanması. Bundan sonra, kolordunun herhangi bir noktasına ilerleyecek olan flamalı ve flamasız Rus askerleri derhal öldürülecektir. Bu emir aksine Rus askerleriyle görüşen, beyanname alan ve aldırın subay dahi olsa idam olunacağı kolordudan emir olunmaktadır. Her ferde bunun layığıyla izahi.²²⁷

5. Ordu komutanı olan L. Sanders, "Türkiye'de Beş Yıl" adlı eserinde, Erzurum'daki Almanya Konsolosluğu'ndan gönderilen 2 Haziran 1915 tarihli bir telgrafta 3. Ordu'da gerçekleşen firar olaylarının boyutunu; "Oradaki ordugâhlarda talim için bir araya getirilmiş olan Türk askerlerinin yaklaşık üçte birinin hasta olduğunu ve diğer bir üçte birinin de yolda firar ettiğini..." bildiriyordu." sözleriyle ifade etmektedir.²²⁸

1917 yılının Aralık ayı ortalarında firari asker sayısı 300.000'i geçmişti. Bu yıl ve sonrasında görülen firarların nedenlerinden en başta geleninin açlık olduğunu söylemek mümkündür.²²⁹ Askerlerin açlıktan sararan gözleri çukurlaşır, yanakları çöker, elmacık kemikleri çıkar ve onların yüzlerindeki ümitsizlik ile bıkkınlık²³⁰ açıkça görülebilirdi. Açlıktan ölen, hatta bir parça ekmek için arkadaşını öldürenlerin birlikler dâhilinde duyulması zaten yetersiz beslenmenin yarattığı bedensel ve ruhsal çaresizlik içinde kıvranan asker için tek çözüm firar etmektir.²³¹ Gerçekleşen firarlara açlığın etkisini savaşın başlarında ve sonlarına doğru askerlere verilecek günlük tayın miktarından da anlamak mümkündür. Şöyle ki; daha öncede bahsedildiği gibi Osmanlı askerlerine 1914 yılında günde 900 gram ekmek, 250 gram et, 150 gram bulgur, 20 gram zeytinyağı ve 20 gram tuz ya da bunlara denk gelecek şekilde 3.149

²²⁷ Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü, s. 139-140.

²²⁸ Sanders, a.g.e., s. 73,77.

²²⁹ Kressenstein, a.g.e., s. 243; Sanders, a.g.e., s. 253, 263, 255, 358.

²³⁰ Sunata, a.g.e., s. 299.

²³¹ Baykoç, a.g.e., s. 133; BDHTH Sina - Filistin Cephesi-2, s. 23.

kalorilik gıda maddesi verilmekteydi.²³² Çanakkale Savaşlarının son aylarına kadar istisnalar hariç bu miktarlara riayet edilmişti. Hatta bu standart liste dışında çeşitli kuruyemiş, meyve ve kahveye kadar birçok şey hem subaylara hem de en ileri hatlardaki erlere verilmişti. 1915 yılının Nisan ayında siperlerde bulunan 3. Ordu'ya bağlı birliklerin askerlerine verilen tayın miktarı yüz elli dirheme (480 gr.) indirilmiş hatta bu miktar bile verilmez olmuştu.²³³ 6. Ordu'ya mensup 13. ve 18. Kolordular Irak Cephesinde konuşluydu.²³⁴ 13.Kolordu 1917'nin Aralık ayı içinde erlere günde 110 gram ekmeçlik ve yemeklik buğday, bu ayın önceki ve sonraki günlerinde ise en çok 500 gram ekmeçlik ve yemeklik verebilmişti. 18. Kolordu için de aynı durum söz konusuydu.²³⁵ 1918 yılının kış ve ilkbahar aylarında 13. Kolordu'da erlerine günlük sadece 250 gram un ve çevrede bolca yetişen ebeçümeçi verilmekteydi.²³⁶ Bu şartlar altında firar olayları artmış, askerler İngilizlere kaçmaktaydılar. Hal böyle iken söz konusu ordu komutanlığı gizli bir raporunda; "*Firar eden askerlerin açlıktan değil, zapt u raptın muntazam olmamasından ileri geldiğini*" iddia etmekteydi.²³⁷ Filistin Cephesi'nde de iaşe durumu farklı değildi. Mart 1918'de verilen tayın sadece 500-600 gram ekmeç, biraz tahıl lapası ve bazen bir parça sebzededen ibaretti. Et hem çok nadir hem de çok az miktarda verilebilmekteydi.²³⁸

Cephelere gönderilecek olan birliklerin mevcudu son anda toparlanmaktaydı. Kısa bir eğitim ya da hiç eğitim alma zamanı olmadığı için birbirleriyle vakit geçirememiş olmaları nedeniyle kaynaşamamış olan askerlerin çoğu komutanlarını dahi tanımamaktaydılar. Bunlara bir de gidecekleri cephede durumun iyi olmadığını öğrenmeleri ve yenilginin kaçınılmaz olduğu hissiyatı eklenince daha yollarda firar etmelerine neden oluyordu.²³⁹ İstanbul'dan hareket eden tren Bolu'ya ulaşınca kadar yüzlerce asker, vurulmak pahasına bile olsa kaçabilecekleri her fırsatta

²³² **TSKT 1908-1920**, s. 358; Erickson, **Gelibolu**, s. 287.

²³³ Tonguç, **a.g.e.**, s. 39.

²³⁴ Görgülü, **a.g.e.**, s. 170-172.

²³⁵ Baykoç, **a.g.e.**, s. 134; Mehmet Nuri Efendi, **a.g.e.**, s. 306, 308.

²³⁶ Özgen, **a.g.e.**, s. 105-106.

²³⁷ Ege, **a.g.e.**, s. 517.

²³⁸ Beşikçi, **a.g.e.**, s. 283.

²³⁹ **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-2**, s. 23; Sanders, **a.g.e.**, s. 257, 358.

kaçmaya çalışıyor hatta hareket halindeki trenlerden bile atlayarak firar etmekteydiler.²⁴⁰ Örneğin; Suriye-Filistin Cephesine gitmek üzere 16 Mart 1917'de İstanbul'dan tren ile hareket eden 54'üncü Tümen'e bağlı 19'ncü Alay'ın 11'nci Bölüğü Konya Ereğli'sine ulaştığında yol boyunca 67 askeri firar etti. Tren Pozantı'ya ulaştığında ise firarilerin sayısı 155'i bulmuştu.²⁴¹

Askerlerin yolda firar etmelerini önlemek amacıyla Harbiye Nezareti, İstanbul'dan hareket eden trenler için özel bir bölük tahsis etmiş ve her vagonun kapısına ikişer nöbetçi koymuştu. Alınan önlemlere rağmen seyir halindeki trenden atlayarak firar edilmekteydi. Muhafızlar anında firarilerin üzerine ateş açmaktaydı. Yaralanan veya ölenler ile ilgilenilmiyordu.²⁴² 28 Ekim 1917'de 24. Piyade tümeni, Yıldırım Ordular Grubu bünyesinde cephedeki yerini almıştı.²⁴³ Haydarpaşa'dan 10.057 sağlıklı erle yola çıkmış olan 24. Piyade tümenin mevcudunun % 24'ü yolculuk esnasında firar etmişti.²⁴⁴ Yapılan sıkı takibatlardan sonra yakalanan firariler mensup oldukları birliklere teslim edildikten sonra yine kaçmaktaydılar.²⁴⁵

Firar olaylarını önlemek ve askerî disiplini pekiştirmek için alınan tedbirlerden birisi, cephelelerdeki birlikleri dolaşarak, bin bir yokluk içinde düşmana karşı muharebe eden askerlerin yıpranmakta olan savaşıma şevklerini yeniden canlandırmak amacıyla dini temalı ikna konuşmaları yapmaları için “*seyyar vaizler*” gönderilmesidir. Bu tedbirin alınmasında başka bir neden daha vardır. Şöyle ki daha önce bahsedildiği gibi tabur imamlarının ön saflarda muharebeye katılmaları nedeniyle askerî kadrolarda tabur imamlarının sayısı doğal olarak azalmıştı. Harbiye Nezareti, kendi bünyesinde, kadrolu olanlar haricinde, bir imamlar heyeti oluşturarak

²⁴⁰ **BOA, DH. EUM.5.Şb.**, Dos. 20, Göm. 29.2. Kütahya Emniyeti Umumiye Müdüriyeti'nden Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 5. Şubesi'ne gönderilen 8758 No.'lu ve 26 Ağustos [1]331/8 Eylül 1915 tarihli telgraf. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, firari askerlerin yakalanmalarına, idam ve aflarına dair pek çok belge mevcuttur.

²⁴¹ Mustafa Şefik Efendi, **a.g.e.**, s.197, 199.

²⁴² Arıkan, **a.g.e.**, s. 188-189.

²⁴³ Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum!**, s. 237.

²⁴⁴ Kressenstein, **a.g.e.**, 319.

²⁴⁵ **BOA, DH. EUM. 5.Şb.**, Dos. 20, Göm. 29.2. Kütahya Jandarma Komutanlığından Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 5. Şubesi'ne gönderilen 3929 No.'lu ve 25 Teşrinisani [1]331/8 Aralık 1915 tarihli yazı.

söz konusu sorunlara çözüm bulmaya çalıştı. Birliklere vaaz vermek üzere imamlar heyeti cephelere yollandı. Seyyar vaizler önceden yapılan plana göre, programlı vaazlar vermekteydiler. Adeta toplu içtima havasında geçen vaazlara askerlerin katılımı zorunluydu.²⁴⁶ Böyle bir vaazın ilk olarak Çanakkale Cephesinde 16 Ekim 1915 'de verildiği anlaşılmaktadır.²⁴⁷ Bahsi geçen cephede er olarak görevli Emin Çöl hatıratında vaaz hakkında şunları anlatmaktadır:

“Bir din adamının ziyareti.

Belleğimde kalan adı Ahmet Hamdi idi. Uzun boylu, aksakallı, güler yüzlü idi. Öğüt vermek için derede toplandık. Derenin düşmana bakan yüzünde bir taşın üzerine çıktı. Bomba serisi, kurşun vızıltısı eksik olmuyordu. Bu sarıklı adam ürperti bile duymuyordu. Hz. Peygamberin bile savaştığını anlatıyor, “Çanakkale gibi hayati bir önemi olan bu kutsal savaşı yapan sizler ne büyük, ne mutlu kişilersiniz” gibi sözler ediyordu.”²⁴⁸

Sina-Filistin Cephesine de “seyyar vaizler” gönderilmişti. Hesap memuru olarak görevli Dramalı Sami (Yengin), günlüğündeki 15 Mayıs 1918 tarihli kaydında, “*Alay karargâhında bölükler toplattırılıp, Harbiye Nezareti tarafından birliklere gönderilen bir vaiz tarafından verilen vaaz dinlettirilmiştir*” şeklinde not düşmüştü.²⁴⁹ Fatih Medresesi hocalarından Hüseyin Hilmi Efendi²⁵⁰ ve Hüseyin Mahir Efendi²⁵¹ cephelerde siperlere kadar giderek vaaz veren imamlar arasındadır.

Sina-Filistin Cephesine de firar olayları daha Birinci Kanal Seferinden itibaren görülmeye başlandı. Buna Arap erlerinin olumsuz etkileri, Türk erlerinin moral gücünün düşmesine sebep olmasıydı.²⁵² Sonraki dönemlerde görülen firarlarda Arap İsyanının da etkisi vardır.

Firarı önlemek amacıyla akla hayale gelmeyecek önlemler alınmaktaydı. Örneğin, Sina-Filistin Cephesinde 1917 yılının Ekim ayından sonra erler, sıkı bir inzibat kontrolü altında ve kolları bağlı olarak Şam'dan alay karargâhlarına

²⁴⁶ **Kıyamet Koptuğunda**, s. 65; **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-2**, s. 762; Arıkan, **a.g.e.**, s. 41.

²⁴⁷ Arıkan, **a.g.e.**, s. 41.

²⁴⁸ Emin Çöl, **a.g.e.**, s. 59.

²⁴⁹ Yengin, **a.g.e.**, s. 79.

²⁵⁰ **Kıyamet Koptuğunda**, s. 65.

²⁵¹ Mehmet Fasih Bey, **a.g.e.**, s. 65, 67.

²⁵² **BDHTH Sina - Filistin Cephesi-2**, s. 23-24.

götürülmekteydiler.²⁵³ Başka bir önlem de, karargâhların etrafını nöbetçi askerlerle bir kordon altına almaktı. Gece tuvalete gitmek isteyen asker, dönüşünde geri almak üzere ceket ve ayakkabılarını nöbetçinin yanına bırakmak zorundaydı.²⁵⁴

Filistin Cephesi'nde 1918 yılının Mayıs ayında askerlerin cebindeki bütün paralar toplanmıştı.²⁵⁵ Bahsi geçen cephede görevli İbrahim Sorguç, durumu şöyle ifade etmektedir:

*“Cepheden geriye doğru muazzam miktarda silahlı kaçaklar başlamıştı. Bunları kimse önleyemiyordu. Zira tabur ve alay halinde ve teşkilatlı olarak Anadolu'ya gidiyorlardı. Bölüklerin mevcudu (120-150'den) 40-50'ye düştü. (Firarileri ve firarların sebebini) arayan soran yok. O hale geldi ki, neredeyse zabitan dahi firar edecek. Hatta bazı yerlerde başlarında subaylar olduğu halde firarlar oluyormuş.”*²⁵⁶

Irak Cephesi de benzer durumdadır. Şöyle ki 1918 yılı Mart ayında 18. Kolordu'nun muharip kuvveti 2385'e, 13. Kolordunun 3919 kişiye inmiş böylece 6. Ordunun muharip mevcudu toplam 6304 tüfek kalmıştı.²⁵⁷

1918 yazında firari sayısı 500.000'e çıkmış,²⁵⁸ senelerdir devam eden savaş boyunca büyük kayıplar verilmiş ve birlik mevcutları iyice azalmıştı. Dolayısıyla askere ihtiyaç duyulmaktaydı. Diğer taraftan yüzlerce firari er kısa yargulamalar sonrasında birliklerinin veya halkın gözü önünde idam edilmesinin halkın üzerinde şike ile şüphe düşünceleri uyandırabileceği ihtimali ortaya çıktı. Bu gibi nedenlerden dolayı²⁵⁹ idam cezaları için birkaç defa af çıkartıldı.²⁶⁰ Ayrıca idam cezalarının çoğu kez “hidemat-ı şâkka”ya (kamu yararına zorunlu hizmet) çevrildiği de arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.²⁶¹ 18 Temmuz 1918'de çıkarılan bir kararname ile

²⁵³ Fertan, **a.g.e.**, s. 77.

²⁵⁴ Arıkan, **a.g.e.**, s. 190.

²⁵⁵ Uyar vd., **a.g.e.**, s. 311.

²⁵⁶ Sorguç, **a.g.e.**, s. 12-13.

²⁵⁷ Baykoç, **a.g.e.**, s. 133.

²⁵⁸ Uyar vd., **a.g.e.**, s. 544

²⁵⁹ **BOA, DH. EUM.** 5.Şb., Dos. 20, Göm. 29. 2. Kütahya Jandarma Komutanlığından Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti 5. Şubesi'ne gönderilen 3929 No.'lu ve 25 Teşrinisani [1]331/8 Aralık 1915 tarihli yazı.; Uyar, **a.g.e.**, s. 544.

²⁶⁰ **BOA, DH.ŞFR.** Dos. 4455, Göm. 334072. 1. Dâire-i Sadaret Umur-u Mühimme Kalemî tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 2711 No.'lu ve 1 Şubat ([1]332 (14 Şubat 1917) tarihli tezkire.

²⁶¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, idam cezalarının hidemat-ı şâkkaya çevrildiğine dair çok sayıda belge mevcuttur.

fırar süresince işledikleri diğer taksiratları baki kalmak üzere, fırar suçu işleyenlere bir af daha getirildi. Aftan faydalanmak için fırarının bulunduğu mahalde kararnamenin ilan edildiği tarihten sonraki on gün içinde, buldukları yerlerdeki askerî ve mahalli idarelere veya yurt dışı temsilciliklerine teslim olması gerekliydi.²⁶²

²⁶² **BOA. DH.ŞFR.** Dos. 89, Göm. 129. 1. Adliye Nezareti'nden vilayetlere ve mutasarrıflıklara telgrafı çekilecek olan karar metni.

SONUÇ

Osmanlı idarecilerinin ilgili coğrafyalarda hüküm süren mevsim şartlarının askerler üzerinde yaratacağı etkiyi göz ardı ettiği ve aynı zamanda gerektiği gibi hesaba katmadığı ileri sürülebilir. Günümüzde dahi kayıp rakamlarının tartışmalı olduğu Sarıkamış Seferinde Türk askerlerinin gerektiği gibi giydirilemediği açıktır. Daha öncede bahsedildiği gibi Rusların Sarıkamış şehitlerini defnettikleri esnada kaydettikleri kamera görüntüleri, Türk askerlerinin çoğunun tek tip ve renkte askerî kışlık kaput, içlik gibi kıyafetler giymiş olduklarını belgelemektedir. Bu hususta tartışmalı olan durum ise bu giysilerin askerleri soğuk hava şartlarına karşı yeterince koruyup korumadığıdır.

Güneyde açılan cephelerde ise en çok şikâyet edilen yaz mevsiminde görülen sıcaklıklardır. Bölgedeki ordu dikimhanelerinin üretimlerine ilaveten Osmanlı Başkomutanlığı her fırsatta İstanbul'dan yazlık elbise gönderilmesine gayret göstermiş ancak hiçbir zaman ihtiyacı karşılamaya kâfi gelmediği anlaşılmaktadır. Sonuçta Türk askerleri siper hayatı boyunca, mevsim şartlarına meydan okumuş; çoğu zaman kışın yazlık, yazında kışlık elbise giymek zorunda kalmıştır. Coğrafyasına göre yağmur yağışlı olan kış ya da bahar aylarında ise her hangi bir özel hazırlık yapılmamış olup asker doğayla baş başa bırakılmıştır.

Yukarıda bahsedildiği üzere demir yolu hatta kara yolu yetersizliği askerlerin cephedeki birliklerine ulaşmaya kadar çoğu zaman yürümesini gerektirmişti. Kafkas, Çanakkale ve İran Cephelerinde dağlık tepelik; güneyde Irak, Suriye-Filistin Cephelerinde ise kumluk arazideki fiziki şartların zorluklarına karşı büyük bir azimle göğüs germiştir.

Bir bakımdan muharebe alanlarına sürülen ilklerin damgasını vurduğu bu savaşta Osmanlı Devleti açısından günümüzde dahi tartışmalı olan mevzu Çanakkale Cephesi'nde Müttefikler tarafından zehirli gaz kullanılıp kullanılmadığıdır. Bu mevzu daha detaylı bir çalışma konusu olmakla birlikte yukarıda verilen örnekler bazında bir değerlendirilme yapıldığında konuya iki farklı açıdan bakmak gerekir. Birincisi II. Lahey Barış Konferansı'nda doğrudan zehir ve zehirli silahların kullanımının yasaklanmasına rağmen İngilizler, bu tarz zehirli gaz kullanmışlardır.

İkincisi ise dolaylı kullanım, savaşta boğucu ve toksik madde yayan mermilerin kullanılması açıkça yasaklanmıştır. Oysa teknolojiyi ileri seviyede kullanan İngilizler, 1840'lardan itibaren topların mermi kovanlarına patlayıcılığı artırmak üzere Lyddite gazı doldurmaktaydılar. Bu demek oluyor ki her iki şekilde de İngilizler, hem doğrudan hem dolaylı yoldan zehirli gaz kullanmışlardır.

Daha sonra 14 Nisan 1917'de başlayan İkinci Gazze Muharebeleri sırasında İngilizlerin Osmanlı birliklerine karşı klor gazı taşımakta olan yaklaşık 2.500 adet topçu mermisi attığı görülmektedir.

Yaşamsal ihtiyaç olan suyun temini hemen her cephede sorun olmakla birlikte Suriye-Filistin Cephesi'nde diğerleriyle kıyaslanamayacak boyutlara ulaşmıştır. Kafkas Cephesi'nin açıldığı dağlık bölgede nehirlerin varlığı ve köy çeşmelerinden faydalanılması düşünülmüş olmalı ki söz konusu cephede su teminine yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu cephede su sıkıntısı; birliklerin hareketli olduğu, geri çekilmelerin yaşandığı zamanlarda ve kayıpların ardından takviye amacıyla cepheye yeni gönderilen birliklerin su kaynaklarının yerlerini bilmemeleri vb. nedenlerden dolayı yaşandığı anlaşılmaktadır. Irak Cephesi'nde Türk birlikleri genellikle Dicle Nehri'nin her iki kıyısında konuşlanmıştı. Söz konusu cephede su ihtiyacı Dicle Nehri'nden karşılanmaktaydı. Yağışlı mevsimde yağmur nehrin suyunu artırdığı için su içilebilir nitelikteydi. Ancak kurak mevsimlerde nehrin suyunun azalmasına bir de nehrin kıyısında ikamet eden ahalinin atıklarını bırakması da eklenince kirlilikten su içilmez hale gelmekteydi. Birinci Kanal Seferi'ne katılan askerlere günlük sadece bir matara su verilmişti. Daha sonra Cemal Paşa, bölgede çeşitli çalışmalar yaptırmıştı. Ancak buradaki birçok kuyunun suyu içilecek nitelikte değildi. Her iki cephe bölgesinde yeni açılan çoğu kuyuların suyu acı idi. Yine bu cephelerdeki su kuyuları ve depoları İngiliz topçuları tarafından bombardımana tutulduğu için kuyular siperlere uzak yerlerdeydi ve sadece geceleri su alınabilmekteydi. Böylece kuyulardan faydalanma imkânlarını kısıtlamış, söz konusu cephelerde su temininde yaşanan sorun savaş boyunca önemini korumuştur.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı sonrasında uğradığı insani ve maddi kayıpların yaralarını saramadan Birinci Dünya Savaşı'na girmek zorunda kalmıştı. Sadece Balkan Savaşı sırasında esir düşen Türk askerlerini yurda getirecek gemilerin

ücretlerinin dahi İstanbul'da toplanan yardım paraları ile yapıldığı, Düyun-ı Umumiye'ye bütçesinin yaklaşık % 41'ini ödemekte ve yine savaşın etkisiyle bütçe gelirlerinin düşmesinin kaçınılmaz olduğu dikkate alındığında en başta ekonomik olmak üzere her alanda savaşa ne kadar hazırlıksız girildiği ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde cephelerin açıldığında da yeterince hazırlık yapılamadığı anlaşılmaktadır. Gerekli kararlar hemen alınıp uygulamaya konulmasına rağmen gerçekleşmesi ve siperlerdeki askerlerin faydasına sunulmasına kadar epey zaman almaktaydı.

Kafkas Cephesi'ndeki askerî birliklerin iaşe vs. ihtiyaçlarının ancak dörtte biri geriden getirilebiliyordu. Yani kalan dörtte üçlük kısım ordu mıntıkasında bulunan halktan temin edilme zorunluluğu vardı. Osmanlı kâğıt parasını almak istemeyen halk mahsulünü kuyuluyor, bedelini nakit almaz ya da istemez ise satmıyordu. Bu cephede 1917 yılının Mart ayı başlarına kadar geri, Tirebolu-Kelkit-Erzincan Kiğı-Bitlis hattının batısına değin, çekilmek zorunda kalınmıştı ki bu duruma sadece arazi açısından bakmamak gerekir. Üretim açısından bakıldığında ekilecek ya da dikilecek muazzam bir tarım alanı kaybedilmişti. Söz konusu hattın batısında kalan arazide üretim yapılmış ama tohumluk temininde ve tarım işgücünü oluşturan erkeklerin askere alınması, çiftçinin kas gücünden faydalandığı hayvanlarına el konulması vb. nedenlerden dolayı üretim hiçbir zaman istenilen seviyeye getirilememiştir. Ayrıca geri çekilen arazide halkın daha önceden göçmüş olması bu cephede savaş boyunca iaşe sıkıntısı çekilmesinde etkili olmuştu. Söz konusu cephede nakliye sorunu yaşanması birliklerin buldukları mıntikalarda yetişen ürünlerin çeşitliliği ile sınırlı kalmasına yol açmış. Kıyı kesimlerinde konuşlu birlikler daha çeşitli yiyecek maddelerine, et, bulgur ve buğdaydan başka fındık, fasulye, mısır ve balığa ulaşabilirken iç kesimlerdekiler genellikle et, bulgur ve buğday ile yetinmek zorunda kalmışlardır. Yaz aylarında ekin hasatlarının yapılmasıyla birlikte Siperlerdeki Türk askerlerinin de ekmeği bollaşmaya başlayınca fazla gelen ekmekler ve buğday binek

hayvanlarına yedirilmiştir.²⁶³ Aralık aylarında doğadan doğal takviye yiyecekleri bitince askerler artık sadece ordudan gelecek olan iaşeye muhtaç kalınarak yeniden ekmek ve yemek sıkıntısı çekilmeye başlanırdı. Bu arada askerler kuru ekmeğe talim ederlerdi. Ekstra tayın verilirken ayırım gözetilmezken diğer taraftan savaştan önceki statüye savaş sırasında uyulmaya çalışılıyor, erlere karavana yemeği verilirken subaylara yemek ödeneği olduğu için ya para veriliyor ya da tabldottan faydalandırılıyordu. Bunca olumsuzluğa rağmen Osmanlı Devlet idarecilerinin her imkânını askerlerinin yararına sunmaya gayret göstermiştir.

İaşe ile nakliyata dair yolsuzluk ve suiistimal iddialarına gelince iddialar ne kadar gerçektir? Gerçekse iaşe sorununda payı neydi? İaşe Nezareti Nazırı Kara Kemal Bey'in 1916'da toplanan İttihat ve Terakki Kongresi'nde aklamaları, başarılı bulunup kutlanması, Vehip Paşa'nın Almanların tarafından istenmeyen adam olarak ilan edilmesi ardından 6 Temmuz 1918'de İstanbul'da Karargâh-ı Umumi emrine alındıktan sonra 9 Temmuz 1918'de "*Murassa Kılıçlı Osmanlı Nişanı*" ile mükâfatlandırılması iddialarla çelişmektedir. İddiaların açıklığa kavuşması için konunun daha detaylı çalışılmasına gerek vardır.

Irak Cephesi'nde daha Kutü'l-Amâre kuşatması sırasında iaşe sıkıntısı yaşandığı ilgili kaynaklardan anlaşılmaktadır. O zamanlar siperlerdeki askerlere sık sık ebegümece eklenen lapa yemeği verilmek suretiyle doyurulmuş, askerler aç bırakılmamıştır. 1915 ve sonrasında hem Suriye-Filistin Cephesi'nde hem de Irak Cephesi'nde iaşe sıkıntısı yaşanmasında hiç kuşkusuz çekirge istilasını ve Arap halkın malına karşılık Osmanlı kâğıt parasını kabul etmeyip altın istemesi büyük rol oynamıştı. İaşe bölgesinden ihtiyacın karşılanamaması İstanbul'dan gönderilmesini gerektirmişti. Tabii ki o günün şartlarına göre İstanbul'dan malzemelerin gönderilmesi demek aylarca gecikme yaşanacağı anlamına gelmekteydi. İstanbul'a diğer cephelere nispeten daha yakın olması dolayısıyla hem karadan hem deniz

²⁶³ **İdâri Faaliyetler ve Lojistik**, s. 359; Serezli Mehmed Ragıb, **a.g.e.**, s.75

yoluyla ulaşım sağlandığı ve zamanında yeterince stok yapıldığı için Çanakkale Cephesi'nde görevli 5. Ordu hiçbir zaman iaşe sıkıntısı yaşamamıştır.

Orduların menzil müfettişlikleri ve onların uzakta ya da yetersiz kaldıklarında direkt olarak her ordu imkânları doğrultusunda, iaşe bölgesinden temin ettiği iaşe malzemelerini depolatar ve etleri kavurma yaptırırdı. Soğutma sistemine sahip uygun şartlarda depolanmayan malzemeler kısa sürede bozulur kullanılamaz hale gelirdi. Depolarda iaşe bulunsa dahi yolların ve nakliye vasıtalarının yetersizliği malzemelerin siperlere kadar zamanında ve yeterince ulaştırılmasına mani olurdu. Savaşın ilk yıllarında Çanakkale Cephesi istisna olmak üzere diğer cephelerde yaşanan iaşe sıkıntısının en önemli sebebi, yokluktan ziyade, ulaşımın yetersizliğidir. Osmanlı Devleti, lojistik sisteme, başka bir deyişle menzil teşkilatına gerekli önemi vermiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale hariç diğer Türk cephelerinin hepsinde idari faaliyetler ve lojistik desteği sağlayacak olan menzil teşkilatı yeni kurulmaya başlandığı, imkânlarının kısıtlı olması, ilerleyen zaman içinde ulaştırma araçları ve hayvanlarının da azalması vb. durumların etkisiyle savaş boyunca ihtiyaca yeterince cevap vermekten uzak kalmıştır.

Ekmek yapımına özen gösterilmiş olmakla birlikte Sarıkamış ve Kanal Seferlerinde askerin ekmeği sadece kuru peksimet verilebilmişti. Diğer cephelere oranla siperlere daha yerleşik vaziyetteki Çanakkale Cephesi'nde ise askerlere çoğunlukla ekmeğin verildiği anlaşılmaktadır. 1916 ve sonrasında Kafkas, Irak ve Suriye-Filistin Cephesi'nde mevzi tutulup siperlere yerleşildiği zamanlarda da ekmeğin verildiği anlaşılmaktadır. Savaşın son iki senesinde durum gittikçe daha da vahimleşmiş ekmeğin değil peksimet adı anılmaz olmuş. Bunların yerini çeşitli tahıllar kullanılarak yapılan lapalar almıştır. En alt kademe ile üst kademelerdeki askerlerin anılarından genel bir değerlendirme yapıldığında askerî idarecilerin ekmeğin teminine ve askerlere yedirilmesine gayret gösterdikleri açık olmakla birlikte askerlerin ekmeğin ihtiyacı hiçbir zaman tam olarak karşılanamamıştır.

İlk açılan Kafkas ve Irak cephelerinin ardından Sarıkamış ve Kanal seferlerinde başlarda birliklerin bünyesindeki seyyar hastahaneler vasıtasıyla hizmet verilmeye çalışılmıştı. Sarıkamış ve Birinci Kanal seferi sırasında sağlık hizmetleri adeta yok mesabesinde gerçekleşmiş, hasta ve yaralılara gerekli tedavi hizmeti verilemediği

için büyük kayıpların yaşanması üzerine idari düzenlemeler yapılarak mevcut hastahanelere ilaveten yeni hastahaneler açılarak öncekine oranla biraz olsun iyileşme sağlanabilmiştir. Bununla birlikte sık sık aşuların yapılması ve temizliğe ehemmiyet verilmesi siperlerdeki askerlerin sağlığı hususunda gereken önemin verilmesine rağmen yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Ancak tıbbi malzeme, doktor, hasta nakil araç gereçleri vb. yetersizliğinden Osmanlı ordularında sağlık hizmetleri, savaş boyunca hiçbir zaman yeterli düzeylerde gerçekleştirilememiştir. Dolayısıyla hastalık ve yaralanmalar sebebiyle büyük kayıplar yaşanmıştır.

Osmanlı Genelkurmayı tarafından siperdeki Türk erlerinin uyuyacağı sanki hiç ön görülmemiş gibidir. Sarıkamış Harekâtına katılanların bir köy evi bulamadıkları zamanlarda, donmayıp hayatta kalanlar, genellikle yataksız yorgansız bir vaziyette sadece kaputları ya da beyliklerine sarınarak açıkta uyumuşlardı. Birinci Kanal seferi sırasında da benzer durum yaşanmış; yatak, yorgan, cibinlik vb. bir şey verilmemişti. Askerler kumları biraz düzelterek giysileriyle yatmaktaydılar. Kafkas, Irak, Çanakkale ve Suriye- Filistin cephelerinde siperlere yerleşilip biraz olsun düzen sağlandıktan sonra komutanlar tarafından askerlerin uyutulmasına özen gösterdikleri anlaşılmaktadır. Muharebelerin yoğun bir şekilde gerçekleştiği sıralarda uyku söz konusu bile olmazken bir taarruza kalkışılmadan önce dinç olmaları için askerler mümkün mertebe uyutulmaya çalışılmaktaydı. Diğer zamanlarda ise yapılan angarya işler olmasına rağmen askerlerin biraz daha fazla uyuma fırsatları olmakla birlikte Türk Askerinin uykuya hasret bir savaş dönemi geçirdiğini söylemek mümkündür.

Siperdeki Türk Askerinin tuvalet ihtiyacı, günümüzde ilkel diye nitelendirilebilecek olsa da söz konusu dönemde yaygın bir şekilde görülen basit yöntemlerle giderildiği anlaşılmaktadır. Tuvalet ve temizlik (banyo yapmak, çamaşır yıkamak vb.) ihtiyaçlarının giderilmesine öncelikle sağlık açısından dikkate alınarak önem verilmiştir. Bu konularla ilgili talimatları çıkarmak, her fırsatta temizlik içerikli konuşmalar yapmak ve komutanlar ya da orduların doktorları tarafından direkt yapılan sağlık kontrolleri bu hususta alınan sıkı önlemlerin göstergeleridir. İlk senelerde görülen ve cephelerde büyük kayıplarla sonuçlanan salgın hastalıkların son senelerde önünün alınmasında hiç kuşkusuz sağlık hizmetleri kadar temizliğe önem verilmesinin de etkisi olmuştur.

Osmanlı Devleti, askerî imalathanelere ilaveten, yurt içindeki imalatçılardan, bunun da yeterli olmadığı zamanlarda ithalat yapmak suretiyle ordusunun giyim ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Ancak 1914 yılında seferberliğin ilanından itibaren yapılan bütün bu çalışmalara rağmen askerlerin üniforma ihtiyacı hiçbir zaman ve hiçbir cephede tam olarak karşılanamamıştır. Kafkas Cephesi'nde olduğu gibi Çanakkale Cephesi'nde ve Irak Cephesi'nde de askerler arasında uygun kıyafet giyilemediği için donma vakaları görülmüştür. Yurt dışından üniforma ve kumaş ithal edilmesi, ordu fabrikalarında bölgeden temin edilen kumaşların bir an evvel ihtiyacı karşılamak amacıyla boyasız dikilmesi, bulunulan coğrafyanın toprak rengine uygun ve düşmandan ele geçirilen kıyafetlerin giyilmesi sonucunda Türk askerlerinin oldukça çeşitli renklerde kıyafet giymiş olması durumunu ortaya çıkartmıştır. Gayet kullanışlı tasarlanan askerî üniformalarda görünürde birlik sağlanması amacıyla özel terzilere modeller ve ölçüler verilmiş aynı zamanda askere ilk yazılacakların mümkün merteye uygun kıyafetle gelmeleri istenmişti. Terzilerde dikilenlerde fark yoktu ancak cephelerde yerel giysileriyle gelen askerlerin varlığı savaş boyunca görülmüş olduğundan hiçbir zaman Osmanlı Ordularında kıyafet bütünlüğü sağlanamamıştır. Şehitlerin üzerlerindeki kıyafetleriyle defnedilmeleri bir taraftan kefen sorununu ortadan kaldırmış ama diğer taraftan askerî kıyafet temini sorununun artmasına katkıda bulunmuştur.

Askere ilk yazılacaklar, ordu tarafından ayakkabı verilinceye kadar kendi ayakkabılarını giymek zorunda kalmışlardı. Temin edildikçe ayakkabı namına ne bulunursa dağıtılmaktaydı. Bu durum askerlerin, çarıktan deri çizmeye kadar oldukça çeşitli, ayakkabı giymiş olmalarına sebep olmuştur. Savaşın son yıllarına doğru durum iyice vahimleşmiş ve çoğu asker cephelerde yalın ayak dolaşmak zorunda kalmıştır. Elbisede olduğu gibi, ordu atölyelerinde üretildiği, yurt dışından ithal edildiği ve yerli tüccarlardan satın alındığı halde, Türk askerinin ayakkabı ihtiyacı savaş boyunca tam olarak karşılanamamıştır.

Osmanlı Genelkurmayı askerlerin iletişim, haberleşme ve onların kültürel faaliyetlerde bulunmalarına büyük önem vermiş, mümkün merteye savaş boyunca bu doğrultuda verdiği hizmetleri artırmaya çalışmıştır.

Askerlerin savaşa karşı motivasyonunu güçlü tutmak amacıyla Bayram kutlamaları ve dini vazifelerin yerine getirilmesinde askerlere kolaylık gösterilmiştir. Topluca gömülmelerin ve şehit naaşlarının aylarca açıkta kalması gibi vahim durumlar yaşanmıştır. Yine defin işlerinde de topluca gömülmeler ve günümüzde dahi toplu şehit kemiklerine rastlanmasına rağmen en şanslılarının Çanakkale şehitlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Şehit mezarları, geri çekilmelerin yaşandığı Kafkas Cephesi'nin bulunduğu dağlık arazide tespitten uzak kalmıştır. Güneydeki cephelerde ise yine geri çekilmelerin yaşanması dolayısıyla şehitlerin naaşları kumluk arazide öylece, ne bir mezar taşı ne bir iz olmaksızın öylece bırakılmak zorunda kalınmıştır. Sonuçta, defin işleri ne yazık ki mübarek şehitlerimizin şanına yakışır bir şekilde yerine getirilememiştir.

Türk askerlerinin çetin muharebe anlarında bile yüksek ahlaki yapısıyla hasımlarının takdirine şayan olarak tarihteki yerini almıştır. Türk askerleri, siper hayatının zor şartlarına karşı mükemmel denebilecek kadar fiziksel mukavemet gösterdiği görülmektedir. Savaştan önce çoğunun çiftçi olması zaten günlük hayatlarında alışık oldukları meşakkatler ve zorluklar yaşadıklarından siper hayatından ilk başlarda onların çoğunu fazla etkilemediğini söylemek mümkündür. Her insanın bedensel ve ruhsal yapısı ile zorluklara karşı direnme gücünün birbirinden farklı olması doğaldır. İlerleyen zaman içerisinde yetersiz cephane, ulaşım aracı, yiyecek, içecek ve giyecek sıkıntısı çekerek, müthiş yorgun bedenleriyle, aşırı sıcağa ya da soğuğa karşı sonuna kadar dayanılması tabiidir ki onların arasında bazılarının ruhsal durumunu etkilemiştir. Söz konusu durum genele atfedilemeyeceği gibi, Türk askerlerinin Mondros Mütarekesi imzalanıncaya kadar yani son ana kadar siperlerini tutmaları bunun göstergesidir.

Osmanlı Devleti yöneticilerinin, dışa yönelik, hasımlarına karşı yürüttüğü propaganda faaliyetleri; yeterince ekonomik, ilmi ve teknolojik imkânlar sağlanamadığından etkili olmamıştır. İçe yönelik propaganda faaliyetleri Arap halkı üzerinde tesirli olmamış sadece Türk halkı üzerinde etkili olmuştur. Bunun ilk göstergesi seferberliğin ilanından hemen sonra askere gönüllü yazılanların çokluğu, daha sonra ise dört sene boyunca cephelerde asker mevcudu bulundurmasıdır.

Savaş, göç, coğrafi şartların olumsuz etkileri, salgın hastalıklar ve başta gıda olmak üzere her şeyde çekilen yokluğun zayıf vücutlu ve asabi bir ruhsal yapıya sahip askerler üzerinde baskı yapması onları firara sevk etmiştir. Bir devletin savaşta kalma ve devamlığını sürdürebilmesi için diğer faktörlerin yanında hiç kuşkusuz insan gücü en önemli etmenlerdendir. Muharebe alanlarında orduların mevcutlarını en yüksek seviyede tutmayı engelleyen firar olayları, Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Savaşı boyunca önemini koruyan başlıca sorunlardan biri olmuştur. Firarilerin hastahaneye gittiği bir kısmının daha serbest ve rahat olan bir birliğe katılmış olmaları ihtimaliyle beraber, Osmanlı ordusunda, Devletin Ermeni ve Arap tebaasının ayaklanmalara katılmak için firar edenler de dikkate alındığında Türk askerleri arasında firar vakalarının daha az olduğu anlaşılmaktadır. Sonuçta yukarıda değinilen birçok nedenin ortaya çıkardığı firar olaylarına, alınan onca önleme rağmen çözüm bulunamamıştır.

Askerî mevcudun varlığı kadar cephelerin üretimle desteklenmesi de muvaffakiyet için şarttı. Öncesinde olduğu gibi savaş boyunca da artan ihtiyaç doğrultusunda silah teknolojisinin sürekli gelişimini hızla sürdürmesi sonucunda uçaklar, tanklar, denizaltı ve kimyasal silahlar hızla cephelere sürülmekteydi. İngiltere, savaş gemileri üretimi ve sahipliği açısından dünya lideriydi. Müttefik devletler içerisinde önemli bir yeri olan İngiliz Donanması, borç ya da hibe yoluyla özel teşebbüsler tarafından desteklenmekteydi. Muazzam miktarlarda ve süratli bir üretim gerçekleştiriliyordu. Öyle ki, iki ayda bir savaş gemisi, iki haftada ise bir denizaltının üretimi tamamlanarak denize indirilebilmekteydi. Daha savaşın başlarında mevcutlara ilaveten, sadece iki özel şirket tarafından, 136 savaş gemisi ile 46 denizaltı İngiliz Donanması emrine verilmişti. Oysa Osmanlı devletinin ne teknolojisi ne de üretim gücü düşmanları gibi muharebe cephelerini gerektiği kadar destekleyecek boyutta idi. Sonuç olarak dönemin en büyük ve modern silahlarıyla donatılmış askerî güçlerine karşı yüreği iman ve vatan sevgisiyle dolu Türk askerleri çekildiği siperlerinde son raddeye kadar moralini ve maneviyatını diri tutarak bir ölüm kalım mücadelesi vermiş ve dimdik ayakta durmayı başarmış, yenilmiş ama yıkılmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. ARŞİV VESİKALARI

1.1.BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Babıali Evrak Odası Evrakı

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Evrakı

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube Evrakı

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Evrakı

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Yedinci Şube Evrakı

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı

İrâde-i Meclis-i Mahsus Evrakı

Meclis-i Vükelâ Evrakı

(Belge numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

1.2. GENELKURMAY ASKERÎ TARİH VE STRATEJİK ETÜT (ATASE) BAŞKANLIĞI ARŞİVİ

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu I (BDHK)

(Belge numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

2- NİZAMNÂMELER VE TALİMÂTNÂMELER

2.1. Matbular

Piyadeye Mahsus Hıdemât-ı Dâhiliye Nizâmnâmesi, İkinci Kısım, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1332.

Ordu-yu Hümayun Sabit Sahra Postaları Hakkında Muaddel Talimat, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1334.

Vakt-i Seferde Hidemat-ı Sıhhiye Hakkında Talimât, (Proje Halinde), Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1327.

İhtiyat Zâbit Namzetlerine Mahsûs Talimâtnâme, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1332.

2.2. Matbu Olmayanlar

Alay ve Tabur İmamlarını Vezaif-i Tedrisiyeleri Hakkında Nizâmnâme, 18 Mart 1330 (BOA A.DVN. MKL. Dos. 58-42, Göm.2).

Sâiler Hakkındaki Talimatnâme, Temmuz 1331 (BOA, BEO. Dos. 4366, Göm. 327400-2-1).

Elbise-i Askeriye Nizâmnâmesi, 21 Temmuz 1331 (BOA, İ. MMS. Dos.198, Göm.26-6-2. 1909 tarihli Nizâmnâmeye Ek nizâmnâmedir.).

Çekirgelerin Yumurta Bıraktıkları Mahallerin Tayin ve İraesine Dair Nizâmnâme, 30 Haziran 1332, (BOA, DH. İUM. Dos. 56, Göm. 39-5-1. Suret).

3. YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi;	Ed: Muzaffer Albayrak, Resul Köse, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2016.
Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri 1.; Tetik, Ahmet-Serdar Demirtaş-Sema Demirtaş;	Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2005. Çanakkale Muharebeleri'nin Esirleri: İfadeler ve Mektupar , C. 2, Genelkurmay, Ankara 2009.

4. GÜNLÜK VE HATIRATLAR

Abdullah Fevzi Efendi;	Çanakkale Cephesinde Bir Müderris , Yay. Haz. Ali Osman Koçkuzu, İz yay., İstanbul 2011.
Alpat, Levent;	Bir Osmanlı Askerinin Anıları-Balkan Savaşı'ndan Kurtuluş'a , Yay. Haz: Mehmetefendioğlu-Ahmet Ozan Arslan, Şenocak Yay., İzmir 2010.
Altay, Fahrettin;	10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922 , Yay. Haz: Oğuzhan Dalkıran, Eylem Yay., Ankara 2008.
Apak, Rahmi;	Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları , Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.
Arıkan, İbrahim;	Harp Hatıralarım: Bir Mehmetciğin Çanakkale-Galiçya-Filistin Cephesi Anıları , Yay. Haz: Selman Soydemir-Abdullah Satun, Timaş Yay., Bs. 2, İstanbul 2007.
Atacanlı, Sermet;	Arıburnu'nun İlk Müdafası , Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
Atacanlı, Sermet;	Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları ,

- Ataksor, Halis; Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
Çanakkale Raporu: Binbaşı Halis Beyin Savaş Notları, Haz: S. Serdar Halis Ataksor, Timaş Yay., Bs. 3, İstanbul 2008.
- Ataman, Halil; **Harp ve Esaret: Doğu Cephesi'nden Sibirya'ya**, Haz: Ferhat Ecer, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.
- Atatürk, Mustafa Kemal; **Anafartalar Hatıraları**, Yay. Haz: Uluğ İğdemir, Cumhuriyet Gazetesi- Yenigün Haber Ajansı Yay., İstanbul, 1998.
- Atay, Falih Rıfkı; **Zeytindağı**, Remzi Kitapevi Yay., Ülkübasımevi, İstanbul 1943.
- Aykota, Ali Vehbi; **Tarihçe-i Harp: Üçüncü Alay**, Yay. Haz: Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011.
- Bartlett, Ellis Ashmead; **Çanakkale Gerçeği**, Çev. Yüzbaşı Rahmi, Yeditepe Yay., Bs. 6, İstanbul 2007.
- Baykoç, Hulusi; **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5 nci Seferî Kuvvetler (52 nci Tümen)**, Yay. Haz: Zekeriya Türkmen-Özlem Demireğen, Genelkurmay Yay., Ankara 2006.
- Bayrı, Mehmet Halit; **Cephe Arkadaşı: Çanakkale Cephesinde Bir İstanbullu**, Yay. Haz: Lokman Erdemir, Timaş Yay., İstanbul 2015
- Baytın, Arif; **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1946.
- Baytın, Arif; **Sessiz Ölüm: Sarıkamış Günlüğü**, Yay. Haz: İsmail Dervişoğlu, Yeditepe Yay., Bs. 2, İstanbul 2007.
- Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**; Haz: Bahtiyar İstekli, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- Bueness, Peter; **Cesarettepe**, Çev: Cem Demirkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay, İstanbul 2015.
- Cebeciyan, Avedis; **Bir Ermeni Subayın Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1918**, Çeviriyazı: Takuhi Tomasyan, Ed: Rober Koptaş, Aras Yay., İstanbul 2015.
- Cebesoy, Ali Fuat; **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yay. İstanbul 2010.
- Cemal Paşa; **Hatırât (1913-1922)**, Haz: Ahmet Zeki İzgöer,

- Nehir Yay., İstanbul 2006.
- Cephe ve Esaret Hatıraları;** Derleyen ve şerh eden: Yusuf Gedikli, Paraf Yay., İstanbul 2012.
- Cephede Bir Muallim: Şehit Ethem;** Haz: Mustafa Canbey, Yarımada Yay., İstanbul 2008.
- Chambers, Stephen; **Anafartalar: Ağustos Taarruzu,** Çev: İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Chambers, Stephen; **Çanakkale Zığındere,** Çev: İsmail Hakkı Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Conk, Cemil; **Çanakkale Hatıraları ve Conkbayırı Savaşları,** Çanakkale Hatıraları, C. 2, Arma Yay., İstanbul 2002.
- Çalışlar, İzzeddin; **On Yıllık Savaş: Org. İzzettin Çalışlar'ın Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya Ve İstiklal Savaşları,** Haz: İzzeddin Çalışlar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.
- Çanakkale Savaşanlar Anlatıyor;** Yay. Haz: Nurer Uğurlu Başkanlığında bir kurul, Ed: Ö. Andaç Uğurlu, Örgün Yay. Bs. 2, İstanbul 2006.
- Çanakkale Cephesi'nde Bir Topçu Subayının Günlüğü;** Haz: Lokman Erdemir- İsmail Güneş, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yay., Çanakkale 2014.
- Çetinkaya, Ali; **Askerlik Hayatım:1914-1918,** Yay. Haz: Oktay Şimşek-Zeki Dilek, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.
- Çöl, Emin; **Çanakkale-Sina Savaşları: Bir Erin Anıları,** Haz: Celal Kazdağlı, Nöbetçi Yay., Bs. 2, İstanbul 2009.
- Diriker, Ahmet Nuri; **Cephelerde Bir Ömür,** Haz: Ahmet Diriker, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.
- Durukan, Eyüp; **Çanakkale'den Mondros'a (1915-1918),** Haz: Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Ege, Abidin; **Harp Günlükleri: Çanakkale, Irak ve İran Cephelerinden,** Yay. Haz: Celali Yılmaz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.
- Erbuğ, Merih Baran; **Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı,** Vadi Yay., Ankara 2007.

- Erden, Ali Fuad; **Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları**, Yay. Haz: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003.
- Erden, Ali Fuad; **Paris'ten Tih Sahrasına**, Ulus Basımevi, 2. Bs., Ankara 1949.
- Esat Paşa; **Çanakkale Savaşı Hatıraları**, Haz: İhsan Ilgar-Nurer Uğurlu, Örgün Yay., 2. Bs., İstanbul 2004.
- Eşref, Ruşen; **Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülakat**, Çanakkale Hatıraları, C. 3, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., İstanbul 2003.
- Eti, Ali Rıza; **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, Haz: Gönül Eti, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- Ewing, William; **Gelibolu'dan Bağdat'a: Bir İngiliz Ordu Rahibinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşı**, Çev. H. Büşra Yavuz, İz Yay., İstanbul 2012.
- Fertan, Hasan Remzi; **Harp Hatıraları: Çanakkale, Kafkas, Filistin Cepheleeri ve İstiklal Harbi**, Bağcılar Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2016.
- Gençoğlu, Hüseyin Avni; **Çanakkale'den Doğu Cephesine**, Haz: Mehmet Çanlı, Murat Kitapevi Yay., Ankara 2007.
- Genişol, Hüseyin Fehmi; **Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na**, Yay. Haz: Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.
- Gerdner, Nikolas; **Kut'ül Amâre**, Çev: Mehtap Gün, Etkileşim Yay., İstanbul 2016.
- Görgülü, İsmet; **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, TTK Yay., Ankara 1993.
- Güçüyener, Şükrü Fuad; **Dün ve Bugün Bir Kahramanın Hayatı**, Muallim Şükrü Fuad Güçüyener Yay., İstanbul 1950.
- Güralp, Şerif; **Çanakkale Cephesi'nden Filistin'e**, Güncel Yayıncılık Ltd. Şti. Yay., 2. Bs., İstanbul 2003.
- Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, İhtiyat Zabiti Mehmet; **Hicaz Çöllerinde Bir Avuç Türk'ün Kahramanlığı: Kafkas, Hicaz Cepheleeri ve Esaret Anıları**, Yay. Haz: Salih Özkan, Kömen Yay., Konya 2012.
- İlden, Köprülü Şerif; **Sarıkamış**, Haz: Sami Önal, Türkiye İş Bankası

- İnceoğlu, Necati; Kültür Yay., 2. Bs., İstanbul 2014.
- İncesu, Sermet; **Siper Mektupları**, Remzi Kitapevi Yay., İstanbul 2001.
- James, Robert Rhodes; **Birinci Dünya Savaşında Çanakkale-Arıburnu Hatıralarım**, Esen Matbaası, Çanakkale 1964.
- Kannengiesser, Hans; **Gelibolu Harekâtı**, Çev: Halk V. Saltıkgil, Belge Yay., İstanbul Matbaası, İstanbul 1965.
- Kaybolan Yıllar;** **Çanakkale’de Türklerle Beraber**, Çev: Mehmet Serez, Ed: Adem Koçal, Timaş Yay., İstanbul 2009.
- King, Jonathan; **Mülazım Ahmet Hilmi’nin Sarıkamış – Sibirya – Afganistan Hatıraları ve Hayatı**, Haz: Merih Baran Erbuğ, Vadi Yay., Ankara 2007.
- Kıyamet Koptuğunda;** **Gelibolu Günlükleri: Kendi Anlatımlarıyla Anzakların Gün Gün Hikâyesi**, Çev: Ali nsan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Kressenstein, F. F. Kress; **Hasan Cevdet Bey’in Çanakkale ve Doğu Cephesi Günlüğü**, Haz: Mutlu Karakaya, Yeditepe Yay., İstanbul 2015.
- Kuntman, Mehmet Ali; **Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk**, Çev: Tahir Balaban, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- Mahmut Sabri Bey (Binbaşı); **Tabur Tabibi Dervif Bey: Tbp. Binbaşı Mehmet Dervif Kuntman’ın Harp Hatıraları**, Paraf Yay., İstanbul 2011.
- Mehmet Emin Bey (Binbaşı); **“Seddülbahir Muharebesi ve 26. Alay. 3. Tabur Harekâtı”** Çanakkale Hatıraları, C. 3, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., İstanbul 2003.
- Mehmet Reşid Bey (Yarbay); **Ktulamâre: Hücum ve Muhasarası**, Yay. Haz: Sezai Dumlupınar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2016.
- Mustafa Kemal; **Ktulamâre: Savaş Günlükleri**; Haz: Bahtiyar İstekli, Sultanbeyli Belediye Başkanlığı, İstanbul 2016.
- Mustafa Kemal; **Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe**, Çanakkale Hatıraları, C. 1, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., İstanbul 2001.
- Mustafa Kemal; **Arıburnu Muharebeleri Raporu**, Yay. Haz: Uluğ İğdemir, TTK Yay., TTK Basımevi, Bs. 3,

- Ankara 1990.
- Mustafa Şefik Efendi; **Çanakkale, Kafkas, Gazze ve Sina Cephelerinde Yaşadıklarım**, Yay. Haz: Cahit Önder, Şehitkale Yayıncılık, İzmir 2013.
- Mühlman, Carl; **Çanakkale Savaşı: Bir Alman Subayının Notları**, Yay. Haz: Emine Eroğlu, Çev: Sedat Umran, Timaş Yay., Bs. 8, İstanbul 2006.
- Münim Mustafa; **Cepheden Cepheye (1914-1918)**, Çanakkale Hatıraları, C. 3, Arma Yay., Bs.3, İstanbul 2002.
- Naci Efendi (Yüzbaşı); **Balkan Savaşı'nda Edirne Kuşatması'na Ait Harp Ceridesi**, Çev: Hülya Toker, Alfa Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2012.
- Özgen, Mehmet Sinan; **Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları**, Yay. Haz: Avşar, Servet- Hasan Babacan-Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.
- Prigge, Eric R.; **Çanakkale Savaşı Günlüğü**, Çev. ve Yay. Haz: Bülent Erdemoğlu, Timaş Yay., İstanbul 2011.
- Pugsley, Christopher; **Çanakkale: Yeni Zelandalıların Öyküsü**, Çev: Ülke Evrim Uysal, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Refik, Ahmet; **Kafkas Yollarında**, Yay. Haz: Ahmet Tavan, Volga Yayıncılık, Kocaeli 2014.
- Sabis, Ali İhsan; **Harap Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, C. 3, Nehir Yay., İstanbul 1991.
- Sanders, Liman von; **Türkiye'de Beş Yıl**, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs.3, İstanbul 2014.
- Selahattin Âdil Paşa; **Çanakkale Hatıraları**, Yay. Haz: Enver Koray, Çanakkale Hatıraları, C. 1, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., İstanbul 2001.
- Serezli Mehmed Ragıb; **Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti:1917-1918**, Yay. Haz: Raif İvecen, Ahmet Efiloğlu, Timaş Yay., İstanbul 2011.
- Serhadoğlu, M. Rıza; **Savaşçı Doktorun İzinde: Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı**, Remzi Kitapevi Yay., Bs. 2, İstanbul 2005.
- Sorguç, İbrahim; **Bu Defa Niçin Harp Edeceğimi Biliyorum**, Yay. Haz: Figen Taşkın, Türkiye İş Bankası

- Sorgun, Taylan; Kültür Yay., İstanbul 2010.
Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş, Kamer Yay., İstanbul 1997.
- Sunata, İ. Hakkı; **Gelibolu'dan Kafkaslara**, Yay. Haz: Mürşit Balabanlılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2003.
- şensözen, Vasfi; **I. Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi Anıları**, Yay. Haz: Saro Dadyan, Okuyanus Yay., İstanbul 2013.
- Taşer, Mustafa Fevzi; **Cepheden Cepheye Esaretten Esarete: Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları**, Yay. Haz: Eftal şükrü Batmaz, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- Taşköprülü Mehmet Efendi; **Savaşın ve Esaretin Gnlg**, Yay. Haz: Mesut Uyar, Ahmet zcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Tokad, M. Fuad; **Kibrit Kutusundaki Sarıkamış: Sibirya Günlükleri (1915-1918)**, Yay. Haz: Jack Snowden, Timaş Yay., İstanbul 2011.
- Tonguç, Faik; **Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları**, Ed: Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs. 5, İstanbul 2015.
- Townshend, Charles V. F.; **Mezopotamya Seferim**, ev: Gürol Koca, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.
- Tuncunu, A. Mete; **Anzakların Kaleminden Mehmetçik**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Bs. 2, İstanbul 2012.
- Yengin, Sami; **Drama'dan Filistin'e Savaş Gnlg (1917-1918)**, Yay. Haz: Ahmet Tetik-Sema Demirtaş-Ayşe Seven, Genelkurmay Yay., Ankara 2007.

5. ARAşTIRMA ESERLER

- Ackerl, İsabella **Avrupalı Gözüyle 1683 Viyana Kuşatması**, ev: Sezai Yalçınkaya, Alp Yayınevi, Ankara 2007.
- Akad, M. Tanju; **ağdaş Toplumda Savaş**, Kastaş Yay., İstanbul 2009.
- Benazus, Hanri; **Beyaz lm**, Bizimkitaplar Yay., Bs. 5, İstanbul 2015.
- Crosby, Alfred W.; **Ateş Etmek**, ev: Aybek Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

- Çakmak, Fevzi; **Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?**, Yay. Haz: Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.
- Çulcu, Murat; **İkdâm Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi: 3 Kasım 1914- 3 Şubat 1916**, C. 1, Denizler Kitapevi, İstanbul 2004.
- Çulcu, Murat; **İkdâm Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi: 3 Kasım 1914- 3 Şubat 1916**, C. 2, Denizler Kitapevi, İstanbul 2004.
- Eraslan, Cezmi; **II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması**, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2014.
- Erickson, Edward J.; **Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu**, Çev: Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.
- Erickson, Edward J.; **Gelibolu Osmanlı Harekâtı**, Çev: Orhan Düz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Bs., İstanbul 2015.
- Erickson, Edward J.; **Size Ölmeyi Emrediyorum!**, Çev: M. Tanju Akad, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 3. Bs., İstanbul 2011.
- Genelkurmay Başkanlığı; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Çanakkale Cephesi Harekâtı**, C. 5, 3. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1980.
- Genelkurmay Başkanlığı; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı**, C. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Genelkurmay Başkanlığı; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı**, C. 2/2, 2. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Genelkurmay Başkanlığı; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina - Filistin Cephesi**, C. 4, 1.Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1979.
- Genelkurmay Başkanlığı; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C. 4, 2.Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1986.
- Genelkurmay Başkanlığı; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, C. 3, 6'ncı Kısım (1908-1920), 1. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1971.
- Hart, Basil Liddel; **Birinci Dünya Savaşı Tarihi**, Çev: Kerem Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.
- İhsan et-Tercüman; **Çekirge Yılı: Kudüs 1915-1916**, Çev: Ali Benli, Klasik Yay., İstanbul 2012.
- Setton, Kenneth Meyer; **Venice Austria, and the Turks in the Seventeenth Century**, The American Philosophical Society, Independence Square-

- Stoye, John; Philadelphia, Volume: 192,1991.
Viyana Kuşatması, Çev: Derin Türkömer, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., 4. Bs., İstanbul 2011.
- Larcher, Maurice; **La Guerra Turque Dans La Guerre Mondiale: Büyük Harb'de Türk Harbi**, C. 2, Osm. Çev: Kaymakam Mehmet Nihat, İstanbul Askerî Matbaası, İstanbul 1928.
- Marancı, Cavit; **Sarıkaş Harekâtı ve 91. Alay**, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 2009.
- Oglander, C. F. Aspinal; **Çanakkale: Gelibolu Askeri Harekâtı**, C. 1, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., Bs. 2, İstanbul 2005.
- Oglander, C. F. Aspinal; **Çanakkale: Gelibolu Askeri Harekâtı**, C. 2, Yay. Haz: Metin Martı, Arma Yay., Bs. 2, İstanbul 2005.
- Öymen, Şadan Maraş, - İ. Edip Emil Öymen; **Çanakkale Acı İlaç:18 Mart 1915-9 Ocak 1916**, Deva Holding, İstanbul 2005.
- Refik, Ahmet; **Muhteşem Süleyman'ın Viyana Kuşatması (H. 936/M. 1529)**, Yay. Haz: Ömer Kul, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.
- Sağlam, Tevfik; **Büyük Harp'te 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, Genelkurmay, Askerî Matbaa, İstanbul 1941.
- Sarısaman, Sadık; **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cepheleleri'nde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Genelkurmay Yay., Ankara 1999.
- Sayılır, Burhan; **Çanakkale Muharebeleri'nde 57. Piyade Alayı**, Bağcılar Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2015.
- Toker, Hülya-Aslan, Nurcan; **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, C. 3, Genelkurmay Yay., Ankara, 2009.
- Toprak, Zafer; **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
Ed: Gültekin Yıldız, Timaş Yay., İstanbul 2013.
- Osmanlı Askerî Tarihi (Kara Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918);**
Öğün, Tuncay; **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, AKDITYK, Ankara 1999.
- Örses, Tunca-Necmettin Özçelik; **1.Dünya Savaşı'nda Türk Askerî Kıyafetleri (1914-1918)**, Kaptan Yay. Denizler Kitapevi, İstanbul 2012.
- Uslu, Ahmet; **Çanakkale 1915**, Seddülbahir 1915 Özel Müzesi Yay., Bs. 4, Ankara 2010.
- Uyar, Mesut-Erickson; **Osmanlı Askeri Tarihi**, Türkiye İş Bankası

Edvward J.;
Wolf, Klaus;

Kültür Yay., İstanbul 2014.

Gelibolu 1915, Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askeri İttifakı, Çev: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

6. MAKALELER VE BİLDİRİLER

Acıoğlu, Yusuf;

“Çanakkale Tabyaları”, **Sanat Tarihi Dergisi**, Ege Üniversitesi, C. XXV, S.1, 2016, s. 1-57.

Avşar, Servet;

“Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)** S.14, 2003, s. 66-127.

Avşar, Servet;

“Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propaganda Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti”, **Atatürk Dergisi**, Erzurum Atatürk Üniversitesi, C. III, S. 2, 2002, s. 121-141.

Baran, Tülay Alim;

“Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ed: F. Rezzan Ünalp-Tar. Fatma İlhan, ATESE Yay., Genelkurmay, S. 25, Mayıs-2015, s. 65-77.

Beşikçi, Mehmet;

“Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusu'nda Tabur İmamları”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, C. XI, S.1, 2016, s. 1-33.

Bican, Zekeriyya;

“Sarıkamış'a Giden Çıkılmaz Yol”, **Zamansız Mahşer: “Sarıkamış”**, Kars, Kars Valiliği Kültür Yay., Yay. No: 1, 2010, 205-240.

Bozkurt, Abdurrahman;

Gelibolu Yarımadası'nda İtilaf Blokuna Ait Harp Mezarlıklarının İnşası Ve Statüsü, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, AKDITYK, S. 84, Kasım 2012, s. 57-101

Esenkaya, Ahmet;

“Çanakkale Savaşları Sürecinde Türk Basını”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, AÇASAM, S. 1, 2003, s.36-63.

Esenkaya, Ahmet;

“Çanakkale Muharebelerinde Cephede ve Cephe Dışında Sağlık Hizmetleri”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, AÇASAM,

- S. 10-11, 2011, s. 25-70.
- Esenkaya, Ahmet; Ahmet Esenkaya, “Çanakkale Cephesinde Anadolu Yakası Topları (Anadolu Boğaz Giriş Tabya ve Bataryaları)”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, S. 12, 2012, s. 1-34.
- Esenkaya, Ahmet-Marrtin, Serkan; “Çanakkale Savaşlarında Temizlik”, acikerisim.lib.comu.edu.tr, 30.10.2016, 13.30.
- Fedai, Aysel; “Irak Cephesi’nde Türk Ordusu’nun İlaş ve İkmal Faaliyetleri”, **Kûtü’l-Amâre Zaferi: I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi, Kûtü’l-Amâre Zaferi’nin 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, 28-29 Nisan 2016, Mardin, Yay. Haz: Orhan Neçare, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, **AKDITYK**, Ankara, Aralık 2016, 59-79.
- Geçer, Kadir Türker; “Birinci Dünya Savaşı Döneminde Türk Ordusunda Kullanılan Üniforma ve Rütbeler”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ed: F. Rezzan Ünalp-Fatma İlhan, ATESE Yay., Genelkurmay Basımevi, S. XXI, Şubat-2013, s.121-182.
- Geçten, Osman; “Aziziye ve Mecidiye Tabyalarının Askeri Tahkimat Yapısı Olarak Mimari Özelliklerinin İncelenmesi”, **Türk Bilim Araştırma Vakfı**, C. X, S. 1, s. 1-11.
- Girişgin, Sadık-Sedat Koçak, Mehmet Gül-Başar Cander; “Hipotermi ve Lokal Donmalar”, **Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi (sted)**, C. XVI, S.3, s. 45-50.
- Halıcı, Şaduman; “Tanin Gazetesine Göre “Çanakkale Geçilmez”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, AKDITYK, C. XXI, S. 61, Mart 2005, s. 57-101
- Gölcü, Berfin Melekoğlu-Nigar Yerlikaya; “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Develer ve Develi Birliklere İlişkin Düzenlemeler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi [The Journal of International Social Research]**, C. IX, S. 47, Aralık 2016, 269-278.
- Göleç, Mustafa; “Amerikalı Bir Gazetecinin Gözüyle Çanakkale Deniz ve Kara Savaşları: George Abel Schreiner ve Çanakkale Günlükleri”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, AÇASAM,

- Güven, Cemal; S. IXX. (100. Yıl Özel Sayı), 2015, s. 593-635.
“Çanakkale Muharebelerinde Türk Ordusunun Zayıyatı” **Abant İzzet Baysal üniversitesi Dergisi**, C: XVI, Özel Sayı XI, s. 1278-1294.2016.
- Hayır, Celal; “İmparatorluğun Dağılıp Döneminde Sinemanın Bugünkü Türkiye Topraklarında Varoluş serüveni”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. IIX, S. XL, Ekim 2015 s. 722-729.
- Karakaş, Nuri; “Britanyalıların Gözüyle Sina-Filistin Cephesi’nde Türk Askeri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXVII., S. 2, Aralık 2012, s. 403-425.
- Karataş, Murat; “Çanakkale Muharebelerinde Lağım Muharebeleri”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi**, AÇASAM, S. VI-VII, 2008, s. 43-60.
- Keskin, Alev-Fatma İlhan-Özlem Demireğen; “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde Salgın Hastalıklar”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ed: Ali Cem-Fatma İlhan, ATESE Yay., Genelkurmay Basımevi, S. IXX, Şubat-2012, s.85-100.
- Körpe, Reyhan “Türk Ordusunun Çanakkale Kara Savaşlarında Kullandığı Silahlar ve Savaş Malzemeleri Üzerine Bir Değerlendirme” **Salim Cöhce Armağanı**, Ed. Alpaslan Ceylan, Berikan Yay., Ankara, 20017, s. 671-711.
- Öğün, Tuncay; “Sarıkamış’ta Şerefimiz Dışında Her Şeyimizi Kaybettik”, **Zamansız Mahşer: “Sarıkamış”**, Kars, Kars Valiliği Kültür Yay., Yay. No: 1, 2010, 143-162.
- Önder, Selahattin; Ahmet Baydemir, “Türk Sinemasını Gelişimi (1895-1939)”, “**Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi**, C. VI, S. 2, Aralık 2005 s. 113-119.
- Tetik, Ahmet; “4’üncü Ordu Komutanlığı’nın Bölgesinde Salgın Hastalıklarla Mücadele ve İnsani Yardım Çalışmaları”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, S. XXX, s. 85-112.
- Uçar, Muharrem -Süleyman Deniz, “Türk Tarihinde Askeri Sağlık Hizmetleri”, **TAF Preventive Medicine Bulletin**, S. II/I, 2012 s103-118.
- Ural, Selçuk; “Serferberlikten Sarıkamış Harekâtı’na Kafkas

- Cephesi'nin Durumu”, **Zamansız Mahşer: “Sarıkamış”**, Kars, Kars Valiliği Kültür Yay., Yay. No: 1, 2010, 65-92.
- Yetişgin, Mehmet; Birinci Dünya Savaşı'nda Kimyasal Silah Kullanımı ve Çanakkale Cephesi, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ed: F. Rezzan Ünalp-Fatma İlhan, ATESE Yay., Genelkurmay Basımevi, S. 25, Mayıs-2015, s. 103-127.
- Yıldırım, Osman; Ceylin-Yalçın, “Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde Hava Gücü”, **“Unutulan Zafer: Kut'ül-Ammare 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak”**, 2016, T.C. Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü (SAREN), İstanbul, 2016, 105-130.

7. TEZLER

- Çelik, Cemil; “Birinci Dünya Savaşında Sina Filistin Cephesinde Birinci Kanal Seferi”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi**, Afyon, 1999.
- Gürcan, Fatih; “Avrupa'daki Askeri Gelişmeler ve İkinci Viyana Kuşatması”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2008.
- Karataş, Salih; Uluslararası Hukukta Silahsızlanma ve Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü (OPCW), **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi**, Konya 2014. S 18-19.;
- Nizamoğlu, Yüksel; “Vehip Paşa (Kaçı)'nın Hayatı ve Askeri Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.
- Saunders, Anthony James; **A Muse Of Fire: British Trench Warfare Munitions, their Invention, Manufacture and Tactical Employment on the Western Front, 1914–1918**, University of Exeter thesis for the of Doctor of Philosophy in History, September 2008.
- Tarım, Mehmet Fatih; “Birinci Dünya Savaşı'nda Yıldırım Ordular Grubu”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi**, Hatay, 2004.

Uçar, Muharrem;

“Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi” **Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Anabilim Dalı, Doktora Tezi**, Ankara, 2010.

8. SÜRELİ YAYINLAR

8.1. GAZETELER

İkdâm; 18 Nisan 1331 [1 Mayıs 1915], 24 Nisan 1331[7 Mayıs1915], 10 Haziran 1331[23 Haziran 1915], 22 Ağustos 1331 [4 Eylül1915], 23 Ağustos 1331 [5 Eylül1915], 27 Mart 1332[9 Nisan1916], 18 Nisan 1332[1 Mayıs1916].

Tasvîr-i Efkâr; 07 Kânun-i Evvel 1331[20 Aralık 1915], 25 Nisan1333[25 Nisan 1917], 30 Nisan1333[30 Nisan 1917].

8.2. MECMUA VE DERGİLER

Harp Mecmuası, S.11, Temmuz 1332.

Harp Mecmuası, S.18, Nisan 1333.

Harp Mecmuası, S.19, Mayıs 1333.

Harp Mecmuası, S.21, Ağustos 1333.

Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi.

A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Dergisi

Akademik İncelemeler Dergisi

Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi

Atatürk Dergisi

Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi

Tarih İncelemeleri Dergisi,

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

9. ANSİKLOPEDİ VE SÖZLÜKLER

Ana Britanica, C. XII, Ana Yayıncılık, İstanbul t.y.

Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, C. II, İstanbul 1971, Meydan Yayınevi.

Şemseddîn Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Kapı Yay., İstanbul 2004,

Türk Ansiklopedisi, C. XI, Ankara 1963, Milli Eğitim Basımevi.

Türk Ansiklopedisi, C. XIII, Ankara 1966, Milli Eğitim Basımevi.

Türk Ansiklopedisi, C. I, Ankara 1982, Milli Eğitim Basımevi.

Türk Ansiklopedisi, C. XXII, Ankara t.y., Milli Eğitim Basımevi.
Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, MEB Yay., İstanbul 1975.

10. ELEKTRONİK YAYINLAR

http://www.awm.gov.au/encyclopedia/gallipoli/periscope_rifle

<http://www.byegm.gov.tr/turkce/harpmecmuasi>

<http://www.canakkale.gen.tr/gaziler/gaziler.html>

<http://www.fresnostate.edu/folklore/ballads/LG28.html>,

<https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/69476/SaundersA.pdf?sequence=2>

Quinn's Post (Bomba Sırtı) <http://www.gallipoli.gov.au/turkish>

TDK Sözlük

EKLER

Ek: 1

Hafız Hakkı Paşa'nın 20 Ocak 1915'te Menzil müfettişliği ile Vali Tahsin Bey'e gönderdiği emir metni:

“Hasankale 7-11-1330 (20 Ocak 1915)

- 1. Köprüköy'ünde hastane nâmında gördüğüm maktelden sonra şimdi Hasankale'de daha büyük makteller buldum. Erzincan'da, Bayburt'ta göz görmeyen uzak yerlerde kimbilir ne makteller vardır. Onun için rica ederim, Erzincan ve Bayburt'ta ve bilumum menzil nokta kumandanlarına ve oradaki memurin-i mülkiyeye tebligat yapınız, hastahane nâmiyla maktel gördüğüm yerlerde nokta kumandanı ile mutasarrıf veya kaymakamı mutlaka astıracağım. Ve bu iki istikameti teftiş ettireceğim. Herkes ona göre hazırlansın ve bir hafta zarfında taraf-ı alilerinden dahi teftişat-ı mukteziye icra ve icap edenlerin tecziye edilmesini rica ederim.*
- 2. Hastahanelerin en büyük felâketi, izdihamdır. Binaenaleyh her kime ait olursa olsun büyük binalar zapt edilmek ve tebdil-i havaya muhtaç olanlar hemen gönderilmeli. Hastahanelerde her şeyden evvel azamî olarak bir ay içinde iyi olacaklar kalsın.*
- 3. Hastahanelerin ikinci bir derdi, açlıktır. Her gün çay, çorba veya pilav ve etli yemek mutlaka verilmelidir ve sağlam vücutlu yaralılara tam tayın, yani iki ekmekli verilmelidir.*
- 4. Hastahanelerin diğer bir derdi de mes'ul memuru ve lüzumu kadar ismi muayyen ve mes'ul hizmetçi olmamasıdır. Ahaliden 45 yaşından yukarı erkek ve her yaşta kadın tekâlîf-i harbiye tarikiyle tutulup hizmetçi diye tayin edilmeli ve vazifesinden kaçanlar idam edilmelidir. Her koğuştâ lâaekal birkaç su tenekesi, bir iki oturak ve birkaç maşrapa ve bir lâmba behemehâl bulunmalıdır.*
- 5. En sade olan bu tedarik bir haftaya kadar behemehâl tatbik ettirilmesini ehemmiyetle rica ederim.*

Zeylen bir emir daha: Sari, adi hastalarla yaralılar ayrılınsın ve behemehal teşhisi yapılsın”.

Bk: Hafız Hakkı Paşa, **a.g.e.**, s.102

Ek: 2

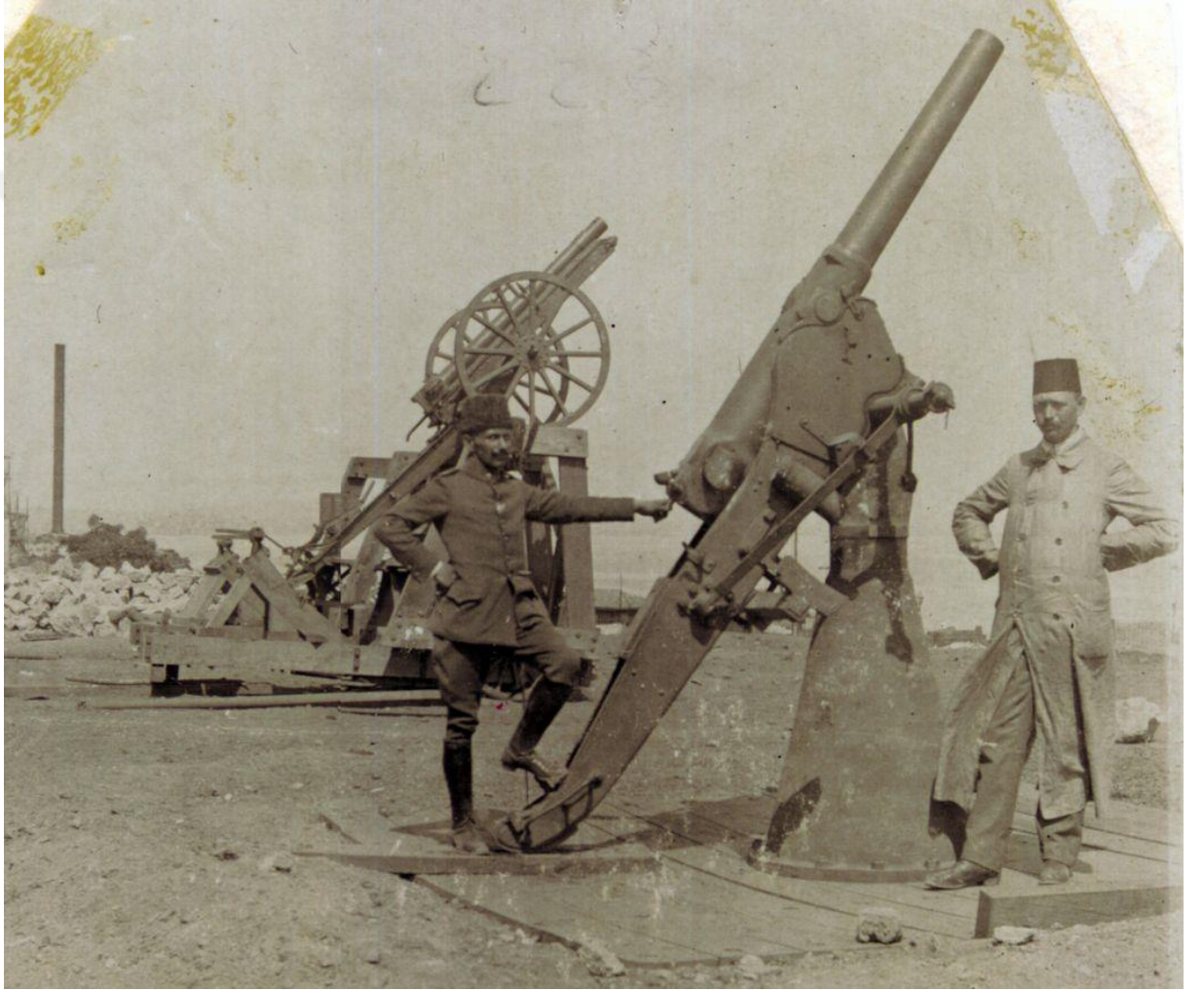
Çanakkale’de Siperlerde Düşmana Mukabele Eden Askerlerimiz.
<http://www.tsk.tr/Content/img/faydalibilgiler/tarihtenkesitler/canakkale-muharebeleri-kesitler-20.jpg>. Erişim. 22. 12. 2017- 17.30.

Ek: 3

Çanakkale'de Düşman Bekleyen
Erlər.<http://www.tsk.tr/Content/img/faydalibilgiler/tarihtenkesitler/canakkale-muharebeleri-kesitler-5.jpg>. Erişim. 22. 12. 2017- 17.35.

Ek: 4

Çanakkale’de Düşman Uçaklarına Ateş Eden Topçular.
<http://www.tsk.tr/Content/img/faydalibilgiler/tarihtenkesitler/canakkale-muharebeleri-kesitler-54.jpg>. Erişim. 22. 12. 2017- 17.40.

Ek: 5-6

Türk Askerlerinin Siper Kazmak İçin Kullandıkları Çeşitli Kazma ve Kürekler.
Çanakkale Zafer Müzesi, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Teknik Basım, 2014, s. 54-55.

Ek: 7

Çanakkale’de 25. Alay, 2. Tabur, 8. Bölük Komutanı Mülazım Evvel Enver Efendi’nin Cam Matarası. Çanakkale 100. Yıl Müzesi, Gezici Müze Tırı Koleksiyonu.

Ek: 8

Çinko, Alüminyum vb. mataralar. Türkiye Gaziler Vakfı 1915, Çanakkale Savaş Objeleri ve Resimleri Sergisi Koleksiyonu.

Ek: 9

Çanakkale’de Bir Yemek Tevzi Yeri. Çanakkale Zafer Müzesi, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Teknik Basım, 2014, s.76. Erişim. 22. 12. 2017- 17.45.

Ek: 10

Çanakkale Cephesi'nde Erler Karavana Başında.

[http://www.tsk.tr/Content/img/faydalibilgiler/tarihtenkesitler/canakkale-muharebeleri- kesitler- 9.jpg](http://www.tsk.tr/Content/img/faydalibilgiler/tarihtenkesitler/canakkale-muharebeleri-kesitler-9.jpg). Erişim. 22. 12. 2017- 17.50.

Ek: 11

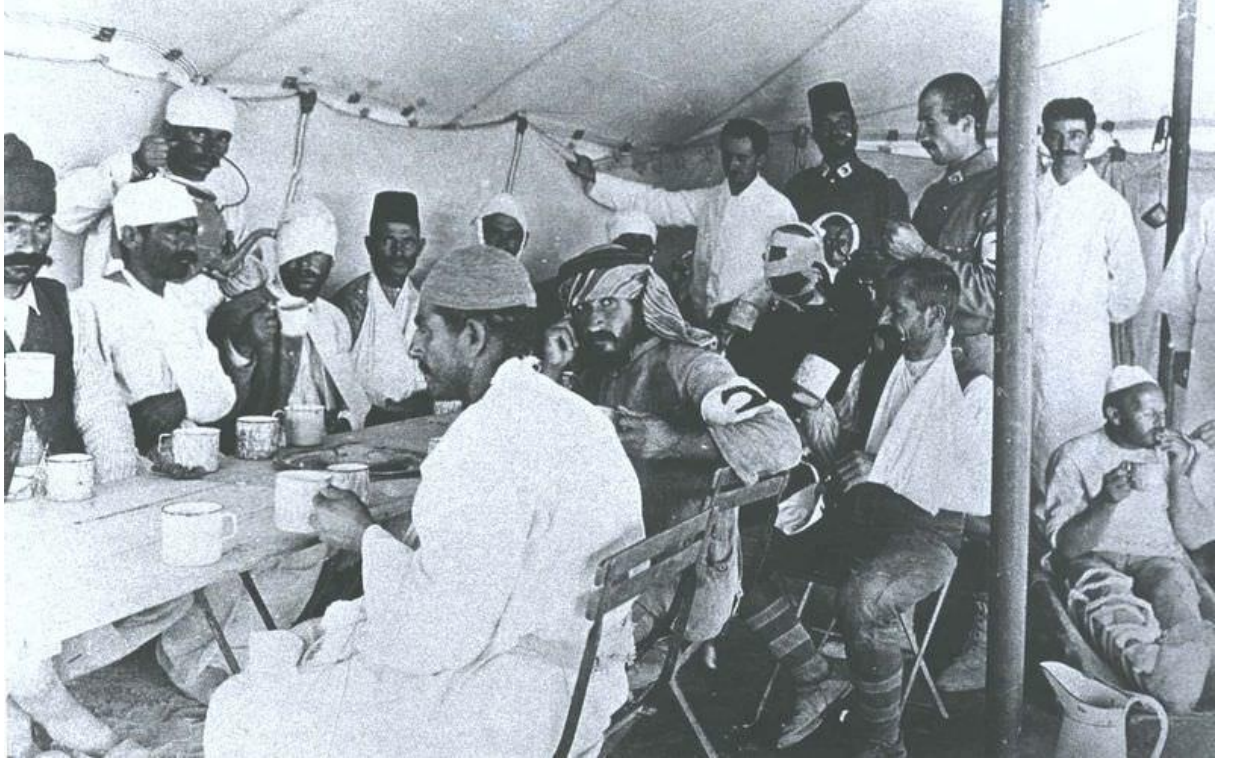
Filistin Cephesi'nde Erler Karavana Başında.
Sami Yengin, **Drama'dan Filistin'e Savaş Gnlg** (1917-1918), s. 51.

Ek: 12

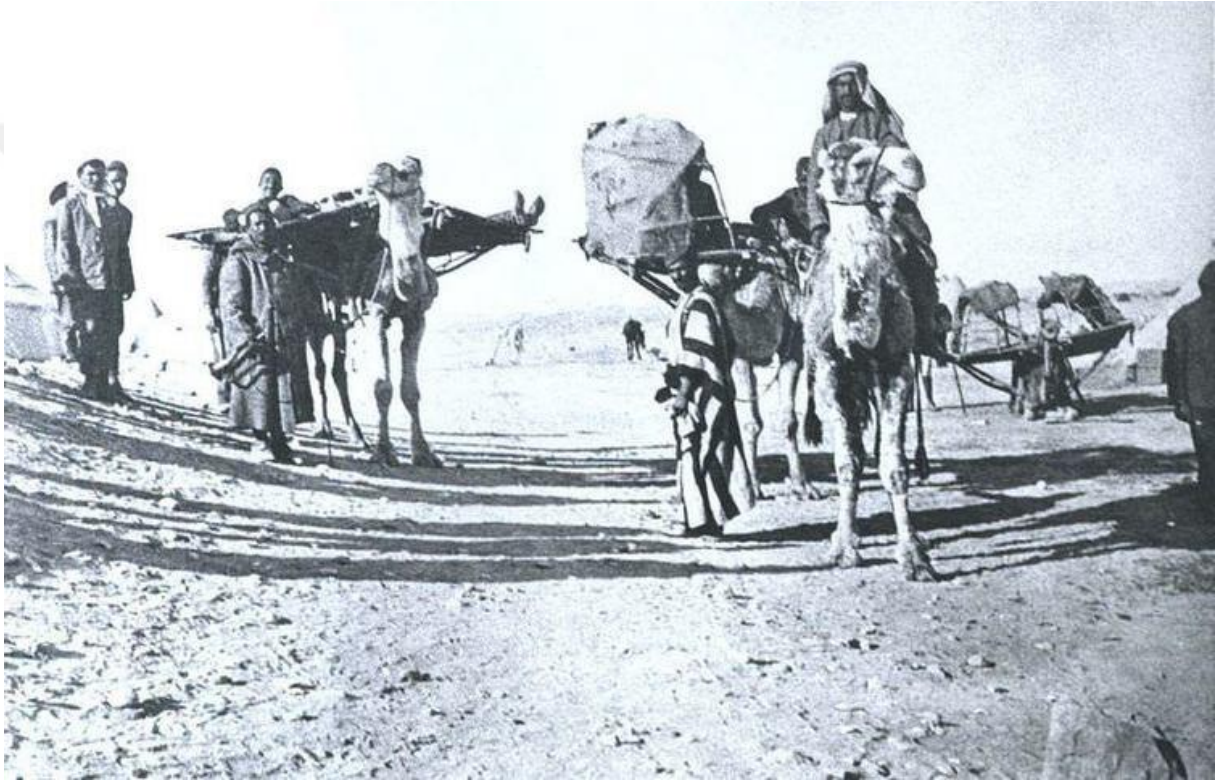
Türk Erlerinin Kullandıkları Tahta Kaşık. Çanakkale Zafer Müzesi, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Teknik Basım, 2014, s. 76.

Ek: 13

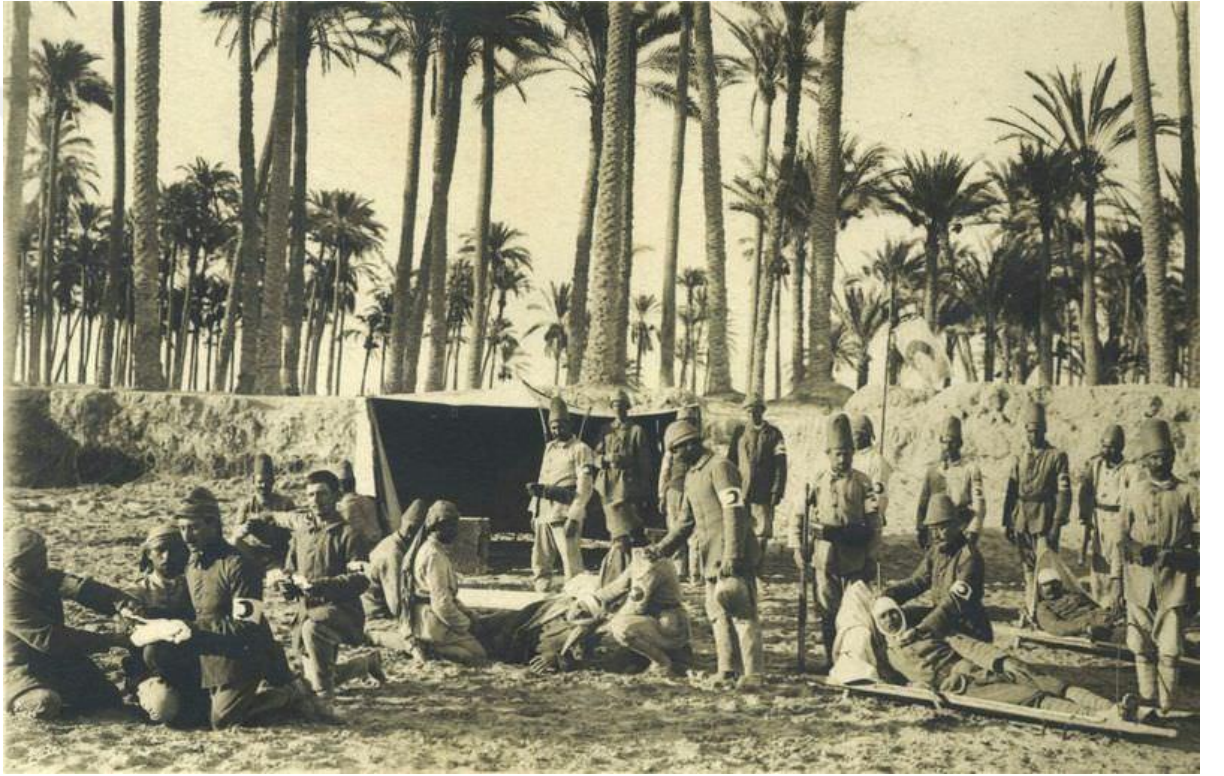
Suriye-Filistin Cephesinde Bir Seyyar Hastane. TTK Arşivi.
<https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/1-dunya-savasinin-bilinmeyen-fotograflari/67>. Erişim. 22. 12. 2017- 17.55.

Ek: 14

Suriye-Filistin Cephesinde Yaralı Sevkiyatı. TTK Arşivi.
<https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/1-dunya-savasinin-bilinmeyen-fotograflari/50>
Erişim. 22. 12. 2017- 18.00.

Ek: 15

Suriye-Filistin Cephesinde Seyyar Hastane. TTK Arşivi.
<https://www.sabah.com.tr/galeri/turkiye/1-dunya-savasinin-bilinmeyen-fotograflari/4>
Erişim. 22. 12. 2017- 18.05.

Ek: 16

Osmanlı Topçu Subayı Yazlık Ceket ve Donanımı
Hisart Canlı Tarih ve Diorama Müzesi Birinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Ek: 17

Osmanlı Generali Kışlık Askeri Palto ve Donanımı
Hisart Canlı Tarih ve Diorama Müzesi Birinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Ek: 18

Enver Paşaya Ait Orijinal Askeri Üniforma
Hisart Canlı Tarih ve Diorama Müzesi Birinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Ek: 19

Enveriye. Hisart Canlı Tarih ve Diorama Müzesi Birinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Ek: 20

Cizlavet. Çanakkale 100. Yıl Müzesi, Gezici Müze Tırı Koleksiyonu.

Ek: 21

Savaşta Askerlerin Kullandıkları Çarık Örnekleri.
Çanakkale Zafer Müzesi, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Teknik Basım, 2014, s.73.

Ek: 22

Çanakkale'de 25. Alay, 2. Tabur, 8. Bölük Komutanı Mülazım Evvel Enver Efendi'nin Çizmesi. Çanakkale 100. Yıl Müzesi, Gezici Müze Tır Koleksiyonu,

Ek: 23

Sakı/Dizlik.

Çanakkale Zafer Müzesi, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Teknik Basım, 2014, s.72.

Ek: 24

Kabaralı Bot ve Çizme Örnekleri.

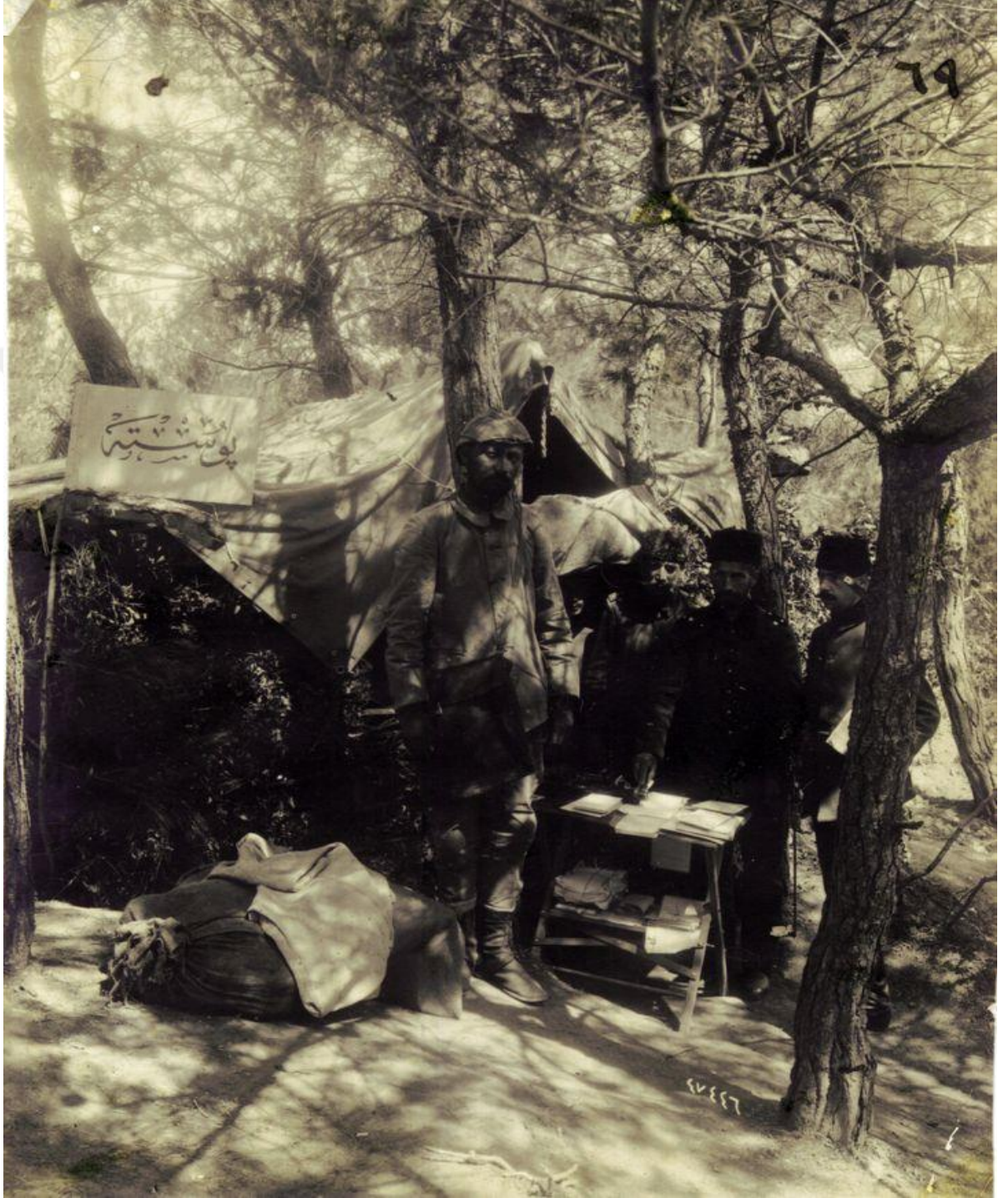
Çanakkale Zafer Müzesi, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Teknik Basım, 2014, s.72.

Ek: 25

Kabaralı Siyah Bot. Hisart Canlı Tarih ve Diorama Müzesi Birinci Dünya Savaşı Koleksiyonu.

Ek: 26

Posta Dağıtım Merkezi.

<http://www.tsk.tr/Content/img/faydalibilgiler/tarihtenkesitler/canakkale-muharebeleri-kesitler-46.jpg> . Erişim. 22. 12. 2017- 18.10.

Ek: 27

Çanakkale 5. Menzil Postası Heyeti
<http://www.tsk.tr/Content/img/faydalibilgiler/tarihtenkesitler/canakkale-muharebeleri-kesitler-73.jpg>. Erişim. 22. 12. 2017- 18.15.

Ek: 28

Savaşta Kullanılmış Posta Çantası.

Çanakkale Zafer Müzesi, Bağcılar Belediyesi, İstanbul, Teknik Basım, 2014, s. 42.

Ek: 29

Sarıkaşı Şehitleri.

Sarıkaşı Belgeseli, ER-VAK Erzurum Kalkınma Vakfı, Yapımcı: ERK Ajans & Media Fox., ty., Erişim. 22. 12. 2017- 18.15.

Ek: 30

Sarıkaş Civarında, Nisan 1915'te Karlar Eridikten Sonra Ortaya Çıkan Şehitlerin Naşları. <https://www.britishpathe.com/video/corpses-on-russian-front/query/Turkish+Border+1914>. Erişim. 22. 12. 2017- 18.25.

Ek: 31

Sarıkamış Civarında, Nisan 1915'te Karlar Eridikten Sonra Ortaya Çıkan Şehitlerin Naaşları. <https://www.britishpathe.com/video/corpses-on-russian-front/query/Turkish+Border+1914>. Erişim. 22. 12. 2017- 18.20.

